

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2013

(Випуск 16)

Голова редколегії
доктор історичних наук Т.В. Чухліб

Засновано 1997 р.

Київ–2013

Засновник та видавець: *Інститут історії України НАН України*

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України
НАН України (протокол № 9 від 29 жовтня 2013 року)

Редакційна колегія:

Чухліб Тарас, д.і.н., головний редактор

Блануца Андрій, к.і.н., заст. головного редактора

Андрощук Олександр, к.і.н., голова Ради молодих вчених ІУ НАН України

Блашук Світлана, к.і.н., відповідальний секретар

Ващук Дмитро, к.і.н.

Даниленко Віктор, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.

Гуржій Олександр, д.і.н., проф.

Рубльов Олександр, д.і.н., проф.

Віднянський Степан, д.і.н., проф.

Касьянов Георгій, д.і.н.

Сарцевічене Йоліта, к.і.н. (Литва)

Кукса Олександр, к.і.н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАН України, д.і.н., проф., голова ради

Реєнт Олександр, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.

Кульчицький Станіслав, д.і.н., проф.

Леп'явко Сергій, д.і.н., проф.

Корзо Маргарита, к.і.н. (Росія)

Черкас Борис, к.і.н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяється лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

Адреса редакційної колегії та видавця:

01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4, тел. (044) 278-63-62

E-mail: an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 6935

ISSN 2307-5848

© Інститут історії України
НАН України, 2013
© Автори, 2013

Зміст

I. Історія середньовіччя і нового часу

<i>Оксана Мартинюк.</i> Міграції племен в етнічній історії Західнополісько-волинського регіону (I тис. до н.е. — перша чверть II тис.).....	6
<i>Олена Булдакова.</i> Відродження ідеї града божого у творах французьких вчених кінця X — першій третини XI ст.....	16
<i>Ярослав Пилипчук.</i> Поліоркетика у кипчаків (XI–XIII ст.).....	28
<i>Сергій Каріков.</i> Становлення конфесійнополітичних союзів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст.	40
<i>Тарас Ковалець.</i> Корупція і Військо Запорозьке у 20–30-х рр. XVII ст.	47
<i>Роман Крапивний.</i> Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст.....	58
<i>Микола Галів.</i> Громадські та персональні борги в селі Літиня Самбірської економії (XVIII ст.).....	68

II. Проблеми історії XIX–XXI ст.

<i>Михайло Рахно.</i> Українські думи між норманізмом та антинорманізмом (1830–1850-ті роки)	82
<i>Наталія Залєток.</i> Проблема надання виборчого права британським жінкам у ході парламентських реформ (1832–1884)	94
<i>Ірина Зенич.</i> Організація виборів до Всеросійських Установчих зборів на Полтавщині.....	102
<i>Святослав Даниленко.</i> Українська інтелігенція в Русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX — поч. XX ст.)	119
<i>Сергій Таранець.</i> Церкорна благодійність старообрядців у Росії в XIX — на початку XX століття	131
<i>Роман Тимченко.</i> Українські дипломати на Паризькій мирній конференції.....	147
<i>Годун Наталія.</i> Культурно-просвітня діяльність УГА на Поділлі (липень–жовтень 1919 р.)	162
<i>Сергій Білан.</i> Трансформації аграрної сфери України та пошук шляхів їх інтелектуально-професійного забезпечення у 30-х рр. XX ст.....	171
<i>Віталій Гарматний.</i> Аграрний вопрос в программе Народной Партии (1931–1939 гг.)	185
<i>Галина Гончар.</i> Історико-етнологічні проблеми 40–70-х рр. XX ст. крізь призму листування К.Г. Гуслистого з російськими вченими	194
<i>Олена Подобєд.</i> Політична публіцистика Івана Багряного	203
<i>Александр Курьянович.</i> Референдум в республіке Беларусь 14 мая 1995 г.: причины, ход, итоги	213
<i>Ганна Харлан.</i> Східноєвропейська політика Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу (1990–1998рр.)	229

III. Джерелознавство та історіографія

<i>Сергій Конча.</i> Scandinavica Іоакимова літопису і проблема достовірності тексту	240
--	-----

<i>Дмитро Іщенко.</i> Колективні генеалогії в суспільно-політичних дискурсах: приклад середньовічної й ранньомодерної Англії	250
<i>Сергій Вовкодав, Олександр Юрченко.</i> Історія досліджень археологічних пам'яток Переяславщини: історіографічний аспект.....	267
<i>Наталія Шевченко.</i> Варяги і початки Русі у наукових студіях М.О. Максимовича	281
<i>Тетяна Прохорова.</i> Античні та середньовічні пам'ятки Криму очима Карла Коха на прикладі східних та центральних областей.....	296
<i>Юрій Русанов.</i> Освітньо-доброчинна діяльність Павла Степановича Коробки.....	304
<i>Катерина Шпакович.</i> Харківська періодична преса 1920-х рр. як чинник національного відродження. Історіографія проблеми	313
<i>Наталія Сухоліт.</i> Протиставлення образів царя Петра I і гетьмана І. Мазепи в радянській та російській історіографії (1941–2009 рр.)	325
<i>Наталія Лаас.</i> Слов'язознавчі, радянознавчі та українознавчі студії у Північній Америці: саморефлексії та оцінки ззовні (друга половина ХХ століття).....	339
<i>Олена Марченко.</i> Проблема суверенізації України в 1991 році: нариси історіографії початку 1990-х рр.....	359
<i>Раса Чепайтене.</i> Спогади про велич: образ великого Князівства Литовського в історичній пам'яті сучасної Литви.....	366

IV. До джерел

<i>Лариса Жеребцова.</i> Напад на господарського митника Великого Князівства Литовського Івана Яцковича Борзобагатого (на основі матеріалів Луцької гродської книги за 1561 р.).....	394
<i>Владислав Безпалько.</i> Нові дані про монетні номінали, їх назви та особливості обігу на Волині останньої третини ХVI ст.	413
<i>Олександр Тригуб.</i> Невідомі документи про особисте життя Володимира Івановича Туманського	423
<i>Віталій Скальський.</i> Події у Синяві 9 березня 1918 р.....	429

V. Огляди та рецензії

<i>Олександр Пономарьов.</i> Огляд книги Влада Міскевки «Рік 1812: два століття від початку анексії Бессарабії Російською імперією»	436
<i>Олег Разиграєв.</i> Mierzwa Janusz starostowie polski międzywojennej. — Kraków: historia jagellonika, 2012. — 647 s.	443
<i>Андрій Блануца.</i> Новий альманах з урбаністики [Рец.:] Фронтири міста: історико-культурологічний альманах / ред. В.В. Грибовський. — Дніпропетровськ: Герда, 2012. — Вип. 1. — 276 с.: іл., карти; 2013. — Вип. 2. — 332 с.: іл., карти; 2013. — Вип. 3. — 244 с.: іл., карти.....	451
<i>Борис Черкас.</i> [Огляд] Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII — начало XVIII в.). — Ростов-на-Дону, «Издательство Южного федерального университета» 2009. — 278 с.....	456
<i>Світлана Блащук.</i> Всеукраїнський круглий стіл «Адвокатура України: історія і сучасність».....	457
Спростування до назви статті О. Шевченко	459

I. ІСТОРИЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

УДК 39:314.15(477.82)(09)

Оксана Мартинюк*

МІГРАЦІЇ ПЛЕМЕН В ЕТНІЧНІЙ ІСТОРІЇ ЗАХІДНОПОЛІСЬКО-ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ (I тис. до н.е. — перша чверть II тис.)

В статті висвітлюється різнобічний вплив міграцій племен на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні з латенського періоду по Раннє Середньовіччя. Різні напрями впливів цих зовнішніх і внутрішніх міграцій не етногенетичні процеси класифіковано на різні типи.

Ключові слова: зовнішні міграції іміграційного виду, внутрішні міграції, зовнішні міграції еміграційного виду, прямий вплив, безпосередній вплив, опосередкований вплив.

Західнополісько-волинський регіон (Західне Полісся і Західна Волинь) цікавий з історико-етнологічного та археологічного погляду, оскільки ця територія в латенсько-римську епохи і ранньосередньовічні часи була зоною активних етногенетичних процесів і особливо це стосується середньолатенсько-пізньоримського періодів. Одним із найголовніших факторів, який викликав ці процеси, були потужні зовнішні і внутрішні міграції племен. Метою статті є висвітлення різнобічного впливу міграційних процесів племен на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні, які відбувались на його території в латенсько-римську епохи і в Ранньому Середньовіччі.

Носіями зовнішніх міграцій іміграційного виду були прийшли поморсько-підкльошеві, пшеворські (перша і друга хвилі), вельбарські племена, авари, західні слов'яни з польських земель. Носіями еміграційного виду зовнішніх міграцій були празькі, райковецькі та вельбарські племена. Внутрішні міграції представлені носіями милоградської, зарубинецької культур, склавінами та ін. Оскільки переселенські хвилі племен котились в цей регіон в різні історичні періоди, то завжди виникала ситуація, при якій одні прийшли племена контактували теж із прийшлими, що переселялись сюди в більш ранні часи. Свідчення про міграційні процеси племен відображені в писемних джерелах та в різних наукових працях. Зокрема, вчений Л. Залізняк пише про прихід на Українське Полісся, Волинь (і Прикарпаття) близько 2 тис. років тому носіїв поморської культури, германців, що представляли пшеворську культуру і готів — носіїв вельбарської культури¹.

* Оксана Мартинюк — старший референт Центру «Українознавство», Товариство «Знання» України, Olgas@ipnet.kiev.ua.

¹ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 2004, с. 24.

В латенський і римський періоди домінували зовнішні міграції іміграційного виду, що котилися на цю територію із заходу — із регіону Південна Балтія (північна частина польських, німецьких земель та ін.), а в ранньосередньовічні часи еміграційного (переселення племен з цього регіону за межі України). Значна кількість внутрішніх міграцій відбувалась у латенсько-римську епохи. Всі ці названі міграційні процеси відіграли надзвичайно важливу роль в етнотворчих процесах Західнополісько-волинського регіону. Всі зовнішні міграції іміграційного виду з Південної Балтії і частина внутрішніх в латенсько-римську епоху, а також зовнішня міграція авар у Ранньому Середньовіччі, внаслідок їх потужного характеру, відзначились дуже сильним впливом на етногенетичних процесах в цьому регіоні, на що вказують археологічні та історичні дані. В Ранньому Середньовіччі, за виключенням переселення авар, в цей регіон не здійснювались потужні зовнішні міграції іміграційного виду, а відбувались не дуже значні інфільтрації іноетнічних груп в середовище місцевого населення. Спочатку слід висвітлити зовнішні міграції іміграційного виду та внутрішні міграції. Зовнішні міграції еміграційного виду будуть охарактеризовані пізніше. Загалом переселення етнокультурних спільнот в Західнополісько-волинський регіон по різному впливали на етногенетичні процеси на його території.

На основі типологічного методу різні напрями впливу зовнішніх міграцій іміграційного виду та внутрішніх міграцій класифіковано на три типи: 1. Прямий вплив; 2. Безпосередній вплив; 3. Опосередкований вплив. Хоча, на перший погляд, формулювання «прямий вплив» і «безпосередній вплив» близькі за значенням, між ними є різниця. Формулювання «прямий вплив» застосоване у значенні «близький», а «безпосередній вплив» — у значенні «найближчий». Всі зовнішні міграції іміграційного виду в середньолатенсько-пізньоримський період з Південної Балтії відзначились прямим та безпосереднім впливами на етногенетичних процесах в Західнополісько-волинському регіоні.

Носії поморсько-підкльошевої, пшеворської та вельбарської культур, за історичними та археологічними даними, переселились в Західнополісько-волинський регіон в різні часи (із середньолатенського по пізньоримський період). В I половині Раннього Середньовіччя Західнополісько-волинський регіон перебував під впливом зовнішньої міграції авар, а в II періоді Раннього Середньовіччя на його територію переселились деякі групи західнослов'янського населення з польських земель (після походу польського короля Болеслава I), що впливає з історичних та археологічних даних дослідників.

Слід назвати й внутрішні міграції, до яких віднесені й ті, що походили з інших українських земель і вплинули на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні. Носії милоградської культури (очевидно в латенський період) з поліської території мігрували на Волинь, розширивши, таким чином, свій ареал². В I ст., за даними В. Барана, в різних регіонах України здійснювались міграції носіїв пшеворської, липицької культур та сарматів в

² Археологія України. Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін.; за ред. Л.Л. Залізняка. — К.: Либідь, 2005, с. 251.

різних напрямках³. Ці пересування племен були одним із найголовніших факторів впливу на подальше існування зарубинецької етнокультурної спільноти. Їх рух викликав іншу внутрішню міграцію — переселення частини носіїв зарубинецької культури із Прип'ятського Полісся на Верхнє Подністрів'я. В цей історичний період носії зарубинецької культури мігрують також на захід у пшеворський ареал. В пізньоримський період зубрицькі племена під тиском вельбарських племен переселились із Західнополісько-волинського регіону на інші українські землі. Пізніше в цей регіон прийшли склавіни, які походять з ареалу черняхівської культури.

Слід більш детально охарактеризувати вищезгадані три типи впливів на етногенетичні процеси (прямий, безпосередній та опосередкований) зовнішніх міграцій іміграційного виду та внутрішніх міграцій. Зовнішні міграції еміграційного виду будуть висвітлені далі.

Прямий вплив: зовнішні міграції носіїв археологічних культур спричиняли переселення (а можливо й перегруповання) племен в Західнополісько-волинському регіоні, витісняючи їх з обжитих місць на інші землі; ці переселенські процеси були одним із найголовніших чи головним фактором руйнування етнокультурних спільнот. Це все зумовлено їх потужним і масовим характером. Внаслідок внутрішніх міграцій зменшувалась кількість населення на тій території, звідки здійснювалось переселення, а в одному випадку носії археологічної культури (зубрицької) у повному складі залишили цей регіон. Внутрішні міграції племен також спричиняли руйнування етнокультурних спільнот. На етногенетичних процесах на цій території відзначились внутрішні міграції й з інших українських земель.

Оскільки прийшли пшеворські племена зайняли землі, де в більш ранні часи існували лише поморсько-підкльошеві пам'ятки⁴, це може свідчити про витіснення, але не повне, часткове, носіями пшеворської культури поморсько-підкльошевого населення з обжитих місць. Внаслідок зовнішньої міграції вельбарських племен всі зубрицькі племена до р. Горинь (чи можливо майже всі) переселились за межі цього регіону.

Внутрішні міграції носіїв пшеворської, липицької культур і сарматів зумовили переселення частини носіїв зарубинецької культури із Прип'ятського Полісся на Верхнє Подністрів'я. Внутрішня міграція зарубинців у пшеворський ареал спричинила розселення вже змішаного пшеворсько-зарубинецького населення на території Волині.

Міграція носіїв поморсько-підкльошевої культури стала однією із найголовніших причин руйнування милоградської етнокультурної спільноти в цьому регіоні і про це, зокрема, свідчить накладання поморсько-підкльошевих пам'яток на милоградські, про що пише Д. Козак⁵ і що говорить про масове їх

³ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу — К.: ІМФЕ ім. Рильського. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, 2002, с. 43.

⁴ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К.: Наук. думка, 1992, с. 131.

⁵ Там само, с. 131.

переселення в милоградський ареал. На місці милоградської культури виникла зарубинецька (Прип'ятсько-поліський локальний варіант). Міграційна хвиля носіїв пшеворської культури стала одним із найголовніших руйнівних факторів для поморсько-підкльошевої етнокультурної спільноти, внаслідок чого вони зайняли її землі (ввібравши частину поморсько-підкльошевого населення). В пізньоримський період зубрицьку етнокультурну спільноту зруйнувала вельбарська і заселила її територію до р. Горинь. В I періоді Раннього Середньовіччя головною причиною руйнування Дулібського союзу племен була зовнішня міграція авар, на що вказують історичні джерела («Повість врем'яних літ») та археологічні дані В. Барана, про які пише Л. Залізняк, зокрема, це наявність аварських наконечників стріл на попелищі фортеці в городищі Зимному, яке вважається племінним центром дулібів⁶.

Вищезгадані внутрішні міграції носіїв пшеворської, липицької культур і сарматів були одним із найголовніших факторів руйнування і розпаду зарубинецької етнокультурної спільноти, оскільки вони справили на неї тиск своїм рухом. Внаслідок переселення частини носіїв зарубинецької культури із Прип'ятського Полісся на Верхнє Подністров'я виникло розпорошення і зменшення кількості зарубинецького населення на поліських землях й, зокрема, в цьому регіоні, що також викликало розпад зарубинецької культури. Але із вищезказаного випливає, що на це зменшення і розпорошення населення вплинули й попередні переселенські рухи пшеворських, липицьких племен і сарматів. Загалом міграції цих племен відзначились масштабним впливом на руйнуванні зарубинецької етнокультурної спільноти (що охоплювала різні українські території), а вищезгадане переселення поліського зарубинецького населення на Верхнє Подністров'я — більш вузьким, регіональним, хоча і досить значним. Внутрішня міграція частини носіїв зарубинецької культури (після її розпаду) в західному напрямку (в ареал пшеворської культури) була однією із найголовніших причин розпаду пшеворської етнокультурної спільноти. До прямого впливу на етногенетичні процеси внутрішньої міграції зубрицьких племен відноситься їх масове переселення за межі цього регіону, що зумовило повну (чи майже повну) їх відсутність на його території, знищення процесу етногенезу східних слов'ян, руйнування зубрицької етнокультурної спільноти. До цього призвела й зовнішня міграція носіїв вельбарської культури, на чому вже наголошувалось.

Під безпосереднім впливом зовнішніх міграцій іміграційного виду і внутрішніх міграцій маються на увазі близькі етногенетичні контакти племен, зумовлені переселенськими процесами. Носії прийшлих поморсько-підкльошевої та пшеворської культур об'єднувались, змішувались із населенням в Західно-полісько-волинському регіоні, внаслідок чого виникали перегруповання племен, а також брали участь у формуванні місцевих етнокультурних спільнот. Поморсько-підкльошеві племена увібрали частину носіїв милоградської культури. Пшеворські племена поглинули групи носіїв поморсько-підкльошевої

⁶ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 2004, с. 97.

культури. Внаслідок тісних етногенетичних контактів прийшлих і місцевих племен виникали різні асиміляційні процеси. Особливістю вельбарської міграції є те, що змішування племен та асиміляційні процеси відбувались в середовищі її етнокультурної спільноти. В поморсько-підкльошевих могильниках найбільшу кількість поховань складають ямні трупоспалення — 36%, які притаманні для милоградської культури, а на основній території їх поширення (Польща) ямні трупоспалення мають біля 7%, про що свідчать археологічні дані В. Шкоропода і що вказує на поглинання носіями поморсько-підкльошевої культури частини милоградського населення⁷. За даними Д. Козака, в кожному новому культурному явищі на цій території обов'язково прослідковується ряд елементів попереднього⁸. Це все свідчить про близькі етнокультурні та етногенетичні контакти названих племен. Авари не змішувались з місцевим празько-корчацьким населенням, про що буде сказано далі. Правдоподібно, що прийшли групи західнослов'янського населення (після походу польського короля Болеслава I (Хороброго) в 1019 р.), які в ранньосередньовічні часи мігрували в Західнополісько-волинський регіон з польських земель, змішались із місцевим. Про це може свідчити масове скупчення есоподібних скроневих кілець (жіночі прикраси) на Волині, яке займає там суцільну територію. Вони зафіксовані в поховальному інвентарі волинян. Наукові дані польського дослідника Р. Якимовича вказують на наявність великих пунктів розповсюдження цих прикрас на Волині. За даними В. Седова, есоподібні скроневи кільця були широко розповсюджені у західних слов'ян і основний їх ареал — територія колишньої Чехословаччини і Польщі⁹.

Переселення носіїв зарубинецької культури в західну частину Західнополісько-волинського регіону (внутрішня міграція) зумовило їх об'єднання та змішування із пшеворськими племенами, тісні етногенетичні контакти та асиміляційні процеси. Про це свідчать археологічні дані дослідників, зокрема, пшеворські елементи в зарубинецьких пам'ятках і зарубинецькі у пшеворських. Д. Козак пише про симбіоз пшеворських та зарубинецьких племен¹⁰.

Всі прийшли носії археологічних культур з Південної Балтії в латенсько-римську епохи брали участь у створенні етнокультурних спільнот в Західнополісько-волинському регіоні: поморсько-підкльошеве населення стало однією із етнічних основ зарубинецької етнокультурної спільноти. В. Баран пише про наявність в ній компонентів попередніх культур, одним із яких був поморсько-підкльошевий¹¹. Пшеворські племена разом із носіями зарубинецької культури (а на Верхньому Подністров'ї й липицької) сформували зубрицьку етнокуль-

⁷ Шкоропод В. Погребальный обряд племен поморско-кльешевой культуры на Волини во II половине I тыс. до н.э. 2000. Оформление В.Е. Еременка, 2001.

⁸ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К.: Наук. думка, 1992, с. 4.

⁹ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — М.: Наука, 1982, с. 100.

¹⁰ Козак Д.Н. Етнічна історія Волині й Галичини... Археологічні дослідження Львівського університету. — Вип. 8. — 2005, с. 322–345.

¹¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу — К.: ІМФЕ ім. Рильського (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського), 2002, с. 251.

турну спільноту¹². Отже, в зубрицькій етнокультурній спільноті присутній й поморсько-підкльошевий прийшлий етнічний компонент, який був однієї із складових частин зарубинецького етнокультурного ареалу. Змішана вельбарсько-черняхівська етнокультурна спільнота на півдні Західної Волині (Баївська група) була створена носіями вельбарської культури і за участю населення невідомого етнічного походження із сарматськими рисами культури. Про змішаний характер її етнічного складу пише, зокрема, Д. Козак¹³. В ранньосередньовічні часи прийшли племена із Південної Балтії не були потужними етнічними основами створення етнокультурних спільнот — празької і райковецької, як це було в середньолатенсько-пізньоримський періоди. В часи існування цих археологічних культур прийшло населення із заходу лише вливалось в їх етнічне середовище. Вищезгадані факти свідчать, що на виникнення зубрицької етнокультурної спільноти вплинула й внутрішня міграція носіїв зарубинецької культури.

Після переселення в Західнополісько-волинський регіон склавіни об'єдналися із слов'янським населенням більш східних і південних українських земель і в результаті цієї консолідації була створена празька етнокультурна спільнота, що свідчить про безпосередній вплив їх внутрішньої міграції на цей етнооб'єднувачий процес.

Загалом слід зазначити, що в різних випадках співпадають наслідки дій зовнішніх і внутрішніх міграцій. Носії милоградської культури, що переселились на Волинь, змішалися там із поморсько-підкльошевими племенами. Про їх змішування свідчать вищезгадані дані стосовно ямних трупоспалень в поморсько-підкльошевих могильниках. З цього випливає, що на ці процеси вплинули зовнішня міграція поморсько-підкльошевих племен і внутрішня міграція носіїв милоградської культури. Із вищесказаного можна зробити висновок, що безпосередній вплив на формування зубрицької етнокультурної спільноти мали як зовнішня, так і внутрішня міграції.

Тепер слід охарактеризувати опосередкований вплив зовнішніх міграцій іміграційного виду і внутрішніх на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні. Опосередкований вплив, на відміну від двох попередніх, передбачає не прямі контакти племен, а побічний вплив на етногенетичні процеси. До міграцій на інші території й, зокрема, в Західнополісько-волинський регіон, поморсько-підкльошеві, пшеворські, вельбарські племена та авар змушували різні фактори: природно-екологічний, демографічний та економічний, викликаючи погіршення умов їхнього життя. Тому ці всі фактори опосередковано позначилися на етногенетичних процесах в цьому регіоні, оскільки саме вони викликали ці зовнішні міграції. Але крім них існували чинники опосередкованого впливу, що виникали вже на українській території.

Внаслідок опосередкованого впливу зовнішньої міграції вельбарських племен на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні стало неможливим здійснення етногенезу східних слов'ян на цій території після його

¹² Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К.: Наук. думка, 1992, 132.

¹³ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К.: Наук. думка, 1992, с. 102–103.

знищення впродовж всього пізньоримського періоду — аж до заселення її склавинами. До інших видів опосередкованого впливу цієї міграції відноситься: етнічна та етнокультурна відірваність цього регіону від тих земель, де проходив етногенез східних слов'ян й, зокрема, склавинів, оскільки цю територію займали германські вельбарські племена; масове заселення цього регіону вельбарськими племенами було передумовою виникнення вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток, що сформувались на їх основі.

Вторгнення авар призвело до ослаблення зв'язків між слов'янськими племенами і однакові до цього культурні пам'ятки на південь від Прип'яті відособились у західну і східну групи. На заході у дулібів це призводить до виникнення культурних пам'яток типу Головно, Дуліби, Перевали, а на сході у древлян — культурних пам'яток типу Хотомель і Бабка¹⁴. Можна зробити висновок, що дуліби Західнополісько-волинського регіону поступово переросли у волинян. Отже, вторгнення авар опосередковано вплинуло на відособлення слов'ян цього регіону від більш східного слов'янського населення і на їх консолідацію у волинян. Хоча міграція авар стала головним фактором руйнування Дулібського союзу племен, місцеве населення не покинуло цей регіон, не було розпорошене. Його етнічна та етнокультурна цілісність (мова йде лише про цей регіон) не була знищена. Але була зруйнована його етнічна та етнокультурна спільність з більш східними поліськими землями.

Серед внутрішніх міграцій опосередкованим впливом на етногенетичних процесах в Західнополісько-волинському регіоні відзначилось переселення зубрицьких племен. Зокрема, внаслідок цієї міграції стало неможливим продовження етногенезу східних слов'ян в цьому регіоні після його зруйнування впродовж всього пізньоримського періоду, доки тут не розселились склавини. Цим процесам опосередковано перешкодила й зовнішня міграція вельбарських племен, про що вже було сказано.

Зовнішні міграції еміграційного виду (за виключенням переселення на Захід носіїв вельбарської культури) в Ранньому Середньовіччі (стосовно зовнішніх міграцій еміграційного виду латенсько-римської епох існує дуже мало наукових даних), з одного боку, не мали потужного і різноманітного впливу на етногенетичні процеси саме в цьому регіоні, а з іншого боку, відіграли в них важливу роль. Зокрема, вони не викликали значних пересувань чи перегрупувань племен, витіснення їх на інші території, значної зміни складу населення — всього того, що відбувалось на його землях в латенсько-римську епохи (що було зумовлено потужними зовнішніми міграціями іміграційного виду). Таким чином відсутність всіх цих названих процесів була однією із найголовніших причин прямого переростання праякої етнокультурної спільноти в райковецьку.

Всі ці зовнішні міграції еміграційного виду відзначились дуже обмеженим впливом на етногенетичних процесах в цьому регіоні, що отримав найменування «прямий». Зокрема, потужні міграційні хвилі носіїв праякої та райковецької культур на територію Білорусі викликали відтік і зменшення чисельності населення в Західнополісько-волинському регіоні, що, внаслідок цього, не брало

¹⁴ Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. — М.: 1961, с 10.

участь в етногенезі українського етносу в цьому регіоні. Через ці переселенські процеси зменшувалась кількість слов'ян на цій території — основних носіїв формування українців у цьому регіоні.

Але за словами В. Барана, велике розселення слов'ян, яке відбувалось у V–VII ст., стало основою для їх перерозподілу на східних, західних і південних, започаткувавши подальшу диференціацію в межах кожної із названих груп. У VIII–IX ст. не існувало східної, західної та південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні і південні слов'янські племена або їх союзи¹⁵.

Ці факти свідчать про важливу роль зовнішніх міграцій еміграційного виду носіїв празької та райковецької культур в етногенезі слов'ян на території України і, зокрема, в Західнополісько-волинському регіоні, а також в етногенезі інших слов'янських народів. Отже, цю важливу роль слід розглядати в масштабі всіх українських земель, де проживали слов'яни, та всіх слов'янських народів, а не лише в межах Західнополісько-волинського регіону.

У Ранньому Середньовіччі із Західнополісько-волинського регіону здійснювались потужні міграційні хвилі племен (носіїв празької і райковецької культур) в північному напрямку на білоруські землі. Прийшли слов'яни з цієї території взяли участь у формуванні білоруського племені дреговичів, про що пише, зокрема, Л. Залізник¹⁶.

В більш ранні часи, зокрема, наприкінці пізньоримського періоду, відбулась зовнішня міграція вельбарських племен на Захід, що дуже значною мірою відрізняється за впливом на етногенетичні процеси в цьому регіоні від переселень празьких і райковецьких племен. Це викликано тим, що переселення вельбарських племен мало масовий характер. Внаслідок цього значні території цього регіону залишились вільними, що дало можливість заселити його слов'янам з більш південних українських земель. Згідно даних Л. Залізняка, носії вельбарської культури (та пшеворське населення) взяли участь у формуванні празької культури¹⁷. Тут йде мова про те вельбарське населення, яке залишилось на цій території.

Різні види впливу цієї міграції на етногенетичні процеси класифіковано на прямий, опосередкований та безпосередній. Її прямий вплив аналогічний прямому впливу внутрішніх міграцій, а безпосередній — безпосередньому впливу зовнішніх міграцій іміграційного виду та внутрішніх міграцій.

Прямий вплив: внаслідок масового переселення вельбарських племен була зруйнована вельбарська етнокультурна спільнота і на цій території залишилась незначна кількість вельбарського населення. Опосередкований вплив цієї міграції на процеси етнотворення пов'язаний із переселенням на цю територію склавинів. Зокрема, заселення склавинами цього регіону стало можливим внаслідок масового переселення звідси вельбарських племен. Внаслідок цього

¹⁵ В. Баран, Я. Баран. Походження українського народу. 2002, с. 204.

¹⁶ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 2004, с. 98.

¹⁷ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. — К.: Бібліотека українця, 2004, с. 70–71.

зовнішня міграція вельбарських племен опосередковано вплинула й на консолідацію склавів, що заселили цей регіон, та слов'янського населення інших українських земель в єдину праяку етнокультурну спільноту і на відновлення етногенезу східних слов'ян на його території. Участь того вельбарського населення, яке залишилось на цій території, у формуванні праякої етнокультурної спільноти, що було асимільоване склавівими, і яке зіграло в цьому процесі другорядну роль, свідчить про безпосередній вплив цієї зовнішньої міграції на етногенетичні процеси. Загалом всі ці факти вказують на потужний вплив зовнішньої міграції еміграційного виду вельбарських племен на етнотворчі процеси в Західнополісько-волинському регіоні.

Все вищесказане свідчить про дуже різні прояви впливу вищезгаданих міграцій племен на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні і вони викликали різні етновизначальні історичні події на його території. Загалом в цьому регіоні, як і на інших українських землях, відбувався етногенез українців, на який вплинули вищезгадані зовнішні і внутрішні міграції племен. Зовнішні міграції вельбарських племен (імміграція та еміграція) та внутрішня міграція склавівів кардинально змінювали історію етногенезу слов'ян в Західнополісько-волинському регіоні, що впливає із вищесказаного. Вищезгадані факти стосовно зовнішньої міграції еміграційного виду вельбарських племен та внутрішньої міграції склавівів свідчать про потужний вплив великого переселення народів, яке розпочалось в IV ст. і одним із розгалужень якого було велике розселення слов'ян, на етногенетичні процеси в цьому регіоні.

Загалом в латенсько-римську епохи етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні відбувались в умовах потужної дії зовнішнього фактора (зовнішніх міграцій із заходу). А в Ранньому Середньовіччі цей регіон став тим зовнішнім фактором, що відзначився потужним впливом на етногенетичних процесах за межами українських земель.

МИГРАЦИИ ПЛЕМЕН В ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЗАПАДНОПОЛЕССКО-ВОЛЫНСКОГО РЕГИОНА (I тыс. до н.э. — первая четверть II тыс.)

Оксана Мартынюк (старший референт Центра «Украиноведение»,
Общество «Знание» Украины, Olgas@ipnet.kiev.ua)

В статье освещается разнообразное влияние миграций племен на этногенетические процессы в Западнополесско-волынском регионе с латенского периода по Раннее Средневековье. Разные направления влияний этих внешних и внутренних миграций на этногенетические процессы классифицированы на разные типы.

Ключевые слова: *внешние миграции имиграционного вида, внутренние миграции, внешние миграции эмиграционного вида, прямое влияние, непосредственное влияние, опосредственное влияние.*

**MIGRATIONS OF TRIBES IN ETHNIC HISTORY IN THE REGION
WESTERNPOLISSYA-VOLHYNIA
(I of thousand to to a.d. — the first fourth of II thousand)**

Oksana Martynyuk (the senior referent of Center «Ukraineknowledge»,
Society is «Knowledge» of Ukraine (Olgas@ipnet.kiev.ua))

In the article lights up various influence of migrations of tribes on etnogenetic processes in region Westernpolissya-volhynia from a period of laten for Early dark Ages. Different direction of influences of these external and internal migrations to the etnogenetic processes of are classified on different types.

Keywords: *external migrations of immigration type, internal migrations, external migrations of emigrant type, direct influence, quite near influence, mediated influence.*

ВІДРОДЖЕННЯ ІДЕЇ ГРАДА БОЖОГО У ТВОРАХ ФРАНЦУЗЬКИХ ВЧЕНИХ кінця X — першій третини XI ст.

В умовах есхатологічних очікувань на зламі X–XI ст. в західноєвропейській літературі була відроджена ідея Граду Божого — образу досконалого християнського суспільства. Над проблемою його організації та устрою працювали і французькі інтелектуали, такі як Аббон Флерійський, Дудон Сен-Кантенський, Жерар Камбрейський, Адальберон Ланський. У даній статті розглядаються окремі твори вчених, в межах яких були представлені їхні політичні концепції. Автором проводиться аналіз змісту теорій, встановлюються смислові зв'язки між ними, визначаються їхні спільні та відмінні компоненти. Дослідження ґрунтується на роботі з опублікованими джерелами та широким історіографічним матеріалом.

Ключові слова: *кльонійська реформа, ідея Граду Божого, Августин Блаженний, політична концепція, християнське суспільство, ієрархія, стан, порядок, клірики, миряни.*

Восстановление духовной жизни западной церкви, которое началось благодаря усилиям клюнийских реформаторов во второй половине X века, в значительной степени способствовало возрождению образовательных традиций. Во многих монастырях была возобновлена деятельность школ и скрипториев, интеллектуальная работа активизировалась и в кафедральных школах французского королевства. Именно здесь в условиях эсхатологических ожиданий рубежа тысячелетий ученый мир вновь обратился к изучению Священного Писания и трудов отцов церкви, в частности, св. Августина, с тем, чтобы приблизиться к идее Града Божьего, выступающего в сознании средневековых людей гарантом их вечного спасения.

Над проблемой создания образа Божьего града в его земном воплощении трудился такой выдающийся ученый как Аббон Флерийский (ок. 940–1004) — настоятель аббатства Сен-Бенуа-сюр-Луар. Имея непосредственное отношение к ордену реформаторов, он активно боролся за чистоту монастырских нравов и был ревностным защитником прав церкви, прежде всего, церкви монашествующей. Аббону принадлежит труд, составленный им около 991 г. и известный под названием «Собрание канонов» («Collectio canonum ad Hugonem et Robertum

* Олена Булдакова — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії давнього світу та середніх віків Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

reges»)¹. Формируя для первых двух королей из династии Капетингов эту подборку юридических текстов, аббат преследовал достаточно конкретную цель: он стремился избавить монастыри от власти епископов, а точнее, Флери от власти Орлеанского прелата. Аббон также желал закрепить за Сен-Бенуа статус королевской обители и занять место советника при Гуго Капете, потеснив, таким образом, главу орлеанской кафедры Арнульфа. Но приватность цели, обусловившей появление этого труда, тем не менее, не умалила его значимости. Сочинение Аббона Флерийского сыграло значимую роль в процессе формирования официальной политической идеологии в период становления новой королевской династии во Франции. На его страницах ученый ясно обозначил властные полномочия представителей христианского сообщества: в частности, он определил список королевских функций, а также задачи духовного сословия, какими они виделись в это время сторонникам церковных реформ.

Подробное описание обязанностей монарха представлено в третьем и четвертом разделах «Собрания канонов». Прежде всего, он пишет об общественном долге короля, связанном с защитой страны, церковью, бедных, вдов и сирот. Аббат также перечисляет качества, которыми должен обладать монарх, чтобы достойно исполнять свои функции. Самым важным в этом списке для Аббона было присутствие глубокой веры и набожность тех, кому предназначено управлять христианским миром. Значимым моментом его концепции власти являлась убежденность в том, что высокое положение и особые функции короля предполагают службу и верность ему других людей. «Князьям земным надлежит подавать королю советы и помощь, к чему понуждает их честь, со всей почтительностью»². Но, в первую очередь, для наведения порядка в стране королю требуются советы и помощь людей церкви³, среди которых первым он желал видеть себя. Подборка канонов, которую осуществил аббат на страницах своего сочинения, однозначно свидетельствует о его желании укрепить позиции королевской власти, заинтересованность в которой проистекала из насущной необходимости защиты церковью и монастырями королевства от бесконечных грабежей и нападений светских сеньоров. Кроме того, очевидны его усилия, направленные на восстановление авторитета представителей духовного сословия.

Свои взгляды на принципы организации христианского общества Аббон Флерийский продолжал развивать в трактате «Апологетик против Арнульфа, епископа Орлеанского, для Гуго и Роберта, королей Франции» («Apologeticum», 993 г.)⁴, также написанном с целью оправдания собственных властных амбиций. В духе клюнийской реформы на фоне ожидаемого конца света он возвышает в своем труде монашеское сословие, основываясь на высоком духовном достоинстве людей молитвы. Аббон утверждает, что далеко не все клирики соблю-

¹ Abbon de Fleury. *Collectio canonum ad Hugonem et Robertum reges* // *Patrologiae cursus completus. Series latina* / ed. Migne J. — P., 1854. — Т. CXXXIX. Col. 476–506.

² Ibid. — Col. 486.

³ Ibid. — Col. 487.

⁴ Abbon de Fleury. *Apologeticum* // *Patrologiae cursus completus. Series latina* / ed. Migne J. — P. 1854. — Т. CXXXIX. — Col. 463–472.

дают необходимые правила и ведут достойный своего сословия образ жизни и потому требует, чтобы два вида церковной деятельности и власти — монашеская и священническая — не смешивались⁵, таким образом, подводя к мысли о том, что епископская власть не может и не должна возвышаться над монастырями. Это требование во второй части «Апологетика» ученый подкрепил своим представлением о правильном социальном устройстве.

Интересно, что для описания подобающей структуры христианского общества Аббон использовал два типа социальной стратификации. В первом случае он включил в общественную систему всех людей, что было логично с его стороны в преддверии ожидаемого миллениума, и, таким образом, выделил три сословия, которые расположил и назвал следующим образом: первое — хорошее, второе — лучшее; третье — самое лучшее⁶. К первому сословию он отнес супругов обоого пола, ко второму — «воздержанных» и вдов, к третьему — монахов и девственниц. Очевидно, что критерием для создания идеальной социальной системы, члены которой направлялись к вечному спасению, послужил ключевой этический пункт клюнийской программы, поэтому представленную организацию венчали те, кто являлся беспорочным с точки зрения телесной чистоты. Иной критерий был использован Аббоном, когда он перешел к характеристике исключительно мужского сообщества. Здесь он снова выделил три сословия: мирян, клириков и монахов. Показательно, что состав первого сословия Аббон четко дифференцировал, состав же второго — сильно ограничил. Мирян, которых он размещал на нижней ступени общественной иерархии, аббат разделил на две категории: тех, кто добывает пропитание и тех, кто защищает церковь. К сословию клириков он отнес епископов, пресвитеров и дьяконов, так как только их считал достойными этого имени, поскольку они дают обет безбрачия. Клирики в его системе занимали среднее положение между мирянами и монахами, которые располагались им на высшей ступени общественной иерархии. «...Сословие клириков промежуточно между мирянами и монахами и столь же выше первого, сколь ниже второго»⁷. Отметим, что в рамках второй стратификации, наряду с этическим, в силу вступал критерий социальный, здесь градация сословий зависела не только от поведения, но и общественной значимости деятельности людей. Располагая монахов выше клириков на иерархической лестнице и, в целом, разделяя их, Аббон порывал с общепринятым каролингским представлением о структуре христианского мира, в рамках которого клирики и монахи составляли одно сословие, при том, что руководящая позиция принадлежала епископату. Эта была рефлексия соответствующих времени реальных событий и обстоятельств, свидетельствующая о возрастании авторитета монашества в христианском обществе на рубеже X–XI вв.

Однако уже в ближайшем будущем такая картина устройства христианского мира претерпит определенные изменения. Между 1015 и 1026 гг. будет написан

⁵ Ibid. — Col. 464.

⁶ Ibid. — Col. 463.

⁷ Ibid. — Col. 464.

труд, автором которого считается канонник и канцлер герцога Нормандского Дудон Сен-Кантенский (ок. 965–1043). Его книга называлась «О нравах и деяниях первых герцогов Нормандских» («*De moribus et gesta primorum Normanniae ducum*») ⁸ и, совершенно неслучайно, была посвящена советнику французского короля епископу Адальберону Ланскому (о заслугах этого ученого речь пойдет ниже). В частности, известный французский исследователь Ж. Дюби объяснял это посвящение тем, что в начале XI века в Нормандии подходил к концу процесс восстановления властных структур, и требовалось обосновать систему управления, в верхней части которой расположился бы светский клир.

Тем не менее, чтобы описать желаемое устройство христианского мира, движущегося к спасению на пороге миллениума, Дудон изначально прибегает к помощи монаха — аббата Мартина Жюмьежского. Именно его он призывает в советники герцогу Вильгельму и его устами излагает собственное видение Града Божьего в его земном образе. Интересно, что в своей первой части концепция общественного устройства Дудона очень близка размышлениям Аббона Флерийского: «Разумеется, существует порядок, и порядок этот троичен, вера в Христа растет в цене благодаря совместному труду мирян, каноников и монахов; работу эту нужно вести согласно догмату: «Троица в лицах; Бог единый в сущности» ⁹. Однако далее мысль Дудона развивается в ином направлении. Поскольку перед приближенным клириком Нормандского герцога стояла задача разубедить Вильгельма в желании стать монахом (так как тот хотел гарантированно и в первую очередь обрести спасение), он утверждает идею, что все люди, исполняющие предназначенную им Богом работу, приближаются к спасению в равной мере. Дудон обозначает два пути достижения этой цели — «практический» и «теоретический». «Практический» путь предполагает работу в мире: это труд каноников, иначе говоря, светского клира, которому должны подчиняться миряне, также выполняющие свои земные обязанности. Итак, по «практическому» пути к спасению у Дудона движутся два сословия — каноники и миряне. «Теоретический» путь, максимально отвлеченный от мирской жизни, аббат считал значительно более трудным. По этому пути следуют только монахи. Разница между двумя обозначенными ученым путями, очевидно, состоит в видах деятельности и, главное, способах жизни и уровнях нравственности каждого из названных сословий. Поэтому Дудон однозначно возвышает монашеский порядок над другими, выделяет его, но, как мы видим, не считает «теоретический» путь единственным, ведущим к спасению. Более того, не монахам, в отличие от Аббона, он подчиняет мирское сословие, возглавляемое королями (герцогами), Дудон возвращается к каролингской системе организации власти, в рамках которой светские правители оказывались в сфере влияния епископата.

⁸ Dudo decanus S. Quintini. *De moribus et gesta primorum Normanniae ducum* // *Patrologiae cursus completus. Series latina* / ed. Migne J. — P., 1853. — Т. CXXI.

⁹ Ibid.

Таким образом, в работе Дудона Сен-Кантенского чувствуется некоторое переходное состояние политической мысли. С одной стороны, она связана со временем, когда неоспоримым авторитетом пользовалось реформированное монашество и настоятели монастырей были ближайшими помощниками монархов. Как видно на страницах книги нормандского герцога наставляет не сам Дудон, а аббат Мартин, и монашеское сословие представляется автором — каноником, отделенным от других общественных порядков и возвышенным над ними в силу своих духовных заслуг. С другой же стороны, в ней становятся ощутимыми новые властные претензии, которые исходят от светского клира, желающего восстановить свое положение в христианском сообществе. Понадобится совсем немного времени, чтобы эти претензии окрепли и получили обоснование в рамках очередных образов-концептов Града Божьего. За это дело со всей присущей хорошим ученым скрупулезностью возьмутся епископы Жерар Камбрейский и Адальберон Ланский.

Чтобы составить представление о политических взглядах Жерара Камбрейского (ок. 965 — ок. 1037), прежде всего, необходимо обратиться к содержанию трех речей, которые произнес этот епископ в промежутке между 1023 и 1025 годами в Компьене, Дуэ и Аррасе. Тексты, в которых воспроизводится компьенская речь и речь в Дуэ приводятся, соответственно, в 27 и 52 главах «Деяний Камбрейских епископов» («*Gesta episcoporum Cameracensium*»)¹⁰, что же касается его третьей речи, то мы будем ссылаться на ее текст, опубликованный в латинской серии издания Ж. Миня («*Acta synodi Attrebatensis*»)¹¹.

Первую из упоминаемых речей Жерар Камбрейский произнес на ассамблее в Компьене, созванной 1 мая 1023 г. Робером II Благочестивым. Это собрание первых людей французского королевства было организовано, чтобы обсудить состояние дел в государстве, которое по причине бесконечных сеньориальных распрей и войн внушало большое беспокойство. Епископы Гарен Бовезийский и Бери Суассонский, очевидно, поддавшись влиянию бургундских реформаторов, отстаивавших принцип равенства всех людей перед Богом, представили здесь свой способ установления «божьего мира», который предусматривал прямое участие священнического сословия, а также всех без различия светских сеньоров в наведении порядка в королевстве. Однако их предложение оказалось абсолютно неприемлемым для епископа из Камбре. По мнению Жерара забота о мире возлагалась Богом только на двух лиц — короля и епископа: первому из них было предоставлено право сражаться, чтобы подавлять мятежи и поддерживать мир, второму — молиться и наставлять монархов. «Таким образом, дело королей — подавлять волнения, прекращать войны, вести мирные переговоры, епископы же должны напоминать королям, чтобы те сражались ради блага

¹⁰ *Gesta episcoporum Cameracensium III* // *Monumenta Germaniae Historica. SS, VII.* — Hannover, 1846. — S. 465–489.

¹¹ *Acta synodi Attrebatensis manicheos (1025)* // *Patrologiae cursus completus. Series latina* / ed. Migne J. — T. CXLII. — Col. 1289–1309.

родины, и молиться за их победу»¹². При этом ни епископы, ни кто-либо другой из священнического сословия в силу своего положения не имеет права братья за оружие. Не имеют права первыми начинать войну и сеньоры, и чтобы доказать правоту Камбрейского епископа в 37 главе «Жесты» приводится рассказ о мирных переговорах Робера Благодетельного и императора Генриха II, которые состоялись несколько позднее, в августе 1023 г. в Ивуа. Здесь оба монарха пришли к согласию в том, что справедливый мир, установленный в соответствии с божественным замыслом, должен охраняться только королями, которые являются единственными священническими особами среди мирян и представляют на земле царский образ Христа¹³.

Однако в следующем 1024 г. Жерару Камбрейскому снова пришлось вступить в борьбу с теми, кто не хотел признавать это условие. Речь, которую он произнес в Дуэ, как и компьенская речь, была, прежде всего, направлена против епископов, которые продолжали непосредственно участвовать в процессе установления мира, иначе говоря, в военных действиях, внедряясь, таким образом, в сферу королевских функций. Стилистика и характер этой речи отличались большей категоричностью и жесткостью, по сути, она состояла из перечня запретов и угроз, адресованных тем, кто продолжал, так или иначе, нарушать «божий мир». Осуждая войны в целом, Жерар особо выделял справедливые сражения, вести которые предназначено только королям¹⁴. Но чтобы король мог определить, какая война является справедливой, и получить для ее ведения меч и благословение, он обязан слушать советы своих епископов — единственных носителей божественной мудрости.

В целом же, образ идеального христианского общества виделся Жерару следующим образом: он представлял его состоящим из трех частей, и такое разделение по его твердому убеждению было установлено Богом. «...И определил Он, чтобы род человеческий изначально имел тройное разделение — на людей молитвы, земледельцев и воинов»¹⁵. Каждая из названных социальных групп при том, что вносит свою лепту в общее дело, в то же время нуждается в труде двух других. Тем, кто молится, необходимо покровительство со стороны воинов и пища, которой обеспечивают их земледельцы; земледельцы пользуются молитвами священников и защитой воинов; последние, в свою очередь, зависят от услуг людей молитвы и труда крестьян. И никто не вправе смешивать обозначенные функции, поскольку это влечет к нарушению установленного Богом иерархического порядка¹⁶.

Выступления Жерара Камбрейского в Компьене и Дуэ, достаточно ясно демонстрируют позицию епископа по отношению к власти и распределению общественных функций. Однако значительно более полную картину его пред-

¹² *Gesta episcoporum Cameracensium III // Monumenta Germaniae Historica. SS, VII.* — Hannover, 1846. — S. 474.

¹³ *Ibid.* — S. 480.

¹⁴ *Ibid.* — S. 486.

¹⁵ *Ibid.* — S. 485.

¹⁶ *Ibid.* — S. 486.

ставлений об организации христианского мира позволяет воссоздать его речь, произнесенная в Аррасе в январе 1025 г. В этом случае побудительным мотивом выступления епископа в кафедральном соборе стал прецедент обнаружения в провинции Артуа группы еретиков, которые утверждали возможность вечного спасения без помощи таинств и посредничества церкви, и, по сути, отрицали особые права и функции священнического сословия, иначе говоря, необходимость его существования для общества. Чтобы опровергнуть эту ересь, Жерар создал целую систему доводов и доказательств, обосновывающую правомерность и необходимость существования института церкви и установленной социальной иерархии, которую он последовательно изложил перед слушателями и обвиняемыми на судебном заседании в главном городском храме.

Исходным моментом рассуждений Жерара была аксиома, утверждающая принадлежность церкви как небесному, так и земному миру, а также констатация того факта, что на земле устройство Града Небесного дублирует христианское сообщество. Все, кто существует в обоих градах, находятся под властью одного правителя — Христа, который, в соответствии со своей двойственной природой исполняет две функции: священническую (совершая жертвоприношения) и царскую (он судит, воюет, обеспечивает христианский народ всем необходимым для жизни)¹⁷. В граде небесном осуществлять функции ему помогают ангелы, в граде земном обязанности Христа разделены пополам между епископами и королями, через которых в силу их миропомазания осуществляется право молиться и обеспечивать мир, а также право властвовать над всем остальным народом.

Поскольку иерархию чинов и обязанностей предполагает организация небесной церкви (ссылаясь, на тексты Ветхого Завета, Жерар говорит о том, что в этом безгрешном царстве существует два порядка ангелов, одни из которых приказывают, другие же им повинуются), соответственно, и в земном царстве такие различия должны существовать, тем более что в отличие от ангелов, люди являются существами грешными. В этом месте Жерар в качестве доказательства приводит цитату из книги Григория Великого «Моральные толкования на Книгу Иова», где утверждается, что причиной подчинения одних людей другим является их греховность¹⁸. Жерар также напоминает всем тем, кто его слушает, что уже в синагоге Бог, через посредство Моисея, учредил среди людей различные порядки, поэтому мирянин не имеет права облекать себя духовной властью священника, исполнять обязанности которого он не может, поскольку не обладает необходимыми знаниями¹⁹. Как мы помним, в своих предыдущих речах Камбрейский епископ с такой же убежденностью доказывал непозволительность посягать на провиденциально обозначенные функции короля. Таким образом, Жерар последовательно проводил мысль о том, что лишь

¹⁷ Acta synodi Attrebatiensis manicheos (1025) // Patrologiae cursus completus. Series latina / ed. Migne J. — T. CXLII. — Col. 1289–1309, Col. 1307.

¹⁸ Ibid. — S. 1308.

¹⁹ Ibid. — S. 1294.

определенным людям в земном царстве предназначено управлять и источником их власти является Бог.

В целом, аррасская речь Жерара Камбрейского не только опровергала доводы еретиков из Артуа и защищала позиции церковной иерархии, ее содержание на самом деле было значительно более широким. По сути, в ней было представлено видение средневекового христианского мира в его идеальном состоянии с точки зрения человека, который обладал теологическим знанием, глубокой верой и занимал в этом обществе положение, позволяющее созерцать его сверху.

Идеи Жерара Камбрейского были развиты его старшим коллегой и близким родственником Адальбероном Ланским (ок. 945–1031). Адальберон занимал епископскую кафедру Лана с 977 г. и длительное время являлся советником Гуго Капета, а, впоследствии, его сына Робера. Политическая теория Адальберона нашла свое выражение в сатирической поэме, посвященной королю Роберу («Carmen ad Rotbertum regem Francozum») ²⁰, которую он написал в форме диалога — беседы мудрого епископа с французским монархом. Здесь, как и прежде, мы снова сталкиваемся с тем фактом, что произведение было написано Адальбероном с определенной практической целью, кстати, прямо противоположной той, которую преследовал Аббон Флерийский, — он стремился вернуть епископам статус королевских советников, который те утратили в результате возвышения монашества. И главным оппонентом Ланского епископа выступил в этом случае не кто иной, как аббат Клюни Одилон, которого он называл «учителем воинствующего ордена монахов» ²¹ и обвинял во всех беспорядках, происходящих в обществе.

Поэма Адальберона состоит из четырех логично связанных между собой частей. В ее первой части епископ с возмущением описывает отношения, которые сложились во французском королевстве в результате реформационных преобразований клюнийцев; во второй части он рассказывает о желанном для него социальном порядке, который видит подобным тому, что установлен и соблюдается в царстве небесном; в третьем разделе Адальберон приводит рассуждение о двух природах церкви и излагает свое представление о правильном правлении; заключительную же часть поэмы он посвящает проблеме исправления состояния современного ему общества.

Более всего Адальберона не устраивает то, что обязанности советников короля выполняют монахи, а не хорошо образованные священники. Для епископа такое положение вещей является неприемлемым, поскольку монахов он считает, по сути, мирянами, не обладающими мудростью и отвергающими знание в силу того, что над ними не совершается таинство миропомазания. Исходя из этого, он утверждает, что их влияние на короля не может быть полезным, поскольку то, что они советуют, на деле приводит к смешению сословных функций и нарушению социального порядка. В частности, клюнийцы

²⁰ Adalbéron de Laon. Poème au roi Robert / Éd. et trad. C. Carozzi. — P.: les Belles Lettres, 1979.

²¹ Ibid. — v. 156.

несправедливо желают навязать королю и другим знатным людям запреты, которые должны исполнять только монахи. В свою очередь, молитву, которая является их первой обязанностью, они хотят военизировать и представить монашеское служение как сражение²². Лично Одилона он упрекает в узурпировании чужих прав и возмущается тем, что тот живет во дворце, при том, что должен жить как нищий, и молится папе вместо того, чтобы молиться Богу²³.

Порядок, о котором мечтает Адальберон, установлен и существует на небе, и для него очень важно, чтобы этот порядок стал известен и понятен королю, поэтому он не только уговаривает Робера обратить свое внимание ввысь, но и старательно объясняет ему организацию Божьего царства, убеждая его в том, что это царство управляется посредством разделения обязанностей и власти, и это разделение подчиняет одних людей другим²⁴. Как и Жерар Камбрейский, он стремится доказать божественную предопределенность существующего социального неравенства и обосновать право короля сохранять этот порядок в земном обществе. Источником представлений Адальберона Ланского об устройстве Божьего града являются те же труды, которые читал и его коллега, прежде всего, это было знаменитое сочинение Августина Блаженного «О Граде Божьем», книги Дионисия Ареопагита «О небесной иерархии» и «О церковной иерархии» и сочинения Григория Великого, в частности, «Моральные толкования на Книгу Иова» и «Проповеди на Иезекииля»²⁵. Именно эти сочинения позволили воссоздать двум епископам образ Божьего града, в соответствии с которым должно устраиваться и человеческое общество. Представляя общественную иерархию в третьей части своей поэмы, Адальберон убеждает венценосного ученика в том, что ее учреждением должны заниматься только епископы²⁶. С этой целью он вводит рассуждение о двойственной природе церкви и двух законах. Поскольку церковь по своей природе является одновременно установлением небесным и земным, она должна следовать двум законам — божественному и человеческому. Божественный закон управляет на земле только священниками, которые в силу своего добровольного отказа от удовлетворения плотских потребностей и ручного труда, и, главное, в силу миропомзания становятся наполовину сопричастными ангельской природе и, таким образом, оказываются среди тех, кто непосредственно служит Богу²⁷. Именно этим объясняется их отличие и превосходство от других членов общества. Все же остальные люди подчиняются человеческому закону, который разделяет их на две части: знатных людей и сервов. Первым он предписывает власть и праздность, вторые же должны повиноваться и, тяжело работая, обеспечивать всем необходимым тех, кто над ними властвует²⁸. Резюмирует же содержание этого произведения фраза из заключительной части поэмы: «Божий

²² Ibid. — v. 127–128.

²³ Ibid. — v. 167.

²⁴ Ibid. — v. 193, 196–197.

²⁵ Ibid. — v. 228.

²⁶ Ibid. — v. 229–236.

²⁷ Ibid. — v. 257–258.

²⁸ Ibid. — v. 277–278.

дом тройственен, веруют же в Единого. Поэтому одни молятся, другие воюют, третьи трудятся, а вместе их — три разряда, и их обособление непереносимо. Ибо на служении одного покоятся дела двух других, и все в свой черед помогают всем»²⁹. В этом государстве знатные люди не должны посещать церкви по ночам, чтобы петь там псалмы, епископы и священники заниматься крестьянским трудом, чтобы обеспечивать пропитание, монахи же (что для Адальберона самое важное) должны находиться там, где им предписано, и не переступать своих пределов³⁰. Обязанность устраивать и охранять мир в соответствии с этим законом Адальберон возлагал на короля, единственного среди мирян, отмеченного таинством миропомазания. Епископ убеждал монарха в необходимости самому исполнять предназначенные ему Богом функции, и не допускать отступления от правил другими, поскольку смешение обязанностей и стирание различий между сословиями ведет к нарушению главного условия спасения — «божьего мира». Поэма Ланского прелата оказывалась весомым аргументом в дискуссии со сторонниками вторжения церкви в сферу королевских функций. По своей сути, идея тройственного строения христианского общества, представленная Адальбероном, была призвана не только обозначить границы сословий, и, вместе с тем, функциональную связь, существующую между ними, но, прежде всего, подчеркнуть гармоническое единство христианского общества, во главе которого в его земном существовании находился король.

Итак, четыре автора, и это были одни из самых образованных людей своего времени, сочли необходимым представить христианскому миру собственные проекты его реорганизации на пороге миллениума и приближающегося конца света. Они были современниками, выпускниками одной *alma mater* — Реймской кафедральной школы св. Ремигия, они знали друг друга, во всяком случае, друг о друге. Все четверо читали одни и те же книги, хранящиеся в библиотеках Реймса, Лана, Камбре, Шартра, принадлежали одному сословию, в определенной степени их объединяла и роль советников, которую они играли при своих суверенах. У трех из них и суверены были одни и те же — Гуго Капет и Робер Благочестивый. Казалось, их представления об идеальной организации христианского мира должны совпадать, если не полностью, то в своих ключевых моментах и формах. Но, как мы видим, при всей очевидной близости этих людей, их образы Града Божьего, странствующего по земле, истоком идеи которого было Священное Писание и знаменитый труд Августина Блаженного, на самом деле оказались достаточно разными.

Прочитанное ими в книгах подвергалось существенной корректировке жизненными обстоятельствами, кроме того, эти обстоятельства заставляли приспособлять одни и те же книжные аксиомы для обоснования иногда совершенно противоположных взглядов. Таким образом, каждый из ученых создавал такой образ Града Божьего, которой был наиболее приемлем с высоты занимаемого ими общественного положения. Интересен тот факт, что они

²⁹ Ibid. — v. 291.

³⁰ Ibid. — v. 412–416.

совсем не затрудняли себя проблемой представления своих политических концепций, их труды отличались большим жанровым разнообразием и, как мы видим, среди них не было ни одного теософского трактата.

В течение тридцати лет образ христианского мира, движущегося по пути спасения во главе отделенного от священников монашеского сословия, описанный в «Апологетике» Аббона Флерийского сменился образом Града, представленным в сатирической поэме Адальберона Ланского, в котором власть вершат короли, разделяя ее со своими ближайшими советниками — епископами. Концепции Дудона Сен-Кантенского и Жерара Камбрейского стали своеобразными соединительными конструкциями между этими двумя четко зафиксированными идеологическими позициями. Дудон при глубоком уважении и сохранении особого положения монахов в системе социальной иерархии, передал пальму первенства епископату, Жерар же вернул монашество в лоно церкви и отдал его под покровительство светских прелатов. Переходность также отмечается и в изменении взглядов на проблему трехчастного деления общества: если аббат и канонник предпочитают дробить духовное сословие, разделяя клириков и монахов, то два епископа считают необходимым дифференцировать мирское сословие (на тех, кто управляет и воюет, и тех, кто работает), сохраняя при этом единство церкви. В своей знаменитой работе Ж. Дюби объяснял такое различие мнений неустойчивостью политического устройства и неопределенностью способов осуществления власти в указанный период³¹. Тем не менее, несмотря на индивидуальность целей, и побудительных причин, которые спровоцировали появление этих теорий, несмотря на особенности их содержания, все они имеют одну общую точку соприкосновения — отношение к королевской власти. Все эти ученые однозначно рассматривают ее как богоустановленную инстанцию, предназначенную обеспечивать мир и единство христианского сообщества, таким образом, отражая генеральную политическую тенденцию своего времени — возвышение новой династии.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ИДЕИ ГРАДА БОЖЬЕГО В СОЧИНЕНИЯХ ФРАНЦУЗСКИХ УЧЕНЫХ конца X — первой трети XI вв.

Елена Булдакова (кандидат исторических наук, докторант кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета им. Т. Шевченко)

В условиях эсхатологических ожиданий на рубеже X–XI ст. в западноевропейской литературе была возрождена идея Града Божьего — образа совершенного христианского общества. Над проблемой его организации и устройства трудились и французские интеллектуалы, такие как Аббон Флерийский, Дудон Сен-Кантенский, Жерар Камбрейский, Адальберон Ланский. В данной статье рассматриваются отдельные сочинения ученых, в рамках которых были представлены их политические концепции. Автором проводится анализ

³¹ *Duby G. Les trois ordres, ou l'imaginaire du féodalisme. — P., 1979.*

содержания теорий, устанавливаются смысловые связи между ними, определяются их общие и различающие компоненты. Исследование основывается на работе с опубликованными источниками и обширным историографическим материалом.

Ключевые слова: клунийская реформа, идея Града Божьего, Августин Блаженный, политическая концепция, христианское общество, иерархия, сословие, порядок, клирики, миряне.

REVIVAL OF IDEAS CITY OF GOD IN THE WRITINGS OF FRENCH SCIENTISTS END X — FIRST THIRD XI CENTURIES

Elena Buldakova (Candidate of Historical Sciences, doctoral student of the Department of ancient and medieval history of the Kiev National University Shevchenko)

In the eschatological expectations at the turn of the X–XI century in Western literature was revived the idea of the City of God — the image of a perfect Christian society. On the problem of organization and the device worked French intellectuals such as Abbon of Fleury, Dudon of Saint-Quentin, Gerard of Cambrai, Adalberon of Lane. This article presents selected works of scholars in which were represented by their political concepts. The author analyzes the content of the theory, establish meaningful relationships between them, and determine their common and distinguishing components. The study is based on working with the published literature and extensive historiographical material.

Keywords: Cluny reform, the idea of the City of God, Augustine of Hippo, a political concept, the Christian community, hierarchy, class, order, clergy, laity.

ПОЛІОРКЕТИКА У КИПЧАКІВ (XI–XIII ст.)

Дана стаття присвячена дослідженню мистецтва облоги у кипчаків. Облоги міст у кипчаків характеризувались штурмом за допомогою драбин, а також блокадою обложеного міста. Зазвичай кипчаки намагалися здобути місто, виснаживши сили захисників міст та фортець, позбавивши їх води та продовольства. Кипчаки робили спробу використовувати складну техніку для облоги міст, проте руси запобігли їй використанню здійснивши превентивну атаку та взявши у полон мусульманського військового інструктора.

Ключові слова: кипчаки, поліоркетика, міста, облога, замки, фортеці, фортифікаційні лінії, гарнізони.

Одним із складних питань історії кипчаків є історія розвитку у них мистецтва облоги. На жаль, до сих пір цей аспект мало цікавив дослідників. У кращому випадку цьому питанню присвячувалось кілька сторінок. При дослідженні необхідно порівняти мистецтво облоги у кипчаків з іншими кочівницькими соціумами. Необхідно відповісти на питання чи еволюціонували навички облоги у кочівників і якою технікою вони користувались.

У випадках нападу ворога кочівники захищались у таборі з підвод. Його наявність у кипчаків зафіксована Михайлом Сирійським. У таборі від ромеїв та кипчаків захищались печеніги в битві при Левуніоні. Для того щоб здобувати табори кочівники мали мати елементарні навички облоги. Табір мали обстрілювати як звичайними стрілами, так і запалювальними стрілами. Важливим також було розмикнути стіну з підвод, щоб увірватись у табір ворога¹.

Про облоги у кочівників відомо вкрай мало. Для того щоб скласти уявлення про навички кипчаків під час облог необхідно проаналізувати дані джерел про їх походи. У 1068 р. кипчаки воювали коло Чернігова навіть не зробивши спробу здобути місто. У 1070 р. повідомлялось, що кипчаки воювали біля Ростовця і Неятина. У 1079 р. князь Роман привів до Воїня кипчаків. Проте вони не

* *Ярослав Пилипчук* — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Відділ Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, bachman@meta.ua.

¹ *Анна Комнина*. Алексиада / Пер., вступит. стаття, комм. Любарского Я.Н. — М., 1965. — Книга 8. — Параграфи 4–6; *Маркварт И.* О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.

здобули міста. Таким чином, навіть невеликі міста могли вистояти під час набігів кипчаків².

Типологічно схожим на ці походи був похід кипчаків на Угорщину у 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх син Крула (Кола). У цьому поході кипчаки спустошили Трансильванію. Вони дійшли до місця Бечей (Старі Бечей на Тисі). Проте кипчаки були переможені у битвах на Паганті (рівчаку Поганч) та поблизу Дунаю. Жодного міста кипчаки не здобули. Такими самими були й більш ранні походи печенігів у 1068 (чи 1071) р. та 1085 р.³ Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена у 1095 р., який хоча й зазнав поразки, але показав, яку небезпеку становили кочівники для Візантійської імперії. Самозванця підтримали вlahи, які пропустили кипчаків через гірські перевали⁴. За перебільшеними даними грецьких джерел, у битві поблизу Таврокоміса у 1095 р. загинуло 70 тис. кипчаків⁵.

Наприкінці XI ст. ситуація для Русі ускладнилась. У 1093 р. під Стугною кипчаки здобули перемогу над військом Святополка і здолали вал побудований русами біля табору. Після поразки Святополк переховувався від кипчаків у місті Треполь, який кипчаки не могли здобути. Кипчаки взявши у облогу Торчеськ, зробили спробу оволодіти містом. Але літописець вказував, що торки відбили штурм кипчаків. Вони завдали ворогу значних втрат. Після невдалого штурму кипчаки перейшли до блокади і ізолювали гарнізон міста від води. Оборонці страждали від спраги та голоду і попросили Святополка деблокувати місто. Спроба здійснити це виявилась провальною. Кипчаки перемогли русів і гнали їх до Треполя та Києва. У 1095 р. мешканці Юр'єва не стали очікувати облогу, як і торки коло Сакова, і переселились на північ. Спроба кипчаків оволодіти великими містами у 1096 р. була невдалою. Боняк спробував ізгоном здобути

² Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — М., 1962. — Стб. 161, 164, 195.

³ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. — М., 1997. — С. 327–328; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima.* — Vindobonae, MDCCLXVI (1766). — S. 163–164; *Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici.* — Pars prima. — Scriptores; 2. — Lipsiae, 1883. — S. 196–197.

⁴ Анна Комнина. Алексиада... — Книга 10. — Параграфы 2–4; Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. — М., 1960. — С. 422.

⁵ Анна Комнина. Алексиада... — Книга 10. — Параграфы 2–4; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries.* — Bucharest, 1986. — P. 94; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* — Cluj-Napoca, 2003. — P. 250; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century.* — Leiden–Boston, 2009. — P. 121; Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII — первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988. — С. 23; *Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // The Turks.* — Vol. I. — Ankara, 2002. — P. 682; Ипатьевская летопись... — Стб. 217; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К., 2008. — С. 35–36; Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — С. 49–50.

Київ, проте варта вчасно відреагувала на загрозу і не дала змоги кипчакам вдертися у місто. Тугоркан ж взяв у облогу місто Переяслав. Проте місто витримало облогу, а підійшовши війська Володимира Мономаха та Святополка деблокували місто. Тугоркан загинув під час битви під Переяславом. Боняк, не здобувши Київ, помстився русам спустошенням монастирів під містом. Кипчаки спалили монастир у Стефановому селі, спустошили поселення Германич та висікли ворота у Печерському монастирі⁶.

О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини зазнали нападів з боку кочівників. Внаслідок несподіваного набігу було захоплено та спалено Глибівське городище. Припинили існування городища Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці та інші. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була нездатна протистояти кипчакам. Головним винуватцем цих руйнувань був Боняк. Його образ зберігся у подільських переказах як образ «Буняка Солодівиги (Боняка Шолудивого)»⁷. У XII ст. літописець фіксує на території Наддністрянщини населені пункти Василів, Онут, Калиус, Ушицю та Кучелмин (городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області)⁸.

Столицею Галицького Пониззя стала Бакота, навколо якої розташовувались городища у селах Брага, Велика Слобідка, Врубівці, Гринчук, Лоївське. Було побудовано шість приватних замків та дві княжі фортеці⁹. Нові фортеці виявились більш потужними, ніж старі. У 1159 р. Іван «Берладник» та кипчацький хан Башкорд не змогли здобути місто Ушицю. У 1205 р. Рюрик разом із кипчаками був переможений під Микулином. У 1228 р. Володимир Рюрикович разом з Михайлом Всеволодовичем і кипчаками взяли в облогу Кам'янець, але не змогли його здобути¹⁰. Походи 60–70-х рр. XI ст. не мали на меті здобуття міст, а під час кипчацької експансії 90-х рр. XI ст. кипчаки вже мали сили для здобуття невеликих міст та подолання ліній фортифікацій.

Походи русів у відповідь загальмували експансію кипчаків, які повернулись до традиційної тактики швидких набігів. В 1105 р. війська Боняка напали на Заруб. У битві, що відбулася, він переміг торків та берендеїв¹¹. На наступний рік Урусобичі здійснили напад на Заречеськ на київсько-волинському прикор-

⁶ Ипатьевская летопись... — Стб. 211–213, 219, 221–224.

⁷ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 159–160.

⁸ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 143–149; Кудряшов К.В. Половецкая Степь. — М., 1948. — С. 127; Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я... — С. 94–97.

⁹ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ... — С. 96–99.

¹⁰ Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ... — С. 169–176.

¹¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41; Плетнева С.А. Половцы... — С. 56; Kurat A.N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 83; Ипатьевская летопись... — Стб. 257; Расовский Д.А. Военная история половцев // Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н.П. Кондакова. Сборник статей в честь А.А. Васильева. — Вып. 11. — Прага, 1940. — С. 110.

донні¹². Поблизу річки Сули у 1106 р. або 1107 р. відбулась битва, у якій загинув брат Боняка Таз¹³. У 1116 р. Боняк атакував місто Кснятин¹⁴. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив набіг кипчаків на Баруч і переслідував їх до Полксотеня¹⁵. Проте здобуттям міст вони так і не скінчились. Руські князі організували дієву систему фортифікацій. Руси швидко реагували на вторгнення і їм на допомогу швидко приходили дружинники.

Характер набігів мали перші походи Кончака на Русь. Вперше про нього згадано у 1172 р.¹⁶ Окрім дій під Кснятином донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Песочна¹⁷. У 1174 р. Кончак разом із Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча, а коли до них наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича кочівники відступили за Ворсклу та уникли битви¹⁸. Похід 1179 р. був направлений проти Переяслава¹⁹.

У 1177 р. кипчаки в союзі з князем Юрієм здійснили похід на Київ і здобули шість міст берендеїв²⁰. Це було початком нової епохи у історії військової справи у кипчаків. Кипчацькі хани замислились над використанням більш складних технологій для здобуття міст. У 1184 р. Кончак готувався до походу на Русь. Він спеціально запросив якогось «бусурменина» для спорудження техніки для облоги і навіть спорудив якусь машину для облоги, котрий слов'яни у «Слові про похід Ігоревий» називали «шереширь». На фарсі цей засіб для облоги називався «тір-і чарх». Дана машина для облоги було балістою, яка вико-

¹² *Пріцак О.* Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 56; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri ... — S. 83; *Spinei V.* The Romanians and the Turkic nomads... — P. 124; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 281; Ипатьевская летопись... — Стб. 257; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 110.

¹³ *Пріцак О.* Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 41–42; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 60–61; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 83; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans // The Turks. — Ankara, 2002. — Vol. 1. — P. 649; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... — Стб. 281–282; Ипатьевская летопись... — Стб. 258–259; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 110.

¹⁴ *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 64.

¹⁵ Ипатьевская летопись... — Стб. 289–290; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... — Стб. 295–296; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 114.

¹⁶ Ипатьевская летопись... — Стб. 548.

¹⁷ Ипатьевская летопись ... — Стб. 548, 555.

¹⁸ *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 157; *Kurat A.N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 85–86; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans. — P. 649; Ипатьевская летопись... — Стб. 568–570.

¹⁹ Ипатьевская летопись... — Стб. 612–613; *Плетнева С.А.* Половцы... — С. 157; *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans... — P. 649.

²⁰ Ипатьевская летопись... — Стб. 603–605.

ристовувала для руйнування фортифікації запалену нафту. У Галицько-Волинському літописі згадано, що у «бусурменина» був «живий вогонь». Значення наявності цієї людини у кипчаків літописець оцінив високо. Він повідомляв, що Кончак хоче здобути міста русів і спалити їх. Проте, руси заздалегідь дізналися про плани кипчаків, і аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хорол. Кончак був змушений рятуватися втечею, а «бусурменин» був взятий у полон. Щодо етнічної належності мусульманського військового інструктора, то О. Прицак вважав, що це був іраномовний хорезмієць. Щодо походження нафти, то український дослідник вважав, що нафта могла походити з Таманського півострова. Це був не так званий «грецький вогонь» походження та використання якого ромеї тримали у таємниці. Це була інша, тепер вже мусульманська технологія. На нашу думку мусульманський інструктор міг потрапити до Дашт-і Кипчак з Близького Сходу чи Центральної Азії (з Хорезму) через Саксін (країну в Нижньому Поволжі)²¹.

Після 1184 р. галицько-волинський літописець вже не говорив про значну небезпеку для Русі. Проте поразка Ігоря в битві на Каялі відкрила для кипчаків можливість спустошити прикордонні регіони. Війська бурдж-огли рушили на міста Посейм'я. Гза підійшов до Путивля і навіть здобув фортецю — острог поблизу Путивля. На облогу столиці Сіверської землі кипчацький вождь так і не наважився. Війська донецьких кипчаків спустошили прикордоння Переяславського князівства і спустошили край аж до Переяслава. Проте на облогу міста Кончак так і не наважився. Було вказано, що мешканці міста Римова у 1185 р. загинули у битві з кипчаками. Було вказано, що вони були знищені половецькими шаблями. Кипчаки здобули штурмом кілька фортець Сіверської землі. Невдалий похід Ігоря Святославича позбавив гарнізони міст підтримки князівського війська, яке полягло в битві на Каялі. Допомоги обложеним не було звідки чекати. Опис облоги Римова вказує на те, що захисники знаходились на заборолах. Тому можна припустити, що гарнізон Римова відбив штурм кипчаків. Проте облога, що тривала негативно подіяла на захисників міста. Частина гарнізона врятувалася втечею через болото, яке знаходилось біля міста. Ті, хто залишився у місті не витримав нового штурму кипчаків. Штурм був вдалим і кипчаки захопили місто, а його захисників знищили. У 1187 р. кипчаки воювали на Росі та у чернігівському прикордонні, проте не досягли успіху і не здобули міст. На допомогу гарнізонам міст очевидно вчасно приходила допомога²².

У 1114 р. кипчаки напали на Відін²³. Після невдач на Русі кипчаки почали ще активніше тиснути на фортифікації ромеїв на дунайському кордоні. Грізним попередженням було здобуття печенігами і берендеями міста Гарван у Доб-

²¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 91–98; Плетнева С.А. Половцы... — С. 159; Kurat A.N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri... — S. 86; Gökbel A. Kipchaks and Kumans... — P. 649; Ипатьевская летопись... — Стб. 634–636.

²² Плетнева С.А. Половцы... — С. 165–166; Ипатьевская летопись... — Стб. 646–648, 653; Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»... — С. 118–122.

²³ Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history... — P. 682; Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siecles. — Bucureşti, 1978. — P. 59.

руджі. Це сталося у 1122 р.²⁴ У 1148 р. кипчаки напали на Дрістру (Сілістрію)²⁵. Наступний похід відбувся у 1160 р. За свідченнями Іоанна Кіннама, кипчаки напали на візантійське прикордоння, коли Мануїл перебував у поході проти румських турків. Внаслідок цього нападу василевс був вимушений повернутися до Європи, але, коли кочівники дізналися про просування його військ до Дунаю, то відійшли назад у степи²⁶. Якщо в 1114 г. Відіну вдалося відбитися від кипчаків, то у 1148 та 1160 рр. гарнізонам придунайських фортець знадобилась допомога війська імператора для того, щоб утримати кордон.

Угорський король Ендре II у 1211 р. був змушений віддати землю Барца у лен тевтонським лицарям. Стара система угорських засік (дъепу) вже була неспроможна зупинити кипчацькі вторгнення. Очевидно кипчаки за допомогою штурму здобували угорські засіки так само, як і незначні руські містечка²⁷. До переселення у цей регіон хрестоносців кипчаки спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш²⁸. Грамотою короля від 1212 р. їм були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонцям пропонувалось розширити свої володіння за рахунок земель між Болгарією та бродниками²⁹. У документах дипломатичного листування між Ендре II та Гонорієм III було вказано, що язичники напали на землю Барца та «землю за засніженими горами»³⁰. Влітку

²⁴ Гръцки извори за българската история. — Т. VII / Съставил и редактирали. Под ред. Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. — София, 1968. — С. 209–210; *Маркварт И.* О происхождении народа куманов; *Diасопи Р.* Les coumans au Bas-Danube aux XI' et XII' siecles. — Bucureşti, 1978. — P. 62–71.

²⁵ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. — М., 1981. — С. 117; Гръцки извори за българската история... — Т. VII. — С. 226–227; Гръцки извори за българската история. — Т. VIII / Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л. — София, 1972. — С. 226–227; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 120.

²⁶ *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа — С. 121; Гръцки извори за българската история. — Т. VII. — С. 247; *Расовский Д.А.* Военная история половцев... — С. 124.

²⁷ *Параска П.Ф.* Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. — Кишинев, 1981. — С. 16; *Vasary I.* Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. — Cambridge, 2005. — P. 32; *Spinei V.* The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans / Ed. F. Curtea, cu asist. lui R. Kovalev. — Leiden–Boston, 2008. — P. 417; *Пауцто В.Т.* Половецкое епископство // Пауцто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. — М., 2011. — С. 575.

²⁸ *Vasary I.* Cumans and Tatars... — P. 32; *Spinei V.* Moldavia in the 11th–14th Centuries... — P. 49.

²⁹ *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // История СССР. — № 2. — М., 1978. — С. 41.

³⁰ *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии ... — С. 41–42.

кипчаки підходили до Карпатських гір, і саме тоді могли відбуватися їх напади на угорське прикордоння³¹. Тевтонці не тільки змогли протягом кількох років відбивати напади кочівників, а й самі перейшли в контрнаступ. Лицарі завоювали деякі місцевості поблизу Барцашага, у володіннях кипчаків та бродників. Тевтонці спромоглися вдало воювати з кипчаками за допомогою спорудження фортифікацій. Вони спорудили ряд поселень таких як Брашов (Кронштадт) і Кройцбург. Кипчаки нічого не могли протиставити німецьким замкам цих поселень³².

Проте вони мали змогу здобути міста разом із своїми союзниками. У цьому був показовий випадок війн кипчаків з ромеями та Латинською Імперією.

Найбільшим за всю історію вторгненням кипчаків та влахів до візантійських володінь був похід до Фракії у 1199–1200 рр.³³ За датуванням М. Бібікова, у 1199 р. вlahи та кипчаки зайняли усі фракійські міста, які розташовувались між Месіною та Дурулом. 23 квітня військо болгар, влахів та кипчаків підійшло до Костянтинополя. Восени 1199 р. та навесні 1200 р. кипчаки перебували під Пловдивом (Філіпополем)³⁴. Подією світової ваги стала Адріанопольська битва (1205 р.). Вона відома за даними Робера де Кларі, Жоффруа де Віллардуена, Нікити Хоніата, Никифора Григора, Георгія Акрополіта³⁵. У ній союзне болгарсько-кипчацьке військо завдало поразки хрестоносцям³⁶. Після цього болгар

³¹ Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии ... — С. 44

³² Князький І.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье ... — С. 26; *Spinei V. The Cumanic Bishopric...* — P. 417; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries...* — P. 49; Паушто В.Т. Половецкое Епископство... — С. 575–576.

³³ *Vasary I. Cumans and Tatars...* — P. 48–49; *Иречек К.И. История болгар.* — Одесса, 1878. — С. 310; *Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства.* — Одесса, 1879. — С. 207–209; *Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube...* — P. 130; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries.* — P. 47.

³⁴ *Бибиков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа...* — С. 126; *Расовский Д.А. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 годах // Расовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии.* — М., 2012. — С. 234.

³⁵ *Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* — М., 1993. — Главы 354–361; *Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* — М., 1986. — Глава СХІІ; *Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова.* — Т. 2. (1186–1206). — СПб., 1862. <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/Honiat/index.html>; *Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева.* — Т. 1. (1204–1341). — СПб., 1862. — С. 19–20; *Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра Троицкого И.* — СПб., 1863. — С. 26.

³⁶ *Vasary I. Cumans and Tatars...* — P. 50; *Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства...* — С. 247–249; *Иречек К.И. История болгар.* — Одесса, 1878. — С. 320; *Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube...* — P. 131–132; *Расовский Д.А. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями...* — С. 234–235.

та влахи разом із кипчаками здобули міста Верроя, Рузія, Апрос, Перінф, Даонія, Аркадіополь, Месіна, Цурул, Афіра³⁷.

Кипчаки брали участь у походах болгар до Фракії та Македонії у 1205–1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.). Кипчаки перебували у війську Калояна в 1206 р. у січні та лютому. Проте під час кампанії 1207 р. вони діяли і навесні. Фессалоніки не вдалося здобути швидко, війна продовжувалась до середини квітня 1207 р. Кипчаки не могли перебувати з болгарами дуже довго і були змушені відступити³⁸. Як допоміжні війська вони виступали під час облоги Цурула у 1239 р.³⁹

Також відзначились кипчаки і на Кавказі. За їхньою допомогою було визволено місто Тбілісі у 1122 р.⁴⁰ Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. аміру Джелал ад-Діна вдалося домовитись про союз із ханом Гюрге (Гурка, Гюрханом)⁴¹. Останнього можна ототожнити з Юргієм Кончаковичем (тобто Юрієм Кончаковичем). Хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент. Однак, дербентський емір таки відстояв місто⁴².

Для того щоб краще зрозуміти розвиток поліокретики у кипчаків необхідно їх військово мистецтво у галузі здобуття міст порівняти з прикладами з історії інших кочових народів. Дані археологічних досліджень свідчать про те, що печеніги здобували фортифікації тиверців — городища між Дністром та Реутом.

³⁷ *Хониат Никита*. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. СПб, 1862. — Т. 2. (1186–1206); *Бибииков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа ... — С. 127.

³⁸ *Клари Робер де*. Завоевание Константинополя... — Глава СХVI; *Виллардуэн Жоффруа де*. Завоевание Константинополя... — Главы 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475; *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*... — С. 26–28; *Никифор Григора*. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами... — С. 23–26; *Хониат Никита*. История со времени царствования Иоанна Комнина; *Князький И.О.* Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье... — С. 25; *Vasary I.* Cumans and Tatars... — P. 51–53; *Успенский Ф.И.* Образование Второго Болгарского царства... — С. 254–255; *Иречек К.И.* История болгар... — С. 323–325; *Stoyanow V.* Kumans in Bulgarian history... — P. 684; *Diaconu P.* Les coumans au Bas-Danube... — P. 133; *Расовский Д.А.* Роль половцев в войнах Асены с Византийской и Латинской империями... — С. 232–236.

³⁹ *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*... — С. 60–61; *Vasary I.* Cumans and Tatars... — P. 63.

⁴⁰ *Анчабадзе Г.З.* Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. — А.—А., 1980. — С. 342; *Golden P.B.* Cumanica I: The Qırçaqs in Georgia // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. — Vol. IV. — Wiesbaden, 1984. — P. 73; *Golden P.B.* Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // *Nomads and Sedentary World*. — Budapest, 2001. — P. 48.

⁴¹ *Маркварт И.* О происхождении народа куманов.

⁴² *Маркварт И.* О происхождении народа куманов; *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави*. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. — М., 1996. — Глава 77.

Під тиском печенігів частина тиверців мігрувала у землі білих хорватів. Проте навіть самій Русі за правління князя Володимира було складно впоратись з їхніми набігами. У 969 р. печеніги взяли в облогу Київ, в 988 та 992 р. вони зробили набіг на Переяслав, у 994 р. на Білгород, у 996 р. на Васильків. Щоб забезпечити свої володіння від печенігів Володимир будував лінії фортифікацій. Він збудував фортифікації по Стугні на Дніпровському Правобережжі, а на Дніпровському Лівобережжі по Десні, Остру, Трубежу та Сулі. Фортифікаційні лінії збудовані Володимиром Святославичем та Ярославом Володимировичем стали перешкодою для набігів печенігів та відсунули кордон до Сули та Росі, усунувши небезпеку для Києва та Чернігова. За допомогою мешканців Парадунавона та павликіан печеніги заволодівали містами ромеїв у другій половині XI ст.⁴³

Стосовно ж хозарських фортифікацій, то печеніги змогли їх подолати в умовах громадянської війни у Хозарському Каганаті. Оволодіння ж огузами хозарських територій можна пояснити тим, що після війни з Святославом Ігоревичем держава хозар переживала кризу, а руси заволоділи ключовими фортецями — Саркелом (Білою Вежею) та Самкерцем (Тмутараканню)⁴⁴. Печеніги взяли під свій контроль поселення на Сіверському Донцю. Місцеве населення прийняло владу печенігів. Занепад хозарських поселень (X–XI ст.) відбувся під час експансії огузів. Час будівництва хозарських фортець (перша половина IX ст.) вказує, що першими супротивниками хозар, проте яких будували фортеці були угорці. Саркел було побудовано тоді, коли угорці з'явилися у надчорноморських степах. За свідченнями арабських та перських джерел мадяри здійснювали набіги на слов'ян, брали з них данину та захоплювали їх у рабство. Слов'яни захищались від нападів мадярів, споруджуючи фортеці. Гардізі та Ібн Русте повідомляли, що мадяри нападають на сакаліба. Подібні свідчення повідомляв Тахір ал-Марвазі, повідомляючи про набіги мадяр на русів та сакаліба⁴⁵.

⁴³ Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д.С. Лихачёва // <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php>

<http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php>; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads...* — P. 85–92, 97, 107–118; *Кудряшов К.В. Половецкая Степь...* — С. 128–129, 134–136; *Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь...* — С. 127, 142; *Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я...* — С. 94–99.

⁴⁴ *Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина.* — Издание 2-е исправленное и дополненное. — Москва–Иерусалим, 2003. — С. 140–141, 158–163; *Білецький А.В. Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго // Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* — Вип. 612. — Серія «Армія». — Львів, 2008. — С. 23–30; *Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H.* — 982 A.D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. — London, 1937. — Глава 47, Комментарии; *Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads...* — P. 51.

⁴⁵ *Круглов Е.В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху Средневековья.* — Т. 3: Половецко-золотоордынское время. — Донецк, 2003. — С. 27–29, 49–58; *Артамонов М.И. История хазар.* — 2-е изд. —

Кочівники могли здобувати й фортифікації, які вважалися неприступними. Так, тюркюти здобули місто Чора (Дербент). Тюркюти та авари могли використовувати складні машини для облог. Нам відомо, про використання аварами техніки для облоги під час спроб заволодіти Костянтинополем. Авари оволоділи поліоркетикою завдяки допомозі полонених візантійських інженерів. Мистецтву облоги вони навчилися ще наприкінці VI ст. Феофан Візантієць повідомляв, що у полон до аварів потрапив механік Буса з місто Апорія. Він підказав як спорудити машину для облоги, котра називалась баран. Після спустошення Кавказької Албанії тюркюти вдерлися до Іверії. З ходу здобути Тбілісі тюркютам не вдалось. Проте після двох місяців облоги вони заволоділи містом. Опис облоги непрямо вказує, що тюркюти дісталися мурів міста за допомогою башт для облоги. З цією технікою тюркютів мали познайомити согдійці⁴⁶.

Кочівники переймали у своїх сусідів досягнення мистецтва облоги. Стосовно того, які пристрої для облоги могли використовувати печеніги, огузи та угорці може підказати приклад савірів. Савіри як і інші кочівники спочатку здійснювали набіги на прикордонні провінції. Проте після деякого часу вони оволоділи навичками облоги міст. Очевидно їх навчили цьому полонені ромеї⁴⁷. Відносно тюрко-болгар ми не маємо інформації достатньо інформації по мистецтву облоги окремих тюрко-булгарських племен. Перші дані про складні машини датуються IX ст. На службу до болгарського царя Крума перейшли полонений араб та візантійський механік Євматій, які навчили тюрко-булгар поліоркетиці. За допомогою машин для облоги тюрко-болгари здобули Месемврію та Адріанополь. Та й після «завоювання батьківщини» у мадяр з'явилися більш складні машини й вони у 954 р. зробили спробу заволодіти Аугсбургом, але були відкинуті німцями⁴⁸. Необхідно зауважити, що подібну картину можна спостерігати й серед європейських гуннів. Якщо у IV ст. вони сподівались на швидкість нападу, то при Аттілі гуни розвинули у себе поліоркетику так що проти них не могло встояти жодне місто з кам'яними мурами. Гуни вико-

СПб., 2001. — С. 391–432; *Свистович С.М.* Военные контакты древних мадьяр со славянами // *Східний Світ*. — № 1. — К., 2002. — С. 104–112; *Ипатьевская летопись*. — Стб. 17–18; *Ибн Русе*. Книга драгоценных ожерелий // *История татар*. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 703; *Тахир Марвази*. Природа животных // *История татар*. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — Казань, 2006. — С. 708; Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // *Академик В.В. Бартольд. Сочинения*. — Том VIII: Работы по источниковедению. — М., 1973 http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frame/text_1.htm; *Повесть временных лет*. Прозаический перевод на современный русский язык Д.С. Лихачёва.

⁴⁶ *Феофан Византиец*. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / *Приск Панийский*. Сказание Приска Панийского. — Рязань, 2005. — С. 231; *Фехер Г.* Военно дело на прабългарите. — София, 1938. — С. 56–57; *Мовсес Каланкатуаци*. История страны Алауланк. Ереван, 1984. — Книга 2. — Главы XI, XII, XIV.

⁴⁷ *Артамонов М.И.* История хазар... — С. 97–102.

⁴⁸ *Фехер Г.* Военно дело на прабългарите... — С. 56–57; *Измайлов И.Л.* Защитники Стены Искандера. — Казань, 2008. — С. 87–94, 144–154.

ристовували при облозі тарани та катапульти. Їх виготовляли полонені та ренегати з римлян. Усі види металних машин Аттіла використав при облозі Аквілеї⁴⁹. Полиоркетика кипчаків ж залишилась на рівні ранніх кочових мадяр та печенігів.

Певні навички облоги поселень кипчаки таки мали. При перших вторгненнях кипчаки не ставили собі за мету здобуття міст, а просто здобуття полону з місцевих селян. До того ж у випадку тривалої облоги була можливість, що ворог ударить їм у тил. Облоги міст у кипчаків характеризувались штурмом за допомогою драбин, а також блокадою обложеного міста. Зазвичай кипчаки намагалися здобути місто, виснаживши сили захисників міст та фортець, позбавивши їх води та продовольства. Кипчаки могли долати фортифікаційні лінії та здобувати невеличкі міста. Проте це було можливо за умови того, що на допомогу обложеним гарнізонам не змогли прийти війська князів. Кипчаки могли приділити достатньо часу для облоги міста, якщо вони перед тим здобули перемогу над своїми супротивниками. Кипчакам бракувало навичок здобуття замків та великих міст. Вони могли їх здобувати лише у союзі з представниками соціумів із осілим населенням. Кипчаки робили спробу використовувати складну техніку для облоги міст, проте руси запобігли їй використанню здійснивши превентивну атаку та взявши у полон мусульманського військового інструктора.

ПОЛИОРКЕТИКА У КЫПЧАКОВ (XI–XIII вв.)

Пилипчук Ярослав (кандидат історических наук, младший научный сотрудник, Отдел Евразийской степи, Отдел Евразийской степи, Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, bachman@meta.ua)

Данная статья посвящена исследованию искусства осад у кыпчаков. Приемы ведения осады предусматривали использование лестниц и блокаду осажденного города. Обычно кыпчаки старались взять город истощив силы обороняющихся в городах и крепостях, лишив их воды и продовольствия. Кыпчаки сделали попытку овладеть сложной техникой для осады, но русы нанесли превентивный удар и взяли в плен мусульманского военного инструктора.

Ключевые слова: кыпчаки, полиоретика, города, осада, замки, крепости, фортификационные линии, гарнизоны.

⁴⁹ *Никоноров В.П., Худяков Ю.С.* Свистящие стрелы Маодуня и Марсов Меч Аттилы: военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — М.–СПб., 2004. — С. 274–280.

POLIORCETHYCA OF QIPCHAQS (XI-XIII CENTURIES)

Yaroslav Pylypchuk (PhD of History (Candidate of Historical Sciences), A. Krymskiy Institute of Oriental Studies of NAS of Ukraine, Junior Researcher at Dept. of Eurasian Steppe, bachman@meta.ua)

This article is devoted to the study of art at the sieges of Qipchaqs. Usually Qipchaqs tried to take the city and to grind off the defending forces in the cities and fortresses, depriving them of food and water. Qipchaqs attempted to master the difficult technique of the siege, but Ruthenians made a preemptive strike and captured muslim military instructor.

Keywords: *Qipchaq, poliorcethyca, cities, siege, castles, fortresses, fortification lines, garrisons.*

СТАНОВЛЕННЯ КОНФЕСІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СОЮЗІВ НІМЕЦЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ у 20–30-х рр. XVI ст.

У статті проаналізовано передумови утворення, цілі та результати діяльності політичних союзів, що діяли в Німеччині на початковому етапі лютеранської конфесіоналізації. Схарактеризовано суперечності, що існували між євангелічним та католицьким угрупованнями. Зроблено висновок щодо перетворення територіальної влади на суб'єкта конфесіоналізації, що закріпило її позиції як провідної сили в німецькому суспільстві.

Ключові слова: конфесіоналізація, Реформація, Німеччина, імператор, князь, Шмалькальденський союз.

Реформація XVI ст., яка розпочалася в німецькому суспільстві, мала низку наслідків у всіх сферах соціального життя. Не стала винятком і політична система. Участь німецьких князів і магістратів у реформаційному русі помітно вплинула на його результати, насамперед — у часи від завершення Селянської війни до укладання Аугсбурзького миру (1525–1555).

Зазначений період, що традиційно розглядається як «пізня Реформація», на нашу думку, так само доречно визначати як перший етап лютеранської конфесіоналізації. При вивченні конфесійно-політичних аспектів суспільного життя Німеччини раннього Нового часу дослідники найчастіше звертають увагу на утворення й діяльність Шмалькальденського союзу, який у 30–40-х рр. XVI ст. відіграв активну роль у політичній боротьбі в межах Священної Римської імперії. Однак, на нашу думку, виникнення Шмалькальденського союзу було зумовлене попередніми подіями суспільно-політичного розвитку територій Німеччини, які часто лишаються осторонь уваги істориків. Предметом нашої розвідки є передумови виникнення та особливості діяльності перших конфесійно-політичних союзів німецьких правителів.

Дослідники вважають, що на межі Нового часу німецька держава сформувалася саме на рівні територій, суверенітет яких реалізувався як реальна державна влада, хоча й підпорядкована владі імператора (оскільки дієвість цього суверенітету була значною мірою обмежена імперським законом, правами верховного правителя й вердиктами імперського суду)¹. У другій половині

* Сергій Каріков — кандидат історичних наук, доцент, Національний університет цивільного захисту України, karsan2002@mail.ru.

¹ Васильев В.И. История германского федерализма / В.И. Васильев // Новая и новейшая история. — 1998. — № 3. — С. 34–35.

XV — на початку XVI ст. зростав князівський абсолютизм, спричинивши гострі усобиці між князями. Останні обстоювали свої інтереси як поодинці, так і через політичні союзи. Відносно згуртованим серед них був Швабський союз (1488–1534), створення якого було ініційоване з боку імператорської влади. До складу цього об'єднання входили низка імперських міст Швабії, рицарі ордену святого Георга, церковні прелати, графи й барони². Інші політичні союзи найчастіше існували протягом нетривалого часу, оскільки були створені для вирішення локальних питань.

За часів Реформації поділ князів на партії й угруповання здобув підґрунтя в релігійних розходженнях³. Розкол християнської церковної організації, який дослідники характеризують як визначальну рису конфесіоналізації⁴, виявив себе вже в першій половині 20-х рр. XVI ст. Відображенням цього стала вимога імперських станів щодо скликання німецького національного собору для вирішення церковних проблем, висунута в 1524 р.⁵ Її відкинення імператором Карлом V можна розглядати як вияв прагнення владних кіл імперії силоміць зберегти церковну єдність. Однак з поширенням євангелічних ідей серед широких верств німецького суспільства політика заборон ставала все менш ефективною. Поширення Реформації сприяло подальшій політичній структуризації німецького суспільства.

Після тривалих невдалих зусиль відстояти свою позицію на рейхстагах 1522–1524 рр. і придушити реформаційний рух католицькі князі спробували об'єднати свої зусилля шляхом створення контрреформаційного союзу. На конвенті в Регенсбурзі 26 червня — 5 липня 1524 р. ерцгерцог Фердинанд, герцог Георг Саксонський, архієпископ Зальцбурзький та інші правителі досягли рішення про узгоджені заходи проти Реформації, до яких належали: неухильне дотримання положень Вормського едикту, введення цензури на релігійні видання, заборона студентам своїх земель відвідувати Вітгенберзький університет⁶.

Унаслідок завершення Селянської війни 1524–1525 рр. і розгрому прибічників Томаса Мюнцера було серйозно послаблено радикальні течії Реформації в Німеччині. Водночас дещо посилювалися позиції поміркованого бюргерства, а найбільшою мірою — територіальних князівських угруповань. Місцеві прави-

² История Германии: учеб. пособие для студентов вузов / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. — Т. 1. — С. 189.

³ *Зайцева Т.И.* Специфика государственно-территориального развития Франции и Германии в начале раннего Нового времени (по материалам историографии) / Т.И. Зайцева // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). — 2013. — Вып. 2 (130). — С. 162.

⁴ *Zeeden E.W.* Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E.W. Zeeden // Historische Zeitschrift. — 1958. — № 185. — S. 265.

⁵ *Mirow J.* Geschichte des Deutschen Volkes. Von der Anfängen bis zur Gegenwart / J. Mirow. — Gernsbach: Katz, 2004. — Bd. 2. — S. 348.

⁶ *Дятлов В.О.* Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В.О. Дятлов. — Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. — С. 254.

телі, усунувши загрозу з боку повсталого селянства, змогли вдатися до нових заходів, пов'язаних з утвердженням власного впливу в соціально-політичних відносинах.

Такій активності представників територіальної влади сприяла зовнішньо-політична ситуація. Італійські війни, які вів імператор Карл V, зумовили його тривалу відсутність у Німеччині (з 1521 до 1530 рр.). Протягом цього часу виконувати роль центрального органу влади намагалося «Імператорське імперське управління», яке очолював спочатку пфальцграф Фрідріх, а згодом — брат імператора Фердинанд. Однак у діяльності цього органу знайшли вияв слабкості й недоліки, притаманні державному життю німецьких земель взагалі: невизначеність повноважень, недостатність виконавчої компетенції, абсентеїзм імперських чинів, які мали засідати в управлінні⁷.

За таких умов закономірно відбувалося зростання політичної активності територіальної влади. Зміцнення територіальних держав супроводжувалося посиленням реформаційних течій і, відповідно, утвердженням альянсу між територіальними князями та реформованими церквами. Тому в Німеччині тенденція до зміцнення територіальних князівств і послаблення універсалізму набула характеру конфесійно-політичного конфлікту⁸.

Активізація політичної діяльності територіальної правлячої верхівки німецького суспільства в середині 20-х рр. XVI ст. знайшла вияв в оформленні перших конфесійно-політичних союзів. Початок цьому процесу поклала зустріч католицьких князів Північної і Центральної Німеччини, які 19 липня 1525 р. уклали договір у Дессау. Його підписали герцог Георг Саксонський, архієпископ Альбрехт Майнцький, курфюрст Бранденбурзький Іоахім I, князі Еріх і Генріх Брауншвейзькі. Метою Дессауського союзу проголошувалося викорінення «лютерівської ересі» як джерела заколоту⁹.

У відповідь на цю акцію прокатолицьки налаштованих можновладців євангелічні князі створили власний союз. Його фундамент було закладено договором між саксонським курфюрстом Йоганном Стійким і гессенським ландграфом Філіпом. Переговори між ними, які було розпочато в листопаді 1525 р., завершилися угодою, укладеною в Готі в лютому 1526 р. Остаточне оформлення цього євангелічного союзу відбулося в Торгау 2 травня 1526 р.¹⁰ 12 червня 1526 р. було укладено Магдебурзьку угоду, внаслідок чого до союзу єванге-

⁷ Чуянов А.Ф. Рейхстаг и император Священной Римской империи германской нации в первой половине XVI в. / А.Ф. Чуянов // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы: Межвузовский сборник научных трудов. — Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. — С. 14–15.

⁸ Ивонин Ю.Е. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI–XVIII вв. / Ю.Е. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI–XX вв. — Смоленск: СГПУ, 1998. — С. 13.

⁹ Heussi K. Compendium der Kirchengeschichte / K. Heussi. — Tübingen: Mohr, 1988. — S. 295.

¹⁰ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 341.

лічних територій приєдналися герцог Ернст Люнебурзький, герцог Філіп Грубенхагенський, герцог Генріх Мекленбурзький, а також князі Ангальтські і графи Мансфельдські, а також місто Магдебург. У вересні 1526 р. до Гота-Торгауського союзу долучився й герцог Альбрехт Пруський¹¹.

Як зазначає Г. Брендлер, князі, які уклали Гота-Торгауський союз, ризикували внаслідок своєї прореформаторської позиції зустріти противників в особі могутніх Габсбургів та імператора. Однак енергійний ландграф Філіп Гессенський першим оцінив Реформацію як шанс зміцнити власне панування. Подібні міркування, вочевидь, сприяли і його прагненню знайти порозуміння зі швейцарським реформатором Ульріхом Цвінглі, що мало забезпечити підтримку з боку швейцарських ландскнехтів — досвідчених найманців. Курфюрсту Йоганну ж доводилося рахуватися з тим, що саксонський герцог, ревний католик Георг Бородатий може скористатися ситуацією війни з Габсбургами, щоб здійснити напад на курфюршество Саксонське з тилу¹². Відповідно саме Філіп Гессенський став ініціатором консолідації євангелічного угруповання.

Створення перших конфесійно-політичних союзів, яке передбачало можливість звернення кожного з учасників по допомогу до партнерів на випадок збройного конфлікту, що зачіпає його інтереси, може бути визначене як початок протистояння в середовищі правлячої верхівки німецького суспільства. Поляризація сил засвідчила, що німецькі можновладці в середині 20-х рр. XVI ст. почали розглядати Реформацію як важливий складник суспільно-політичного життя, оцінюючи її згідно зі своїми переконаннями. Для католицьких князів вона поставала чинником дестабілізації, тоді як прибічники євангелізму (на той час досить нечисленні) убачали в реформаційному русі перспективний засіб впливу на існуючу систему державного управління відповідно до своїх інтересів.

На Першому Шпеерському рейхстазі 1526 р. князі, що висловили підтримку Реформації, вперше постали як єдина сила. Рішення рейхстагу, яким було передбачено можливість князів діяти щодо рішення Вормського рейхстагу 1521 р. «так, щоб кожен міг нести відповідальність перед Богом і імператорською величністю»¹³, забезпечило право імперських станів самостійно розв'язувати релігійні суперечності¹⁴. Тим самим імператорська влада фактично визнала свою нездатність вирішити релігійне питання в загальнонімецькому масштабі¹⁵.

¹¹ *Steinmetz M.* Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. — Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. — S. 179.

¹² *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. — М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — С. 271–272.

¹³ Reichstag von Speyer 1526 / R.A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. — Stuttgart: Reclam, 2001. — Bd. 3. — S. 348.

¹⁴ *Rabe H.* Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600 / H. Rabe. — Frankfurt a/M: Gutenberg, 1989. — S. 211.

¹⁵ *Голубкин Ю.А.* После бури (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг.?) / Ю.А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2000. — № 485: Історія. — Вип. 32. — С. 51.

Укладання перших конфесійно-політичних союзів вплинуло на євангелічний рух у територіях Німеччини, надавши йому підтримку «згори». У 1526 р. ландграф Філіп Гессенський здійснив Реформацію у своїх володіннях. При цьому учасники Хомберзького синоду, на якому було ухвалено запровадження євангелічного богослужіння в Гессені, відкинули ідею автономії общин у релігійних питаннях і підтримали саксонську модель регулювання світською владою церковного життя¹⁶. Таким чином, німецькі територіальні правителі виявили бажання не просто підтримувати євангелічний рух, а насамперед скеровувати його відповідно до власних цілей.

Надалі взаємодія між учасниками євангелічного угруповання поступово зміцнилася. У 1529 р. на Другому Шпеєрському рейхстазі Карл V знову висунув вимогу неухильного дотримання Вормського едикта, яку підтримала прокатолицька більшість. У відповідь прибічники Реформації (5 князів і 14 міст) склали «Протестацію», наголосивши, що рішення Першого Шпеєрського рейхстагу 1526 р., ухвалене одностайно, не може бути скасоване¹⁷. Основну роль у цій ініціативі відіграли канцлер Грегор Брюк, який представляв інтереси саксонського курфюрста, ландграф Філіп Гессенський і страсбурзький радник Якоб Штурм; вони очолили євангелічне угруповання, забезпечивши його активність в усіх трьох куріях рейхстагу¹⁸. Прохання протестантів щодо скликання загального собору для розгляду суперечливих питань віри і церковного життя не було задоволене¹⁹. Отже, наслідком Другого Шпеєрського рейхстагу стало остаточне розмежування євангелічного та католицького угруповань.

Внаслідок загострення політичної ситуації протестантам необхідно було зберігати політичну єдність і шукати союзників²⁰. Запрошення на рейхстаг в Аугсбурзі, що розпочався у травні 1530 р., дало євангелічним силам сподівання на імперсько-правове визнання реформаційного руху. Однак це було можливим лише в тому випадку, якби протестантами було доведене визнання спільних засад християнської віри, а також необхідність церковних реформ через пануючі зловживання²¹. Виявом єдності протестантських сил стало підписання ними підготовленого Філіпом Меланхтоном «Аугсбурзького віросповідання» в червні 1530 р., яке систематизувало ідейні засади євангелічного віровчення, тим самим

¹⁶ *Klueting H.* Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueting. — Stuttgart: Ulmer, 1989. — S. 153.

¹⁷ Reichstag von Speyer 1529 / R.A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. — Stuttgart: Reclam, 2001. — Bd. 3. — S. 349–354.

¹⁸ *Fabian E.* Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33 / E. Fabian. — Tübingen: Böhlze, 1956. — S. 128.

¹⁹ *Гассманн Г.* Введение. Аугсбургское вероисповедание в 1530 году и сегодня / Г. Гассманн // Die Augsburger Konfession. Аугсбургское вероисповедание. — Эрланген: Мартин Лютер, 1988. — С. 25.

²⁰ *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. — М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — С. 273.

²¹ *Гассманн Г.* Введение. Аугсбургское вероисповедание в 1530 году и сегодня / Г. Гассманн // Die Augsburger Konfession. Аугсбургское вероисповедание. — Эрланген: Мартин Лютер, 1988. — С. 25.

фактично конституювавши його як конфесію, що мала принципові відмінності від католицизму.

Загроза насильницької рекатолизації з боку Габсбургів залишалася досить реальною, тому в 1531 р. протестантські князі й міста уклали Шмалькальденський союз, що мав обороняти досягнення Реформації. Протестанти увійшли в блок із французьким королем²². Карл V, враховуючи несприятливу для Габсбургів зовнішньополітичну ситуацію, у 1532 р. погодився на укладання Нюрнберзького релігійного миру, яким формально було визнане існування Шмалькальденського союзу. Надалі відбулося створення військової організації сил цієї організації: у 1537 р. у Кобурзі було ухвалено військовий статут Шмалькальденського союзу²³. Для здобуття зовнішньополітичної підтримки було розпочато переговори з Англією й укладено угоду з Данією (1538)²⁴.

Таким чином, з середини 20-х рр. XVI ст. територіальна влада Німеччини починає виявляти себе як активного учасника реформаційного руху. Її представники не лише відгукуються на дії нижчих та середніх верств суспільства (подібно до політики саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого в період віттенберзьких виступів 1521–1522 рр.) або органів імперського правління, але й висувають власні цілі. Прагнення очолити реформаційні виступи або викоринити їх у власних володіннях розмежовує територіальних правителів, водночас зумовлюючи політичну консолідацію євангелічного та католицького угруповань, що постають колективними суб'єктами конфесіоналізації.

Структуризація політичних сил, яка була закріплена укладанням Шмалькальденського союзу, безпосередньо вплинула на подальший перебіг подій євангелічного руху в Німеччині в середині — другій половині XVI ст. Приналежність німецьких правителів до того або іншого угруповання виявила себе як у збройних конфліктах доби пізньої Реформації (Шмалькальденська війна 1546–1547 рр., «князівська війна» 1552 р.), так і в поступовому досягненні компромісу між противниками, наслідком чого стало укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. З його ухваленням процес лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях здобув юридичне підґрунтя, що певним чином вплинуло на подальшу політику територіальних правителів як провідної сили суспільства. Утвердивши фактично необмежене панування у своїх володіннях, вони отримали змогу перейти від пошуку союзників за критерієм військової підтримки до використання інших засобів, зорієнтованих на зростання власної політичної могутності, зокрема — до укладання династичних шлюбів. Перспективами подальшого дослідження є характеристика регіональних особливостей політики провідних князівських домів Німеччини у другій половині XVI ст.

²² *Зайцева Т.И.* Специфика государственно-территориального развития Франции и Германии в начале раннего Нового времени (по материалам историографии) / Т.И. Зайцева // Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). — 2013. — Вып. 2 (130). — С. 163.

²³ *Fabian E.* Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33 / E. Fabian. — Tübingen: Böhlze, 1956. — S. 133.

²⁴ История Германии: учеб. пособие для студентов вузов / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. — Т. 1. — С. 233.

СТАНОВЛЕНИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ СОЮЗОВ НЕМЕЦКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ в 20–30-х гг. XVI в.

Сергей Кариков (кандидат исторических наук, доцент, Национальный университет гражданской защиты Украины, karsan2002@mail.ru)

В статье проанализированы предпосылки образования, цели и результаты деятельности политических союзов, действовавших в Германии на начальном этапе лютеранской конфессионализации. Охарактеризованы противоречия, существовавшие между евангелической и католической группировками. Сделан вывод относительно превращения территориальной власти в субъекта конфессионализации, закрепившего ее позиции в качестве ведущей силы в немецком обществе.

Ключевые слова: *конфессионализация, Реформация, Германия, император, князь, Шмалькальденский союз.*

FORMATION OF CONFESSIONAL-POLITICAL UNIONS OF GERMAN RULERS IN 20-30th OF THE XVIth CENTURY

Sergiy Karikov (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National University of Civil Defence of Ukraine, karsan2002@mail.ru)

In the article preconditions of origin, aims and results of activity of political unions in Germany on the first stage of Lutheran confessionalization are analysed. The contrarities between evangelical and catholic groups are described. The conclusion about transformation of territorial power into the subject of confessionalization and strengthening of its positions as leading force in German society is drawn.

Keywords: *confessionalization, Reformation, Germany, emperor, prince, Schmalkaldic League.*

УДК 94(477) «16»

Тарас Ковалець*

КОРУПЦІЯ І ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ у 20–30-х рр. XVII ст.

У статті розглядаються прояви хабарництва та інших посадових зловживань у запорозькому війську 20–30-х рр. XVII ст. Доводиться думка, що корупція, поширена у підрозділах реєстровців, які перебували на службі польського уряду, була звичною для тогочасних соціокультурних реалій Речі Посполитої.

Ключові слова: корупція, хабарництво, Військо Запорозьке, реєстровці, Річ Посполита, Григорій Чорний, Адам Кисіль, Яків Остряниця.

Сучасний світ із величезним різноманіттям його приваб та недоліків у свідомості пересічної людини часто фігурує як щось безмежно відірване од світу XIX-го, XVIII-го, а тим паче XVII століття. Чотиривікова давнина зараз асоціюється більше із призабутою казкою, ніж із об'єктивними реаліями, які мають безпосередній та міцний зв'язок із сьогоденням.

Одним із гострих руйнівних явищ у державах раннього нового часу була корупція. Звісно, цього терміна, що походить від латинського слова «corruptare» (розтлівати), тоді не існувало, хоч, скажімо, на території Речі Посполитої і на українських землях, які до неї входили, побутувало чимало слів, які вказували на хабарництво: «grękawicze», «підсула», «упоминки», «гарач», дуже часто із таким значенням вживалось поняття «подарунки». Українське козацтво, що у першій половині XVII ст. формувалось як окремий суспільний стан, підпорядковувалося неписаним законам і нормам соціуму Республіки, тому в історичних джерелах корупційні явища, пов'язані із запорозьким військом, також фіксуються доволі часто.

Попри те, що в українській та зарубіжній науці досить добре вивчена історія Війська Запорозького першої половини XVII ст., деякі малорозголошені питання досі залишаються майже недослідженими. Одним із них є з'ясування місця корупції у житті Війська Запорозького 20–30-х рр. XVII ст., що і стало об'єктом наших спостережень.

У сучасному розумінні корупція — термін, що зазвичай позначає використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених йому прав з метою особистої вигоди, що суперечить законодавству і моральним установкам. До корупції може бути схильна будь-яка людина, яка володіє владою над

* Тарас Ковалець — аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор О.В. Добржанський.

розподілом певних ресурсів, що їй не належать. Загалом існує два види корупції: політична, яка виникає з політичного характеру виконуваної функції (успіх на виборах), та посадова, коли корупціонер свою посаду використовує для самозбагачення¹.

Теперішнє розуміння корупційної діяльності та пануюче у XVII ст. — попри значну схожість методів здійснення — кардинально різняться в оцінці моральності. Серед шляхти, скажімо, домінувало переконання, що хабар — це звичайна фінансова транзакція, яка не може трактуватись із точки зору моралі². У деяких сферах життя ранньомодерних суспільств корупція ставала навіть складовою міждержавних стосунків. Так, Річ Посполита багато десятиліть платила т. зв. «упоминки» кримським ханам, щоб утримати татарські орди від плюндрування своїх земель, а турецькі султани, візири та інші достойники за звичаєм постійно отримували щедрі дари від іноземних послів, у тому числі й польських³.

У деяких випадках дипломатичні місії привозили із собою стільки подарунків, що про їх «символічність» не могло бути й мови. У грудні 1653 року до прикордонного із Московською державою Прилуцького полку прибуло царське посольство на чолі з боярином Васи́лієм Бутурліним. Московські посланці везли із собою дарів: гетьману Богданові Хмельницькому, окрім інших «гостинців», собо́лів на 1500 рублів, писареві Івану Виговському та гетьманичу Тимошеві — собо́лів на 500 рублів кожному. Передчуваючи, що невдовзі Хмельниченко може перейняти батькову булаву, московським урядом було дане розпорядження йому додатково «дати таємно: сорок⁴ за 80 рублів, сорок за 70 рублів». Щедрі дари вартістю в сотні рублів передбачалися «єпископу чернігівському, і архімандриту печерському, і в монастирі, і до соборних церков протопопам на милостиню», окремі дарунки мали отримати військові осавули, а рядовим козакам посланці везли більше сотні відер медів.

Окрім розподілених дарів, «для роздачи от государевих дел и от проведыванья вестей», тобто підкупу необхідних людей у гетьманському середовищі, випадкові витрати, пов'язані зі шпигунською діяльністю, вербуванням агентів і т.д., «на роздачу» виділялось собо́лів на 800 рублів, а також «в запас грошей 400 злотих та 200 єфимків»⁵. Власне, специфіка будь-якого тогочасного посольства передбачала обов'язкове завдання «проведыванья вестей», яке було тісно пов'язане із роздаванням хабарів.

Деякі польські дослідники історії корупції, ведучи мову про Річ Посполиту першої половини XVII ст., намагаються стверджувати: мовляв, «хабарництво спочатку було характерне більше для вищих щаблів влади, ніж для дрібних

¹ Jarosz M. Władza. Przywileje. Korupcja. — Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2004. — S. 237.

² Ibid. — S. 235.

³ Besala J., Nagielski M. Biorą nawet ryby // Polityka. — 2003. — № 12 (2393), 22 marca. — S. 76.

⁴ В'язанка із сорока шкурок.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1953. — Т. 3: 1651–1654 годы. — С. 417–418.

урядників»⁶, та й навіть у верхи корупція почала масово проникати тільки із приїздом в 1646 р. у Польщу дружини короля Владислава IV Марії-Людівки Гонзаги, яка розпочала масовий продаж урядових посад⁷.

Водночас відомості із джерел дають зрозуміти, що тогочасні реалії були трохи іншими. Справді, корупція проявлялася у вищих ешелонах влади ранньомодерної Речі Посполитої доволі часто. Це стосувалося як виборів короля (наприклад, у 1576 р. під час елекційного сейму князі Анжей, Кжиштофор та Пйотр Зборовські, брати відомого запорозького гетьмана Самуїла, оперували отриманими від агентів різних держав десятками тисяч гульденів), так і розмашистого хабарництва вищих посадовців. Скажімо, у 1577 р. Ян Замойський, тоді ще підканцлер, у час облоги непокірного Гданська за заступництво перед королем Стефаном Баторієм отримав від жителів міста хабар «у вигляді грошей, сукна, навіть ниток»⁸.

Водночас наважимося стверджувати, що корупція процвітала по всій вертикалі польської влади. У цьому контексті неймовірно цікавими є свідчення українського торговця і московського шпигуна в одній особі Семена Волковського-Овсяного. Збереглось кілька датованих 1604-им роком донесень цієї колоритної особи цареві Борису Годунову, у яких, попри безкінечні та розлогі нарікання через постійні збитки на службі та скарги на невиплату «жалованья» царськими воєводами, подекуди проскакують рідкісні відомості про будні торговця-шпигуна: із Московщини *«в Литву приїду,.. тільки в Остер приїду — і пану старості подарунки давати, і самій пані, і слугам, і всякому чоловіку добришся... І до Києва приїхавши, та ж біда: всяк бачить, що я тобі, государю, службу, тож усяк приказний сам і слуги до мене деруться: вони розуміють, що я у тебе, государя, без ліку казну беру»*. Волковський-Овсяний безперестанку просив у царя грошей, оскільки йому *«нічим, в Литву приїхавши, приказним людять чолом вдарити»*⁹. Як бачимо, на Україні початку XVII ст. хабарі брав «усяк приказний», тобто урядники всіх рангів.

Із кінця XVI ст. на Задніпров'ї тривало освоєння багатьох «старих городищ», на яких облаштовувалися варниці для виробництва селітри. «Вона належить нам і Речі Посполитій», — стверджував король Жигмунт III у 1620 р., передаючи Переяславське староство віленському воєводі Я. Заславському, — «якщо тепер, так і потім вона виявиться в цьому старостві, то її залишаємо в нашому вільному розпорядженні»¹⁰. Указом від 11 серпня 1621 р. король призначав свого комірника Бартоломея Обалковського управителем селітряних варниць «в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Муравських татарських шляхів, і біля рік Псел, Ворскла і Орель, і у всіх пустошах, де б

⁶ Jarosz M. Op. cit. — S. 235.

⁷ Besala J., Nagielski M. Op. cit. — S. 76.

⁸ Ibid. — S. 77.

⁹ Кулиш П. Материали для истории воссоединения Руси: в 2 т. — М.: Типография А.А. Гутцука, 1877. — Т. 1: 1578–1630. — С. 31.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 13, 121.

знаходилися придатні для виробництва селітри городища, могили та інші місця»¹¹.

Оскільки селітра була стратегічно важливим продуктом, потрібним для вироблення пороху, за її незаконне присвоєння винуватців чекало суворе покарання¹². Упродовж десятків років виходили королівські укази, якими заборонялося продавати селітру, а також зброю та борошно запорозьким козакам на Низ¹³. Водночас «урядники українні» здебільшого не тільки не забороняли козакам купувати і вивозити з України зброю та провізію, а й самі допомагали споряджати морські походи запорожців на турецькі міста, отримуючи від низових козаків великі хабарі у вигляді частини здобичі з їх морських «експедицій» та уходних промислів — рибальства і мисливства у Великому Лузі.

Непоодинокими були випадки, коли після підкупу місцевих урядників цілі валки возів із селітрою рушали у Московське царство; наприклад, у жовтні 1636 р. одна із таких валок, яка належала українським купцям з міста Пирятин Борису Івановичу та Сидору Івановичу, прибула до Москви¹⁴. Королівські універсали із категоричною заборонаю торгувати селітрою та вивозити її за кордон і погрозами застосування суворих покарань щодо винуватців, схоже, не досягали успіху, оскільки навіть на 1643 р. зустрічаємо згадки, що селітра в обхід закону все ж вивозилася у Московщину «таємними незвичними дорогами» українськими купцями та євреями¹⁵.

Щодо корупції у війську Речі Посполитої, то вона виявлялася передусім у безперервному грабункові посполитого населення сіл та міст, який здійснювався до, під час та після бойових дій, при перебуванні війська на постої і т.д. Це було повсюдне «вибирання возів» як у рамках підводного податку, так і поза ним, «вибирання стацій», тобто податку на утримання гармат, обсяг якого офіцери на практиці здебільшого визначали самі, а також збір хліба, худоби і птиці на прохарчування війська, який іноді ставав справжнім грабунком. В анонімній брошурі того часу ліричний герой, польський піхотинець, яскраво змальовує такі зловживання:

*Barziej my tam patrzyli, gdzie otwarte wrota,
Abo gdzie bydło w polu, abo w łące konie,
Choćby to w mili było, to my przecię po nie.
Nie masz-li w polu co wziąć, to my do chałupy,*

¹¹ Воссоединение... — Т. 1. — С. 20.

¹² Наприклад, 28 червня 1630 р. возний Житомирського суду доповідав, що він вилучив у миргородського шляхтича Яна Клосинського 7 бочок селітри вартістю 2100 злотих і передав їх уже згаданому Б. Обалтовському. Оскільки самого Клосинського не було вдома, возний арештував його дружину. Іншими словами, покарання за такий злочин передбачалося досить суворе. Див.: Житомирская гродская записовая и поточная книга 1630 г. // Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. — К.: В Университетской типографии, 1872. — С. 39.

¹³ Наприклад, див.: *Кулиш П.* Материалы... Т. 1. — С. 26.

¹⁴ Воссоединение... — Т. 1. — С. 173.

¹⁵ Воссоединение... — Т. 1. — С. 350.

*Weźmie się mięso, masło, groch, kapustę, krupy.
Gęsi, to nasza własność, i kaczki, i kury,
Tylko co jedno chłopca nie odrzemy z skóry*¹⁶.

Попри те, що військовими статутами польські командувачі намагалися врегулювати норми, за якими військо мало отримувати провізію у населення, в реальності коронні відділи та козацькі загоны часто оббирали посполитих до нитки. Перші дієві кроки, щоб зменшити жовнірське свавілля, були зроблені, схоже, аж у 1696 р., коли великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський своїм універсалом ввів смертну кару для вояків за грабіжницькі «контрибуції» та «хлібні дописки»¹⁷. Загалом такі зловживання у першій половині XVII ст. були настільки розповсюджені у Речі Посполитій, що польська дослідниця Марія Ярош навіть пропонує для їх характеристики термін «паракорупція», тобто необхідна корупція, вживлена у сам спосіб утримання війська того часу¹⁸.

Водночас у збройних силах Речі Посполитої також часто траплялися випадки хабарництва. Наприкінці осені 1637 р. Україна завмерла перед зіткненням двох військ — коронного та повсталого запорозького, очолюваного Павлом Бутом. 19 листопада козаки вийшли із Запорожжя та рушили в бік Мошен¹⁹. У цей час польські загоны, термін дії контракту більшості з яких уже закінчувався, перебували під Білою Церквою. Коли польний гетьман Миколай Потоцький прибув туди, він застав жовнірську конфедерацію, тобто повний розлад війська, яке у разі невидання платні збиралося переобрати керівників і рушити на грабунки та розбої.

Генеральне коло, що зібралося 4 грудня, відкинуло всі вмовляння та погрози Потоцького. На черговому колі 9 грудня у Рокитній командувач був змушений вдатися до свого останнього козира: він узявся активно перекуповувати керівників сконфедерованого війська грошима, які завчасно зібрав у Барі коронний гетьман Станіслав Конєцпольський²⁰. Конфедерація припинилась, і через кілька днів польська армія, явивши дива відваги, розгромила повстанське військо у битві під Кумейками.

¹⁶ Ми там більше приглядалися, де відчинені ворота
Або де худоба в полі чи на лузі коні,
Хоч би то за мило було, то ми одразу ж за ними.
Як нема що взяти у полі, то ми до халупи,
Беремо м'ясо, масло, горох, капусту, крупи.
Гуси — вже наша власність — і качки, і кури,
Мало що із хлопа не здеремо шкуру
(дослівний переклад наш. — Т.К.). Див.: *Zwrocenie Matyasza z Podola. Dialog z pierwszej ćwierci XVII wieku* / Wyd. T. Wierzbowski. — Warszawa: Druk. K. Kowalewskiego, 1897. — S. 11.

¹⁷ *Jarosz M.* Op. cit. — S. 225.

¹⁸ *Ibid.* — S. 225.

¹⁹ *Кулиш П.* Материали для истории Воссоединения Руси. — Т. 2. — 494 арк. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. — Ф. 2. — Спр. 13402. — Арк. 382.

²⁰ *Gawęda M.* Powstanie kozackie 1637. — Zabrze: Inforteditions, 2007. — S. 115–116.

Інший доволі характерний епізод відбувся влітку 1648 р. Загони сандомирського воєводи князя Домініка Острозького-Заславського тоді вели з військом козацького полковника Максима Кривоноса важкі бої на Поділлі. Дізнавшись, що під м. Кременцем без діла стоїть підрозділ із 800 кіннотників — повітових жовнірів Люблінського повіту, князь одразу ж запропонував цим воякам приєднатися до свого війська, та вони відмовилися, мотивуючи це тим, що підпорядковуються лише своєму повітовому полковнику. Тільки коли воєвода «їхнім ротмістрам і поручникам у подарунок послав тридцять тисяч злотих й наказав годувати їх хлібом зі своїх маєтностей, лише тоді з'єдналися з ним»²¹.

У 1594 р. на Запорозжжі побував Еріх Лясота — військовий дипломат, посланий австрійським імператором для завербування козаків на службу. Серйозність намірів монаршої особи підтверджувалась круглою сумою у 8000 золотих дукатів, які посланець узяв із собою, розраховуючи, очевидно, у разі необхідності використати значну їх частину на «подарунки» для запорозького командування, щоб «задобрити» його і пришвидшити збір та вихід козаків до Австрії. Уже на Січі Лясота зрозумів специфіку низового товариства і з великим здивуванням занотував у своєму щоденнику: «утримання цього війська обійдеться значно дешевше, ніж найманих солдатів інших народностей, оскільки їхні начальники вдовольняються загальними паями», тобто не брали хабарів²².

Такій ідилії, однак, не судилося довго проіснувати. За твердженням дослідника, синдром великих змін у будь-якому суспільстві призводить до «травматичних ситуацій», у тому числі і сплеску корупції²³. Масштабні походи в Московщину на початку XVII ст., ряд комісій (Житомирська 1614 р., Вільшанська 1617 р. та Роставицька 1619 р.), на яких після тривалої перерви знову був затверджений офіційний статус козацького війська, спричинилися до того, що козацькі старші у польського уряду почали вимагати для себе додаткових коштів. Уже під час комісії, яка відбулась на річці Роставиці біля Паволочі восени 1619 р., після отримання 20 тисяч злотих «за московську службу» та 10 тисяч як щорічну платню посланці запорожців «просили ще... на старших, осавулів» кілька тисяч злотих. Зрештою, комісари погодилися їм таємно видати ці кошти за умови, «щоби згадок про це ні в комісарському акті, ані у реверсалах не було»²⁴.

Із часом командування реєстровців, беручи приклад із коронних підрозділів, почало «запускати руки» у військову скарбницю. Справжній «корупційний скандал», призвідцем якого став реєстровий старший Григорій Чорний, спалахнув у 1630 р. Вихідець із багатой старшинської сім'ї, Чорний був ватажком морського походу козаків 1624 р., командував козацькими загонами у битві під

²¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. о. Ю. Мицик. — К., 2012. — Т. 1: (1648–1649 рр.). — С. 115.

²² Мемуари до історії Південної Русі. — Вип. 1: XVI ст. М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Лясота / Ред. В. Антонович. — Дніпропетровськ: Січ, 2005. — С. 204.

²³ Jarosz M. Op. cit. — S. 23.

²⁴ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / Wydał August Bielowski. — Lwów: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1861. — S. 362.

Бурштином 1626 р., а після загибелі у 1628 р. гетьмана М. Дорошенка був обраний старшиною на його місце²⁵. У кримських походах 1628–1629 рр. Чорний зарекомендував себе кепським організатором, водночас він намагався бути максимально лояльним до польського уряду²⁶.

Хаос, який запанував у 1629 р. по Наддніпрянщині, кривди з боку жовнірів стали причиною загального невдоволення реєстрового війська своїм керівником та переходу частини реєстровців у жовтні–листопаді 1629 р. на Запорожжя, звідки вони рушили у морський похід. Розлючений таким поворотом подій, Чорний разом із призначеними коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським комісарами А. Киселем та А. Ранаховським провели ревізію реєстру 1626 р. і виписали звітди 300 «неслухняних» козаків, які відійшли на Запорожжя²⁷. У цей час королівські урядники привезли платню реєстрового війська, однак Григорій Чорний затримав її, мотивуючи необхідністю остаточно з'ясувати стосунки із січовим товариством, яке мало добровільно підкоритися старшому і привезти «на волость» гармати й «інші скарби». У будь-якому разі випишки на свою частку жолду вже розраховувати не могли, і належні їм кошти, найімовірніше, мали осісти в кишенях Чорного та його оточення.

У 1594 р. Еріх Лясота так описував поведінку козаків під час прибуття платні: «я вручив їм 8000 дукатів золотом... Вони тут же розіслали на землі декілька татарських кобеньяків,.. висипали на них гроші і звеліли кільком старшинам перелічити їх»²⁸. Отож, Чорний, затримавши у себе платню, порушив споконвічний принцип максимальної прозорості грошових операцій у запорозькому війську. Невдовзі інформатори старшого на Січі Гурський та Довгань повідомляли про наміри козаків за таке розправитись із реєстровою старшиною²⁹.

На початку березня 1630 року 10-тисячне повстанське військо вирушило з Січі «на волость». У ніч на 15 березня Чорний та його найближче оточення були схоплені в Черкасах загоном збунтованих реєстровців і того ж дня за вироком козацької ради страчені³⁰. Опис цієї страти підтверджує головне обвинувачення,

²⁵ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski 1592–1646. — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. — S. 297; Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI — середини XVII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 9; Грушевський М.С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. 8: Роки 1626–1650. — 1995. — С. 45.

²⁶ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1899. — Т. 31–32. — С. 3; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К.: Україна, 1991. — С. 119.

²⁷ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 31.

²⁸ Мемуари до історії Південної Русі... — С. 205.

²⁹ Грушевський М.С. Вказ. праця. — С. 68.

³⁰ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. — № 4. — 1997. — С. 28.

висунуте проти реєстрового керівника: Чорному за те, що він наважився полізти до військової казни, відрубали руки, а тіло четвертували³¹.

Трагічна доля Григорія Чорного, схоже, ненадовго зупинила реєстрових старших від корупційних дій. У першій половині 30-х рр. XVII ст. хабарництво знову проявляється у зв'язку із козацьким реєстром. Найбільший розмах «поборів» зафіксовано у 1634 р., коли запорожці повернулися із польсько-московської війни. Можливо, тоді відбувся черговий «попис», тобто перевірка існуючих списків, виписування полеглих і внесення до реєстру нових козаків. Якщо на Смоленській війні провід над козаками тримали Яків Острянин та Ілляш Караїмович, то ревізія реєстру відбувалася, напевно, під орудою саме Караїмовича. Хабарництво старшини та «регіментаря реєстру» під час проведення цього «попису» настільки допекло козакам, що їх скарги дійшли до самого короля Владислава IV, який послав спеціальну комісію для розгляду кривд реєстровців³². На жаль, про діяльність та результати цієї комісії ніяких відомостей не збереглося.

Іншим видом корупції, яка підточувала запорозьке військо, були т. зв. «подарунки» козацькій старшині від польського командування. Практика ця була поширена у тогочасній Європі, оскільки, як вважалося, «перекупування одного чи двох чоловік коштувало значно менше, аніж виправа великої армії на війну»³³.

Якщо після Куруківської 1625 р. та Переяславської 1630 р. комісії спільні бенкети польської та козацької старшини, присвячені укладенню присяги запорозького війська на вірність королю і Речі Посполитій, іще значною мірою відбувалися у межах традицій та мали радше символічний підтекст³⁴, то до середини 30-их рр. XVII ст. вже сформувалась ціла група реєстрових старшин, призвичаєних до польських дарунків і подачок. В одному з листів Богдан Хмельницький, звертаючись до польських вельмож, так описував увесь трагізм ситуації, яка трапилась 1635 р. під час придушення виступу запорожців під проводом Івана Сулими: «нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми їй зробили, повіривши вашому слову»³⁵. У 1637 р. соратник Сулими Павло Бут (Павлюк), піднявши повстання на Україні та агітуючи реєстровців приєднуватися до його загонів, нещадно критикував реєстрову старшину, яка, на його думку, служила полякам за «обіди, вечері та бенкети», під час яких часто відбувалась виплата козакам чималих грошових сум³⁶.

³¹ Грушевський М.С. Вказ. праця. — С. 70; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — СПб.: Типографія М.М. Стасюлевича, 1884. — Т. 1. — С. 87.

³² Tomkiewicz W. Ograniczenie swobod kozackich w roku 1638 // Kwartalnik Historyczny. — 1930. — Т. 44. — S. 130.

³³ Besala J., Nagielski M. Op. cit. — S. 77.

³⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 198.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 77.

³⁶ Gawęda M. Op. cit. — S. 52.

Чернігівський підкоморій український шляхтич Адам Кисіль, який контролював розгалужену систему власних агентів по всій Наддніпрянщині та часто виступав посередником у переговорах між повстанцями і польським урядом, у своїх листах не приховував, що займався активним перекупуванням реєстрової старшини. Після придушення восени 1635 р. повстання запорожців під проводом І. Сулими коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, напевно, намагався залучити Киселя як медіатора до подальших переговорів із козаками. *«Я після теперішньої транзакції з ними поклявся не бувати більше у них»*, — писав Кисіль Конєцпольському у відповідь, викладаючи перед ним цілу програму можливих переговорів із козаками та способів утримання їх у покорі. Шляхтич пропонував призначити на його місце медіатора когось іншого та зазначав: *«хто би потім не хотів займати цю посаду, він побачить, що потрібна постійна підтримка та достатня кишеня»*³⁷ для утримання контролю над старшинами реєстровців³⁸.

Відомо, що у першій половині XVII ст. Військо Запорозьке вело активну внутрішню кореспонденцію, однак на сьогодні вона, за винятком кількох документів, майже втрачена. Один із уцілілих листів, датований 16 червня 1637 р., було написано із Запорозжя до реєстрових козаків. Він стосується нещодавнього захоплення кількатисячним загоном запорожців артилерії реєстрового війська у Черкасах і містить чимало цікавих фактів про тогочасне перебування реєстровців на Україні та стосунки їх із населенням. Зокрема, січовики дорікають своїм братам за утримання гармат, які *«стали тягарем і через той великий тягар і місця на волості не мали»*. Спочатку начебто козакам на утримання артилерії дали *«Черкаси, Чигирин і Крилов, де вже людей нема, з котрих би гармати мали утримуватися»*. Спроба самовільно перевезти артилерію до Корсуня була безуспішною, бо звідти *«пани жовніри виганяли; а щодо Києва та Білої Церкви, важко подумати, звідки було б для гармат утримання»*.

Запорожці пояснюють забрання артилерії та «скарбу військового» «неславою» своїх військових клейнодів, утримання яких стало великим тягарем для посполитих через *«часті і незносні стації на гармати на волості у шляхетських маєтках»*. Кошти, отримані від самовільно введених реєстровцями податків, ішли зовсім не на поліпшення стану козацької артилерії. Виявляється, їх *«на свій пожиток пани старші обертали»* (підкреслення наше. — Т.К.). Хоча імена «корупціонерів» не наводяться, у листі відчувається явна антипатія до реєстрового писаря Федора Онушкевича. Його козаки глузливо називають «таким мудрим» і порівнюють з іншим писарем — Вовком³⁹, «який військо нінащо

³⁷ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. — Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. — S. 438–439.

³⁸ Кулиш П. Матеріали... — Т. 2. — Арк. 189 зв.–190.

³⁹ У 20-их рр. XVII ст. у запорозькому війську було кілька осіб із таким прізвищем, які займали посаду писаря. Так, у лютому 1625 року посла від московського царя в дорозі на Запорозжя зустрілись із посольством від польського короля до козаків, у якому знаходився «запорозький козак Вовк, а бував раніше в Запорогах писарем». Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 51. Писарем гетьмана Михайла Дорошенка був Костянтин Вовк.

зводив». Звинувачення, висунуті проти писаря, тут цілком обґрунтовані, оскільки саме він, за звичаєм, тримав під контролем усе діловодство Війська, у тому числі «розписував стації», тобто визначав розмір і порядок збору податків на артилерію. Щодо Василя Томиленка, на той час старшого реєстровців, у контексті корупційних дій і привласнення коштів Війська його ім'я не згадується⁴⁰. Оскільки лист побудований як своєрідний ретроспективний огляд, що починається від Куруківської комісії, припускаємо: описані події стосуються усього періоду постоїв реєстрових полків на Україні із 1625-го по 1637 рр.

Інший випадок, що доповнює загальну картину корупції у козацькому реєстровому війську, трапився із Яковом-Стефаном Острянином-Іскрою (Остряницею) — одним із керівників козацького повстання 1638 р. За походженням боярин, колишній управитель селітряних варниць у Дикому Полі, Острянин у 1637 р. був полковником Павла Бута і займався вербуванням війська. Відомо, що участі у грудневих боях Остряниця не взяв і після поразки під Кумейками розпустив свої зібрані на Полтавщині загони. Його було арештовано «вдома, не на війні» та перевезено до Переяслава, резиденції полковника Ілляша Караїмовича, призначеного у той час старшим над реєстровцями. Без сумніву, на Острянина чекала смертна кара, однак спритний полковник зміг швидко і вдало для себе залагодити справу: домовившись із реєстровою старшиною, серед якої у нього, вірогідно, були зв'язки, він «200 червоних злотих дав за себе, крім хабаря»⁴¹. Тобто Острянина покарали тільки штрафом і випустили на волю⁴². Згодом він утік на Запорозжя і приєднався до повстання, яке там назрівало⁴³.

Згодом, у 1635 р. він у статусі полковника очолював козацький загін, який брав участь у бойових діях коронного війська проти шведів на Балтійському морі. Див.: *Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Вип. 5. — К.–Львів, 1994. — С. 170; Władysław IV, króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego etc. Listy. — Kraków: Drukiem Stanisława Gieszkowskiego, 1845. — S. 115.*

⁴⁰ *Кулиш П. Матеріали...* — Т. 2. — Арк. 228 зв.

⁴¹ *Majewski W. Ostranin Jacko // Polski Słownik Biograficzny. — Т. XXIV. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN, 1979. — S. 474–475.*

⁴² Випадки, коли хабар рятував засуджених від страти, часто траплялися в історії ранньомодерної Речі Посполитої. У 1526 р. після придушення чергового виступу Гданська польські урядовці, що вели слідство, втратили всіх убогих міщан — учасників повстання, однак ті бунтівники, які мали змогу дати хабар, уникли смерті. Див.: *Jarosz M. Op. cit. — S. 235.* Щось подібне спіткало і вже згаданого торговця-шпигуна Семена Волковського-Овсяного. В одній зі своїх слізних реляцій до царя Овсяний писав: «як новгородця сина боярського Чубарова холоп перебіг з Манастирєвського в Литву Васько, то я в той час масток втратив через того Васька, посулачився (від слова «підсула» — хабар. — Т.К.) із приказними людьми та свою голову відкупив від безчесної смерті». Див.: *Кулиш П. Матеріали...* — Т. 1. — С. 29.

⁴³ На жаль, у документах, котрі дійшли до нашого часу, відсутні будь-які подробиці із життя Остряниці як гетьмана запорозького війська в часи піднятого ним повстання. У розпалі бою під Жовнином 13 червня 1638 р. Острянин із загоном козаків ганебно втік у Московщину, де вступив на царську службу, і з титулом запорозького гетьмана взявся облаштовувати Чугуєве городище — один із пунктів системи укріплень так званої

Як бачимо, Військо Запорозьке у 20–30-х рр. XVII ст. не було обителлю суспільного і посадового благочестя. Найбільше це стосується реєстрових козацьких підрозділів, які перебували на польській службі та про діяльність яких збереглося чимало документальних свідчень. Тут процвітало хабарництво і зловживання при зборі податків на артилерію. Водночас хтозна чи варто сприймати корупцію серед реєстрових старшин гіперкритично, адже вони були «дітьми свого часу» — існували та мислили в тогочасних соціокультурних реаліях Речі Посполитої.

В статье рассматриваются проявления взяточничества и других должностных злоупотреблений в запорожском войске 20–30-х гг. XVII в. Доказывается мнение, что коррупция, распространенная в подразделениях реестровых, находившихся на службе польского правительства, была привычной для тогдашних социокультурных реалий Речи Посполитой.

Ключевые слова: *коррупция, взяточничество, Войско Запорожское, реестровые казаки, Речь Посполитая, Григорий Черный, Адам Кисель, Яков Остряница.*

The article deals with cases of bribery and other abuse of power in Zapororhian Host in the 1620–1630s. Author tries to prove, that widespread corruption in registered Cossack troops, which were in the service of the Polish government, was usual for contemporary cultural realities of the Commonwealth.

Keywords: *corruption, bribery, Zapororhian Host, registered Cossacks, the Commonwealth, Hryhorij Chornyj, Adam Kysil', Yakiv Ostrjanycja.*

«засечної черти». Підпорядковані Острянину козаки доволі швидко освоїли місцеву практику доносів і взимку 1641 р. скаржилися цареві на свого керівника, який начебто, користуючись своїм становищем, незаконно привласнював їх майно, відбирав вулики та сіно, кривдив їхніх дружин і доньок. Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 1: 1620–1647 годы. — С. 319–320.

УДК 94(477.51) «16/17»

Роман Крапивний*

РОЗВИТОК РЕМІСНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У СЕРЕДИНІ XVII–XVIII ст.

У статті висвітлено процес розвитку ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII — кінці XVIII ст., їх місце та значимість в економічному житті регіону. Проаналізовано стан розробки проблеми. Простежено масштаби виробництва та осередки розвитку окремих ремісничих спеціальностей.

Ключові слова: Ніжинський полк, ремесло, цех, виробництво, спеціальність.

На сучасному етапі розвитку історичної науки все частіше виникає інтерес до вивчення особливостей розвитку виробництва в добу Гетьманщини. Саме на цей період припадає пік розвитку цехового виробництва та поступовий його занепад на кінець XVIII століття, коли відбувається перехід від цехового до мануфактурного виробництва.

Полкове місто Ніжин у XVII ст. було одним з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя. Польській уряд прагнув перетворити Ніжин на один із форпостів на Польсько-Російському порубіжжі. З цією метою в 1624 р. Ніжину для урбаністичного розвитку відвели значну площу навколишніх земель на обох берегах р. Остер. 26 березня 1625 р. польський король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право, що сприяло його заселенню і швидкому економічному зростанню. З утворенням Української козацької держави уряд гетьмана Богдана Хмельницького продовжував політику сприяння економічному розвитку міста. Саме міста були основними центрами розвитку цехового ремесла. В Ніжинському полку такими центрами були Ніжин, Борзна, Батурин, Конотоп, Кролевець, Короп, Глухів.

Уявлення про ремісничі спеціальності, про кількість цехів і ремісників в них, про позацехових ремісників дають матеріали переписів. У переписних книгах чітко розрізняються ремісники і промисловці. До останніх зараховувались хлібники, різники, калачники, пиріжники, рибалки, солодовники, шинкарі, коробочники, олійники, винокури, пивовари. Деякі з них в окремих випадках називались ремісниками¹.

* Роман Крапивний — аспірант кафедри історії України та політології, Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, Krgm@ukr.net.

¹ Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 46.

Згідно переписних книг 1666 р. найбільш розповсюдженими ремісничими спеціальностями були чоботарі, кравці, ковалі, гончарі. Деякі спеціальності взагалі не згадуються. Загальна кількість ремісників та людей, що займалися промислами в Ніжині у той час складала 141 чол., в Конотопі — 56, Стародубі — 334, Чернігові — 101 чоловік². У цілому частка осіб, що була задіяна у ремеслах чи промислах, була доволі значною серед мешканців міст. За відомостями згаданого перепису в 36 містах Лівобережної України 26% жителів були ремісниками. Внаслідок політики московської влади, що обмежувала розвиток української промисловості, в кінці XVIII ст. частка ремісників серед мешканців окремих міст Гетьманщини падала й становила у Чернігові всього 4,5% у Гадячі — 16%. Незважаючи на це, потужними ремісничими центрами залишались Ніжин, де власниками 42,3% дворів були ремісники, та Стародуб, де аналогічний показник був навіть дещо вищим і сягав 48,5%.

М.В. Кулаковський, досліджуючи ремесло міст і містечок лівобережної України XVIII ст., наводить такі дані: «за Рум'янцевським описом 1765–1769 рр. у м. Ніжині було 480 ремісників. Якщо враховувати членів їх сімей, робітників, слуг та учнів, то це становитиме 2366 чол., або 43,2% усього населення міста»³.

Поглиблення поділу праці в ремеслі супроводжувалось відокремленням нових ремісничих спеціальностей. З іншого боку типовим явищем було об'єднання в одному цеху представників різних споріднених спеціальностей. Так, у 1671 р. в одному цеху Кролевця спільно працювали слюсарі, ковалі, котлярі й гончарі.

Досліджуючи міста України у другій половині XVII ст., О. Компан зазначає, що «Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на Україні Климентій Зінов'єв записав відомості про близько 100 професій. Нам удалось відшукати для цього часу назви близько 300 професій, що існували в ремеслі і промислах, проте цю цифру не можна вважати точною»⁴.

Враховуючи специфіку регіону, його географічне розташування, зупинимося на найбільш розвинених у Ніжинському полку та притаманних йому ремісничих спеціальностях. У Ніжині «Рум'янцевський опис» зареєстрував понад 40 спеціальностей⁵.

Велика група ремісників у містах займалися виготовленням продуктів харчування. Причому, якщо до визвольної війни 1648–1654 р. ремісники сполучали його з іншим ремеслом, то в другій половині XVII. виготовлення продуктів

² Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 49.

³ Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст.» // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 14. — К., 1980. — С. 53.

⁴ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 174.

⁵ Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст.» // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 14. — К., 1980. — С. 54.

харчування виділилося в окрему галузь виробництва. У Ніжині з 158 дворів ремісничі спеціальності розподілилися наступним чином: калачників — 9, солодовників — 4, м'ясників — 3, межовиків, перепечаїв, пивоварів, сальників, ситників, круп'яників, хлібників — по одному двору. Наявність значної кількості майстрів по виготовленню продуктів харчування свідчить про переростання цього ремесла в дрібне товарне виробництво⁶.

О. Шафонський у своєму «Топографическом описании» перераховуючи цехи м. Ніжина відзначав, що «Цех резницкий или мясницкий», який мав «Мясниковъ — 29, Рыбаковъ — 4 человек» та «Цех калачный, или хлебников», де працювало 17 «Хлѣбниковъ»⁷. А у м. Борзна існував лише «Цехъ мясницкій»⁸ і працювало в ньому 15 «Мясниковъ». У м. Коропі було 22 різники, які виготовляли продукцію не лише на ринок свого міста, а й «продають (м'ясиво) въ Глуховѣ, Кролевцѣ и Воронѣжѣ»⁹.

В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» в м. Глухові маємо два цехи харчової промисловості — «цех різницький» та «цех перепечаїв», але з ремісничих спеціальностей зустрічаємо лише м'ясників (рѣзниковъ) — 8 та калачників — 11¹⁰. «Записки «О цехах на Украине» дещо доповнюють вище зазначені дані, зокрема, різницький цех в Глухові згадується від 1664 р., коли була прийнята постанова цеху, за якою приїжджі в місто різники могли торгувати м'ясом лише з дозволу цехмістра, а також глухівський калачницький цех, який у 1732 р. об'єднував не лише чоловіків, але і жінку¹¹.

Не можна оминати і такий осередок розвитку ремісничих спеціальностей, як гетьманську столицю Батурин. О. Лазаревський у своїй праці «Описание Старой Малороссии т. II Полкъ Нѣжинскій» під час опису м. Батурин, перераховуючи ремісників, згадує про «цехъ калачницкій — 11 дв.» та «цехъ рѣзницкій (мясниковъ) — 9 дв.»¹².

Існували різницький і калачницький цехи і в сотенному містечку Конотоп. Хоча у «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)», а також і в праці О. Лазаревського вони не згадуються, але у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві є документи, що підтверджують наявність у Конотопі різницького та калачницького цехів¹³. Цікавим є той факт,

⁶ Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К. Наукова думка. — 1986. — С. 101.

⁷ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К. — 1851. — С. 476, 481–482.

⁸ Там само. С. 424.

⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 396.

¹⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 436, 438, 440.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 2040. — Оп. 1. — Опр. 19. — Арк. 15–16.

¹² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 258.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 809. — Арк. 2, 5, 6–6 зв.

що не лише у містах та містечках полку існували цехові об'єднання, але і в селах. Так за даними О. Лазаревського у с. Велика Загорівка існував цех різників¹⁴.

Отже, розвиток ремісничих спеціальностей у харчовій промисловості, зокрема, таких як: м'ясники, перепечаї, калачники, солодовники, хлібники, бубликарі, вареничними, пирожники, проскурники, ковбасники, пряничники, крохмальними, рибники, салотопи, куховари і куховарки та багато інших мали право на своє існування і, навіть, переростали у своєрідні галузі цехового виробництва. Такі ж спеціальності, як млинарі, крупники, гуральники і тому подібні довгий час лишалися промислами.

Велика кількість спеціальностей була і у виробництві тканин, одягу, взуття та виробів зі шкіри. О. Компан перераховує близько 50 професій, 17 з яких відносяться до виробництва одягу — це варварі, бобровники, гаптярі, гаптярі «по чорнім лубі», гудзикарі, голкарі, кравці, кушніри (хутровики), кожушинки, міховики, калинники або сумкарі, панчішники, пасники, позументники, рукавичники, свитники, хусткарі, шапкарі; 10 спеціальностей відносяться до виробництва взуття та інших речей зі шкіри — це кордибанники, ольстерники, пасники, римарі, уздярі або шорники, рукавичники, сап'янники, сідлярі, чинбарі, чоботарі, шевці; решта займалися обробкою волокнистих речовин — блаватники, оксамитними, бліхарі, поворозники, вибійники, або димкарі, постригачі сукна, прядники, єдвабними, суконники-ткачі, золотники, сукновали, канатники або дергачі, ткачі, фолюшарі-сукновали, кармазинники, лінники, фарбувальники тканин, майстри «полотняного ремесла», фарбарі, ниткарі, шаповали, наводчики, швачки¹⁵.

У Ніжині відповідно до вищезазначених галузей та спеціальностей виробництва існувало три цехи : 1.«Цех сапожный и кожевенный», 2.«Цех кравейкий и кушнирский или скарняцкий, совмисный», 3. «Цех ткацкий»¹⁶. О. Шафонський у своєму «Топографическом описании» вказує і на спеціальності, представлені в м. Ніжині. «Въ числѣ жителей обрѣтаются слѣдующіе мастеровые: 1) Сапожниковъ и кожевниковъ — 164 человекъ; 2) Портныхъ — 82; 3) Кушнеровъ, или скарняковъ — 87; 4) Шапочниковъ — 24; 5) Бламаровъ, или тѣхъ портныхъ, которые шубные мѣха собирають и шубы сшиваютъ — 53; 6) Ткачей — 13...»¹⁷.

Зароджувалися і розвивалися нові форми виробництва у ткацтві. Центрами його в Західній Україні були Львів, Броди, на території Волині — Луцьк, Кременець, Володимир, у Гетьманщині — північні полки. У Ніжинському полку потужним центром ткацтва на кінець XVIII ст. став Кролевець. Саме тут видатні майстри другої половини XVIII ст. виготовляли квітчасті килими, рушники,

¹⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 144.

¹⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 175–176.

¹⁶ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 480–483.

¹⁷ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 476.

ткані червоним по білому, вибірку із зображенням птахів, квітів, ромбів. Технічною основою були ткацький верстат і фоліюші (терки, що тнуть сукно), ручні або при млинах. Виробництво організовувалось у формі децентралізованої мануфактури. Упродовж XVII–XVIII ст. поглибилася спеціалізація, удосконалилися знаряддя праці та технологія. Продукція йшла на ринок. Великим замовником сукна було Військо Запорозьке¹⁸. Потужні кравецькі, шевські та ткацькі ремісничі об'єднання були не лише у Ніжині, але також і у Глухові, Батурині, Кролевці, Борзні, Конотопі, Коропі.

У Глухові мали місце такі спеціальності, як-от: кравці (24 чоловік), шапкарі (5 чол.), ткачі (4 чол.), шаповали (14 чол.), чоботарі (63 чол.), кушнірі (1 чол.), чинбарі (1 чол.), римарі (1 чол.)¹⁹. Всі вони були цеховими ремісниками. Відповідно у Глухові був кравецький, шевський та ткацький цехи.

Характерним явищем для місцевих жителів Батурина було поєднання занять ремеслом і хліборобством. У 20-х рр. XVIII ст. місцеві ремісники об'єднувались у шевський, кравецький та ткацький цехи. Найбільш численними були корпорації шевців — 38 дворів та кравців — 28 дворів²⁰. За даними О. Шафонського та О. Лазаревського у м. Борзні існувало три цехи, що займалися виготовленням тканин, пошиттям одягу та взуття. Це «Цехъ ткацькій», «Цехъ кравецькій или портныхъ» та «Цехъ шевській или сапожный». Цими ремеслами займалися 108 ремісників, з яких кравців було 30 чоловік, ткачів — 24, а чоботарів — 54²¹.

На сторінках «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» під час опису містечка Коропа у переліку майстрів-ремісників зустрічаємо спеціальності кравців, шаповалів, ткачів, кушнірів та шапкарів²². Ці ремісники входили до кравецького, шевського та шаповальського цехів, що існували в Коропі у XVIII ст.

У 1660 р. кролевецькі кравці й кушніри об'єдналися у «кравецьке братство», яке налічувало 40 ремісників²³. Станом на 1753 р. (рік, на якому припиняються записи в цеховій книзі цеху кравецького і кушнірського) до 40 ремісників було

¹⁸ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — С. 418.

¹⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 436–440.

²⁰ Щербина С.В. Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII — на початку XVIII ст. // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2012_70/ist/ist1.pdf. — С. 3.

²¹ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 422–423; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 143.

²² Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 396.

²³ Щербина С.В. Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII — на початку XVIII ст. // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Вип. 70. Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. — С. 48.

вписано ще 64 чоловіки²⁴. У другій половині XVIII ст., окрім того, в у місті функціонував ткацький цех, створений наприкінці XVII — на початку XVIII ст.²⁵

Наприкінці XVII — у XVIII ст. в містечках Конопот, Вороніж, Івангород, Нові Млини теж виникають кравецькі, ткацькі та шевські (чоботарські) цехи. Вони мали здебільшого по одній, або декілька спеціальностей, а кількість ремісників у них теж була мізерною. Наприклад у містечку Нові Млини серед ремісників даної галузі було 1 — ткач, 2 — чоботарі і 3 — кравці²⁶. Про цех ткачів, шведів та кравців у містечку Івангород свідчить оборонний універсал ніжинського полковника Лук'яна Жураковського²⁷. Який також цитує О. Лазаревський²⁸.

Таким чином, у таких важливих галузях виробництва найбільш поширеними та розвиненими ремісничими спеціальностями були кравецтво, ткацтво і шевство. Основні потужності виробництва зосереджувалися у Ніжині — полковому місті, Борзні, Батурині. Глухові, про що свідчить кількість ремісників та ремісничих спеціальностей.

У металообробній галузі виробництва кількість спеціальностей становить понад 30. Але це як ремісничі спеціальності, що зосереджувались та розвивались в цехах, так і спеціальності, що мали всі притаманні ознаки промислів. Найдавнішою та найпоширенішою ремісничою спеціальністю металообробки завжди було ковальство. Воно активно розвивалося як в рамках цеху, так і поза цехом. Після ковальства найбільш поширеними були конвісари, людвисари, золотарі, шабельники та інші. У 1634 р. у ніжинському ковальському цеху було 39 майстрів. Мав відповідний, цілком розвинений цеховий устрій²⁹.

Ковальський це був одним з найпотужніших та найзаможніших в Ніжині. Ковальський цех Ніжина в 60-х рр. XVII ст. об'єднував ковалів, гарматників, слюсаря, конвісара, шабельника і майстра дзвонів. Судячи з того, що значну частину ремісників (7 з 25) становили гарматники, цех спеціалізувався на виробництві гармат. Вони були головним пунктом значних замовлень Військового

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУВ), Ф. X. — Спр. 11709; *Лазаревський А.М.* Населені пункти Кролевецького повіту. — Арк. 3(83).

²⁵ *Щербина С.В.* Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII — на початку XVIII ст. // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Вип. 70. Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. — С. 48.

²⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 432.

²⁷ ІР НБУВ, Ф. I. — Спр. 54618. Матеріали для історії городських поселень Малоросії. — Арк. 509.

²⁸ *Лазаревський А.* Описаніє Старой Малоросії. Матеріали для історії заселення, землевладдіння и управління. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 1290.

²⁹ *Вігерич Т.* Ніжинські цехи // Під прапором Леніна. — 1966. — 7 січня.

Скарбу. Це забезпечувало доволі високі прибутки, значна частина яких концентрувалась у руках майстра і найбагатшого члена цеху Ф. Зяця³⁰.

З книги ніжинського ковальського цеху, записи в якій велися з 1732 р., щодо ремісничих спеціальностей записано: «в состав входят ковали, слюсари, котляри, пушкари, золотари, ткачи»³¹.

О. Шафонський у вищезгаданій праці, говорячи про ковальський цех в Ніжині, називає ковалів (21), слюсарів (4), золотарів і сріблярів (8), жерстяників (6)³². А. Єршов, досліджуючи ніжинські цехи, писав: «Щодо досить значної кількості ремісників у цехові ковальському й значної також, судячи з їх прізвищ, диференціації за фахом (ми зустрічаємо серед них ковалів, слюсарів, замочника, котлярів, шабельників, золотарів, дцигармистра, столярів, римаря), можна гадати, — звичайно, тільки гадати, — що велика кількість ремісників — виробників металевих виробів взагалі та зброї зокрема пояснюється місцем сучасного Ніжина; був він містом прикордонним, на межі з небезпечним степом, який увесь час потребував від мешканців міста бути напоготові»³³.

Щодо розвитку золотарства у Ніжині, то це ремесло найраніше згадується у цеховій книзі ніжинського ковальського цеху 1634 р. Наймасовішим виробом ніжинських золотарів були дукачі — жіночі прикраси, які здебільшого робилися за індивідуальним замовленням. У 1786 р. золотарі виділилися з ковальського цеху в самостійний. Ювелірною справою в Ніжині займався близько 20 чоловік³⁴.

Ліярницькою справою займалися людвисари і конвисари. Перші займалися виливанням різних речей з міді, конвисари ж мали справу з цінню (оловом). В. Модзалевський зазначав, що «це мистецтво прийшло до нас із заходу через Польщу й розвинулося досить широко завдяки тому, що при заселенні краю необхідні були, з одного боку, гармати для оборони його від ворогів, з другого — дзвони й посуд для церков...»³⁵. Дослідник константував і те, що перші згадки про людвисарів у Ніжині датуються 18 вересня 1667р.: «В книзі росходной денежной казни при воеводи Івані Івановичі Ржевскомъ», де говориться: «дано колокольнику Александру за работу, что онъ въ верхнемъ городе къ соборной церкви три колокола переливаль, а высу въ нихъ 28 пудъ 8 гривенокъ, къ прошлогодной дачи 5 рублевъ денегъ»³⁶.

³⁰ *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К. Наукова думка. — 1986. — С. 109.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 2040. — Оп. 1. — Опр. 19. — Арк. 32 зв.

³² *Шафонський А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 476.

³³ *Єршов А.* Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 315–318.

³⁴ *Зозуля В.* Передумови до відтворення // Ніжинський вісник. — 1992 р. — 17 червня.

³⁵ *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 3.

³⁶ *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 18.

Глухівський ковальський цех включав у себе 8 — ковалів, 2 — котляри, 2 — конвісари³⁷. У Глухові в 1693 р. володів майном і налагодив виробництво людвісар Карпо Йосипович Балашевич³⁸. Також у місті знаходився важливий осередок конвісарства. Під 1740 р. згадується про роботу при Глухівському Петропавлівському монастирі Данила «Конвісар»³⁹. У книзі ковальського цеху Коропу теж записано, що окрім ковалів, до нього входили ще й котляри, цехові повинності яких були відмінними⁴⁰. У Борзні, за даними О. Шафонського, ковальський цех складався з 20 ковалів⁴¹. Про інші спеціальності дослідник не згадує. По ковальському цеху м. Кролевця перелік спеціальностей дає В. Борисенко: «у 1671 р. в одному цеху Кролевця спільно працювали слюсарі, ковалі, котлярі й гончарі»⁴².

Згідно реєстру, опублікованого в «Мазепиній книзі» під ред. І. Ситого, у м. Батурині до ковальського цеху входило 15 ковалів⁴³. На ці дані свого часу вказував і О. Лазаревський⁴⁴. Утім, аналізуючи прізвища ремісників (Харко Нецькій, Васил Гищенко, Хвеско Козель, Корн'їй Филипенко, Максим С'їжко, Радко Шабелникъ, Омелко Котляръ, Наталка Цибиха, Захарко Золотаръ, Васил Котликъ, Гарасимъ Цибъ, Ничипор Филипенко, Алекс'їй Хвостащенко, Остапъ Слусар, Ганна Савчиха.), можна припустити, що окрім ковалів у цеху були ще й котляри, золотарі, шабельники.

Отже, не беручи до уваги кустарне металообробне виробництво, можна відзначити розвиток галузі, зокрема, виокремлення від ковальства окремих спеціальностей та становлення та розвитку ліярництва.

Важливою галуззю виробництва було гончарство. Майстри по виготовленню мисок, глечиків, горщиків, кахлів, іншого посуду були в кожному місті, містечку і в багатьох селах. О. Компан в гончарному виробництві виділяє такі ремісничі спеціальності: гончарі, горщечники, кахельники, мисники, спеціалісти по виготовленню іграшок та прикрас з глини, полив'яники, цегельники⁴⁵.

³⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 436–439.

³⁸ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 13–14.

³⁹ Модзалевський В. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — № 1. — С. 21.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 2040. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 41–42 зв.

⁴¹ Шафонський А. Черниговского намесничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 422.

⁴² Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К. Наукова думка. — 1986. — С. 101.

⁴³ Мазепина книга / упоряд. та вступна стаття І. Ситого. — Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. — С. 76

⁴⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Н'їжинскій. — С. 258.

⁴⁵ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 175.

У другій половині XVII–XVIII ст. практично у всіх більш-менш значних населених пунктах Північного Лівобережжя працювали ремісники-гончарі. Так, у XVIII т. у Ніжині за своєю чисельністю гончарі (35 майстрів) поступались лише шевцям і кушнірам. Вироби українських гончарів вирізнялися вишуканістю оздоблення та високою якістю. Основний попит на гончарні вироби спостерігався серед місцевих жителів, але подекуди гончарі продавали свою продукцію у більш віддалених регіонах. Досить поширеною була практика обміну посуду на хліб. Самостійна гончарна корпорація створювалась за умови наявності не менше трьох майстрів, які працювали з глиною. Вони займались виробництвом не лише посуду, а й виготовляли кахлі, цеглу, складали печі. Праця гончарів вимагала фахового інструменту, наявності спеціальної печі, яка розташовувалась на власному або найнятому дворіщі. Необхідним інструментарієм ремісників було гончарне коло, подекуди застосовувалась ліпка, за допомоги якої виготовляли іграшки, побутову скульптуру та необхідні елементи для кругових виробів⁴⁶. Окрім гончарів, до ніжинського гончарного цеху входило ще 12 цегельників.

Гончарні цехи були досить бідними. Їх цехові об'єднання досить часто складалися з трьох і більше ремісників. Найбільше після Ніжина було у Глухові — 18 гончарів та Батурині — 5. Кролевецькі гончарі входили до складу слюсарського, ковальського, котлярського й гончарського цеху.

Деревообробна промисловість є ще однією з найбільш розповсюджених галузей виробництва. Виготовлення посуду (миски, ложки), меблів (скрині, шафи і т.п.), іграшок, бочок та багатьох інших речей як для домашнього вжитку, так і знарядь праці в інших галузях виробництва. Перелік спеціальностей в Україні, за даними О. Компан, досить чималий, — байдачники*, бердники, відерники, бондарі, веретенники, бочкарі, гонтарі, гребінники, сагайдачники, або кульбачники, дроворуби, дьогтярі, санники, каретники, ситарі, або ситники, клепарі, коробочники, смолярі, столовники, колесники, або колодії, сніцарі**, котельники, спеціалісти по виготовленню дерев'яних іграшок і прикрас, ложкакарі, лоточники, обідники, пильщики, стельмахи, решітники, тарілочники, рубильники, тертичники, рурмайстри***, теслярі, токарі⁴⁷.

В історіографії невідомо жодних згадок про існування цехових об'єднань на території Ніжинського полку в середині XVII–XVIII ст., тому виникає думка, що деревообробні ремісничі спеціальності мали кустарну форму виробництва. О. Шафонський у переліку майстрів м. Ніжина вказує на такі ремісничі спеціальності у галузі деревообробки, як-от: столяр (14 чол.), плотник (3), бондар

⁴⁶ Щербина С.В. Гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. — К.; Глухів, 2011. — Вип. 4. — С. 161.

* Спеціалісти по виготовленню байдаків — великих річкових суден.

** Різьбарі по дереву і гравери.

*** Спеціалісти по виготовленню дерев'яних труб для різних потреб.

⁴⁷ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 176–177.

(38), віконник (6), колесник (12)⁴⁸. Загалом у Ніжині деревообробкою займалося 73 ремісники. У Батурині «Мазепина книга» дає інформацію про 5 плотників, у Глухові — «Опис Новгород-Сіверського намісництва» — про 5 столярів, у Коропі згадуються бондарі.

Отже, можна припустити, що розвиток ремісничих спеціальностей у деревообробній галузі виробництва на території Ніжинського полку був слабким. Це підкреслюється відсутністю потужних ремісничих об'єднань, що, мабуть, було зумовлено в першу чергу географічним розташуванням полку, тобто недостатністю сировини. Найбільш поширеними в регіоні деревообробними ремісничими спеціальностями були плотники, столяри, бондарі та колісники.

Таким чином, розглянувши ремісничі спеціальності у найбільш розвинених на той час галузях виробництва, можна стверджувати, що на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст. розвивалися лише найбільш необхідні — м'ясники, хлібники, калачники, кравці, шевці, ткачі, ковалі, слюсарі, золотарі, гончарі, столяри. Їх розвиток був зумовлений в першу чергу потребою ринку та наявною сировинною базою.

РАЗВИТИЕ РЕМЕСЛЕННЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ НЕЖИНСКОГО ПОЛКУ В СЕРЕДИНЕ XVII–XVIII ст.

Роман Крапивный (аспирант кафедри історії України і політології Нежинського державного університета ім. Н. Гоголя, Krrm@ukr.net)

В статье рассматривается процесс развития ремесленных специальностей на территории Нежинского полка в середине XVII — конце XVIII века, их место и значимость в экономической жизни региона. Проанализировано состояние разработки проблемы. Прослежены масштабы производства и ячейки развития отдельных ремесленных специальностей.

Ключевые слова: *Нежинский полк, ремесло, цех, производство, специальность.*

DEVELOPMENT OF CRAFT SPECIALTIES OF NIJINSKY REGIMENT IN THE MIDDLE OF XVII–XVIII CENTURIES

Roman Krapivnyy (post graduate student of Mykola Hohol State University, Krrm@ukr.net)

The article deals with the development of craft specialties in Nijinsky regiment in the middle of XVII — the end of the eighteenth century, their place and importance in the economic life of the region. Have been analyzed the state of the problem. Traced the extent of production and the development of individual branches of craft specialties.

Keywords: *Nijinsky Regiment, craft, manufacturing, specialty.*

⁴⁸ *Шафонський А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 476–477.

УДК 94(477)«Літиня» «XVII»

Микола Галів*

ГРОМАДСЬКІ ТА ПЕРСОНАЛЬНІ БОРГИ В СЕЛІ ЛІТИНЯ САМБІРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ (XVIII ст.)

У статті проаналізовано формування заборгованості мешканцями села Літиня, котре перебувало у складі Самбірської економії — найбільшого комплексу королівських столових маєтків у Короні Польській. Розкрито причини залучення громадських та персональних позик, розміри цих кредитів та відсотки з них, а також визначено джерела кредитування, з'ясовано рівень боргових виплат у загальній системі видатків літинської громади XVIII ст.

Ключові слова: село Літиня, громада, селяни, громадські та персональні борги, відсотки за кредитами.

Економічне становище сільських громад Самбірської економії неможливо охарактеризувати без аналізу такого важливого чинника господарського розвитку як кредитування селян. Воно набрало особливо значних, навіть загрозливих масштабів у XVIII ст. й значною мірою визначало перспективи господарювання селян, матеріальний рівень їхнього життя, а відтак рівень доходів королівського скарбу. Зважаючи на це, актуальною видається спроба розглянути проблему селянських (громадських та персональних) боргів на прикладі окремо взятого села. Вибір села Літиня як об'єкту дослідження зумовлений: а) можливістю більш деталізовано проаналізувати предмет дослідження; б) наявністю в автора значного комплексу джерел, пов'язаних з історією цього поселення; в) відсутністю в краєзнавчій історіографії значних досліджень історії Літині. Звісно, українська та польська історіографії можуть похвалитися певними здобутками щодо висвітлення проблеми заборгованості селян у Самбірській економії. Маємо на увазі праці В. Інкіна, В. Пірка, І. Смутка, Р. Рибарського, Б. Улановського та інших учених¹.

* Микола Галів — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

¹ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна. — Львів, 2004. — 420 с.; Пірко В. Галицьке село наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі). — Донецьк, 2006. — 192 с.; Смуток І.І. Королівські столові маєтки в Галичині наприкінці XVI–XVIII ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001. — 20 с.; Стецьук Ю. Історія Нагуевич — рідного села Івана Франка (до кінця XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2005. — Вип. IX. — С. 18–30; Тимошенко Л. Село Лішня // Старожитності Дрогобищини. — 2008. — № 2. — С. 9–11; Лаба В. Історія села Грушів від найдавніших часів

Село Літиня (перша письмова згадка — 5 жовтня 1415 р.²) у часи Пізнього Середньовіччя та Ранньомодерної епохи знаходилося на теренах Дрогобицького повіту Перемишльської землі Руського воєводства. Після викупу його королем Сигізмундом I (1531 р.) воно отримало німецьке право й потрапило до складу Дрогобицького староства³. У 1592 р. Літиню разом із селами Меденицького ключа було включено до складу королівських столових маєтків у Самбірській економії⁴. Уже на середину XVII ст. Літиня перебувала у Дублянському ключі згаданої економії⁵.

Окреслюючи залучення кредитів селянами Літині, по чергово розглянемо громадські та персональні борги. Перші формувалися за ініціативою громади (громадського уряду) й виплачувалися усією громадою спільно, інші — селянами (і членами громади, і мешканцями села, що були поза громадою).

Характеризуючи *громадські борги*, зауважимо, що громади, як відомо, не позичали гроші на певні громадські справи, будинки, дороги тощо. Джерелом заборгованості громад була неможливість виплати одразу загальної суми покладених на неї податків, які слід було сплатити негайно, нерідко під загрозою екзекуції. Тож громаді доводилося брати позику, сподіваючись, що сплатить її у кращі часи. Іншими причинами заборгованості були певні «економічні лиха», наприклад, неврожай через повінь, падіж худоби тощо. Інколи нові позики бралися, щоб виплатити старі борги⁶. У 1740-х рр. села Дублянського ключа Самбірської економії нерідко брали в борг, щоб сплатити «московщизну» — видатки на утримання польських, саських і російських військ, які перебували на постой (ця причина зумовила значну частку боргу й сусідніх сіл Грушова і Дорожів)⁷. Затягнуті позики покривали витрати на тривалі судові процеси, які проводила громада, делегації до короля, перепой в корчмі. У 1759 р. громада с. Літиня скаржилася королеві, що, вона «і так є дуже заборгованою на право

до 1939 року. — Львів, 2008. — 100 с.; *Rybarski R. Kredyt i lichwa w ekonomji Samborskiej w XVIII w.* — Lwów: Nakł. Tow-wa nauk., 1936. — 130 s.; *Ulanowski B. Komisya Samborska z roku 1698.* — Krakow, 1896. — 55 s.

² *Ulanowski B. Inscriptiones Clenodiales ex libris iudicialibus Palatinatus Cracoviensis // Starodawne Prawa Polskiego Pomniki.* — Cracoviae: A. MDCCCLXXXII. — T. VII. — Dok. Nr. 1576. — S. 595.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУ у Львові). — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 384. — Арк. 656–658; Спр. 387. — Арк. 1247–1250; Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 552. — Арк. 2416; Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ВР ЛННБ). — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 1503. — Арк. 8–9.

⁴ *Sumariusz Metryki koronnej. Seria nowa. Tom IV: Księga wpiśow podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 137 z Archiwum Głownego Akt Dawnych w Warszawie 1592 / Opracowal Krzysztof Chłapowski.* — Warszawa: Wydawnictwo DiIG, 2012. — Dok. N 331. — S. 143.

⁵ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 1379.

⁶ *Rybarski R. Kredyt i lichwa w ekonomji Samborskiej w XVIII w.* — Lwów: Nakł. Tow-wa nauk., 1936. — S. 5, 8, 19.

⁷ Там же. — S. 25.

(тобто на юридичну тяганину) з навколишніми селами пограничними»⁸. А з приводу перепоїв у 1744 р. представники громади зізналися королівській комісії про щорічні видатки на цю громадську традицію, котрі становлять по 6 зл. із чверті ґрунту⁹. Знаючи загальну кількість громадських чвертей в Літині (37¹⁰), легко встановити загальну суму вартості для громади перепійних розваг на рік — 222 зл.

Беручи у борг, громада, репрезентована сільською владою (війтом, присяжними, писарем), розподіляла його виплату на членів громади подібно як і податки. Священики, поповичі, солтиси не брали участі в громадських «тягарах», а отже і в сплаті боргів. Комірники, загородники, підсадки також не брали повної участі в житті громади і, зрештою становили порівняно невелику кількість осіб¹¹. Тож тягар громадського боргу несли винятково «хлібники»-кметі.

У 1739 р. на одного громадського «хлібника»-кметя у селах Самбірської економії припадало в середньому 43 зл. боргу, у 1741 р. — 42,6 зл., у 1749 — 32,9 зл., а в 1760 — 27,3 зл. Бачимо, отже, тенденцію зменшення заборгованості. Проте на 1760-ті рр. припадає черговий стрибок боргів у Самбірській економії. 1760 р. заборгованість громад економії становила 65000 зл., а вже 1765 р. — 170000 зл. Правдоподібно, що цифра громадського боргу на одного «хлібника» у той час була не меншою за 40 зл.¹²

На основі достовірних історичних джерел, які на сьогодні є втраченими¹³, польський вчений Р. Рибарський стверджував, що громада с. Літиня у 1741 р. заборгувала різним кредиторам 5260 зл.¹⁴ Звісно, цей борг був удвічі меншим, ніж у сусідньої ґрушівської громади, але значно більшим порівняно з селами Дубляни, Брониця, Пруси того ж Дублянського ключа. На 13 липня 1744 р., згідно зі жалісливою (а відтак, можливо, й не зовсім правдивою) суплікою

⁸ Відділ рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — ВР НБ ЛНУ ім. І. Франка). — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 564 «Reskrypta stante functione viceadministratoriali oeconomiae Samboriensis 1757–1760 do administracyj Samborskiey expediowane (накази Скарбової комісії до адміністрації економії)». — Арк. 217 зв.

⁹ Arhiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Zespół: Arhiwum Kameralne. — Sygn. 70. — К. 121.

¹⁰ ВР ЛННБ. — Колекція мікрофільмів. — МР-48 «Extrakt inwentarza ekonomii JKМci Samborskiej przy odbieraniu na Skarb JKМci ... od JW Jmci pani Eleonory grafowej Nosticzowej... po uczynionej rewizyi in anno 1760 diebus spisany» (витяг з інвентаря Самбірської економії, складеного в 1760 р.). — Арк. 29; МР-58 «Inwentarz Ekonomii JKМ Samborskiej... R. 1768» (інвентар Самбірської економії 1768 р.). — Арк. 380.

¹¹ Rybarski R. Kredyt i lichwa... — S. 9.

¹² Тамже. — S. 13–14.

¹³ Під час Другої світової війни внаслідок бомбардування в Архіві давніх актів у Варшаві згоріло приблизно 60 книг Самбірської економії, якими у міжвоєнний період користувався Р. Рибарський (*Інкін В.* Архів Самбірської економії // Записки НТШ. — Львів, 1996. — Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 109–110).

¹⁴ Тамже. — S. 46.

літинців та грушівців до Комісії Скарбової, село Літиня мало борг у розмірі 8 тис. зл., Грушова – 17350 зл., і це «не згадуючи про поодиночних людей, що боргів винні»¹⁵. На наше переконання, заборгованість села свідчить не лише про матеріальну скруту, але й господарський потенціал: позикодавці майже завжди брали до уваги можливості громади, відтак економічно слабке село навряд чи могло сподіватися на отримання кредиту. Літиня, очевидно, була міцним і заможним господарським осередком, що давало громаді змогу поступово зменшувати заборгованість. Уже на 1746 р. її борг зменшився до 3500 зл.¹⁶

Боргувати літинська громада продовжувала і в наступні десятиліття. З судових актів Самбірського замку випливає, що приблизно 1759 р. громада позичила у Федора Добрівлянського 1800 зл., з яких зобов'язувалася сплачувати «провізію» (відсотки) 180 зл. на рік (тобто 10% річних). Після смерті позикодавця власником позики стали сини Федора та їхній опікун, брат покійного, о. Іван Добрівлянський, що був меденицьким парохом та яворівським деканом. 12 серпня 1761 р. він листовно нагадав громаді про борг і провізію. Уже 27 серпня літинський війт Степан Сенишин з іншими сільськими урядовцями привіз до Меденич гроші. Священик відмовився їх приймати з огляду на те, що не настав термін редукації (повернення боргу). Селяни ж, не бажаючи повертатися назад із грішми, склали їх до церковної скрині, якою відав дяк і вчитель-бакаляр Степан Радецький. Останній підрахував передані літинцями гроші і виявив, що сума становить 1864 зл. і 16 грошей (тобто цієї суми вистачило б для сплати боргу, але не провізії). Зрештою, того ж року справа дійшла до суду, який, зваживши на присягу о. Івана Добрівлянського та вчителя Степана Радецького, зобов'язав громаду сплатити провізію протягом шести тижнів¹⁷.

Згодом виявилось, що начебто з метою повернути цей борг, сільська влада в особі війта Стеця Синишина, присяжного Миколи Бурбельового, а також Данила Гнатіва і Данила Боднара 17 серпня 1761 р. позичила в місцевого пароха о. Василя Літинського 2000 зл. Позику було засвідчено «річним скриптом», тобто письмовим документом, де йшлося про зобов'язання повернути борг з «провізією» через рік. Однак позичені гроші яворівському декану війт так і не повернув. Тож у 1762 р. наступний війт Федір Білий та представники громади Іван Яцків, Матвій Пурій, Ілько Яцків і Павло Білий подали позов до віце-адміністраторського суду Самбірської економії на Стеця Синишина та його «адгерентів». Під час розгляду справи виявилось, що экс-війт позику здійснив

¹⁵ AGAD. — Zespol: Arhiwum Kameralne. — Sygn. 71. — K. 105.

¹⁶ *Rybarski R.* Kredyt i lichwa... — S. 12. У 1746 р. королівський комісар консіляр Йоган Готфрід Борлах ґрунтовно зайнявся справами боргів у Самбірській економії. Він наводить приклади заборгування в трьох ключах, зокрема й Дублянському: Літиня мала борг у розмірі 3500 зл., а Грушів — 15460 зл. Інші села цього ключа боргували: Дорожів — 20280, Пруси — 3120, Биків — 5126, Лужок — 6116, Воля Якубова — 5941, Татари — 4901, Брониця — 3174, Дубляни — 1207 зл.

¹⁷ ВР НБ ЛНУ ім. І. Франка. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 525 «Liber decretorum iudicii viceadministrationalis Oeconomiae Samboriensis (книга декретів віце-адміністраторського суду). 1757–1763». — Док. № 828. — Арк. 578–579, Док. № 836. — Арк. 583–584.

без відома громади й позичені 2000 зл. відніс до сусідніх Меденич, де «до відання представив». Позикодавець же не забрав гроші, тож вони «через час немалий там же в Меденичах залишалася». На це звернув увагу навіть тамтешній двір (тобто державець Меденицького ключа), який своїм декретом 10 листопада 1761 р. повідомив про це адміністрацію економії. Зрештою суд зобов'язав Стеця Синишина повернути пароху о. Василеві Літинському позичені 2000 зл., а громаду — «успокоїти» борг разом з «провізією» перед яворівським деканом¹⁸. Щоправда, ця справа мала продовження, бо літинський парох подав позов на громаду щодо боргу, показавши на суді згаданий скрипт від 17 серпня 1761 р. Цього разу представники громади (війт Федір Білий, присяжний Матвій Пурій та ін.) визнали борг, тож за ухвалою суду змушені були повернути його з відсотками у день свята Преображення Господнього 1763 р.¹⁹

Позикодавцями для літинських селян виступали не лише особи духовного сану, але й шляхтичі. Дослідник В. Пірко писав, що громада села Літиня нібито ще у 1730 р. позичила в шляхтички Білинської 1200 зл. і віддала їй в оренду «громадський ґрунт», а за вдруге позичену суму — 350 зл. — сплачувала відсотки. 1740 р. громада позичила у шляхтича Хруща 1070 зл. для погашення попередніх боргів, віддавши йому у заставу на 3 роки дві чверті землі з додатками (луками, городами і садами), хату, двікомори, стайню, стодолу і оборіг, свинарник та інші господарські будівлі збіглого селянина Андрушка Мартинова. Крім того, зобов'язалася щорічно давати Хрущеві 10 плугів (6 весною і 4 восени), 35 косарів, 100 женців з молотильниками²⁰. При цьому історик зіслався на матеріали Перемишльського гродського суду, в яких насправді йдеться не про Літиню, а про село Летня Меденицького ключа²¹. Проте це не означає, що мешканці Літині не брали в борг у шляхти.

Відсотки з позик сплачували і грошами, і натурою. Існувало три типи «провізії» натурою: а) вживання поля, нерухомості загалом, які віддавали в заставу; б) роботизни (відробітки); в) товари і продукція сільського господарства. Інколи грошові і натуральна «провізії» поєднувалися (10–20% з грошової позики і 10–20% натурою, роботизною, товарами — курми, вівцями, яйцями). Найчастіше відбувалося віддання в заставу поля певної величини і вартості, подекуди разом з будинками на ньому²². Роботизна ж, як форма сплати відсотків за позику, полягала у тому, що громада брала на себе обов'язок виконання певних робіт у господарстві позикодавця і цей тягар розподіляла між

¹⁸ Відділ рукописів НБ ЛНУ ім. І. Франка. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 525. — Док. № 995. — Арк. 702–703 зв.

¹⁹ Там само. — Док. № 1025. — Арк. 753 зв.

²⁰ *Пірко В.О.* Галицьке село наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2006. — С. 129–130, 133.

²¹ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 553. — Арк. 1893–1897. До слова, з документа дізнаємося, що громада села Летня позичили в Михайла та Маріанни Хрущів не 1070, а 1060 зл. (47 червоних злотих вартістю 18 зл. кожен, а решту — в «білій монеті»).

²² *Rybarski R.* Kredyt i lichwa... — S. 32.

своїми членами. Р. Рибарський окреслив два види сплачення «провізії» роботою: «роботизна означена» і «роботизна неозначена». Перша, котра траплялася найчастіше, виражалася в певній кількості робочих днів, які громада має виконати позикодавцю. «Роботизна неозначена» полягала в тому, що громада працювала на позикодавця «коли потреба»²³.

Величина «провізії» була різною. В 1739 і 1741 рр. більшість процентів, що сплачувалися громадами Самбірської економії, сягала понад 20%. Щоправда згодом такі відсотки зустрічалися усе рідше. Найнижчі відсотки були з грошових позик у церковних інституцій — не більше 10% на 1739 р., так само всі позики на 1760 р. не переважала цього відсотку. Здебільшого позики у духовенства бралися під 7–8%²⁴. Попри все, сплата відсотків за кредити для громад, у тому числі й літинської, була доволі обтяжливою. Так, Р. Рибарський зазначає, що в 1739 р. громади сіл Дублянського ключа заплатили чинш у розмірі 7032 зл. і 16 гр., а за борги виплатили 12558 зл. і 7 гр. як відсотки. «Це порівняння, — писав учений, — ілюструє нам тягар заборгованості ... У результаті можемо побачити, що громадський хлібник, як правило, не працює передовсім для економії, як підданий королівський, але в рівній мірі, або й більшій (беручи до уваги і поодиначні борги), — для позикодавця. Утворюється наче друге додаткове підданство, яке в своїх формах (роботизна) нагадує звичайне підданство»²⁵. Під час одного з судових процесів 1744 р. представники громади с. Літиня заявляли про щорічну сплату «провізії» у розмірі 20 зл. 12 гр. із чверті ґрунту²⁶. Якщо це правда, то з 37 громадських чвертей сума провізій за громадськими боргами становила 754 зл. 12 гр. на рік (у 40-х рр. XVIII ст.), тобто 25% від різноманітних щорічних виплат громади (2915 зл. і 18 гр.).

Аналізуючи *індивідуальну заборгованість* літинців, яка формувалася без відома громади, зауважимо, що причини, котрі штовхали селян до позичання (грошей чи збіжжя) полягали у потребі, наприклад, придбати ґрунт, халупу, худобу, тобто на будинки, тягло та інвентар (особливо коли ті були знищені через пожежу чи помор худоби) або ж необхідність розплатитися з корчмарем за випиту горілку. Згідно з Р. Рибарським, у Самбірській економії найчастіше зустрічалися індивідуальні позики на збіжжя. Він припускає, що ці позики часто і бралися збіжжям²⁷.

Розміри індивідуальної заборгованості окремих літинців у сукупності поступалися величині громадського боргу. На 1741 р. окремі літинські «хлопи» заборгували 1652 зл. 15 гр.²⁸, що було утричі менше від боргу громади (5260 зл.). Як бачимо, загальний борг мешканців Літині складав 6912 зл. 15 гр.

На жаль, невідомо, хто саме з літинських кметів у 1741 р. взяв позику. Вже згаданий Р. Рибарський писав, що в Літині на 1741 р. із 39 «хлібників» лише

²³ Тамże. — S. 33.

²⁴ Тамże. — S. 39–40.

²⁵ Тамże. — S. 43.

²⁶ AGAD. — Zespół: Arhiwum Kameralne. — Sygn. 70. — K. 121.

²⁷ Rybarski R. Kredyt i lichwa... — S. 53–55.

²⁸ Тамże. — S. 46.

15 (38,5%) мали індивідуальні борги²⁹. Поділивши заборговані 1652 зл. і 15 гр. на 15 селян, з'ясуємо, що на кожного боржника в середньому припадало 110 зл. і 5 гр. (однак, зауважимо, що наведена польським дослідником кількість повноправних членів громади — всього 39 господарів — викликає застереження, оскільки на 1745 р. у селі нараховувалося щонайменше 80 селян-господарів³⁰). Зрештою, підрахунки Р. Рибарського про середню персональну заборгованість селян в Літині (на його думку, у 1741 р. вона становила 42,3 зл.³¹) вважаємо некоректними, оскільки він загальну суму боргу поділив на загальне число «хлібників», а не число боржників. Проте саме завдяки Р.Рибарському знаємо, що на 1741 р. позикодавцями для окремих літинських селян були: «прості» (звичайні або привілейовані селяни, зокрема, мельники, солтиси тощо), які позичили 917 зл. 15 гр., шляхта — 181 зл., євреї — 106 зл., духовні особи — 395 зл., неозначені — 53 зл.³² Відсотки за кредитами були приблизно такого ж розміру, як і при громадських боргах³³.

Серед «простих», які часто кредитували ще простіших селян з Літині були власне літинські мельники Малі, Садові, Ільчишини та ін. Причому позики вони надавали під заставу ріллі, сіножатей, лік тощо. Під час роботи королівської комісії в селі (квітень-травень 1744 р.) виявилося, що мельники шляхом застав надбали 3 ділянки ріллі та 6 лук і сіножатей. Це означає, що кредитовані ними селяни не могли розрахуватися з боргами та сплатити відсотки, а тому втратили заставлене майно. Так, Гнат Шиліпін заставив мельникам Садовим орне поле на Болоні шириною 13 ліктів, а вздовж 14 шнурів по 31 лікоть у кожному (тобто понад 14 арів). Яць Борух заставив Садовим там же за рікою Трудницею кавалок ріллі шириною 6 ліктів, а довжиною 15 шнурів по 31 лікоть кожен (майже 7 арів). Вдова Лесиха заставила Іванові Малому на Болоні орне поле, яке у ширину займало 9 з половиною ліктів, у довжину — 11 шнурів по 31 лікоть (понад 7,5 арів). Лесь Копач заставив Іванові Малому на Заріччі сіножаті «на півтори чверті (sic!), — як би на 12 возів. Федь Копач заставив Грицеві Лепкому на Сидні кавалок пастівника. Іван Ченьба на Заріччі заставив луку Стецеві Малому. Перед утечею на Поділля Микола Швець і Лесь Кашуба заставили, відповідно, Лесеві Малому та Іванові Ільчишиному луки на Замлинні. Федь Боднар і Сидір Конашів заставили луки Іванові Малому і Садовим «на цілій

²⁹ Тамże. — S. 50. П'ятнадцять боржників з 39-ти господарів є доволі низьким показником заборгованості у порівнянні з такими селами Дублянського ключа, як Бабино, де на 68 хлібників зоборгували 58, Береги — 56/46, Бронія — 56/47.

³⁰ AGAD. — Zespol: Arhiwum Kameralne. — sygn. 77. — S. 5141–5142. Ця кількість господарів виведена на основі специфікації худоби, яка загинула в ключах і країнах Самбірської економії (1.08.1745 р.). У списку наведено 80 господарів. Звісно, не усі з них були членами громади (наприклад, Іван-корчмар), а деякі, можливо, були комирниками. Тож число громадських «хлібників» могло становити менше 80-ти, або й більше, якщо припустити можливість, що не в усіх господарів загинула худоба, а відтак вони не потрапили до специфікації.

³¹ Rybarski R. Kredyt i lichwa... — S. 49.

³² Тамże. — S. 51.

³³ Тамże. — S. 55.

чверті на Замлинні, як на 9 возів сіна»³⁴. Площа набутої шляхом застав ріллі становила, отже, майже 29 арів, а площа лук — невідома.

Інколи позики надавали й війти. Відомо, що на початку XVIII ст. війт Гриць Касич позичив Гаврилові Марковому 17 зл. для того, щоб сплатити громадський податок. Оскільки боржник з невідомих причин не повертав гроші, то Гриць Касич у 1708 р. (на той час він уже не був війтом) звернувся до замкового суду в Самборі. Зважаючи на те, що Гаврило Марків визнав борг, суд зобов'язав його повернути позикодавцеві гроші або ж сплатити податки за Г. Касича³⁵.

Кредиторами для літинців виступали і власні парохі. З актів суду Самбірського замку, датованих 30 серпня 1765 р., дізнаємося про справу щодо позики, наданої парохом с. Літиня о. Василем Літинським «учтивому» Іванові Шпунту. Відповідно до продемонстрованого священником-позивачем «скрипту річного» від 1 червня 1761 р., Іван Шпунт позичив у панотця 400 зл., «провізія» з яких становила «по 8 зл. зі 100 зл.» — 32 зл. на рік (тобто 8%). Справа дійшла до суду тому, що Іван не виплатив відсотки «за минулий рік, що скінчився 1 червня нинішнього року (тобто за період від 01.06.1764 до 01.06.1765. — *М.Г.*)». Відповідач не сперечався, визнав скрипт і свої боргові зобов'язання, пообіцяв розрахуватися за протермінований рік. Віце-адміністраторський суд наказав Іванові Шпунту протягом чотирьох тижнів сплатити відсотки (32 зл.) за минулий рік, а до 13 грудня поточного року, на прохання самого ж відповідача, повернути парохом і «капітальну суму» — 400 зл., і піврічну «провізію» з них — 16 зл.³⁶ Як бачимо, відсотки з наданої парохом позики були стандартні для духовних осіб — 7–8%. Для селянина вони, мабуть, не були надто обтяжливими, оскільки він справно сплачував їх три роки (від 01.06.1761 до 01.06.1764) і лише на четвертий рік дещо затримав виплату, яка, очевидно, здійснювалася в грошовій формі. Цікаво, що сам Іван Шпунт прохав суд призначити дату остаточної виплати боргу та «провізії», прагнучи покінчити з цим кредитом.

Подекуди селяни позичали гроші в заможніших селян із сусідніх сіл. Зокрема, низка літинців у 1740–1750-х рр. позичила у селянина з с. Тинів Дрогобицького староства Гриця Кузика здебільшого невеликі суми: Василь Футенчак взяв у борг 12 зл., Феся Лавдирищачка — 21 зл., Сенько Борис — 15 зл., Микола Кашуба — 3 зл., Федь Копач — 6 зл., Дмитро Харів — 7 зл. Більші суми позичили корчмар Стефан Любчак (56 зл.) та селянин Іван Ковалик (230 зл.). При чому останній частину позичених грошей (64 зл.) дав у борг іншому літинському господарю Стецеві Сенишину. У 1755 р. Гриць Кузик через суд домігся повернення майже усіх цих боргів з літинських селян, за винятком боргу від Івана Копача (суд визнав, що ця справа потребує більш детальної

³⁴ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 2916–2917; AGAD. — Zespol: Arhiwum Kameralne. — sygn. 70. — S. 128; ВР НБ ЛНУ. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 508. — Арк. 306.

³⁵ ВР НБ ЛНУ ім. І. Франка. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 537 «Acta iudicii viceadministratorialis JKM oeconomiae Samboriensis ex anno 1699–1715 (акти віце-адміністраторського суду Самбірської економії)». — Арк. 398.

³⁶ Там само. — Спр. 531 «Acta iudicii Curiae Regalis Samboriensis (акти суду самбірського замку). 1764–1767». — Док. № 289. — Арк. 213 зв.

інквізиції), причому Стеця Синишина зобов'язав повернути 64 зл. не І. Копачу, а власне Г. Кузику³⁷.

Серед шляхтичів, які виступали позикодавцями для окремих літинських селян, насамперед були власники сусідніх сіл Бояр та Ролева (Созанські, Журовські, Бельхацькі). До нашого часу дійшла судова справа про індивідуальні борги селян з Літині перед Антонієм Созанським, який намагаючись примусити боржників повернути позику, звернувся до адміністрації Самбірської економії. 29 січня 1754 р. віце-адміністратор Йозеф Добжинецький доручив провести у Літині індиґацію (опитування свідків), а при потребі й інквізицію (розслідування) щодо боргу та остаточно розсудити сторони. 13 лютого того ж року комісія у складі Андрія Журовського, Андрія Диміцького та возного Дмитра Котовського прибула до Літині, де в халупі Гаврила Козакового презентувала свої повноваження від віце-адміністратора позивачеві Антонієві Созанському та відповідачам: вйтові Ількові Яцківу, присяжному Миколі Мисяковому, що представляли громаду, а також вдові Василісі Любчачці та її синові Стефанові Любчаку. Пан Созанський представив комісії три скрипти: перший — від 24 березня 1744 р. — свідчив про отримання позики Миколою Карпяком, його жоною Анастасією (вона перед тим була дружиною корчмаря Стефана Любчака) та Василюхою Любчачкою на суму 48 зл.; другий, написаний рукою самого А. Созанського 25 березня 1745 р., засвідчував борг Івана Манцьового (на час роботи комісії його вже не було серед живих) на суму 36 зл. (початкова сума боргу становила 100 зл., але позичальник, очевидно, повернув 64 зл.); третій — від 10 травня 1753 р. — підтверджував борг вйта Ілька Яцківа, Антона Корчмаря, Василя Футинчака, Данила Пітухового (Пігутового), Івана Котового, Івана Ченьби, Івана Микитового на суму 115 зл. і 9 гр. Крім цих скриптів, комісії продемонстрували мандат від державці Дублянського ключа пана Ольшевського, в якому йшлося про грабіж Стефана Любчака з боку Антона Созанського, який начебто вимагав від корчмаря сплати суми понад позичену (*solutionem sumarum superius expreatur*)³⁸.

Відповідаючи на закиди позикодавця, представники громади заявили, що борг за першим скриптом було повернуто. Анастасія Карпячка продала частину свого солтиського ґрунту Іванові Малому й за виручені гроші сплатила кредит А. Созанському, котрий вже встиг насильно забрати у боржниці коней, мабуть під заставу. При цьому шляхтич не повернув їй скрипт, який зараз наважився демонструвати комісарам. З приводу другої заборгованої суми (36 зл.) громада стверджувала, що Іван Манців, в якого позикодавець також забрав коней, повернув її А. Созанському, на що отримав від нього квит 20 червня 1747 р. Надалі після представників громади, слово взяв Стефан Любчак, який прояснив ситуацію щодо третього скрипту. Виявляється він разом з Іваном Коваликом позичив у А. Созанського 50 зл. і коня вартістю 60 зл., з чого собі взяв лише

³⁷ Там само. — Спр. 568 «Manualia dekretów sądów wiceadministratorsich ekonomii Samborskiej (зібрання декретів віце-адміністраторського суду Самбірської економії). 1748–1757». — Док. № 1045. — Арк. 581 зв.–582.

³⁸ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 856. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 1–1 зв.

половину грошової суми. Власне ці 25 зл. пізніше, згідно з декретом Дублянського двору, позикодавцю повернув його родич корчмар Антон Любчак. Решту 25 зл. і коня Стефан відмовився повертати, відсилаючи до Івана Ковалика, який однак не був присутній при розгляді справи комісією³⁹.

Опісля комісія вчинила інквізицію, заслухавши свідків обох сторін. Щоправда, один із двох свідків А. Созанського з села Оролів відмовився виконати писемну присягу (*testemonium iuramenta*), відтак не був допущений до свідчення (*non admissibilitibus eisdem ad deponenda testimonia*). Водночас Стефан Любчак виконав присягу щодо своїх свідчень. Зрештою суд вирішив відхилити претензії А. Созанського за двома першими скриптами, оскільки було доведено погашення кредиту за ними. Щодо третьої позиченої суми комісари, з огляду на присягу корчмара, вирішили звільнити його від сплати решти боргу, яка лягала винятково на Івана Коваликового. Корчмар С. Любчак, отже, переконав суд, що не ручався і не асекурувався за свого співборжника, бо «інші 25 зл. і коня за 60 зл. Іван Коваликів взяв і на свою користь обернув». Тож комісари наказали «аби громада Літинська *sub onera causa* згаданого Івана Коваликового злапавши, в замку Самбірському дня 5 березня року нинішнього... ставила»⁴⁰.

Як бачимо, з наведеної справи впливає факт боргування селянами незначних сум у шляхтича, а відтак їх майже повне повернення. Проте незрозумілим залишається який насправді стосунок до третього боргу і скрипту від 10 травня 1753 р. мали вийт, присяжний та ще декілька осіб з громади, коли борг удійності вчинили лише дві особи. Крім того, викликає питання сума боргу — 50 зл. грішми і кінь вартістю 60 зл. — це 110 а не 115 зл. (можливо, однак, що 5 зл. становили річну «провізію»).

До позик вдавалися не лише члени громади, й привілейовані представники сільського населення, зокрема солтиси і мельники, поповичі. У середині XVIII ст. літинські мельники і солтиси Іван Малий, Іван Лепкий, Кузь Садовий та інші позичили 200 зл. у львівського лавника шляхетного Теодора Добрівлянського (син меденицького священика Івана Добрівлянського). Повертати ж борг, мабуть, не поспішали, тож позикодавець притягнув їх до суду в Дублянському дворі «в суботу після свята апостола Павла» (2 липня*) 1757 р. Суд наказав повернути борг з «провізією»⁴¹. Незабаром Т. Добрівлянський помер, залишивши дружину Параскеву з Филімоновичів та неповнолітнього сина. Вдова, однак, через деякий час удруге вийшла заміж за львівського райцю, згодом президента Львова Василя Гащевича⁴². Останній, отримавши боргові квити Т. Добрівлянського, вирішив зібрати гроші з боржників. Через свого представника-плєніпотента Яна Лаврівського у 1769 р. підприємливий райця при-

³⁹ Там само. — Арк. 1 зв.–2.

⁴⁰ Там само. — Арк. 2–2 зв.

* Свято апостолів Петра і Павла (29 червня) у 1757 р. припадало на середу, тож у суботу було 2 липня.

⁴¹ ВР НБ ЛНУ ім. І. Франка. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 558 «*Liber actorum Curiae Regalis Samboriensis* (книга актів самбірського замку). 1764–1771». — Арк. 405.

⁴² Там само. — Арк. 404, 441 зв.

тягнув до суду в Самборі чималу кількість заборгованих селян економії, в тому числі й літинських солтисів і мельників. Останні заявили, що із 200 зл. повернули Т. Добрівлянському 150 зл., на доказ чого пред'явили відповідні квити. Тож суд, згідно з борговими квітами, зобов'язав Кузя Садового протягом одного тижня передати Янові Лаврівському борг у розмірі 25 зл., а Івана Стеціва — 16 зл. (про решту — 9 зл. — у документах суду нічого не мовиться)⁴³. Крім того, на суді було пред'явлено окремий квит Іванові Малому на суму 33 зл. і 10 гр. Селянин запевнив суд, що він сплатив борг Т. Добрівлянському, але на доказ не міг пред'явити розрахункового квиту. Проте з дозволу суду Іван у присутності пленіпотента виконав присягу про сплату позики. Відтак його визнали вільним від боргу⁴⁴.

Щоправда, наступного року (30 квітня 1770 р.) львівське подружжя знову звернулося до віце-адміністраторського суду Самбірської економії, вимагаючи від низки селян із Меденич, Горуцька, Більча і Літині повернення боргів. Зокрема, відповідачами у цій справі виступили літинці: Маріанна, вдова за поповичем Іваном; Стець, Олекса і Василь Шевціви — сини померлого Івася Шевця; Петро Карпак — син покійного Леся Карпяка; Панько, Лесь і Федь Копачові — сини померлого Василя Копача; Ілько Гольний, Кость Сиротин і Гринь Зиньовий — зяті покійного Андруся Савшака; Василь Копач — син померлого Леся Копачового. Вони особисто, або ж їх на той час уже покійні батьки свого часу (деякі квити датуються 7 грудня 1748 р.) позичили певні суми грошей у меденицького священика Івана Добрівлянського. Після його смерті, боргові квити успадкував (тестамент від 14 серпня 1760 р.) син покійного, львівський лавник Теодор, а від нього вони потрапили до того ж подружжя Гащевичів⁴⁵. Тож борг у духовної особи, став боргом шляхтичеві. Загалом Гащевичі вимагали від вдови поповича Івана сплатити 30 зл. боргу, стільки ж від Петра Карпяка; від синів Івася Шевця — 32 зл., від синів Василя Копача — 85 зл., від зятів Андруся Савшака — 20 зл., від Василя, сина Леся Копача, — 56 зл. Оскільки більшість з них запевняли суд, що частково уже борги повернули («деякі віддані, деякі відроблені») ще о. Іванові Добрівлянському або його синові, то суд, зваживши й на смерть («померлі голови») самого позикодавця й більшості боржників, ухвалив рішення «споловинити», тобто зменшити удвічі суми боргів. Стосовно ж вдови Івана-поповича суд відхилив домагання позивачів про сплату боргу 30 зл., бо з'ясувалося, що у тестаменті Теодора Добрівлянського йдеться про 15 зл., які попович завинив шляхтичеві за віск і збіжжя. Тож вдова Маріанна повинна була повернути ці гроші разом з іншими літинськими боржниками через шість тижнів⁴⁶.

Отже, громадські та індивідуальні борги мешканців с. Літиня сягали значних сум. У 1741 р. вони сукупно становили 6912 зл. 15 гр. На той час літинська громада щорічно сплачувала з 37 чвертей скарбові податки і громадські складки

⁴³ Там само. — Арк. 405.

⁴⁴ Там само. — Арк. 405–405 зв.

⁴⁵ Там само. — Арк. 441 зв.–442.

⁴⁶ Там само. — Арк. 442–443.

у розмірі 2161 зл. 6 гр., а також згадану вище провізію за кредитами 754 зл. 12 гр.⁴⁷ Загальна сума, отже, становила 2915 зл. і 18 гр. на рік (і це не враховуючи виплат провізії зі індивідуальними борами). Як бачимо, боргове навантаження у 2,3 рази переважало щорічні податкові та інші видатки громади с. Літиня. Розраховуватися із кредиторами допомагали декілька чинників: 1) певне господарське піднесення краю, що почалося у 1730-ті рр.; 2) курс Камери на зниження лихварських відсотків; 3) залучення нових позик (з нижчою провізією) задля погашення попередніх боргів; 4) певна матеріальна допомога з боку Камери, як шляхом тимчасової (переважно терміном на один рік) ліквідації деяких податків (зокрема, гіберни), так і прямих фінансових дотацій. Відомо, що селянські борги в Самбірській економії непокоїли Королівський Скарб (згодом Комісію Скарбову — Камеру) від початку правління Августа III. Приймаючи керівництво Камерою, М. Грабовський 20 грудня 1736 р. видав реляцію, в якій висловлював занепокоєння заборгованістю селян. Наслідком боргів були роботизни, які більше, «ніж до фільварків ЙКМті робити мусять, а інші лихви по злотих 20, 30, 40, 50 від ста злотих платять»⁴⁸. Намагаючись захистити селянські господарства в Самбірській економії, де сільські громади та окремі господарі були найбільш заборговані порівняно з селянами інших королівських економій Речі Посполитої, Камера у 1737 р. надала їм допомогу у розмірі 15000 тинфів. На 12 сіл Дублянського ключа виділили 2054 зл.⁴⁹. На жаль, невідомо скільки з них перепало літинській громаді, — припускаємо: декілька сотень злотих. Звісно, це була хоч якась допомога, але у той час ці кошти не могли порятувати селян. Тож виплата позик або відсотків з них (і грішми, і відробітками) перетворювалася для селян в обтяжливу повинність, котра дорівнювала, а часто й переважала їх обов'язки перед королівським скарбом щодо сплати податків. Безумовно, такий стан підривав економічні можливості селян, проте, з іншого боку, саме кредити нерідко рятували їх від цілковитого і негайного розорення під час виплат податків, різноманітних данин, виснажливих судових процесів тощо.

⁴⁷ ЦДІАУ у Львові. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 2909–2910; AGAD. — Zespol: Arhiwum Kameralne. — sygn. 70. — S. 121–122; ВР НБ ЛНУ. — Ф.: Самбірська економія. — Спр. 508. — Арк. 304; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція Миколи Крикуна. — Львів, 2004. — С. 207.

⁴⁸ *Stańczak Ed.* Kamera saska czasów Augusta III. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. — S. 80–81.

⁴⁹ Тамże. — S. 84.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ПЕРСОНАЛЬНЫЕ ДОЛГИ В СЕЛЕ ЛИТЫНЯ САМБИРСКОЙ ЭКОНОМИИ (XVIII В.)

Николай Галив (кандидат педагогических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории Украины Дрогобыцкого государственного педагогического университета имени Ивана Франка)

В статье проанализировано формирование задолженности жителями села Литыня, которое находилось в составе Самборской экономики — самого большого комплекса королевских столовых имений в Короне Польской. Раскрыты причины общинных и персональных займов, размеры этих кредитов и проценты с них, а также определены источники кредитования, выяснено уровень долговых выплат в общей системе расходов литыньской общины XVIII в.

Ключевые слова: село Литыня, община, крестьяни, общинный и персональные долги, проценты по кредитах.

DEBT OF RESIDENTS OF THE VILLAGE LITYNIA OF SAMBIR ECONOMY

Nikolai Haliv (PhD of pedagogical sciences, associate professor of department of new and newest history of Ukraine of Ivan Franko Drohobytch state pedagogical university)

The article analyzes the formation of debt of residents of the village Litynia, which was a part of Sambir economy — the largest complex royal estates in the Polish Kingdom. The reason of public and personal loans, the size of the loans and interest on them, sources of credit, the level of debt payments in the total system cost of Litynia community XVIII century there is revealed.

Keywords: village Litynia, community, farmers, public and personal debts, interest on loans.

II. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
XIX–XXI ст.

УДК 398.87:303.446.4 (4) «19»

Михайло Рахно*

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ МІЖ НОРМАНІЗМОМ ТА АНТИНОРМАНІЗМОМ (1830–1850-ті роки)

Стаття присвячена історіографії пошуку германських паралелей до українського героїчного епосу. Цей пошук вівся в рамках дискусії між норманістами та антинорманістами, де обговорювалися проблеми самотутності і запозичень в українському фольклорі.

Ключові слова: історіографія, норманізм, антинорманізм, епос.

Українські народні думи є визначним, проте малодослідженим фольклорним явищем. Особливо бракує компаративних досліджень, у тому числі порівняння із західноєвропейською епікою. Хронологічно останні праці таких порівнянь уникають, зосереджуючись лише на відображенні в думах історичних подій та соціологічному їх аналізі.

Проте існує тривала традиція пошуку західноєвропейських, зокрема германських паралелей до сюжетів козацького епосу. Вже 1827 р. український історик, фольклорист і етнограф Михайло Максимович зауважив, що українські заклиральні пісні подібні до скандинавських¹. Тим часом славіст Ізмаїл Срезневський, видаючи 1833 р. збірник українських дум, пісень і легенд, зазначав, що всі вони збереглися в пам'яті бандуристів, нащадків тих бандуристів, які, в усьому подібно до скальдів Скандинавії, супроводжували хоробрих звитязників запорозьких у всі їхні походи, спонукали їх до битви своїми піснями, зберігали для нащадків у своїх піснях і думах подвиги хоробрих людей². Закономірно, що наступним кроком після такого співставлення мало стати порівняння українського епосу зі скандинавським.

Першим звернув увагу на схожість українських дум зі скандинавськими сагами російський письменник, журналіст та історик польського походження Осип Юлій Сенковський. Саме він відкрив саги для широкого російського читача та дослідників історії, опублікувавши у своєму журналі 1834 р. переклад саги про Еймунда та наголосивши на потребі активніше вивчати скандинавські

* Михайло Рахно — викладач Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, krakhno@ukr.net.

¹ [Максимович М.А.] Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. — Москва: типография Августа Семена при Императорской Медико-Хирург. Академии, 1827. — С. X.

² Срезневский И. Запорожская старина. Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. — Харьков: университетская типография, 1833. — Часть I. — С. 7.

джерела³. Знайомство з тими джерелами невдовзі привело дослідника до цікавих висновків при знайомстві з українським фольклором. Сенковський у відгуку на згаданий вище збірник українських дум Срезневського писав, що, на його думку, це твори не одного часу з описуваними подіями, це — віршовані переклади старовинних дум у прозі. Українські думи, складені здебільшого в дусі римованої прози, надзвичайно нагадали йому романтичні саги стародавньої Скандинавії. На думку рецензента, їх навіть можна було назвати слов'янськими сагами, подібно до того, як бандуристів — спадкоємцями скальдів, що колись оспівували у тих самих місцях, мовою норманів, подвиги підкорювачів Києва. Сенковський був упевнений, що ця земля була справжнім гніздом слов'янської Нормандії: тут зосереджувалися всі норманські звичаї та поняття, й подальші дослідження виявлять безперервний зв'язок між дніпровською Скандинавією русів і Україною Хмельницького. Не можна було не вбачати різкої схожості між звичаями, способом війни та морською звитягою запорожців і норманів X ст. Ще за Костянтина Багрянородного дніпровські пороги звертали на себе увагу іноземців, і назви їхні були відомі іншим народам: дослідник припускав, що вже тоді ватаги нормано-русів траплялися на островах Дніпра і жили там у незалежності від князів, займаючись ремеслом балтійських витязів, яке згодом воскресло під грізним іменем козацтва. Сенковський не мав сумнівів, що в X, XI та XII ст. козаки вже існували на островах, які лежали в гирлі цієї ріки, хоча ще не звалися козаками, й, вірогідно, що вони говорили норманською. Він посилався на слова арабського космографа Діmeshкі: *«Там є сім островів, що називаються островами русів: на них живуть розбійники, й чинять безперервні набіги у все сторони. На цих островах поселився народ, йменованій русами: вони християни, й мають на своїх островах міста, села, виноградні сади й стада: острови ці надзвичайно гористі та рясні лісами»*. Інші подібні ватаги знаходилися поблизу Судака. Не можна не впізнати в описаних арабським автором островах пізніші житла запорожців. На думку Сенковського, вони були тільки місцевим спадком від норманів, що перебував там у тіні віків і варварства, довго невідомий Європі, і нарешті розгорнувся з новою силою та в колишньому дусі, щойно обставини знову стали сприятливими. Дослідник пропонував порівняти морські експедиції норвежців на Захід у IX ст., київських норманів на Константинополь, чорноморських русів XI, XII та XIII ст. — на Требизонд і інші приморські міста тієї частини Азії, нарешті запорожців у ті ж самісінькі місця в XVI та XVII ст., і побачити, що козаччина, котру влаштував Баторій, тісно з'єднується з норманською, чи варязькою, добою нашої історії, з її нормами і звичаями. Сенковський не сумнівався, що початок українських дум сполучений із ісландською словесністю⁴.

³ Сенковский [Осип.] Эймундова сага // Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод, составленный из литературных и ученых трудов. — Санкт-Петербург: типография вдовы Плюшар с сыном, 1834. — Том второй. — С. 1–60.

⁴ [Сенковский Осип.] Запорожская старина. Харьков, в тип. Университетской, 1833, в 12, две части, стр. 132–140 // Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод, составленный из литературных и ученых

Український історик і фольклорист Йосип Бодяньський, обговорюючи в 1837 р. можливість створення з історичних пісень українців величній епопеї за зразком давньогрецьких, сміливо порівнював наших бандуристів не лише з грецькими рапсодами, але й зі скальдами, труверами й міннезінгерами. Спираючись на повідомлення Тацита, він вказував, що й у стародавніх германців найдавніша історія спиралася на усні перекази та національні героїчні пісні⁵. Зате до висновків Сенковського щодо зв'язків між думами та ісландськими сагами несподівано негативно поставився Михайло Максимович, який стояв на позиціях крайнього антинорманізму⁶.

Наступного разу питання скандинавського походження українських дум було порушене 1845 р. в дискусії між Максимовичем та російським істориком Михайлом Погодіним, який вважав, що наші слова, наші саги мали одне й те ж джерело з ісландськими. Ці саги, ці пісні, оповіді були першою прикметою князівських бенкетів на півночі й, поза всяким сумнівом, у Русі⁷. Ця відома дискусія була не просто відгалуженням диспуту поміж прихильниками та противниками норманського походження середньовічних русинів і Руської державності, але також зачіпала інші важливі моменти етногенезу та культурогенезу українців. На одному з її етапів Максимович виступав захисником самотності слов'янської народної творчості. Погодіна він натомість звинувачував у надмірному приписуванні провідної ролі у виникненні історичних пісень норманам. Як поборник скандинавства в руській історії, він, мовляв, хоче поширити його й на народну поезію, тому йому вбачається норманський конунг навіть у київському князі Святославі Ярославичі, що втішається у своєму теремі піснями та музикою, — наче тільки в норманських володарів і побутували пісні з музикою. А коли оспівуються подвиги князів і їхньої дружини, Погодіну здається, що українські пісні наслідують ісландські саги та походять з одного з ними джерела, ніби самі лише скандинавські співці величали своїх конунгів⁸. Порівняльні дослідження народної творчості різних слов'янських народів виступали для Максимовича доказом того, що історичний епос міг розвинутися в українців

трудов. — Санкт-Петербург: типографія вдови Плюшар с сыном, 1834. — Том второй. — С. 17–19.

⁵ *Бодянский Иосиф*. О народной поэзии славянских племен. — Москва: типография Николая Степанова, 1837. — С. 104–105.

⁶ *Максимович Михаил*. Откуда идет русская земля: по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским / Сочинение Михаила Максимовича. — Москва: Университетская типография, 1837. — С. 12–13; *Максимович М.* Критико-историческое исследование о русском языке // Журнал Министерства народного просвещения. — Санкт-Петербург: типография Императорской Академии Наук, 1838. — Часть семнадцатая. — С. 535.

⁷ *Погодин М.* Письмо к С.П. Шевыреву о десятой его лекции // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть I. — Отд. Моск. летопись. — С. 16–18.

⁸ [*Максимович М.А.*] О народной исторической поэзии в древней Руси (Письмо профессора Максимовича к М.П. Погодину) // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. — № 3. — С. 1.

самостійно, незалежно від скандинавських впливів. Він протестував проти думки Погодіна, що від скандинавів перейнята наша історична поезія, а лірична розвилася з власних, тобто слов'янських начал, ніби тільки з прищестя варязького почалися в нас билини, що відгукнулися піснями в народі, ніби історична піснетворчість у слов'янського племені не розвивалася з власних обставин життя. Для Максимовича поезія сербського народу, така багата на історичні пісні, свідчить вже, що й наші предки-слов'яни, як дніпровські, так і ільменські, могли мати власну історичну поезію. При цьому народна історична поезія, на його думку, є гілкою ліричної. З неї вона виникає й утворюється, отже, має один із нею початок, через це й найдавніші історичні пісні, як великоросійські, так і українські, нічим, окрім свого змісту, не відрізняються від інших пісень, які Погодін визначає як ліричні. Максимович вважав невірним сам цей поділ народної поезії, бо, відділяючи історичну пісню від ліричної, Погодін історичну пов'язує з сагою, під іменем якої в нього й пісня, й казка, проте за розумінням народу: *«казка — складка, а песня — быль»*. Таким чином історична пісня за суттю своєю відрізняється від казки. Не все, що, прикрашене вигадкою, розповідається в народі про минувшину, запозичене з пісень. Скоріше, пісня про прикрашену подію може вважатися пізнішим плодом казкового переказу, проте така пісня не є вже історичною в прямому значення: вона *«складка, а не быль»*. В Україні й за часів Максимовича побутовали серед народу численні доладні оповіді про київську старовину. Та ці оповіді, звичайно, ніколи не були піснями. Таким же чином і деякі з наведених Погодіним оповідей, записаних Нестором, не можуть, як гадав Максимович, бути наведеними як свідчення побутування історичних пісень у давній Русі. Але Погодін і такі перекази починав тільки з Олега і всю цю так звану ним історичну поезію виводив зі Скандинавії чи, принаймні, від скандинавів, які, зауважував мимохідь Максимович, могли включити до своєї саги тутешні, наші події, наприклад, Олегову смерть від коня, безсумнівно, колись уславлену і в наших піснях. Однак і така поезія, частково, поза сумнівом, була й у наших предків своя слов'янська⁹. Торкнувся Михайло Максимович і питання про можливе скандинавське походження козацьких дум, оскільки, виходячи з тези про продовження скандинавства в Запоріжжі, козацькі історичні пісні більш за все мали б бути схожими на ісландські саги, але саме вони, на думку Максимовича, менш за всі пісні руського народу схожі на саги. Вчений гадав, що в спільних умовах сходяться іноді не тільки пісні різних народів, але й окремі подробиці часом повторюються у них самі по собі, без запозичення. І скільки б не було схожого у східно-слов'янської народної поезії зі скандинавською чи ще більше з грецькою, та вона є самобутньою й своєрідною. Перш за все і більш за все, вважав Максимович, вона мусить бути співставленою не з ісландськими сагами, а із західнослов'янськими піснями, з якими вона становить одну рідну сім'ю, з ними в неї одне спільне джерело — живе почуття слов'янина¹⁰.

⁹ [Максимович М.А.] О народной исторической поэзии... — С. 1–3.

¹⁰ Там же. — С. 3–4.

Відповідаючи йому, Погодін вказував на асиміляцію скандинавського етнічного елементу слов'янами на протязі кількох поколінь, Рюрик прийшов до нас «*съ роды своими*». Спадкоємці його до Ярослава були в безперервних стосунках зі своєю батьківщиною, мешкали там тривалий час, одружувалися з норманками, навіть останні — Владимир на Рогніді, Ярослав на Інгігерді. Це були чисті нормани, до онуків Ярославових. І ось чергове покоління цілком ослов'янилося та й перестало зовсім розмовляти своєю мовою, а почало місцевою. За висловом ученого, норман у п'ятому, шостому коліні зробився малоросіянином¹¹. Для Погодіна було очевидним, що в процесі ослов'янення скандинавських поселенців відбулося засвоєння їхнього епосу, і видозміни останнього відбувалися одночасно з етапами асиміляції. Отже, якщо читаємо в північних літописах опис їхніх бенкетів і пісень, зовсім подібний до наших, то не можна не визнати їх тотожними, не приписати їм одного походження, що Погодін, за його власними словами, й робить, і що Максимович заперечує через упередженість. Якщо цього мало, то в самому змісті пісень міститься багато однакових рис, і це є достатнім підтвердженням і для логічного висновку, й для історичного свідчення. Як змінилися людина, її мова, її характер (норман став малоросіянином), так змінилися і її пісня, її закон, її звичаї. Руська билина є вже не тим, чим є ісландська сага, хоча й веде від неї своє походження¹². Разом з тим учений утримався від однозначного висновку щодо походження козацької епіки від скандинавської. Скандинавство із Запорожжям перебуває, на його думку, в надто віддаленій спорідненості, і, за його словами, порівнювати козацькі пісні з ісландськими сагами смішно, а звати сагами в переносному сенсі можна¹³. Слід зауважити, що Михайло Погодін у рамках своєї сумнозвісної теорії розглядав козаків як окремий народ, що утворився із суміші мешканців Придніпров'я, котрі виселилися за пороги, з рештками різних кочових племен, які здавна тут кочували; приходили до них і спільники з інших країн — Литви, Польщі, Кавказу, Криму, приваблені їхнім вільним життям¹⁴. Тому для нього було важко припустити скандинавське походження січовиків, яке означало б спадкоємність українців по відношенню до Київської Русі та її державності.

Невдовзі надійшла відповідь Максимовича, котрому, попри всю дружню повагу до Погодіна, було складно визнати скандинавську сагу родоначальницею вітчизняної історичної поезії. Визнаючи, що колезі буде жаль відмовитися від цієї думки, виплеканої його переконанням у скандинавстві Русі, він вважав, що нею варто пожертвувати заради прагнення до істини та наукової користі, що є такою привабливою рисою в Погодіна. Максимович заявляв, що він добре зрозумів ідеї Погодіна про стосунок скандинавських саг до наших пісень, котрі той додатково пояснював. Український учений протестував проти думки, що до приходу норманів східні слов'яни не наважувалися на жодні молодецькі под-

¹¹ *Погодин М.* Ответ М.А. Максимовичу // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. — № 3. — С. 8–9.

¹² Там же. — С. 9.

¹³ Там же. — С. 9.

¹⁴ *Погодин [М.]* Начертание русской истории. Для гимназий. Сочинение профессора Погодина. — Москва: Университетская типография, 1837. — С. 86, 129.

виги, тому й не виникла в них своя історична поезія, що наше історичне життя почалося з приходом норманів зі Скандинавії, тому й наша історична поезія розпочалася з того ж часу, у вигляді саг, що були проспівані перед Рюриком й Олегом, таким чином, походить від ісландської саги, в той час як лірична поезія розвинулася із власних, тобто слов'янських начал. Таке, мовляв, було народження, а ось розвиток: наші норманські конунги чи князі продовжували бути чистими норманами до онуків Ярославових, але це покоління вже цілком ослов'янилося, і норман зробився малоросіянином, а подібно до цього змінилася в нас і сага ісландська: протягом часу вона набула в нас іншого, свого, тобто нашого характеру, й переродилася в руську історичну пісню. Так він викладав концепцію Погодіна й одночасно наполягав, що й до закликання Рюрика у слов'ян подвиги та події, котрі оспівувалися й оповідалися в їхніх піснях і оповідях, отже, їхня історична поезія існувала ще до приходу Рюрика, й виникла нарівні з ліричною із власних, слов'янських умов життя. Максимович визнав, що від скандинавської вона в певний час могла дещо перейняти, так само, як і від пісень інших народів, дотичних до найдавнішої та давньої Русі. Та це зовсім не те, що сага набула в нас іншого, свого характеру, й перетворилася в руську пісню. Так можна було б сказати, наприклад, про церковнослов'янську мову, з якої почалася і якою розвинулася писемна мова християнської Русі. Але ісландська сага, на думку Максимовича, ніколи не була вихідним джерелом нашої історичної поезії, що була до неї, вона, за висловом ученого, тільки впала до неї та потонула в ній, як Рось та інші ріки, зі сходу й заходу притікаючи до Словути-Дніпра, тонуть у нім, але сам він, незалежно від них, має свій власний, віддалений витік. Звертаючись до Погодіна, Максимович вказував на існуючі студії народної творчості західних слов'ян, на класичне місце праці Павела Йозефа Шафарика про давньослов'янські пісні і наполягав на відмові від неузгоджених із цим дослідженням поглядів на скандинавський епос як на джерело історичної поезії, на походження наших історичних пісень від саги. Український учений зробив висновок, що скандинавська сага не була родоначальницею нашої історичної поезії й не залишила в ній помітного сліду, що історична поезія в нас була до пришествя варягів, і початок в неї один із нашою ліричною поезією — власне життя народу й живе слов'яно-руське почуття¹⁵. Погодін до певної міри погодився, однак згодом, 1856 р., полемізуючи з Максимовичем із приводу стародавності української мови, писав, що нехай лише його опонент доведе, що козаки походять від тмутороканців, тоді він зможе відповісти, що Тмуторокань — норманська колонія. Не тільки русь — нормани, котрих оспорує Максимович, але навіть улюблені його козаки, за власним його дослідженням, виявляться норманськими правнуками, тому Погодін з утіхою чекав його доказів¹⁶. Максимович у надрукованому через рік листі гнівно відкинув такі припущення,

¹⁵ [Максимович М.А.] О народной исторической поэзии в древней Руси (Письмо профессора Максимовича к М.П. Погодину) // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. № 7–8. — С. 47–49, 57.

¹⁶ [Погодин М.] Ответ на филологические письма М.А. Максимовича // Москвитянин: Учено-литературный журнал. — Москва: типография Л. Степановой, 1856. — Том IV. — С. 28.

заявивши, що не погодиться з теоріями Сенковського¹⁷. Отже, паралелі між українським епосом та скандинавськими сагами й квідами, а відповідно й між норманськими вояками та запорожцями виступали аргументом в дискусії норманістів і антинорманістів.

Варягів і козаків ототожнював у своїх мовознавчих дослідженнях 1849 р. також священник Микита Богомолов¹⁸. В антинорманістських працях іноді траплялися дуже цікаві спостереження щодо зв'язків між козаками та більш ранньою хвилею германців. Зокрема, відомий історик і громадський діяч Єгор Классен виводив козацтво від готів, серед іншого, 1854 р. він писав, що в писемних книгах Новгородських погостів можна знайти кінних гофейських козаків, які невідомо звідки переселилися в Бежецьку п'ятину, на опустілі землі. Кінні козаки неодмінно означали військових людей, що, судячи з усього, переселилися в Архангельську губернію і залишили там досі сліди перебування в називанні бездомних наймитів «казаками», але такої назви не існує в тих губерніях, де в старовину не жили козаки. Гофейські козаки вказують на гот(ф)ів чи готів-гуннів (*Gothunni*). Ця обставина свідчила, на його думку, що козаки походять від північних готів, а за Нестором, «*годь*» чи «*гъте*» були споріднені з русами¹⁹. Історик і антиквар Олександр Вельтман 1859 р. вказував на паралелі між українським козацтвом і бургундами та лангобардами²⁰.

Тим часом, хоча й побіжно, тривало студіювання фольклорно-епічних паралелей. Анонімним рецензентом збірки українських народних пісень Амвросія Метлинського в 1854 р. було зроблене спостереження, що в українському фольклорі, як і в германському епосі не зустрічається картин фольклору поза зв'язком із подіями чи почуттями героїв. Свій огляд описів природи він закінчив зауваженням, що співставлення природи української народної поезії зі старою поезією скандинавів є вельми справедливим. Це не співпадіння, бо в подробицях може бути схожість, — але, оглядаючи їх у цілому, можна знайти велику різницю. Щоб ясніше показати подібність, він наважився навести слова відомого видавця шведських народних пісень Гейера, за якими в стародавній скандинавській поезії особливо прикметними є стосунки з довкіллям, де ніколи з дитячою довірливістю й радістю не заспокоювалася людина на лоні матері-природи. Вона стає з нею лицем до лица, як сила проти сили, чи, вірніше, як дух проти духа; всю природу одухотворює та приписує їй наміри, звичайно, для того, щоб змагатися з рівним собі. І великі ліси та потоки, море та верхи гір, і копальні

¹⁷ Максимович М. Ответные письма М.П. Погдину // Русская беседа. — Москва: типография Александра Семена, 1857. — Часть II. — Второй год. — Книга шестая. — С. 96–97.

¹⁸ Богомолов Никита Н. О значении слов: варяг, казак, росс и рет, или Как должно понимать эти слова в истории. — Тифлис: типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1849. — С. 2–16, 24–26, 29, 32, 34–40, 43, 45, 67–68.

¹⁹ Классен Егор. Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и Славяно-Русов до рюриковского времени в особенности с легким очерком истории руссов до Рождества Христова. — Москва: Университетская типография, 1854. — С. 6.

²⁰ Вельтман А. Атиллы и Русь IV и V века. Свод исторических и народных преданий. — Москва: Университетская типография, 1858. — С. 80–88.

наділила вона особливими силами; на півночі більше, ніж будь-де, дають вони про себе знати. Тому чари, що пронизують усю північну поезію, є нічим іншим, як символічним вираженням душевної сили людини та її боротьби з силами природи, а північна поезія, не спиняючись на описах, зображає тільки цю могутню владу людину над природою. Нерідко там захоплююче описується чарівна сила арфічних звуків, від яких усе квітне та зеленіє²¹. Такою ж є й народна поезія українців. Ще раніше німецький славіст Фрідріх Боденштедт зазначав, що для нього було цікавим виявити в українських піснях і думах більш чи менш приховані германські слова, й зауважив, що Хортиця, на якій первісно розташовувалася Січ, відома завдяки плаванням варягів²².

Остання думка була розвинута польськими дослідниками. Зокрема, історик Вацлав Александер Мацейовський шкодував, що середньовічний хроніст Марцін Бельський, який, знаючи руську мову, був у змозі читати руські літописи, не дослідив варягів, згаданих Длугошем, далі і не спромігся вивести від них запорожців. Можливо, це його привело б до козаків, про яких він повідав одним із перших. Для пильнування своїх кордонів слов'яни ставили на околицях своїх держав сторожу, щоб не прокрадалися до них немілі їм гості. Мацейовський був переконаний, що, опанувавши Київ, варяги облаштувалися на одному з островів Дніпра (нижче водоспадів, якими славна та ріка) — на так званому Варязькому острові, згаданому в літописах, спорудивши вартівні із засік, перебуваючи в яких вояки могли боронити б переправи через Дніпро, що відмежовували Європу від азійських народів. Ці вояки, що стали зватися козаками, і заснували те величне Запорожжя, гніздо запорозьких козаків, знане в цілому світі. Слід пригадати, що в далекому минулому на Помор'ї прикордонна сторожа урядувалася правами, що були дуже близькими до запорозьких. А у відозві до руського народу Богдан Хмельницький заявив, що предки русинів первісно вийшли з Помор'я балтійського, або ж німецького. Спираючись на ці свідчення, Мацейовський у своєму дослідженні, надрукованому 1852 р., твердив, що помор'яни, звані варягами, дали перший поштовх утворенню славного Запорожжя, слов'янської інституції, перенесеної з Балтики на Дніпро²³. 1857 р. побачила світ книга польського етнографа Антонія Новосельського, на думку якого, при впаданні великих рік до моря — Дніпра, Бугу, Дону й Волги — мусили утворитися на островах оборонні місця, або так звані Січі — притулки морських грабіжників. Сам початок Січей, поза сумнівом, мусив сягати давніших часів, тим

²¹ Народныя Южно-русскія песни. Издание Амвросія Метлинскаго. Киев. В Университетской типографіи. 1854. In 8°. 472 и XVII // Вестник Императорскаго Русскаго географическаго общества за 1854 год. — Санкт-Петербург: типографія Эдуарда Праца, 1854. — Книжка V. — С. 28, 33.

²² *Bodenstedt Friedrich*. Die poetische Ukraine: Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. — Stuttgart-Tübingen: J.E. Cotta'scher Verlag, 1845. — S. 1, 12.

²³ *Maciejowski Waclaw Aleksander*. Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830: z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skróslonym. — Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1852. — T. II. Wstęp do dzieła, tudzież zwroty piśmiennictwa i literatury, wewnątrznie aż do roku 1650 rozważone. — S. 711–713.

більше, що пусті степи, через які плинуть великі ріки, що впадають до Чорного й Азовського морів, самим положенням своїм вигідні для формування у них гнізд морських розбійників. Ще в IX ст. слов'яни займалися на Балтійському морі, за зразком скандинавських піратів, морськими розбоями. Нормани, або так звані варяги, проходячи через краї слов'ян і пливучи їхніми ріками, вирушивши на службу до візантійських імператорів, могли створити собі прикордонні сторожі, з яких постали гнізда морських розбійників. Такі Січі могли складатися зі слов'ян і норманів. Імператор Костянтин Порфирородний, описуючи спуск порогами Дніпровими, подає подвійні їх назви — норманські й слов'янські. Норманські грабіжники, котрі мали свої осідки при гирлах рік, які впадали до Балтійського й Північного морів, звалися вікінгами. Звичаї і права норманських йомсвікінгів, записані на початку XI ст. Палнатоки, мали подібність до уставу запорожців, так, наприклад, ніхто з них не повинен був мати в твердині жінку, що і в запорожців суворо каралося. Якщо початок Запоріжжя віднести ще до X–XI ст., то слід розуміти, що нашествя монголів у XIII ст. та знищення ними південної Русі мусило надати нової енергії січовому товариству і розвинути його на вищій рівень²⁴.

Дослідник походження Русі Олександр Васильєв, ознайомившись із працями своїх попередників, виявив, що версія про осідок норманських вояків на місці майбутньої Запорозької Січі, висловлювалася задовго до нього. Таку ж думку про походження запорожців від варінгерів мав і Сенковський, який говорив, що запорозькі козаки розмовляли скандинавською мовою, початок українських дум пов'язував із ісландськими сагами, а Запорожжя називав Дніпровською Скандинавією русів. Українська народна поезія цілком виправдовувала його припущення про походження запорожців²⁵. Варягів він зіставляв із козаками з самого початку, вважаючи, що варяги Рюрика, перше в Русі війнолюбне козаке товариство, не жили на Балтійському морі²⁶. Васильєв, спираючись на аналіз історичних джерел, вважав, що з XI ст. на Хортицькому острові на Дніпрі почало облаштовуватися кубло набридних варінгерів, туди стікалися всі шукачі розгульного бойового життя. Скандинави проникали на Хортицю, за його висловом, як у контору, де завжди знаходили наймачів на службу. Для Васильєва це було фактично безперечним. Саме ці варінгери, зовсім чужорідні слов'янам, заплутали оповідь преподобного Нестора. Після знищення ж варінгерів і в Константинополі, набридники, що лишилися без діла на Хортиці, перетворилися на дике самоврядне товариство, котре згодом зробилося відомим під ім'ям запорозьких козаків²⁷. Дослідник поділяв думку про можливе скан-

²⁴ [Nowosielski Antoni]. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t.d. / Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. — Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1857. — Tom drugi. — S. 179–180.

²⁵ *Васильєв Александр*. О древнейшей истории северных славян до времен Рюрика, и откуда пришел Рюрик и его варяги. — Санкт-Петербург: типография Главного Штаба его Императорского Величества по Военно-Учебным Заведениям, 1858. — С. 69.

²⁶ Там же. — С. 64.

²⁷ Там же. — С. 68–69.

динавське походження українського козацького епосу. Він не сумнівався, що перехідні дружини збірних константинопольських варінгерів склалися зі скандинавів, які могли привнести на Дніпро свої слова та легенди, оповіді, а також могли при розповіданні в Греції про свою станцію на Дніпрі, про Хортицю, по своєму називати пороги Дніпра²⁸. І далі в тексті дослідження, виданого 1858 р., фігурують набрідники на Хортицях, варінгери Константинополя²⁹. Оригінальні й продуктивні висновки Васильєва наразилися на спротив і безпідставну критику з боку носіїв офіційної версії історії. Рецензент Васильєва не погодився, що нібито варінгери, набрідне плем'я, здебільшого скандинави, що виселилися в XI ст. на острів Хортицю на Дніпрі, могли дати початок Запорозькій Січі і руському козацтву, на його думку, початок козацтва в Русі впливає із зовсім іншого, суто народного джерела, було воно викликане інакшою, суто самотньою потребою і залишалося буцімто зовсім не на скандинавських, а виключно на самотніх, руських началах, і громади козацькі почали все таки групуватися не раніше кінця XIV ст., тому визнав висновки дослідника зовсім голосливими³⁰.

Із розвитком знань про германський середньовічний епос і вірування зростала також база для співставлень. Аналізуючи збірник українських пісень Максимовича, російський фольклорист, мовознавець і міфолог Федір Буслаєв, який знався на германських мовах і фольклорі, в 1861 р. звернув увагу на архаїчні, як він висловився, кровожерні епічні форми, котрі могли виникнути лише в жорстокі та криваві давні часи, і якщо вони так довго трималися в українській поезії, то причиною цього було не саме лише тривожне військове життя козаків, але й міцна пам'ять народу, котра до найпізніших часів зберегла такі образи, що з повним правом могли належати жорстоким часам скандинавської «Едди». Він вважав дуже важливою різницю схожість цих грубих висловів південної української поезії зі звичайними формами скандинавських пісень. Буслаєв детально простежив подібність описових висловів і міфологічних образів у картинах битви. Він упевнено доводив, що ці вислови, котрі мають паралелі в скандинавській епічній поезії, дійшли до нас із язичницьких часів, вірно відтворюючи весь дух тієї доби³¹.

Про те, що предками запорожців були нормани, 1862 р. писав російський літератор та етнограф Іполит Завалишин, який, опинившись на засланні, видав опис Західного Сибіру з історією його колонізації³². Однак далі ідею скан-

²⁸ Там же. — С. 69–70.

²⁹ Там же. — С. 101.

³⁰ *К-ий В.* О древнейшей истории Северных Славян до времен Рюрика и откуда пришел Рюрик и его Варяги. Александра Васильева. Спб. 1858. — Стр. 167, in-8° // Русское слово: Литературно-учебный журнал. — Санкт-Петербург: типография Рюмина и комп., 1859. — апрель. — С. 58.

³¹ *Буслаев Ф.* Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — Санкт-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1861. — Том I. — С. 221–224.

³² *Завалишин Иполит.* Описание Западной Сибири. — Москва: типография Грачева и комп., 1862. — С. 102.

динавського походження козацької культури, в тому числі українських дум, тривалий час не розвивали.

Причина полягала в тому, що лише 1859 р. з'явилося друком знамените видання «Панчатантри», у великій передмові до якого видатний мовознавець і фольклорист Теодор Бенфей простежив міграцію мотивів у великій кількості національних фольклорних традицій і літератур. Це видання стало поворотним пунктом в історії європейської фольклористики³³. Природно, що до нього такі питання, як запозичення мотивів одного народу іншим, перебіг і природа цих запозичень, співвідношення у фольклорі національного та запозиченого не могли обговорюватися на належному науковому рівні, переконливо та доказово, що й відобразила розпочата Погодіним і Максимовичем дискусія та її подальші відгомони. Загалом плідна думка про можливу наявність в українських думах мотивів германського походження та роль германського етнічного елементу у формуванні козацької культури, що спиралася на реальні факти, була похована в цій дискусії завдяки тому, що одна зі сторін прямолінійно й упереджено бачила власних предків як виключно слов'ян і не бажала чимось поступатися «чужим» скандинавам, а інша, попри цікаві, перспективні спостереження над фольклором і більш правильне розуміння складних етнокультурних процесів минувшини, часто не могла відмовитися від гіпотези про кавказько-тюркське походження козаків. Але бурхливий розвиток скандинавістики у першій половині XIX ст. дав поштовх для пошуку паралелей між народною творчістю українців і скандинавським епосом.

УКРАИНСКИЕ ДУМЫ МЕЖДУ НОРМАНИЗМОМ И АНТИНОРМАНИЗМОМ (1830–1850-е годы)

Михаил Рахно (преподаватель Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленка, krakhno@ukr.net)

Статья посвящена историографии поиска германских параллелей к украинскому героическому эпосу. Этот поиск велся в рамках дискуссии между норманистами и антинорманистами, где обсуждались проблемы самобытности и заимствований в украинском фольклоре.

Ключевые слова: историография, норманизм, антинорманизм, эпос.

³³ *Benfey Theodor. Panchatantra: fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen / Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen von Theodor Benfey. — Leipzig: F.A. Brockhaus, 1859. — Erster Theil. Ueber das indische Grundwerk und dessen Ausflüsse, sowie über die Quellen und Verbreitung des Inhalts derselben.*

UKRAINIAN DUMA AND BETWEEN NORMANIZM ANTINORMANIZM (1830–1850's)

Michael Rakhno (lecturer of Poltava National Pedagogical University,
krakhno@ukr.net)

The article deals with the historiography of the search for Germanic parallels to the Ukrainian heroic epic. This search has been conducted within the framework of the debate between supporters of the «Norman theory» and those of the «Anti-Norman theory». During this debate issues of the originality and borrowings in the Ukrainian folk lore have been discussed.

Keywords: *historiography, the «Norman theory», the «Anti-Norman theory», epic.*

УДК 94(410) «1832/1884»:342.8-055.2

Наталія Залеток*

ПРОБЛЕМА НАДАННЯ ВИБОРЧОГО ПРАВА БРИТАНСЬКИМ ЖІНКАМ У ХОДІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ РЕФОРМ (1832–1884)

Проведено аналіз трьох парламентських реформ (1832 р., 1867 р., 1884 р.) у Великій Британії щодо надання жінкам виборчого права. Акцентується увага на аргументації прихильників та противників надання жінкам права голосу. Висвітлено значення парламентських реформ для розвитку суфражистського руху у Великій Британії.

Ключові слова: жінки, суфражизм, парламентські реформи, виборче право, акт, поправка.

Суспільно-політичний рух жінок за рівноправ'я зародився у першій половині XIX ст. Саме у цей час жінки різних країн починають висувати вимоги щодо надання їм права обіймати державні посади, отримувати освіту, самостійно займатися торгівлею та підприємницькою діяльністю, працювати за професією тощо. Разом з тим, вирішальною рисою цього періоду стає боротьба за політичне рівноправ'я, насамперед, за право голосу.

Надання виборчого права жінкам Великої Британії супроводжувалось тривалою боротьбою, яка в сучасній зарубіжній та пострадянській історіографії отримала назву «перша хвиля фемінізму» або «суфражизм» (від англ. «suffrage» — «право голосу»).

Грунтовне дослідження проблем, пов'язаних з наданням британським жінкам права голосу сприятиме усвідомленню причин розколу суфражистського руху на помірковану та радикальну течії, а також дасть змогу більш об'єктивно висвітлити особливості суспільно-політичного життя Великої Британії впродовж XIX ст.

Метою статті є спроба об'єктивного висвітлення місця проблеми надання жінкам виборчого права у ході здійснення парламентських реформ (1832 р., 1867 р., 1884 р.) у Великій Британії.

Було проведено аналіз *джерельної бази* (законодавчі акти британського парламенту, парламентські звіти) та *історіографічних розробок* (А. Ісба¹, Л. Нім Мейхол², М. Пью³, С. ван Вінгерден⁴ та ін.).

* Залеток Наталія — аспірантка 1 року навчання кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, natti02@yandex.ru.

¹ Isba A. Gladstone and Women. — Continuum International Publishing Group, 2006. — 253 p.

1832 р. став періодом здійснення першої парламентської реформи і важливою віхою у реформуванні британського виборчого законодавства. У червні цього року набув чинності «Закон про внесення поправок до народного представництва в Англії та Уельсі». В акті, поряд з майновим цензом, вперше було чітко прописано статеві обмеження, зокрема, право голосу надавалося лише особам чоловічої статі⁵. Таке явне виключення жінок з кола виборців, згідно Закону 1832 р., зробило появу вимог щодо надання жінкам виборчого права неминучою⁶.

Невдовзі після прийняття вищевказаного закону Мері Сміт — заможна англійка родом зі Стенмору, графство Йорк, висловила протест, направивши петицію до парламенту, представлену у Палаті Громад 3 серпня 1832 р. депутатом Генрі Хантом (на прізвисько «Оратор»). У своєму виступі він оголосив зміст вимог М. Сміт, яка заявляла, що: «...вона є платником податків і тому не розуміє, чому їй не було надане право участі у виборі Представника; вона також стверджує, що жінки підлягають рівному з чоловіками покаранню за порушення законодавства, у тому числі, і смертній карі, а, отже, жінки повинні мати право участі у творенні законодавства... Вона не бачить підстав для виключення жінок зі сфери соціальних справ, враховуючи той факт, що для них відкрито перспективу престолонаслідування... Кожна незаміжня жінка, яка проходить необхідний майновий ценз, повинна мати право обирати членів парламенту...»⁷. Але парламентарі проігнорували вимоги М. Сміт, обмежившись саркастичними коментарями.

Наступною віхою у розгляді питання щодо надання жінкам виборчого права став 1867 р. — час прийняття другої парламентської реформи. Багато дослідників проблеми вважають, що саме 1867 р. відправною точкою у розгортанні суфражистського руху. Вибір цієї дати обумовлений двома головними причинами. *По-перше*, цього року були засновані достатньо потужні суфражистські організації — Національне товариство за жіноче виборче право у Лондоні і Товариство жіночого виборчого права у Манчестері. Невдовзі поширився процес формування подібних організацій по всій території Англії. *По-друге*, під час розгляду нового виборчого законодавства 20 травня 1867 р. видатний полі-

² Nym Mayhal L.E. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930. — Oxford University Press, 2003. — 232 p.

³ Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage; 1866–1914. — Oxford University Press, 2000. — 303 p.

⁴ Wingerden S.A. van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928. — Palgrave Macmillan, 1999. — 227 p.

⁵ An Act to amend the Representation of the People in England and Wales, passed 7th June 1832 (with an abstract). — London: printed by George Eyre and Andrew Spottiswoode printers to the King's Most Excellent Majesty, 1835. — P. 13, 14, 18.

⁶ Nym Mayhal L.E. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930. — Oxford University Press, 2003. — P. 14.

⁷ Rights of Women // Hansard Deb 03 August, 1832. — Vol. 14. — C. 1086.

тичний діяч, депутат від Ліберальної партії Джон Стюарт Мілль вперше у британському парламенті виступив із поправкою на користь надання виборчого права жінкам.

Відповідно до тексту білля «Про представництво» 1867 р. (який невдовзі набув сили закону), право голосу мав отримати *чоловік*, що досяг повноліття, був дієздатним, впродовж року проживав на території міста, від якого зареєстрований виборцем, виступав власником чи орендарем житлового будинку, сплачував усі необхідні податки, включно з податком на бідних⁸. Поправка Дж. С. Мілля передбачала вилучення з тексту проекту закону слова «чоловік» і його заміну на слово «персона»⁹. У разі схвалення поправки право голосу (на тих же умовах, що й чоловіки), мали б отримати лише самотні жінки і вдови, які сплачували податки. Враховуючи майновий ценз, поправка була орієнтована переважно на представниць середнього та вищого прошарків суспільства. Необхідно наголосити, що мова не йшла про надання права голосу заміжнім жінкам, оскільки, відповідно до тогочасного британського законодавства, взявши шлюб, жінка, зазвичай, позбавлялась майнових прав на користь чоловіка. До того ж, Дж. С. Мілль не ставив питання про надання британкам можливості бути обраними до парламенту.

Під час свого виступу автор поправки наголосив на найбільших проявах несправедливості щодо жінок. Серед них можна виділити дві найістотніші. Так, відповідно до британських законів, «*право голосу мають власники прибутку не менше 5 000 фунтів щорічно, а отже, найбільніший чоловік має можливість отримати право голосу за умови, що він колись зможе досягти необхідного майнового цензу; але ні походження, ні вдача, ні заслуги, ні зусилля, ні розум...*»¹⁰ не зможуть стати підставою надання подібного права жінці.

Другим проявом несправедливості на думку Дж. С. Мілля була невідповідність існуючого укладу основам британської Конституції внаслідок порушення її давнього принципу, за яким оподаткування і представництво є взаємопов'язаними поняттями — відсутність (наявність) одного з них безумовно приводить до відсутності (наявності) іншого¹¹.

Не зважаючи на обмеженість пропонованих Дж. С. Міллем суспільних змін, текст поправки викликав серйозне занепокоєння серед парламентарів. Такий висновок можна зробити з огляду на коментарі противників прийняття поправки. Їхні виступи переважно стосувалися надання права голосу заміжнім жінкам, вступу жінок до лав армії чи присутності у Палаті Громад у якості депутатів, тобто, тих питань, які не стосувалися тексту поправки (про що, безпосередньо перед моментом голосування, зазначав і сам її автор¹²). Так, депутат

⁸ *Wilkinson R. The Representation of the people act 1867: with practical and explanatory notes, and abstract of the act, and a full index. — London: Stevens and Haynes, 1868. — P. 2.*

⁹ Representation of the People Bill [Bill 79]. Clauses 3, 4. — HC Deb 20 May 1867, vol. 187. — С. 829.

¹⁰ Representation of the People Bill [Bill 79]. Clauses 3, 4. — HC Deb 20 May 1867, vol. 187. — С. 817.

¹¹ Ibid., с. 818.

¹² Ibid., с. 842.

від Консервативної партії Джон Карслейк зазначив, що незаміжні жінки та вдови перебувають у «перехідному стані», оскільки перед ними відкрита перспектива одруження. У разі втілення цієї перспективи в життя жінка позбавлялася б права голосу. У разі прийняття поправки частина британок могла б знехтувати заміжжям, надаючи перевагу політичним правам (що було небажаним). Також могло постати питання про надання права голосу заміжнім жінкам (що також було небажаним)¹³. Семюель Лейн, депутат від Ліберальної партії, теж виступив проти поправки. Як видно зі стенограми його виступу, позиція парламентаря ґрунтувалась на озвучених ним відмінностях між чоловіком і жінкою. Зокрема, він стверджував, що у всіх питаннях, де необхідні грубість, практична сила, врівноважений характер та розум, першість належить чоловіку. Натомість, у тих питаннях, де потрібна лагідність, м'який характер та доброзичливість, перевага знаходиться на боці жінки¹⁴. Він також висловив сподівання, що день, коли британські жінки стануть маскулінними, а чоловіки фемінізуються, настане ще не скоро. У якості показового прикладу такого «небажаного» суспільного укладу С. Лейн наводив модель суспільних відносин народності «фон» у західноафриканській Дагомеї (сучасний Бенін), де існувала елітна жіноча армія¹⁵.

Результати голосування в Палаті Громад виявилися не на користь вирішення проблеми жіночого рівноправ'я: 196 парламентарів проголосувало проти поправки, тоді як за її прийняття віддали свої голоси лише 73 депутати¹⁶. Не зважаючи на те, що поправка не була схвалена, сам факт її внесення до розгляду у Палаті Громад, а також достатньо висока кількість прихильників поправки серед депутатів засвідчили початок серйозних змін у британському суспільстві.

Значення поправки Дж. С. Мілля було високо оцінене однією із найвідоміших лідерок суфражистського руху, Міллісент Фосетт: *«Ця тема (питання жіночого виборчого права — Авт.) викликала таке презирство у депутатів, що Палата Громад, ймовірно, відмовилася б вислухати будь-якого іншого члена парламенту, окрім Мілля. Він був серед тих парламентарів, чий високий інтелектуальний статус надавав можливість підняти це питання і не бути висміяним. На превеликий подив, 74 депутати парламенту його підтримали... Протягом всього свого життя він вважав це питанням першорядним...»*¹⁷.

Цікавим є факт, що 26 листопада 1867 р. на додаткових виборах до Палати Громад проголосувала жінка. Це сталося через помилкове внесення до виборчих списків Лілі Максвелл, яку Лідія Беккер, лідер Манчестерського товариства жіночого виборчого права, переконала прийти на дільницю і проголосувати¹⁸. Вона ж і супроводжувала Лілі Максвелл до виборчої дільниці. Хоча невдовзі голос Максвелл було визнано недійсним за рішенням суду, за оцінками

¹³ Ibid., сс. 829–830.

¹⁴ Ibid., с. 839.

¹⁵ Ibid., с. 839.

¹⁶ Ibid., с. 843.

¹⁷ *Spencer H., John Stuart Mill. His Life and Works / Herbert Spencer, Henry Fawcett. — Echo Library, 2007. — Pp. 64–65.*

¹⁸ Оскільки підходила за всіма вимогами відповідно до закону 1832 р., за винятком статі.

дослідників, приклад, який подала Лілі Максвелл, «переніс жіноче виборче право зі сфери теоретичних можливостей до фактичного втілення, надавши потужний імпульс подальшому розвитку жіночого руху»¹⁹.

Період між другою (1867 р.) та третьою (1884 р.) парламентськими реформами характеризувався поданням резолюцій та законопроектів окремими парламентарями-прихильниками надання виборчого права жінкам. Але ці спроби не мали очікуваного успіху.

Разом із тим, вказаний період означився певним розширенням політичних прав британок. Так, у 1869 р. було прийнято закон, що надавав право голосу на місцевих виборах вдовам та заможним неодруженим жінкам. У наступному році жінки отримали право голосувати та бути обраними до шкільних рад²⁰.

Значна кількість суфражистів поклала великі надії на третю парламентську реформу. Варто зазначити, що значна частина правлячої Ліберальної партії підтримувала суфражистський рух. Зокрема, у 1883 р. 110 депутатів-лібералів направили меморандум на ім'я прем'єр-міністра Вільяма Гладстона. Зміст документу зводився до того, що Білль про реформу «буде схвалено за умови, що він надаватиме виборче право усім особам (без статевого поділу), які мають необхідну кваліфікацію»²¹.

6 липня 1883 р. у парламенті відбувся розгляд резолюції, автором якої був депутат від Ліберальної партії Х'ю Масон. Текст резолюції був наступний: «На думку цієї Палати, право голосу на виборах до парламенту має бути надане жінкам, які відповідають діючим вимогам до виборців, і мають повне право голосу на місцевому рівні»²².

У своєму виступі Х. Масон наголосив на несправедливості по відношенню до жінок, які мають сплачувати податки і виконувати громадянські обов'язки, але не наділені правом голосу. «У цій країні були жінки-монархи, які володіли скіпетром і виконували високі державні функції розумно, сумлінно і патріотично... якщо жінки, придатні до виконання таких високих обов'язків, ... вони гідні того, щоб мати право голосу...»²³. Він також зазначив, що не виступає за те, «... щоб жінки отримали можливість стати членами парламенту..., не пропонує зробити їх солдатами або матросами, кочегарами, залізничниками чи шахтарями...»²⁴. Вимоги щодо надання права голосу насамперед стосувалися самотніх жінок і вдів. У цілому, практично не змінилась й система аргументації прихильників та противників надання жінкам виборчого права. Але, у зв'язку з прийняттям у 1870 р. «Закону про власність одружених жінок», у разі втілення

¹⁹ Wingerden S.A. van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928. — Palgrave Macmillan, 1999. — PP. 16–17.

²⁰ Шкільні ради — державні органи в Англії та Уельсі (час існування: 1870–1902); метою їхньої діяльності було створення і управління початковими школами.

²¹ Wingerden S.A. van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928. — Palgrave Macmillan, 1999. — P. 51.

²² Parliamentary Franchise (Extension to Women) // Hansard Deb 06 July, 1883. — Vol. 281. — С. 664.

²³ Ibid., с. 666.

²⁴ Ibid., с. 666.

резолуції на практиці, право голосу мала отримати також частина заміжніх жінок, які потрапляли під його дію. Цей факт було підмічено депутатом-лібералом Едвардом Літхамом, який виступав проти ухвалення резолюції²⁵. Резолюція Х. Масона провалилась незначною — лише у 16 голосів — більшістю її противників (співвідношення 130 голосів «проти» поправки до 114 голосів «за»)²⁶.

У 1884 р., на розгляд парламенту було подано законопроект, який передбачав надання права голосу власникам будинків і квартирантам в округах. Він мав статус урядового і тому, майже напевно, депутати мали його підтримати. Бекбенчер Вільям Вудалл запропонував залучити до кола виборців ще й жінок²⁷. Але, на думку В. Гладстона, включення до електорату жіночого населення призвело б до «перенавантаження» законопроекту. Цей факт, в свою чергу, став би гідним приводом для відхилення Білля Палатою Лордів, про що В. Гладстон зазначив у листі від 13 травня 1884 р. до президента Департаменту місцевого самоврядування, сера Чарльза Дільке²⁸.

Свою позицію щодо поправки Вільям Гладстон у відповідь на лист Вільяма Вудалла пояснив наступним чином: «... відповідальність за вирішення питань, з якими ми маємо справу у ході розгляду “Білля про виборче право”, цілковито і неподільно лежить на уряді... до законопроекту було включено стільки, скільки, на думку (уряду — Авт.), реально може бути виконано. Впровадження того, що ставитиме під сумнів проходження Білля, ставить під загрозу заходи, які є бажаними для... країни. Тому давати згоду на впровадження такого положення (про надання жінкам виборчого права — Авт.) з нашого боку є порушенням обов'язку перед... нацією»²⁹.

Під час голосування за поправку Вудалла, зі згоди прем'єр-міністра, Головний Хлист Ліберальної партії поширив серед депутатів меморандум, у якому йшлося про те, що прийняття поправки призведе до провалу Білля і відставки уряду. Як наслідок безпосереднього втручання прем'єр-міністра, 104 члени Ліберальної партії, які раніше виступали на підтримку надання жінкам виборчого права, проголосували проти поправки Вудалла, хоча близько 32 лібералів кинули виклик Гладстону, проголосувавши «за». Щоправда, урядовий Білль у Палаті Лордів все одно провалився і був схвалений лише влітку наступного року³⁰.

Як зазначає дослідник проблеми М. Пью, Гладстон не лише виступив з протестом проти включення поправки щодо надання жінкам виборчого права, але й не зробив жодного кроку у напрямку організації внутрішньопартійного

²⁵ Ibid., с. 678.

²⁶ Ibid., сс. 723–724.

²⁷ Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage; 1866–1914. — Oxford University Press, 2000. — P. 130.

²⁸ Isba A. Gladstone and Women. — Continuum International Publishing Group, 2006. — PP. 146–147.

²⁹ Ibid., p. 148.

³⁰ Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage; 1866–1914. — Oxford University Press, 2000. — P. 130.

обговорення проблеми, важливість якої він не заперечував³¹. Дослідниця А. Ісба вказує також на побоювання Гладстона, що жінки, у разі надання їм виборчого права, голосуватимуть за Консервативну партію³².

Таким чином, практично всі поправки і резолюції прихильників надання жінкам виборчого права за вказаний період були орієнтовані на самотніх жінок і вдів, які мали відповідний майновий ценз і сплачували всі необхідні податки. Враховуючи майновий ценз, це стосувалось лише представниць середнього та вищого прошарків суспільства. Також не йшла мова про надання виборчого права заміжнім жінкам; не вважалось необхідним надання британкам можливості бути обраними до парламенту.

Підсумовуючи, можна визначити, що спільними впродовж 1832–1884 рр. аргументами щодо надання жінкам права голосу були наступні: жінки мають право престолонаслідування; сплачують податки; виконують однакові з чоловіками законодавчі приписи і підлягають однаковому покаранню за їхнє невиконання, а, отже, вони повинні мати право обирати представника їхніх інтересів у парламенті.

У зазначений період для значної кількості противників запровадження виборчого права для жінок було притаманне відверте висміювання пропонованих змін. Вони вважали, що надання жінкам права голосу призведе до маскулінізації останніх, нехтування заміжжям задля збереження виборчих прав тощо. Значна увага приділялася негативним наслідкам можливої присутності жінок у парламенті, надання права голосу заміжнім, їхнього прилучення до лав армії — тобто тим проблемам, про які не йшла мова у пропозиціях просуфражистськи налаштованих парламентарів.

Загалом, наслідком трьох парламентських реформ ХІХ ст. (1832, 1867, 1884–1885 рр.) стало зростання кількості виборців з 670 тис. у результаті першої реформи до 2,5 млн. — у результаті другої і 5,7 млн. — у результаті третьої. Але виборче право так і не стало загальним. До парламентської реформи 1918 р. диспропорція в праві голосу проявлялася у двох основних напрямках: 1) з поля електоральної політики були виключені жінки; 2) право голосу мала лише частина чоловіків відповідно до обмежень за майновим цензом³³.

Відсутність значних результатів у боротьбі за виборче право сприяло значному зростанню чисельності учасників суфражистського руху і створенню наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. двох найпотужніших суфражистських організацій — поміркованого Національного союзу жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ) на чолі з Міллісент Фосетт та радикального Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), очолюваного Еммелін Панкхерст. Однією з причин радикалізації членів ЖСПС, на нашу думку, була тривала

³¹ Ibid., P. 130.

³² *Isba A. Gladstone and Women.* — Continuum International Publishing Group, 2006. — P. 147.

³³ *Чикалова И.Р.* Британский лейборизм: гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. — победные выборы 1997 г.) Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. — Рязань, 2003. — С. 172.

відсутність результатів боротьби, спричинена несприятливою для жінок політичною ситуацією, наявністю затягування вирішення питання щодо надання жінкам виборчого права з боку впливових парламентарів.

**ПРОБЛЕМА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА
БРИТАНСКИМ ЖЕНЩИНАМ В ХОДЕ ПАРЛАМЕНТСКИХ РЕФОРМ
(1832–1884 гг.)**

Залеток Наталья (аспирантка 1 года обучения кафедры всемирной истории Института исторического образования Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, natti02@yandex.ru)

Проведен анализ трех парламентских реформ (1832 г., 1867 г., 1884 г.) в Великобритании относительно предоставления женщинам избирательного права. Акцентируется внимание на аргументации сторонников и противников предоставления женщинам права голоса. Освещено значение парламентских реформ для развития суфражистского движения в Великобритании.

Ключевые слова: женщины, суфражизм, парламентские реформы, избирательное право, акт, поправка.

**THE PROBLEM OF GRANTING OF THE SUFFRAGE TO THE BRITISH
WOMEN DURING THE PARLIAMENTARY REFORMS (1832–1884)**

Zalietok Natalia (postgraduate of the first year of the World History Department, Institute of Historical Education of the National Pedagogical University М.П. Dragomanov, natti02@yandex.ru)

The analyze of the three Parliamentary Reforms (1832, 1867, 1884) in the UK in relation to the issue of women's suffrage was held. Attention is accented on the argumentation of supporters and opponents of the women's suffrage. The significance of Parliamentary Reforms for the development of the suffrage movement in Great Britain had been highlighted.

Keywords: women, suffragism, parliamentary reforms, suffrage, act, amendment.

УДК 342.8(091):94(477.53) «1917»

Ірина Зенич*

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИБОРІВ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

У статті на основі документальних матеріалів, інформаційних повідомлень преси 1917 р. та опублікованих досліджень аналізуються основні складові процеси підготовки і проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів в Полтавській губернії.

Ключові слова: виборча комісія, Всеросійські Установчі збори, Полтавська губернія.

Сьогодні Україна переживає складний процес реформування виборчої системи. Суспільство шукає таку систему, яка в найбільшій мірі забезпечить реальне втілення демократичних принципів і водночас скоротить число зловживань в процесі їх підготовки. Тому цілком доцільним є звернення до історичного досвіду щодо організації різного роду виборів, які проводились колинебудь на теренах України.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів в 1917 р. були організовані на підставі найдемократичнішого на той час закону в світі та стали першим кроком на шляху перетворення колишньої Російської імперії з «тюрми народів» на правову державу, побудовану за зразками західних демократій. Вибори готувались в умовах війни, відсутності сильної влади на місцях, голоду. Як за таких умов, маючи на підготовку лише трішки більше 2 місяців, можна було достойно організувати і провести вибори, ми спробуємо з'ясувати на прикладі Полтавської губернії.

Історіографія цього питання нечисленна, більшість праць опубліковані в радянський період, що надавав їм певного ідеологічного забарвлення. Трагічна доля Установчих. Першою спробою вивчення історії виборів до Російської Конституанти в Полтавській губернії стала ґрунтовна стаття М. Соболева «Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині»¹. В ній автор залучав до наукового обігу підсумки голосування по всіх повітах Полтавщини за кожний кандидатський список, та охарактеризував позиції основних політичних сил.

* Ірина Зенич — аспірантка Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник — д.і.н., проф. В.Ф. Верстюк, irazenich@ukr.net.

¹ Соболев М. Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині // Літопис революції. — 1932. — № 5–6. — С. 45–60.

Продовженням дослідження теми в 60-х рр. можна вважати статтю І.К. Рибалки «Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское й Всеукраинское Учредительные собрания»² і монографію С.О. Данішева «Великий Жовтень на Полтавщині»³, в якій автор аналізує діяльність різних політичних сил в регіоні та оцінює результати виборів по Полтавському округу, намагаючись пояснити провал більшовиків політичною недосвідченістю трудящих. Подальше комплексне вивчення питання, пов'язане з науковими розвідками О.Н. Знаменського⁴, Л.М. Спіріна⁵, І.Ф. Кураса⁶. Роль більшовицьких організацій України в боротьбі за маси в період підготовки та проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів розкрили В. Гусев⁷ та Ю. Гамрецький, Ж. Тимченко, О. Щусь⁸. Із здобуттям Україною незалежності історики отримали можливість об'єктивніше досліджувати тему виборів до Російської Конституанти із залученням широкого кола джерел. Цінні доробки з проблеми мають ряд сучасних українських істориків: В.Ф. Верстюк⁹, В.Я. Ревегук¹⁰. На підставі розсекречених архівних документів аналізують підсумки виборів на Полтавщині й участь у них різних політичних сил полтавські дослідники В. Коротенко¹¹ та М. Чиркова¹².

² Рибалка І.К. Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское й Всеукраинское Учредительные собрания // История СССР. — 1965. — № 1. — С. 114–125.

³ Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині. — Х.: Прапор, 1969.

⁴ Знаменский О.Н. Всероссийское Учредительное собрание: история созыва и политического крушения. — Ленинград: Наука, 1976.

⁵ Спириин Л.М. Россия, 1917 год: из истории борьбы политических партий. — М.: Мысль, 1987.

⁶ Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий в Украине. — К.: Наукова думка, 1978.

⁷ Гусев В.І. Більшовицькі організації України в боробі за маси в період підготовки та проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів // УІЖ. — 1972. — № 6. — С. 52–53.

⁸ Гамрецький Ю., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Триумфальное шествие советской власти на Украине. — К.: Наукова думка, 1987.

⁹ Верстюк В.Ф. Неудавшийся пролог к демократическому обществу. Вместо послесловия // Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). — Одесса, 1918.

¹⁰ Ревегук В.Я. Полтавщина в перший рік української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) — Полтава, 2007.

¹¹ Коротенко В.В. Вибори до Всеросійських Установчих зборів на Переяславщині (за документами Держархіву Полтавської обл.) // Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». — Переяслав-Хмельницький, 1992. — С. 71–72.

¹² Чиркова М.Ю. Участь політичних партій та рухів у виборах до Всеросійських Установчих зборів на Полтавщині // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С. 84–88; Вона ж. Участь політичних партій та рухів у виборах до Всеросійських Установчих зборів на Миргородщині // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 19. — К., Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 65–72.

Серед розмаїття наукових праць і статей з даної теми залишилась майже не дослідженою технологія виборів, робота виборчого апарату. А це найважливіші складові частини всього виборного процесу, що вимагають спеціального аналізу. На сучасному етапі найбільш детально розкриває процес підготовки і проведення виборів до Установчих зборів російський історик Л. Протасов¹³. Проте його фундаментальне дослідження більше проливає світла на роботу виборчих комісій російських, а не українських губерній. Тому спробуємо на основі документальних матеріалів, інформаційних повідомлень преси кінця 1917 — початку 1918 років та опублікованих досліджень проаналізувати всі основні складові виборчого процесу в Полтавській губернії.

Постановою Тимчасового уряду від 14 червня 1917 р. вибори до Установчих зборів призначалися на 17 вересня, а їх скликання — на 30 вересня 1917 р. Загострення політичної боротьби в країні змусило Тимчасовий уряд перенести вибори на 12 листопада і скликання Установчих зборів на 28 листопада. Загальне керівництво підготовчими роботами по виборам здійснювала Полтавська Округова у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів комісія, створена 30 серпня 1917 р.¹⁴

Обсяг робіт комісії був значний. Перелік обов'язків налічував дев'ять пунктів. І все це необхідно було зробити не пізніше 5 листопада, щоб вчасно відбулись вибори. Крім того, Округова комісія мусила проводити роз'яснювальну роботу, адже більшість населення складали малоосвічені селяни, які ніколи раніше не приймали участі в таких виборах.

Складанням виборчих комісій займалися в основному органи місцевого самоврядування і судові установи. До складу Полтавської Округової комісії були включені: голова губернської земської управи В.С. Кіяніцин — голова комісії, О.В. Терлецький — товариш голови, члени комісії від губернської земської управи — М.Д. Токаревський та О.П. Янко, від міської управи — міський голова С.Є. Косенко та помічник присяжного повіреного Б. В. Юр'єв — Пековець, секретар комісії¹⁵. На початку жовтня до складу комісії увійшли представники від усіх заявлених кандидатських списків: комерсант Г.Е. Вулих від Єврейської народницької партії «Ідіше Фолкспарей», член губернської земської управи М.П. Бутовський від Партії хліборобів-власників, помічник присяжного повіреного О.Я. Імшенецький від Партії народної свободи, бухгалтер І.М. Вереб'єв від Єврейської соціал-демократичної робітничої партії («Поалей-Ціон»), комерсант М.Д. Воробйов від Кооперативного споживчого товариства, бухгалтер М.З.-Б. Чериковський від — Єврейського національного виборчого комітету, присяжний повірений В.І. Слуцький від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, член губернської земської управи А.Є. Онищенко від Селянської спілки і українських соціалістів-революціонерів, власник крам-

¹³ Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание. — М., 1996.

¹⁴ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. 1066, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО), ф. 3261, оп. 3, спр. 29, арк. 7.

ниці Е.Г. Лейзерович від Єврейського списку безпартійних євреїв, журналіст Я.М. Кругліков від РСДРП (об'єднаної), землевласник В.К. Липинський від Блоку українських національно-республіканських груп і організацій, головний інженер Полтавського Міського управління М.Ю. Белявський від — РСДРП (більшовиків), голова борошномельного відділу губернського продовольчого комітету О.П. Михайловський від Української партії соціалістів-федералістів, присяжний повірений О.І. Гречановський від Трудової народно-соціалістичної партії та діячів Української кооперації, робітник С.В. Шниров від Української соціал-демократичної робітничої партії, чоботарь В.В. Миколайко, безпартійний, що притримувався соціалістів-революціонерів, вчитель І.П. Багрій від Партії соціалістів-революціонерів¹⁶. Повітові комісії формувались під головуванням адміністративного судді, включаючи в себе двох мирових суддів і по два вибраних представники від міської та повітової земських управ. Висока питома вага суддів повинна була забезпечити, і в цілому забезпечила, точне слідування закону.

Багато проблем виникало з організацією виборного апарату на селі, де не вистачало людей, здатних виконувати елементарні функції членів дільничних комісій. В складі виборчих комісій в селах і невеликих містах Полтавського округу вчителі, лікарі, писарі, духовні особи та інші представники сільської інтелігенції значно поступалися селянам-хліборобам. Серед членів комісій зустрічались солдати, різноробочі, учні старших класів. В розділі «освіта» не всі навіть голови комісій могли написати «середня» — зазвичай це були церковно-прихідські, народні школи, духовні училища, що давали початкову освіту, а у більшості членів участкових комісій переважала «домашня» освіта¹⁷, тобто фактично її відсутність.

Всього на Полтавщині було створено 2 міські — Полтавська і Кременчуцька та 15 повітових комісій¹⁸, а вся губернія була поділена на 1500 виборчих дільниць і рівнозначних їм комісій¹⁹.

Складання списків виборців покладалось на органи місцевого самоврядування. Їм необхідно було потурбуватись про організацію підрахунку електорату, розсилку виборчих записок та іменних посвідчень по домам, про виконання інших розпоряджень комісій у справах виборів до Установчих зборів. Завдання ці простіше вирішувались там, де давно існували земства і велася більш чи менш регулярна статистика зміни чисельності населення. Там, де їх не було, вибори проводились двічі — в місцеве самоуправління і в Установчі збори. Це були зайві на той час витрати²⁰.

Реорганізація виборчого апарату йшла паралельно з технічною підготовкою виборів. Їх проведення вимагало крупних фінансових і матеріальних затрат. Це витрати на канцелярські матеріали, на пусті мішки, ящики, урни для виборчих

¹⁶ Там само, арк. 9–25.

¹⁷ Там само, арк. 64, 67, 70, 72, 77, 90.

¹⁸ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 26, арк. 35 зв.–36.

¹⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 27, арк. 1–84.

²⁰ *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное собрание. — С. 87.

дільниць, придбання паперу, друкування виборчих матеріалів, оголошень в газетах, грошові винагороди членам комісій, оплата службовцям за складання списків виборців, робітникам за тимчасові роботи по підборі, сортуванню і розсилці записок по селам, поїздки інструкторів, харчування і білети кур'єрів, що доставляли виборчі матеріали на місця, рознощикам іменних посвідчень, перевізникам, за прибирання приміщень по закінченню робіт тощо. В Полтавській губернії тільки на друкарські роботи потрібно було 314 тис. карб.²¹ Ця сума набагато перевищила кошторис, тому різницю довелося випрошувати у небагатого місцевого самоврядування. Полтавська Округова комісія, не чекаючи грошей від Всевиборів, вже 6 вересня просить Губернське земство відпустити аванс в сумі 10 тис. карб. для кредитування Повітових і Волосних комісій з обіцянкою повернути їх, як тільки надійдуть кошти з Петрограду²². Вже на початку жовтня 1917 р. всі 17 виборчих комісій отримали від Полтавської Округової комісії по 2 тис. 500 карб. (2 тис. 500 карб.* 17 комісій = 42 тис. 500 карб.). Більша частина з них вклалися в цю суму і навіть мали невеликий залишок (до 100 карб.). Найекономнішими були Золотонішська, Миргородська, Хорольська, Кобеляцька повітові і Кременчуцька міська комісії, залишок яких склав — 1 тис. 600 карб., 1 тис. 210 карб. 02 коп., 1 тис. 99 карб. 06 коп., 996 карб. 05 коп. і 1 тис. 215 карб. 20 коп. відповідно²³. А от витрати Константиноградської повітової комісії перевищили встановлену межу — 2 тис. 500 карб. аж на 2 тис. 450 карб. 85 коп.²⁴ Частину коштів (близько 10 тис. карб.²⁵), що залишилися, виборчі комісії витратили на вибори до Українських Установчих зборів, а частину повернули до Округової комісії.

Згідно ст. 123 Положення основні витрати у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів — оплата праці членів комісії та роботи по складанню списків — мали покриватися із кас повітових та земських управ. Наприклад, якщо Зіньківська повітова комісія витратила на підготовку і проведення виборів — 2 тис. 500 карб.²⁶, то Зіньківська повітова Земська управа — 9 тис. 471 карб. 52 коп., з них за переписку і складання списків — 2 тис. 568 карб. 52 коп. (1/3 всіх коштів), на оплату праці членам 16 волосних і 55 дільничних виборчих комісій — 6 тис. 900 карб. (2/3 коштів) і лише 3 карб. за перевезення бланків в одній з дільниць²⁷.

Зрозуміло, що великі фінансові затрати на вибори до Всеросійських Установчих зборів понесли управи двох найбільших промислових міст Полтавщини: Кременчуцька — 30 тис. карб. і Полтавська — 28 тис. 348 карб. 80 коп., з них 12 тис. 500 карб. — для Канцелярії у справах виборів і 15 тис. 848 карб. 80 коп.

²¹ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 8, арк. 35.

²² ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 2.

²³ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 7, 22, 38, 103, 201.

²⁴ Там само, арк. 32.

²⁵ Там само, арк. 7, 18, 22, 32, 34, 38, 56, 85, 103, 103 зв., 119, 153, 173 зв., 174, 179 зв., 187, 192, 193, 201, 207, 217, 218, 219, 251 зв., 252.

²⁶ Там само, арк. 18.

²⁷ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 5, арк. 294.

для Полтавської Округової комісії²⁸. Тут було більше проблем із складанням списків, внесенням до них змін, більша кількість дільниць, багато військових і необхідність друкувати списки для них. Третє місце за міськими витратами посідає, як не дивно, Лубенська міська управа, хоч кількість виборців, занесених у списки, тут менша ніж, наприклад, у м. Ромни (Лубни — 9 тис. 613, а Ромни — 10 тис. 827)²⁹. Лубенська управа асигнувала на вибори — 6 тис. 769 карб. 50 коп.³⁰, в той час як Роменська — 2 тис. 998 карб. 51 коп.³¹ Це при тому, що особливо якихось непотрібних витратних статей у Лубнах не було: 6 тис. 250 карб. із всієї суми витрачено на підготовку і друкування списків виборців і 308 карб. за роздачу іменних посвідчень³². Витрати Пирятинської міської управи склали лише 448 карб. 31 коп., з них за складання списків 223 карб. 31 коп., а 225 карб. за роздачу іменних посвідчень³³. Слід зазначити, що чисельність населення м. Пирятин була трішки меншою за м. Лубни і складала — 8022 жителя³⁴. Економія коштів в Пирятині, мабуть, була пов'язана з тим, що тут вивішували на видному місці не друковані списки виборців і кандидатів, а лише написані від руки, не виготовляли вітрин для оголошень, не витрачали кошти для ковбаси і хліба членам комісії в дні виборів, як це робилось в Лубнах.

Розмір витрат повітових і міських управ залежав також і від розміру оплати праці членам виборчих комісій. Згідно ст.123 Положення фінансування роботи членів комісії покладалось на органи місцевого самоврядування, які на власний розсуд визначали розмір винагороди. Наприклад, Зіньківська Земська Управа вважала справедливим платити членам виборчих комісій по 5 карб. за день. Оскільки склад кожної дільничної комісії — 4 чоловіки, то відповідно оплата праці комісії за 1 день складала — 20 карб., а 55 дільничним комісіям треба було заплатити за 1 день /20*55/ — 1 тис. 100 карб.; рахуючи час роботи комісії мінімум 5 днів, отримаємо суму витрат в 5 тис. 500 карб.³⁵ Оплата волосним виборчим комісіям була наступною: по 50 карб. всім 6 членам комісії, а значить на кожну комісію по 300 карб. Голові і писарю Зіньківської повітової комісії платили по 50 карб., бо вони більше працювали, а членам — по 30 карб. в місяць³⁶. Такого ж розміру була винагорода членам виборчих комісій і в інших повітах Полтавщини. А от оплата праці діловода була різною. В Кременчуцькому повіті — 60 карб. на місяць, в Кобеляцькому — 150 карб., в Зіньківському — 125 карб., а в Прилуцькому — аж 200 карб.³⁷ (стільки платили діловоду в

²⁸ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 58, арк. 13, 63.

²⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр.27, арк. 43, 74.

³⁰ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 5, арк. 298.

³¹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 58, арк. 54.

³² ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 5, арк. 299.

³³ Там само, арк. 337.

³⁴ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. — Полтава, 1913. — С. 10.

³⁵ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 54, арк. 1.

³⁶ Там само, арк. 2.

³⁷ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 2, 3, 12, 211.

Київській Округовій комісії)³⁸. Під час відрядження всім членам комісії та інструкторам в Полтавській губернії, як і по всій території Російської імперії, платили 10 карб. Щоправда, не всі згоджувалися з такою оплатою. Голова Кременчуцької міської комісії «нормальною вважав суму 17 карб. на добу»³⁹. Отже, органи місцевого самоврядування витратили на вибори до Всеросійських Установчих зборів справу чимало грошей (близько 78 тис. карб.⁴⁰), ще більше за ними залишилось боргів, а російська казна до кінця 1918 р. так і не повернула їм 75% витрачених коштів, як це було передбачено ст. 120 Положення про вибори.

Вдало, і головне своєчасно, вирішена Полтавською Округовою комісією справа фінансування процесу складання списків виборців дозволила завершити перший етап підготовки до виборів у Всеросійські Установчі збори у встановлений законом термін до 3 жовтня 1917 р. По всій губернії було складено і вивішено списки виборців, зміни до яких вносили ще напротязі 10 днів до 9 год ранку 12 жовтня.

Наступним етапом стала реєстрація списків кандидатів у депутати Установчих Зборів. По Полтавській виборчій окрузі обирались 15 депутатів. Згідно Положення про вибори будь-які 100 виборців, що поставили свої підписи і вказали адресу, могли запропонувати свій кандидатський список. Амплітуда коливань популярності кандидатів була величезною: від кількох сотень голосів до сотень тисяч. Слід відзначити, що виборець голосував не за обраного кандидата, а за весь список, нічого не змінюючи в ньому.

Всього на Полтавщині було подано 20 кандидатських списків. Списки чисельних, партійних організацій були підготовлені відповідно до вимог Положення про вибори, а списки нечисельних груп і організацій містили багато недоліків. З цієї причини не зареєстрували 3 списки: від групи поселення Ольшенка Лубенської волості Лубенського повіту Полтавської губернії⁴¹, список про висування кандидатом в члени Установчих зборів Чуніхіна Валентина Івановича⁴² і список Помоклівської волосної організації Переяславського повіту, метою якої було провести до Установчих зборів відомого діяча Г.С. Носаря (Хрустальова), що на той час мешкав у Переяславі⁴³.

Українська соціал-демократична робітничка партія в процесі реєстрації змінила назву свого кандидатського списку з «Списку організаційного бюро на Полтавщині Української соціал-демократичної робітничої партії»⁴⁴ на «Українська соціал-демократична партія».

Блок Українських національно-республіканських груп та організацій, до якого входила Українська демократична хліборобська партія (УДХП), за спога-

³⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 49, арк. 4.

³⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 35.

⁴⁰ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 58, арк. 13, 15 зв., 20, 23, 34, 43, 54, 63, 69, 72, 74; ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 5, арк. 294, 298; ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 7, 8, 9, 32.

⁴¹ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 22, арк. 5.

⁴² ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 25, арк. 8.

⁴³ *Коротенко В.В.* *Вибори до Всеросійських Установчих зборів...* — С. 72.

⁴⁴ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 16, арк. 6.

дами гласного Полтавської міської думи і другого по списку № 11 кандидата Віктора Андрієвського, свій список уклали за кілька днів до терміну подачі і ледве встигли зібрати потрібну кількість підписів, щоб вчасно подати його до виборчої комісії⁴⁵.

Для реєстрації свого кандидатського списку більшовикам взагалі довелось вдаватись до шантажу виборчої комісії, погрожуючи страйком друкарів. Колізія суперечки полягала в тому, що заявлений першим у списку Л.Д. Троцький не повідомив своє справжнє прізвище, тому виборча комісія відмовляла у його реєстрації⁴⁶.

Таким чином, Полтавською Округовою комісією було зареєстровано 17 кандидатських списків, за якими балотувалось від 1 (список № 5 — Морачевський І.О., № 9 — Єврейський список) до 20 кандидатів (список № 12 — Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)). Партії з найбільшим досвідом політичної боротьби, сподіваючись на успіх, запропонували виборцям досить багатолюдні списки і поставили першими у них найпопулярніших діячів як російських, так і українських. Заручитися авторитетом російських вождів вирішили списки № 12 — РСДРП (більшовиків) (Троцький Л.Д., Лур'є М.О.), № 14 — Трудової народно-соціалістичної партії та діячів Української кооперації (Зарудний О.С., Одинець Д.М.), № 1 — партії «Ідіше Фолкс-партей» (Грузенберг О.-Н.О., Дубнов С.М., взагалі жодного українського діяча) і № 17 — Української партії соціалістів-революціонерів і партії соціалістів-революціонерів (УПСР і ПСР) (Полозов М.М. — місце проживання Петроград, але був членом Центральної Ради, працював тут). Що ж до останнього списку, то слід зазначити, що розподіл лідерів російських есерів по виборчим округам під час виборів у Всеросійські Установчі збори показує: престижними у них вважались, крім столиць і фронтів, аграрні губернії, з їх давніми традиціями селянського руху. Проте саме тут і виникали колізії. Полтавська губернська організація Партії соціалістів-революціонерів не дуже вірила ЦК ПСР, що був на стадії розколу, і тому не прийняла жодної загальнопартійної кандидатури⁴⁷.

Відомих діячів українського політичного життя, але тих, що не проживали на території Полтавської губернії, виставляли списки № 13 — Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) (Єфремов С.Р., Лотоцький О.І., Шульгін О.Я.), № 8 — Української Селянської спілки та українських соціалістів-революціонерів (перший в списку — Ковалевський М.М. і третій — Степаненко А.С.), № 15 — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (Винниченко В.К., Мартос Б.М.), а також три єврейські списки № 7 — Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (С.С. і Є.С.) (Шаць М.І., Лещинський Я.Д.), № 9 (Аронсон Ш.Я.), № 4 — «Поалей-Ціон» (Борохов Б.М., Асаріан Н.М.). Всі інші кандидати в цих списках уродженці губернії.

⁴⁵ Андрієвський В. З минулого. 1917-й рік на Полтавщині. — Нью-Йорк: Говерля, 1963. — С. 151.

⁴⁶ Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине // Летопись революции. — 1922. — № 1. — С. 131.

⁴⁷ Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание. — С. 127.

Суто полтавськими були 2 списки — № 5 — Морачевський І.О. (прилуцький громадський діяч) і № 16 — Ради селян м. Смілого Роменського повіту.

На певному етапі передвиборчих перегонів, реально оцінюючи свої можливості перемоги на виборах, партії об'єднуються. Існувало 2 види об'єднання: 1) виставити спільний список, узгодивши між собою кандидатів, і 2) об'єднатися в блоки вже після офіційного затвердження списків, щоб потім відповідно до кількості набраних голосів, пропорційно розподілити між собою кількість депутатських місць в Установчих зборах. По Полтавському виборчому округу було виставлено 5 об'єднаних списки: № 8 Української Селянської спілки та українських соціалістів-революціонерів, № 11 — Блок українських національно-республіканських груп і організацій, № 10 — Об'єднаних організацій: РСДРП, «Бунду» і Польського «Єднання», № 14 — Трудової народно-соціалістичної партії та діячів Української кооперації і міжнаціональний блок по партійному принципу № 17 — УПСР і ПСР⁴⁸. Єврейські партії, що не змогли домовитись про спільні дії напередодні реєстрації, пізніше дійшли компромісу в своїх стосунках. Так утворилося 2 блоки: 1) № 1 — партії «Ідіше Фолкспартей» і № 6 — Єврейського національного виборчого комітету; 2) № 4 — «Поалей-Ціон» і № 7 — Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (С.С. і Є.С.). Наприкінці жовтня оголосили про об'єднання кандидатські списки № 15 — УСДРП, № 11 — Блок Українських національно-республіканських груп і організацій і № 13 — УПСФ⁴⁹. Як свідчать результати голосування, це об'єднання їм не допомогло і жоден з блоків, за виключенням міжнаціонального блоку українських і російських соціалістів-революціонерів, не провів до Установчих зборів свого кандидата⁵⁰.

Всі ці партії та політичні організації можна схематично поділити за двома ознаками: 1) національною — українські, загальноросійські, єврейські (польські, мали низьку соціальну базу на Полтавщині); 2) соціальні — а) соціалістичні (соціалісти-революціонери, соціал-демократи (меншовики і більшовики), народні соціалісти, «Бунд», «Поалей-Ціон», Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія; б) краще ліберально-демократичні — Партія народної свободи, Українська партія соціалістів-федералістів, Партія хліборобів-власників, «Ідіше Фолкспартей» і менш численні та популярні.

Політичні партії й численні громадські організації активно боролися за владу, пов'язуючи свої надії про її здобуття з виборами до Російської Конституанти. Установчі збори повинні були вирішити не лише соціальні, але і національні проблеми, що в умовах мовної, культурної і релігійної дискримінації було досить важливо. Ускладнює справу ще й та обставина, що деякі партії, враховуючи популярність ідей соціалізму у масах, використовували цей термін у своїх назвах і програмах, хоча вважали його недосяжним майбутнім.

За такої кількості кандидатських списків і розмаїття політичних програм необізнаному в політичній ситуації виборцю складно було обрати один конк-

⁴⁸ Земля и Воля. — Москва. — 1917 г. — № 171.

⁴⁹ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 32, арк. 6.

⁵⁰ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 26, арк. 37, 38.

ретний список, тим більше, що переважну більшість мешканців губернії склали малоосвічені і малоземельні селяни⁵¹. Тому партії розпочали широку пердвборчу агітацію у своїх газетах, листівках, на мітингах та зібраннях. Одні намагалися розхвалити себе, як соціалісти-федералісти, які у своєму листі до громадян Полтавщини підкреслюють, що «найщиріших, найдавніших оборонців нашого краю ви знайдете тільки проміж наших людей і тільки від нас ви діждите не лише обіцянок, а добра собі, добра Україні»⁵².

Інші — критикували супротивників, як меншовики, котрі кадетів назвали — «партия не народная, с народом их ничего не роднит», більшовики, за їх виразом, «красно говорят и много обещают»⁵³, а земельна політика есерів, з їх точки зору, призведе до того, що «по всей России в деревнях пойдет поножовщина, братоубийственная междуусобица среди крестьян»⁵⁴.

Але перевершили всіх своєю зухвалістю, звичайно ж, більшовики. Наприклад, списки № 5 (Морачевський І.О.), № 9 (Аронсон Ш.Я.), і № 16 (Ради селян м. Смілого Роменського повіту) вони називають «дикими списками, которые ничего не говорят ни уму, ни сердцу». Всі соціалістичні партії — російські, українські, єврейські — більшовики затаврували, як угодовські. А кінчається їх листівка досить самовпевнено: «А что говорят рабочие, селяне, солдаты? То же, что и большевики. За кого они будут голосовать? За большевиков — № 12! Это ясно даже малому ребенку»⁵⁵.

Всі українські партії наполягали на тому, що вони краще захистять права українського народу, ніж російські та єврейські партії. Дуже різко пишуть про це у своїй листівці демократи-хлібороби: «Геть російське безголов'я! Хай живе вільна Україна!»⁵⁶

Треба констатувати, що в справі пропаганди на селі, особливо на Полтавщині, Українська партія соціалістів-революціонерів та повністю підпорядкована їй Селянська Спілка були майже монополістами і не зустрічали достойної конкуренції з боку більшовиків та інших партій⁵⁷. На шпальтах численної партійної преси — «Вільне слово» (Золотоноша), «Соціаліст-Революціонер» (Полтава), «Наша Спілка» (Ромен) тощо — вони активно агітували за свій список, пояснювали важливість виборів, а всім своїм опонентам бажали: «Не отримати жодного голосу»⁵⁸.

Наступним важливим етапом в організації виборів була підготовка виборчих матеріалів: іменних посвідчень для виборців, виборчих записок, конвертів, а

⁵¹ Чиркова М.Ю. Участь політичних партій та рухів у виборах до Всеросійських Установчих зборів на Полтавщині... — С. 86.

⁵² ДАПО, ф. 1505, оп. 1, спр. 488, арк. 64.

⁵³ Там само, арк. 87–91.

⁵⁴ Там само, арк. 116–119.

⁵⁵ Там само, арк. 113.

⁵⁶ Чиркова М.Ю. Участь політичних партій та рухів у виборах до Всеросійських Установчих зборів на Миргородщині... — С. 69.

⁵⁷ Соколов М. Вибори до Всеросійських... — С. 52.

⁵⁸ Вільне слово. — Золотоноша. — № 31.

також брошур, листівок, що знайомили б населення з новою для них технікою виборів.

Розуміючи, що правильність голосування залежить від того, наскільки населення обізнане з технікою виборчого процесу, і, отримавши від Всевиборів невелику кількість примірників «Положення про вибори», Полтавська Округова комісія на перших своїх засіданнях почала вирішувати це вкрай важливе питання: О.В. Терлецький склав проект звернення до населення з включенням до нього пояснення важливості майбутніх виборів і короткого викладу основних пунктів «Положення»; надруковано розділ I «Положення», брошурами малого формату, в кількості 15 тис. екземплярів, російською мовою⁵⁹, а також замовлено у Виборчого бюро при Генеральному Секретаріаті України 1 тис. примірників «Положення» українською мовою Округовою комісією і 770 Кобелякською, Роменською, Полтавською і Миргородською повітовими земськими управами⁶⁰. Видання брошури і листівки українською мовою через затримку надходження останнього розділу «Положення про вибори» з Петрограду трохи затягнулося. Інформаційні матеріали були різними: великого і маленького формату, призначені для продажу за ціною 15 коп. і з написом «роздати даром», на якісному і не дуже папері, а найважливіше те, що вони існували й виконували свою місію — просвітництва населення у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Для друку потрібний папір, його обіцяли доставити протягом серпня 1917 р.⁶¹ Проте, досить швидко з'ясувалось, що своєчасно замовлення не будуть виконані. Частково цьому завадила забастовка робітників друкарських фабрик в серпні–вересні. Щоправда, страйковий комітет погоджувався виділяти папір виключно для потреб виборів до Установчих Зборів, але це мало що змінювало. На Полтавщині кожен виборець повинен був отримати для голосування всі 17 кандидатських списків, щоб вибрати із них єдиний. За підрахунком Полтавської Округової комісії треба було 1 млн. 557 тис. 588⁶² іменних посвідчень і 20 млн. конвертів різних розмірів⁶³ і 26 млн. 478 тис. 996 бюлетенів, з них 6 млн. 230 тис. 352 і 7 млн. 787 тис. 940 двома мовами — російською і українською та російською і єврейською відповідно. Щоб перестрахуватися, головою Полтавської Округової комісії Кіяніциним було прийнято рішення друкувати 30 млн. виборчих записок вагою 4 тис. пудів на суму 200 тис. карб., а також 2 млн. іменних карточок, 10 тис. кандидатських списків для розклейки їх на вулицях, протоколів комісій, оголошень, Наказів і Положення про вибори. Всього на друкарські роботи планувалось витрати 314 тис. карбованців⁶⁴. З таким об'ємом робіт не могло справитись одне видавництво. Тому Полтавська Округова комісія 03 жовтня 1917 р. провела нараду представників найбільших друкарень для

⁵⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 5.

⁶⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

⁶¹ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 11, арк. 15–25.

⁶² ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 26, арк. 36.

⁶³ Там само, арк. 7.

⁶⁴ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 8, арк. 35.

з'ясування питання про кошторис і термін виконання замовлень. Роботи розподілились наступним чином: 8 млн. записок на суму 10 тис. карб. виготовляла Полтавська Губернська друкарня⁶⁵, а решту — повітові видавництва: друкарня Попилових в Полтаві, Жолковського в Кременчуці, п. Іцковича і Геккера в Константинограді, Неаха Бороховича Дельберга в Лохвиці, Українська друкарня в Ромнах, 2 друкарні в Миргороді — Шика та Кагана і Роднянського, дві в Лубнах — Дубинського і Б.Л. Левітанського та типо-літографія А.Я. Миронова в Прилуках.

За виготовлення конвертів до 20 жовтня відповідав член Полтавської Округової комісії Б.В. Юр'єв-Пековець. Він замовляє 1 млн. 300 тис. конвертів розміром в ½ аркуша поштового паперу Полтавській спілці споживчих товариств⁶⁶, яку очолював член Центральної Ради і виконкому Полтавської губернської ради, один із фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів, кандидат в депутати Всеросійських Установчих зборів Левко Ковалів. А ще 700 тис. за домовленістю між Катеринославською і Полтавською Округовими комісіями виготовлялись на фабриках Катеринославської губернії розміром під № 0, що відповідав розміру звичайного поштового конверту, за ціною від 4,50 до 5 карб. за 1000 штук, декетрин та все інше йшло за рахунок власника фабрики, який мав здавати їх в обандероленому вигляді в пачках по 50 або 100 штук. На вибракровку рахували 5% паперу. Ящики для пакування доставляла Округова комісія⁶⁷. Голова Полтавської Округової комісії Кіяніцин звертається в Професійний союз друкарської і палітурної справи в Харкові з проханням не чинити перешкод підприємцю М.І. Либіну для виконання замовлення (100 тис. конвертів) у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів для Полтавської губернії⁶⁸.

Частину конвертів мали виготовити фабрики С.В. Соколовського і «Победа» Соловійова в Полтаві. Полтавська друкарня Фрішберга відповідала за бандеролі. Всього вище зазначеним установам було відпущено зі складів Полтавського губернського продовольчого комітету жовтого фінляндського паперу різного розміру (50, 60, 40-фунтової) вагою 461 пуд на суму 10 тис. 372 карб. 50 коп. Потреби губернії були настільки великими, що полтавська друкарня Фрішберга закупила паперу в Харькові на суму 150 тис. карб.⁶⁹

Викупом і доставкою паперу по м.Полтава займалась транспортна контора Е.Б. Ботвиннікова.

За цих умов Тимчасовий Уряд змушений був піти на неординарні кроки. Міністерство Внутрішніх Справ віддало наказ скоротити число конвертів на 25%, при цьому в кожному б окрузі потреби в них задовільнялися лише на 80%. Тому Всевибори дозволили використовувати для виборів в Установчі збори конверти, які залишилися від виборів до міської думи, за умови, що вони будуть

⁶⁵ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 53, арк. 18.

⁶⁶ Там само, арк. 7.

⁶⁷ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁶⁸ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 10, арк. 16.

⁶⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 2–5.

однаковими за формою і кольором в кожній виборчій дільниці і на них стоятиме печатка виборчої комісії. До того ж уряд пішов на досить сміливий для нього крок — він дозволив ревізію паперу, що призначався для приватних потреб. Це привело до цілого ряду пікантних ситуацій, коли чиновники виступали в ролі експропріаторів приватної власності.

З метою економії паперу Полтавська Округова комісія прохала Всевибори дозволити українські списки друкувати за згоди партій тільки українською мовою, оскільки 93% населення губернії згідно перепису 1897 р. рідною мовою вважало українську і тільки 4% — єврейську та 2,6% — російську⁷⁰. Але її ходатайство було відхилене, щоб не відступати від букви закону. Отримав відмову і Полтавський губернський комітет «Бунда», що просив надрукувати списки трьома мовами: російською, українською і єврейською⁷¹. Відповідно до ст. 120 Положення про вибори бюлетені могли друкуватись лише двома мовами: державною російською і мовою, за вибором групи, що подала список. Загалом по Полтавському виборчому округу 4 списки були українською і російською мовами (№ 8, № 11, № 13 і № 17); 5 списків російською і єврейською (№ 1, № 4, № 6, № 7, № 9) та 8 — тільки російською⁷².

Перешкоди виникали і в процесі доставки вже готової виборчої документації до дільниць. Заважали великі відстані, бездоріжжя за осінньої негоди, відсутність телеграфного зв'язку у віддалених районах. Часто перевізники відмовлялися везти вантаж вночі, боячись знахабнілих грабіжників. Нерідко тюки з виборною документацією губилися по дорозі, приходили не за призначенням, зриваючи встановлений термін, а то й самі вибори. Багато що залежало і від самих членів дільничних комісії та їх ініціативності. Так в с. Семенівка Гадяцького повіту вибори не провели через неузгодженість дій з Гадяцькою Повітовою комісією⁷³.

І все ж можна стверджувати, що Полтавська Округова комісія вдало виконала більшість поставлених перед нею завдань, оскільки вибори по Полтавському виборчому округу розпочалися у встановлений законом термін — 12 листопада. Винятком стало м. Ромни, де по всім дільницям вибори були відкладені Округовою комісією на 15, 16 і 17 листопада через відсутність достатньої кількості виборчих матеріалів. Щоб виправити ситуацію до міста відправили з позначкою «терміново» 700 комплектів записок і 15 тис. конвертів⁷⁴.

Вибори проходили зазвичай в найкращих приміщеннях міст і сіл, в приміщеннях міських і земських управ, театрів, гімназій, шкіл, судових установ, волосних правлінь, пожарних депо. Місцерозташування виборчих дільниць легко вгадувалося по великій кількості громадян, розмаїттю агітаційних плакатів, закликів, оголошень. Земля була усіяна уривками виборчих записок та іншого паперу. Червоні прапори підкреслювали святковість дня. В деяких повітах зем-

⁷⁰ Статистический справочник по Полтавской губернии... — С. 10–12.

⁷¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 52.

⁷² ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 34, арк. 30.

⁷³ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 40, арк. 2.

⁷⁴ Полтавский День. — Полтава. — 1917. — 14 ноября.

ські органи відмінили на час виборів шкільні заняття. Деякою мірою це був вимушений захід, оскільки вчителі були членами дільничних комісій.

Найнижчою по всьому округу була активність в м. Полтава і Кременчук: Полтава — 49%, Кременчук — 46% всіх виборців⁷⁵. За перший день виборів 12 листопада в Полтаві «з 9 год ранку до 9 год вечора із загальної кількості виборців, близько 47 тис. чоловік, всього проголосувало лише 9 тис.»⁷⁶

Сільські вибори мали свій неповторний колорит. В багатьох селах на вибори закликав церковний дзвін. Неочікуваною була активна участь села в голосуванні. В більшості волостей, сіл, хуторів на вибори прийшло 80 і більше відсотків виборців.

Другою характерною рисою виборів на селі був тиск з боку солдат. Преса майоріла повідомленнями про це. І чисельність їх, і реальний тиск на голосування в селі не піддаються підрахунку, але вони, без сумніву, були великими⁷⁷.

Не витримує критики версія, ніби селяни відмовлялись голосувати, бо впевнились в зраді есерів та меншовиків і не вірили, що Установчі збори вирішать земельне питання на їх користь. Навпаки, серед селян була широко розповсюджена думка, що тих, хто не з'явиться на вибори чекають різні покарання, і перш за все, вони не отримають землі. Різні партії, в тому числі українські есери, використовували ці настрої у власних інтересах. Так напередодні виборів в Гадяцькому повіті солдати та просто агітатори роздавали листівки з № 17 і говорили, що всі, хто подадуть на виборах голос за цю партію, обов'язково отримають землю. Тому не дивно, що із різних місць Гадяцького повіту, і навіть з м. Гадяча, надходили повідомлення про те, що «не голосували тільки німецькі старці чи ті, що з якоїсь причини були відсутні в селі»⁷⁸. В цьому розумінні показово, що селяни своє голосування часом розглядали як право на самозахвату, яке Установчі збори потім в кінцевому рахунку санкціонують. Саме земля, ця життєва, практична потреба, перш за все спонукала селян йти на виборчі дільниці. Вибори відобразили рівень політичних уявлень селян про партії і про владу. В більшості випадків селянам були незрозумілі ні суть виборів, ні порядок, але вибори сколихнули, пробудили маси, і в цьому розумінні їх вплив дуже важливий.

Вибори до Установчих зборів в місті і селі відрізнялися не суттю, а самим типом голосування. Говорити про політичне відставання села у порівнянні з містом не доводиться. Електоральна поведінка полтавського селянства відобразила характерні риси аграрної селянської революції, що розвивалася за своїми внутрішніми законами. Вибори показали, що селянство має намір йти своїм шляхом, і революція на селі йшла, по суті, не зливаючись з революцією в містах, хоч і під сильним її впливом.

⁷⁵ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 26, арк. 35, 36.

⁷⁶ Полтавський День. — Полтава. — 1917. — 14 ноября.

⁷⁷ Газета Гадяцького земства. — Гадяч. — 1917. — № 112.

⁷⁸ Там само.

Детальніше торкнемося виборів в армії. До окремих списків в 9 повітах і містах Полтава та Кременчук Полтавської губернії, було занесено 54 тис. 234 військових, проте голосувало лише 28 тис. 440⁷⁹. Найбільше солдат було в містах. На території однієї лише Полтави розташовувались: 16 лазаретів (їх хворі мали голосувати за окремими списками, вкладеними в конверти і доданими до головних списків), 4 госпітала, Віленське військоve училище, 1-й Український полк, 2-й Саперний батальйон, військові бригади, 6 авіапарк, робочі батальйони, команди тих, хто одужували, запасні полки, команди⁸⁰. Тому в місті було створено аж 7 дільниць для військових. Аналіз результатів голосування військових показує, що серед них лідирують 3 списки: № 8 Української Селянської спілки та українських соціалістів-революціонерів, № 12 РСДРП (більшовиків) і № 17 УПСР і ПСР. Якщо поррахувати в сумі всі голоси подані за кожен із цих трьох списків, то на першому місці буде № 12 — 9418 голосів, на другому — список № 8 — 7691, на третьому — список № 17 — 7100⁸¹, то можна стверджувати, що солдати голосували за більшовиків, як це робилось в радянській історіографії. Якщо ж взяти результати окремо по виборчим дільницям, то співвідношення буде зовсім іншим. Взагалі список більшовиків набрав найбільшу кількість голосів лише у 4 із 9 повітів, де були військові дільниці: у Константиноградському, Лубенському, Переяславському повітах з великим відривом від двох попередніх списків і у Прилуцькому — з невеликою перевагою⁸². В Полтаві вони були на другому місці після блоку українських і російських есерів (№ 17 — 2951, № 12 — 2495)⁸³, а в Кременчуці після списку № 8 (№ 8 — 2652, № 12 — 2252)⁸⁴. Селянська Спілка та українські соціалісти-революціонери лідирували з великим відривом від більшовиків в Роменському і Миргородському повітах, з невеликою перевагою в Хорольському та м. Кременчук⁸⁵. Блок українських і російських есерів був попереду в Полтаві і в Полтавському та Кобеляцькому повітах⁸⁶. Якщо взяти до уваги, що і № 8, і № 17 — це фактично списки українських есерів, хоч і в блоках з іншими партіями, то можна зробити висновок, що армія в Полтавській губернії віддавала перевагу українським спискам, як і цивільне населення, а не більшовикам.

Всього в Полтавській окрузі із внесених до виборчих списків 1557588 чол., взяло участь у виборах 1 млн. 149 тис. 256 (74% виборців)⁸⁷. Найбільш активно голосували в Пирятинському повіті — 90%, найгірше в містах Кременчук і Полтава — 46% і 49% відповідно. В цілому явка виборців на Полтавщині досить висока 70–80%⁸⁸. Абсолютна більшість населення Полтавської губернії віддала

⁷⁹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 27, арк. 17, 27, 36, 48, 52, 53, 61, 73, 84, 72, 67.

⁸⁰ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

⁸¹ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 27, арк. 17, 27, 36, 48, 52, 53, 61, 73, 84, 72, 67.

⁸² Там само, арк. 36, 48, 53, 72.

⁸³ Там само, арк. 27.

⁸⁴ Там само, арк. 17.

⁸⁵ Там само, арк. 73, 52, 84, 17.

⁸⁶ Там само, арк. 61, 67, 27.

⁸⁷ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 26, арк. 35 зв.–36.

⁸⁸ Там само.

свої голоси за Селянську Спілку — 727 тис. 247 (63,3%), що дало змогу провести в депутати 11 осіб. Серед них — М.М. Ковалевський, О.П. Янко, А.С. Степаненко, Я.М. Стенька, Н.А. Петренко, Я.І. Куличенко, С.С. Дяченко. За списком № 17 (УПСР і ПСР), який підтримали 198 тис. 437 виборців (17,2%) було обрано 3 депутати: М.М. Полозов, Л. Ковалів, Є.Л. Терлецький. Отже, 14 депутатів з 15, яких посилала Полтавщина до Установчих зборів, були есерами, а п'ятнадцятим став більшовик П.Д. Смирнов (Л.Д. Троцький і М.О. Лур'є відмовились). Більшовики (список № 12) отримали 64 тис. 460 голосів (5,6%) і зайняли третє місце, випередивши хліборобів-власників (№ 2 — 61 тис. 115 чол. — 5,3%)⁸⁹ по всій Полтавській окрузі, крім Миргородщини, де список № 2 обійшов їх. Об'єднання українських есдеків (№ 15), соціалістів-федералістів (№ 13) і самостійників (№ 11) набрали лише 2,9% голосів, а всі єврейські партії та організації разом — 3%.

Дещо по-іншому розподілились голоси виборців двох найбільших міст губернії — Полтави і Кременчука. У Полтаві найбільше — 5752 (11,4%) проголосувало за список № 17 (УПСР і ПСР), друге місце зайняли кадети (№ 3) — 4853 (9,4%) з 18105 виборців, які голосували за них у всій губернії. На третьому місці опинились більшовики (№ 12) — 4548 (9,3%).

У Кременчуці близько п'ятої частини (5460 — 22%) подали свої бюлетені за єврейський список № 9, за яким балотувався равин Ш.Я. Аронсон. Трохи менше виборців — 5266 (21,2%) проголосувало за більшовиків, і лише на третьому місці виявився список Селянської Спілки і українських есерів (№ 8) — 3621 (14,5%)⁹⁰.

Вибори закінчилися, а виборчі комісії продовжували працювати аж до кінця лютого 1918 р. Все діловодство, а також невикористані матеріали: виборчі записки, конверти, Положення про вибори тощо, в більшості випадків було передано на збереження до архівів повітових земських управ. Всі дійсні виборчі записки здавалися за гроші на макулатуру або просто знищувались. До кінця лютого необхідно було подати до Округової комісії фінансові звіти і залишки від всіх отриманих коштів, разом з грошима, отриманими від продажу за ринковою ціною ящиків та мішків. Деякі звіти надійшли до Ліквідаційної комісії лише осінню 1918 р.

Отже, об'єм виконаних виборчими комісіями робіт і матеріальні затрати свідчать про те, наскільки важливою подією на той час були вибори до Всеросійських Установчих зборів. І хоч організація та проведення їх відбувались у складний для країни час, супроводжувались постійно якимись перешкодами. Проте, можна стверджувати, що більш демократичних виборів до представницьких установ за всю історію дорадянської Росії не було, і їх можна назвати зразковими, навіть зараз, через стільки років, а багато цінного з досвіду їх проведення могло б стати у пригоді сучасним політикам.

⁸⁹ Там само, арк. 37 зв.—38.

⁹⁰ Там само, арк. 35 зв.—36.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВЫБОРОВ ВО ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ В ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Зенич Ирина (аспирантка Института истории Украины НАН Украины, научный руководитель — д.и.н., проф. В.Ф. Верстюк, irazenich@ukr.net)

В статье на основании документальных материалов, информационных сообщений прессы 1917 г. и напечатанных исследований анализируются главные составляющие процесса подготовки и проведения выборов во Всероссийское Учредительное собрание в Полтавской губернии.

Ключевые слова: избирательная комиссия, Всероссийское Учредительное собрание, Полтавская губерния.

THE ORGANIZATION OF ELECTIONS IN THE RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY IN THE POLTAVA REGION

Zenich Irina (the graduate student of Institute of history of Ukraine of National academy of science of Ukraine, the research supervisor — doctor of historical sciences, prof. V.F.Verstyuk, irazenich@ukr.net).

The aim of this paper is to show the main stages in the Russian Constituent Assembly election process in Poltava Region. The article is based on documental materials, press statements and researches conducted in 1917.

Keywords: election comission, Russian Constituent Assembly, Poltava Region.

УДК: 94(477)008:-058.237

Святослав Даниленко*

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РУСІ ЗА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (др. пол. ХІХ — поч. ХХ ст.)

В статті розглядається роль української інтелігенції в культурному розвитку в період, який отримав назву «національне відродження» — друга половина ХІХ — початок ХХ ст.

Ключові слова: українська культура, національне відродження, інтелігенція, імперська політика.

Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть, як зазначають дослідники, виступали не тільки державні інституції — національна школа, університети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські і інтелігентські родини¹. Українська культурна та соціальна історія представлена низкою видатних дворянсько-інтелігентських та козацько-старшинських родин, таких як Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліші, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки, Ревуцькі, тощо.

В контексті сказаного значний науковий інтерес становить життя і творчість відомої у свій час в Україні родини Дурдуківських, передусім педагога, освітнього і громадського діяча, одного з засновників видавництва «Вік», київської «Просвіти», Українського наукового товариства, представника соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві Володимира Федоровича Дурдуківського, його брата — оперного співака, педагога і пропагандиста української вокальної творчості Сергія Дурдуківського, а також їхньої сестри — Онисії.

Діяльність родини Дурдуківських розгорталась в період нового національно-культурного піднесення українського народу, яке відбувалось в складних соціально-економічних і політичних умовах. В ХІХ ст. підросійська Україна залишалась одним із найбільш визискуваних економічних районів імперії. Тут зосереджувалося 20% всієї гірничодобувної та обробної промисловості, добу-

* Святослав Даниленко — аспірант кафедри Історії та етнополітики інституту Української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, swdan@ua.fm.

¹ Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ–ХХ ст.). — К., 2000, С. 34–45.

валось 65% усього вугілля, виплавлявся 51% чавуну і сталі. Розширювалася мережа залізниць, ускладнювалася інфраструктура виробництва. У 1904 р. Україна давала близько половини загальноросійського збору озимої та ярої пшениці². В той же час українці залишалися на 90% селянською нацією з деформованою колоніальними впливами внутрішньою структурою. В ній мало було економічно міцних і, відповідно, політично активних соціальних верств. Ті ж, які могли б забезпечити політичне керівництво були здегенеровані або недорозвинені. Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося близько 100 тис. україномовних осіб, які жили за рахунок «прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею»³. Це становило близько півсотка усього населення України, і 0,7% україномовного населення. «В цьому соціально-політичному вакуумі, — пише відомий історик Г. Касьянов, — політичний провід судилось перебрати вкрай нечисленній національній інтелігенції, зокрема тій її професійній частині, яка історично традиційно перебувала в тій чи іншій формі опозиції царському режиму, вважала своїм покликанням плекати і розвивати національну культуру і свідомість»⁴.

Становлення капіталізму сприяло формуванню інтелігенції з різночинних верств, які стали провісниками національного відродження. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, в яких діяли університети, — Львів, Харків, Київ, Одеса, Чернівці.

Українські землі перебували у XIX ст., як відомо, у складі двох імперій. Між розвитком двох частин України існували відмінності. Реформи австрійських цісарів, які діяли в умовах конституції 1848 р. і 1867 р., відкрили шлях капіталізму у Східній Галичині, Закарпатті і Буковині раніше, ніж російських самодержавців у Наддніпрянщині. В Австро-Угорщині існували певні політичні свободи, рівність громадян, загальнодержавний парламент і крайові сейми, в т.ч. в Галичині і Буковині, вибори до яких здійснювались за участю всього населення. Українська мова і культура формально не заборонялися. Все це сприяло зростанню активності українського населення і його організованості. Саме цей регіон став у першій половині XIX ст. осередком українського руху. Зокрема, у Східній Галичині з'являється низка організацій, як, Товариство греко-католицьких священників, які ставили за мету сприяти культурному розвитку народу. Іван Могильницький, український освітній і культурний діяч, вчений-філолог створив першу в Галичині граматику української мови «Грамматика язика словено-руського» (1823 р.). Він першим серед західноукраїнських мовознавців обґрунтував положення про самостійність і самобутність української мови. Цим спростовував поширені у той час помилкові уявлення і твердження про укра-

² Історія Української РСР: В 10 т. — Т. 4. — К., 1978. — С. 13.

³ *Сарбей В.Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 5.

⁴ *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — С. 41.

їнську мову, як діалект польської або російської мови, і визначив українську мову як одну з реально існуючих осібних східнослов'янських мов.

Однією з найбільш відомих організацій Галичини в 30-х рр. XIX ст. був культурно-освітній гурток «Руська Трійця», до якого входили М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич. Головною їхньою метою була боротьба проти національного гноблення, поширення знань про українську історію, культуру, традиції, перетворення української мови на літературну. Той, хто вступав до гуртка, давав клятву утверджувати права рідної мови, робити все для воскресіння народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка став альманах «Русалка Дністрова». У «Передмові» до нього М. Шашкевич закликав до відродження української літератури у Галичині. Альманах містив добірку народних пісень і переказів. Перший його наклад було надруковано у Будапешті, але конфісковано у Львові. Загалом реакція австрійської влади щодо українських видань була жорсткою. Для них вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло стати навіть те, що книга була надрукована не церковним шрифтом, а «гражданкою». У цих умовах «Руська трійця» існувати не могла. У 1837 р. вона припинила свою діяльність. Однак започаткована нею ідея нерозривної єдності всіх українських земель, незалежно від їх перебування у складі Австрійської чи Російської імперій, набувала все більшої популярності.

Одним з наслідків діяльності національної інтелігенції слід вважати «весну народів» — революцію 1848 р. В Україні її очолили представники української інтелігенції. Центром революційних подій у західноукраїнських землях був Львів. Саме тут у травні 1848 року українська інтелігенція та уніатське духовенство створили першу в Західній Україні українську політичну організацію — Головну Руську Раду, до складу якої входило 30 членів. Її очолив єпископ Григорій Якимович. У маніфесті від 10 травня 1848 р. Рада заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу і підтримала національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. Для українців вона вимагала автономії. Для сприяння розвитку української культури Головна Руська Рада утворила культурно-освітнє товариство Галицько-Руську матицю, відкрила Народний Дім у Львові, видавала першу в Галичині українську газету «Зоря Галицька». У жовтні 1848 року нею був скликаний Собор руських учених.

Таким чином, уже в середині XIX ст. західноукраїнська інтелігенція у своїй боротьбі за національне відродження, поєднувала як суто національні, так і політичні вимоги. Створюючи нові організації, вона спрямовувала їхню діяльність на задоволення національно-політичних потреб українського народу. Певною мірою і завдяки їй в Австрійській імперії було ліквідовано кріпосне право, проголошено конституційне правління та громадянські права.

У Наддніпрянщині розвиток національного руху стримувався феодалізмом і самодержавством. Старшина, отримавши дворянські привілеї, зросійщилась. Православна церква, потрапивши в залежність від уряду, теж не могла обстоювати інтереси національної культури.

І все ж культурний рух пробивався крізь пута абсолютизму. У ті часи в різних містах відкривалися університети, інші навчальні заклади. Початок XIX ст. став періодом народження української літературної мови, українського романтизму, перших організацій, які стали провісниками національного відрод-

ження. Насамперед ідеться про Кирило-мефодіївське товариство, яке задекларувало ідеї слов'янського братства, федералізму тощо. великого резонансу набула діяльність Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського. Ідейним натхненником українського відродження був Т.Г. Шевченко. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була першою спробою української інтелігенції перейти від культурницької до політичної стадії боротьби за національне визволення України. Водночас інтелектуальні зусилля української інтелігенції нерідко розбивались об масову неписьменність населення.

Нову сторінку у культурному розвитку обох частин України відкрила друга половина XIX ст. На Наддніпрянщині поштовхом до цього стали реформи 1860–1870-х рр. На Правобережжі серед дворянства та інтелігенції все більше з'являється молоді, яка співчуває народу, захищає його культуру. Одним з лідерів цього руху став В. Антонович. Прихильників таких поглядів називали «хлопоманами» («любителями народу»). У 1859 р. виникає напівлегальна організація Громада, мета якої полягала у просвіті мас, для яких організовувалися безкоштовні недільні школи з українською мовою навчання, бібліотеки, читальні. З київською Громадою співпрацювали М. Драгоманов, П. Чубинський — етнограф, автор слів «Ще не вмерла Україна» та ін. Громади розгорнули діяльність і в інших містах — Чернігові, Полтаві, Катеринославі. Найчисельнішими були Громади у Харкові та Одесі. Серед найактивніших учасників громадівського руху були М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, Панас Мирний, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Русов, П. Чубинський. Ідейний центр руху було створено навіть у Петербурзі, де у 1861 р. почав видаватися регулярний український журнал «Основа», у якому розміщували свої праці М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та ін. Це був перший український журнал у Російській імперії. Активізації українського руху сприяв заснований у 1873 р. в Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. В його роботі брали участь понад 200 представників інтелігенції. Відділ зібрав і видав величезний матеріал з історії, економіки, культури рідного краю.

Національне відродження в Україні, як і в інших країнах, пройшло за визначенням вчених (М. Грох та ін.), три стадії: етнографічну або фольклорну; культурницьку або мовну; самостійницьку або політичну. Відповідно відбувався процес оновлення старої та становлення нової інтелігенції. На першій стадії невелика група вчених збирає історичні документи, фольклор, доводячи самобутність народу. На другій, на основі народної мови і традицій, формується національна література, розвивається мистецтво. Нарешті, на третьому етапі з ініціативи нової інтелігенції виникають організації, які домагаються національної політичної суб'єктності. Отже, культурницький етап передуює політичному, створює фундамент для останнього. В Україні ця послідовність була спотворена. Ще у 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва, який обмежував живання української мови. Внаслідок цього Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, а журнал «Основа» — закрито.

Проте, якщо цей циркуляр пов'язувався з польським рухом та самим його ініціатором визнавався як тимчасовий, то пізніші заходи царату були спрямовані безпосередньо проти української культури.

У 1870 р. освітні заклади імперії отримали роз'яснення міністра освіти Росії Д. Толстого про те, що «кінцевою метою освіти всіх іногородців, незаперечно повинно бути зросійщення». Через кілька років в Росії було запроваджено статут про початкові народні школи, в якому підтверджено, що навчання має провадитись лише російською мовою. А в 1876 р. імператор Олександр II видав сумнозвісний Емський указ про заборону ввозити до імперії будь-які книги і брошури, написані «малоросійським наречием», друкувати оригінальні твори та переклади українською мовою, влаштовувати сценічні вистави, друкувати українські тексти до нот і виконувати україномовні музичні твори. Указ зобов'язував «прийняти як загальне правило», щоб у школи України призначалися учителі-росіяни, а українців направляли на учительську роботу в Петербурзький, Казанський й Оренбурзький учбові округи.

З України змушені були виїжджати не лише учителі, але й представники інших верств інтелігенції. Українська інтелігенція зазнавала тотального тиску, переслідувань і репресій. Діяльність Громад була заборонена, закrywся Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Протягом 1876–1880 рр. відомих вчених та педагогів М. Драгоманова, П. Житецького та багатьох інших звільнили з роботи за наукові праці з українознавства. М. Драгоманов і П. Чубинського було прийнято рішення негайно вислати з краю «как неисправных и положительно вредных в крае агитаторов... с воспрещением въезда в Южные губернии и столицы, под секретное наблюдение». Емігрантами стало немало інших громадянців. Для України і для них М. Драгоманов впродовж 1878–1882 рр. видавав у Женеві перший український журнал за межами Російської імперії — «Громада».

Українська мова відповідними розпорядженнями імператора і урядових установ була заборонена не тільки в державних, але й у народних школах, церквах, театрах, в усіх офіційних установах. У 1895 р. навіть дитячі книжки було заборонено видавати українською мовою. Цензура вилучала з українських текстів такі слова як «Україна», «український», «Січ», «Запоріжжя», «козак». У 1896 р. Б. Грінченко в одному з часописів зазначав: «Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних... А замість історії української скрізь історія московська викладається так, ніби вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що стукнеш, то скрізь історія хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Катерині, Петрові; хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут усякі «подвиги» рабської вірності».

Царським указом відхилялись будь-які прохання, петиції щодо зміни становища в культурно-духовній сфері України. В 1905 р. Кабінет міністрів Росії відхилив прохання Київського та Харківського університетів скасувати заборону щодо української мови. Ректор Київського університету відмовив 1400 студентам у відкритті чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання. При цьому він заявив, що університет — це «загальнодержавна інституція», і в його стінах не може бути іншої мови, крім російської.

Самодержавство постійно політизувало питання української культури і мови. Провідникам українського руху довелося розв'язувати завдання усіх трьох

етапів водночас. Це призвело до зміни поколінь культурних діячів українського руху. Фактично відходить від активної діяльності колишнє керівництво «громад», яке не сприйняло політичного радикалізму та прагнуло пристосуватись до антиукраїнських заходів. На перший план виходить нова генерація української інтелігенції (Леся Українка, Д. Антонович, С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Винниченко та ін.) і ті представники середнього покоління (зокрема, М. Драгоманов), які виявили готовність поєднувати професійну та культурницьку роботу з політичною. Аполітичне культурництво починає занепадати. Молоде покоління інтелігенції, було виховане українофілами, під загальноросійським та галицьким впливом прагне політизації українського руху.

В середовищі інтелігенції Західної України теж не було єдності. В ній чітко виділялися три течії — москофіли, народовці і радикали. Якщо перші не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної російської народності від Карпат до Камчатки», то другі спрямовували свої зусилля на служіння інтересам українського народу, на розвиток української мови і культури, підвищення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українського населення. Радикали ж, очолювані І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, виступали за утворення незалежної України, пропагували революційні методи боротьби, закликали до політичної діяльності широкі народні маси.

«З 1890-х років особливо, — писав М. Грушевський, — Галиція стає горнилом української політичної й суспільної думки для всієї України, так би мовити — зразковою школою політичної і культурної роботи, в котрій приймають найактивнішу участь політично настроєні елементи українського громадянства Росії»⁵.

Попри антиукраїнську політику уряду Австрійської (з 1868 р. — Австро-Угорської) імперії на західноукраїнських землях в цілому існували відносно демократичні порядки, які давали змогу здійснювати культурницьку роботу. У 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке очолив відомий педагог, журналіст, композитор А. Вахнянин. Товариство займалось виданням книг, журналів українською мовою. Крім культурно-просвітницької, проводило й економічну діяльність — заснувало кооперативи, крамниці, позичкові каси. «Просвіта» мала свої філії у всіх містах Західної України і на кінець XIX ст. за популярністю серед населення могла зрівнятись з церквою.

На рубежі 70–80-х рр. XIX ст. народовці все більше і більше втягуються в політичне життя. У 1885 р. вони заснували свій політичний орган — Народну раду, яку очолив Ю. Романчук. Вона мала продовжити традиції Головної Руської Ради. Організація висунула вимогу надати українським землям автономію в межах Австро-Угорщини.

⁵ *Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. // Освобождение России и украинский вопрос: статьи и заметки. — СПб, 1907. — С. 51.*

З ініціативи Ю. Романчука протягом 1879–1896 рр. народовці видавали тижневик «Батьківщина». 14 січня 1880 р. вийшов перший номер газети «Діло» — найстаріший і впродовж багатьох років єдиний український щоденник. Через свою пресу народовці пропагували ідеї просвіти народу, гасла прогресу, лібералізму, демократії і федералізму. У 1894 р. із Києва до Львова приїхав М. Грушевський, зайнявши посаду професора Львівського університету. Він же очолив створене «Просвітою» Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Це справило позитивний вплив на розвиток національного руху, на зміцнення зв'язків між західними та східними українцями.

В 60–70-і рр. XIX ст. інтелігенція Буковини розгорнула діяльність українських товариств «Руська Бесіда», «Руська Рада», «Союз» та ін. Активну участь в них брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. На Закарпатті народовські ідеї відстоювали В. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

Поява громадсько-культурних організацій на західноукраїнських землях сприяла консолідації українства, передусім інтелігенції, у боротьбі за розширення національних прав. Однак з точки зору перспектив української культури потенціал Галичини, Буковини і Закарпаття був недостатній. Причинами цього були ресурсна слабкість руху, зумовлена економічною відсталістю цих земель, шовіністична політика щодо українців як австрійської влади, так і представників визвольних рухів інших народів. Особливо потужними були польські впливи. Вони посилювались тим, що навіть на українських землях чисельність українського населення у містах поступалася полякам та представникам інших національностей. Слабкість українського руху виявилась і в тому, що необхідність протистояння експансії польської культури змусила багатьох представників місцевої інтелігенції бачити порятунок в тісному союзі з Росією.

Натомість такий потенціал для українського руху існував на Наддніпрянщині. Хоча сільське населення тут сягало 90%, міста були осередками передового розвитку. Тут будувалися потужні індустріальні підприємства, функціонували університети, наукові центри тощо. Саме тут концентрувався потенціал культурного розвитку нації. Водночас, на відміну від Австрійської України, на Наддніпрянщині до 1905 р. не існувало цивілізованих умов для розвитку української культури, а самі питання цього розвитку були політизовані. Наприкінці XIX ст. в усій Україні і Московщині нараховували 74 свідомих українців, які були розсіяні і не мали зв'язку один з одним⁶. Згодом цей список збільшився на 20 осіб. Водночас, частка інтелігенції Російської імперії, зосереджена в Україні, була досить високою: тут працювало 22,7% усіх учителів, 19% медичних працівників, 22,5% адвокатів, 13,6% діячів науки, літератури, мистецтва⁷. Українці серед них становили приблизно 30%, тоді як серед населення України вони склали майже 73%⁸.

⁶ Кононенко М. Спогади / Упоряд. П. Ротача. — Полтава, 1998. — С. 122.

⁷ Чиговська Л.Г. Діяльність більшовиків України серед інтелігенції в січні–серпні 1905 р. // Український історичний журнал. — 1972. — № 10. — С. 103.

⁸ Див.: Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — К., 1905. — С. 2.

Зміцнення національно-культурних основ, створених і збережених попередніми поколіннями, було наслідком і джерелом зростання національної свідомості інтелігенції, демократизації її складу, розширення соціальної бази українського руху. До складу української інтелігенції все активніше вливались представники заможних верств села і середніх верств міста. Відповідно посилювався соціальний чи соціально-генетичний зв'язок і з селянством, носієм національних звичаїв і традицій, а також з тими верствами населення, які були тісно пов'язані з селом, — сільськими вчителями, священиками, земськими діячами тощо. Під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин внутрішнього і зовнішнього характеру етнічна самосвідомість інтелігентного вихідця із селянських верств трансформувалась у національну свідомість. Українська інтелігенція на той час уже досягла такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися соціально-історичні передумови для відтворення і передачі національно-культурних традицій від одного покоління до іншого. Спадкове володіння духовними національно-культурними цінностями збільшувало потенціал і посилювало вплив окремих родин та культурне життя України і посилювало процес його відродження. Родини Єфремових, Грушевських, Матушевських, Рильських, Чикаленків, Дорошенків, Дурдуківських, Антоновичів, Кониських, Симиренків, Яхненків, Терещенків, Драгоманових, Косачів та багатьох інших стали суттєвими факторами впливу.

Нове покоління української інтелігенції все більше все більше тяжіло до масштабніших форм об'єднання, радикальних дій, і фактично, політизації культурницького руху, утворення політичних організацій. Суттєвим кроком у цьому напрямі стало створення у 1897 р. в Києві таємної організації, яка стала основою майбутньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Ініціативу її створення підтримали і молоді і старі громадівці. Серед засновників організації разом з С. Єфремовим був і В. Дурдуківський.

На кінець 1898 р. Загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала вже 22 громади в різних містах України чисельністю понад 400 осіб. Керівництво організацією здійснювала Рада, яку очолювали в різні роки композитор М. Лисенко, історик В. Антонович.

При Раді організації діяв видавничий гурток, до якого входили С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Страшкевич, В. Прокопович. У 1898 р. з нагоди століття виходу у світ «Енеїди» І. Котляревського гурток взявся за видання збірки творів українських письменників рідною мовою. Того ж року видавничий гурток ЗУБДО був перетворений у видавництво, яке дістало назву «Вік». Це було перше видавництво в Україні, яке легально займалось друком і розповсюдженням української літератури. Воно згуртувало навколо себе значні творчі сили, активізувало у своїй діяльності різноманітні функції книгодрукування — від суто інформативної до популяризаторської і культурно-просвітницької. Друковане слово сприяло розширенню масштабів національно-культурного руху. «Українська книжка, — згадував С. Єфремов, — починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей»⁹.

⁹ Єфремов Сергій. Історія українського письменства. — Київ; Лейпціг, 1919. — Т. 2. — С. 282.

Робітничі страйки, селянські виступи 1901-1903рр., утворення партій молодшою, радикальною частиною української інтелігенції підштовхнуло ЗУБДО до більш активніших дій і висунення політичних гасел. У 1903 р. організацією був розроблений проект програми, головними ідеями якої було проголошення автономії України та інших національних частин Росії і широке запровадження української мови у всіх школах, у судочинстві, адміністративних справах тощо. Восени 1904 р. на базі ЗУБДО була утворена Українська демократична партія, яка об'єднала переважно «культурників» — помірковану частину інтелігенції. Однак на той час українське питання вже вийшло за межі національно-культурного. Воно не могло бути розв'язане без розв'язання політичних та соціально-економічних проблем. Радикалізація ліберального руху в Україні призвела до розколу Української демократичної партії і утворення Української радикальної партії.

В подальшому українська інтелігенція перебувала в зоні впливу різних партій, політичних течій і рухів, але завжди продовжувала боротьбу за українське слово, українську культуру, українське книгодрукування.

Революція 1905–1907 рр. зняла значну кількість обмежень з української культури. У цей час виникає українська преса — газети «Хлібороб» і «Громадська думка». На початку 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві виходило 18 українських газет та журналів, а до середини року — 35. Розгортається друкування українських книжок, з'являються видавництва «Час», «Ранок», «Дзвін». Російська академія наук визнала українську мову «мовою, а не наречіем». Св. Синод видав Євангеліє українською мовою. Навіть ставилося питання про українську мову як мову богослужіння, проте воно не було вирішене.

На новий рівень підняла українська інтелігенція культурництво, заснувавши, за прикладом Львова, культурно-освітні товариства — «Просвіти». Перші з них в Наддніпрянській Україні було засновано в Одесі і Катеринославі у 1905 р. У 1906 р. розпочала діяльність «Просвіта» у Кам'янець-Подільському, в 1907 р. — у Житомирі, Чернігові, Миколаєві та Києві. На початок 1908 р. в Україні діяло вже дев'ять «Просвіт» у великих містах і 30 філіалів у селах та містечках. Вони об'єднували найбільш діяльну, активну частину української інтелігенції. Зокрема, чернігівська «Просвіта», яку очолювали М. Коцюбинський та І. Шраг, налічувала в своїх рядах майже 300 членів¹⁰.

Просвітянською інтелігенцією створювались освітні гуртки і курси, бібліотеки, видавалась українською мовою науково-популярна література, художні книги, календарі, довідники. Одна з найбільших просвіт — Київська — за чотири роки свого існування організувала 25 літературно-музичних вечорів і концертів з української тематики, 80 популярних лекцій, 30 читань, видала 36 популярних брошур тиражем 164 тис. примірників та «Каталог книжок для українського читання». Тут розгорнули свою діяльність такі відомі діячі українського руху, як Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Лисенко, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський та ін.

¹⁰ Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. Препринт. № 6 (18). — К., 1990. — С. 21.

Певну роль в національно-культурному відродженні України відіграло і українське духовенство. Воно не було однорідним. З одного боку посилювалась частина українського духовенства, яка, пройшовши російську школу і відірвавшись від народної маси, ставала дуже подібною до російського духовенства, все більше віддалялася від народу, вірно служила царю, а з іншого — зростала та частина українського духовенства, яка не втратила своїх національних коренів, ознак національно-релігійного менталітету, виявляла інтерес до народного життя, прагнення сприяти національно-культурному відродженню.

Духовенство загалом становило в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. велику силу. На українських землях в цей час діяло 10333 церкви та 105 монастирських осель. Чорне духовенство налічувало в цей час 4,5 тис осіб, а біле — понад 21 тис. На початку XX ст. в Україні діяло 31 духовне училище, 9 семінарій та духовна академія. 85% слухачів духовних семінарій становили вихідці зі священницьких родин. Водночас загальний рівень освіти священників не був високий. У 1908 р. вищу освіту мали лише 21% протоієреїв та 1,6% священників. Більш доступною була середня духовна освіта. Її мали 94% священнослужителів, 60% дияконів та 46% псаломщиків. Однією з причин такого становища було падіння авторитету залежної від самодержавства церкви, її не демократизм. 60% випускників семінарій ставали на шлях світської кар'єри, а значить ще під час навчання цікавились і жили проблемами світського життя.

В кінці XIX — на початку XX ст. дух оновлення все активніше охоплює середовище духовенства. В духовні навчальні заклади проникають ідеї свободи, демократії, національно-релігійних і мовно-культурних устремлінь. В семінаріях, академії організуються українофільські гуртки. Національний рух українського духовенства був спрямований на відродження української школи, православних культурних традицій. Про його національно-культурницький потенціал свідчить той факт, що немало відомих в ті і пізніші часи політиків, діячів освіти, науки і культури були або вихідцями із священницьких родин, або самі пройшли етап духовної освіти. Серед них: В. Доманицький, П. Филипович, Є. Борисов, С. Петлюра, В. Блакитний, В. Голубович, В. Садовський, Е. Терлецький, О. Саліковський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський та багато інших. Дітям духовенства через можливості батьків був більш відкритий шлях до освіти, а українська стихія сільського життя сприяла формуванню національної самосвідомості, власного національного «я».

На відміну від народників 1870-х років покоління С. Єфремова і В. Дурдуківського тісно пов'язувало ідеали демократії та соціальної справедливості з боротьбою за національну волю.

У національному відродженні царизм вбачав основну загрозу «російській православній цивілізації». Розпочалась реакція в ході якої значну кількість здобутків революції було втрачено. Вже у 1908 р. Сенат Росії оголосив україномовну культуру і освітню діяльність шкідливою для імперії, такою, «що може викликати наслідки, які загрожують громадському спокою»¹¹. Нависла загроза над «Просвітами», українськими бібліотеками, друкарнями, Російський прем'єр-

¹¹ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276.

міністр П. Столипін виступив ініціатором істотного обмеження автономії Фінляндії. В 1910 р. за наказом його уряду були закриті українські культурні товариства, видавництва, заборонено читати лекції українською мовою, продавати українські книги, створювати будь-які неросійські клуби, проводити концерти та вечори українською мовою¹². Згодом цар Микола II прийняв указ про заборону всієї української преси. У березні 1911 р. уряд П. Столипіна не дозволив відзначення 50-річчя від дня смерті Т.Г. Шевченка. А в Києві П. Столипін заявив: допоки він живий, пам'ятника Шевченкові у «матері міст руських» не буде¹³.

Протягом 1905–1912 рр. Міністерство освіти Російської імперії закрило в Україні 12 приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, 822 учителів направило в інші школи за намагання запровадити у викладанні українознавчу тематику. VII дворянський з'їзд у Москві прийняв постанову про неприпустимість вживання інших мов у навчальних закладах Росії. Всім чиновникам в Україні аж до 1917 р. платили 50% надбавки до заробітної плати за «обрусение края».

Попри це українське національне відродження набирало сили. Зростав прошарок національно свідомої інтелігенції, зростали масштаби її діяльності, вплив на соціально-культурне й економічне життя суспільства. Українська національна інтелігенція стала основною рушійною силою національного відродження. Активізувалися зв'язки між західними і східними українцями, їх національна інтеграція. Серед широких мас населення зростав інтерес до української мови, історії, культури, формувалася національна самосвідомість українців. Національно-визвольний рух як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні еволюціонував від культурно-просвітницького до політичного етапу, появи гасла про політичну самостійність України.

Новий етап у розвитку національно-культурного відродження відкрила Українська революція. Центральною радою було намічено широку програму розвитку національної культури, освіти та науки. У березні 1917 р. у Києві відкрито Першу українську гімназію та 2-гу Кирило-Мефодіївську гімназію, започатковано Українську педагогічну академію, намічено заходи для переведення шкіл на українську мову навчання. Українська інтелігенція, родини діячів культури залишались рушійною силою культуро творчих процесів.

¹² Украинский вопрос. — Спб., 1914. — С. 61–62.

¹³ Див.: *Грабовський Сергій*. Міф Столипіна: химерний і небезпечний // Тиждень. — 2011. — 18 вересня.

**УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В ДВИЖЕНИИ
ЗА НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ
(вторая пол. XIX — нач. XX вв.)**

Святослав Даниленко (аспирант кафедры Истории и этнополитики институту Украинской филологии Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, swdan@ua.fm)

В статье рассматривается роль украинской интеллигенции в культурном развитии в период, который получил название «национальное возрождение» — вторая половина XIX — начало XX вв.

Ключевые слова: украинская культура, национальное возрождение, интеллигенция, имперская политика.

**UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE MOVEMENT
FOR NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL
(the second half of the 19th — the early 20th century)**

Sviatoslav Danylenko (Postgraduate of the Department of History, Ethnic and Political Studies, the Institute of Ukrainian Philology, Mykhailo Dragomanov National Pedagogical University, swdan@ua.fm)

The article examines the role of the Ukrainian intellectuals in the process of cultural building in Ukraine during the second half of the 19th and the early 20th century. This period is called «national revival».

Keywords: Ukrainian culture, «national revival», intellectuals, imperial policy.

УДК 271.222: 2-464 (470+571) «18/19»

Сергій Таранець*

ЦЕРКОВНА БЛАГОДІЙНІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ У РОСІЇ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджено церковну благодійність старообрядців у Росії в XIX — на початку XX ст. Встановлено, що благодійність купців для старої віри робила більше, ніж проповідь духовенства, що для купців вона була релігійно-моральною потребою, що російське купецтво, на відміну від західноєвропейського й американського торгово-промислового стану, жертвувало на культуру та соціальні потреби більше і безкорисливо. У старообрядському середовищі надзвичайно поширеною була «тайна милостиня».

Ключові слова: Росія, купці, старообрядство, церковна благодійність, тайна милостиня.

Розглядаючи старообрядську благодійну діяльність, слід виділити три її основні напрями: 1) церковну благодійність, 2) соціальну благодійність і 3) благодійність у сфері культури та мистецтва.

Для старообрядців найголовнішою була церковна благодійність. Характерною рисою, яка виділяла її серед інших видів благодійності було те, що вона була змістом існування старообрядства: усю свою наполегливу трудову діяльність послідовники старої віри спрямовували на повноцінне задоволення власних духовних запитів. Оскільки віра старообрядців у Росії переслідувалася, то вони, на відміну від представників інших російських конфесій, не сподівалися на підтримку держави, офіційної Церкви, правлячої еліти чи співчуття суспільства.

Незважаючи на те що церковна благодійність вражає своїми масштабами (навіть при неповноті джерел), вона не може бути представлена в нашій роботі в повному обсязі, позаяк у старообрядському середовищі надзвичайно поширеною була так звана таємна милостиня, про яку не знало не те що оточення, а навіть ті, щодо яких вона здійснювалася. Широке побутування таємної милостині в старообрядському світі пояснювалося вірою в те, що вона більше до вподоби Богу, ніж милостиня відкрита.

Другою за значимістю є соціальна благодійність, спрямована на вирішення важливих завдань життєдіяльності російського суспільства. Слід зауважити, що в Росії принципи цієї благодійності заклали в основному старообрядці. Їхні пожертвування на вирішення важливих громадських питань просто вражали.

* Сергій Таранець — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, trimonastyrje@yandex.ua.

Старовіри жертвували на облаштування соціальної інфраструктури робітничих поселень, будівництво закладів освіти, охорони здоров'я, притулків, богаділень, дитячих садків тощо.

Третє місце займає благодійність старообрядців у сфері культури та мистецтва. Це зумовлено не лише специфічним ставленням старообрядців до таких занять, але й нерозвиненістю понять меценатства в російському суспільстві XIX — початку XX ст. Ця різновидність старообрядської благодійності є найменш вивченою, проте й вона вражає своїми масштабами. Достатньо буде згадати Третьяковську галерею і Московський художній театр. Якби старообрядці більше нічого не зробили на терені меценатства, то й цього виявилось достатньо. Тим часом у галузі підтримки культури і мистецтва в цілому ними було зроблено досить багато.

Благодійність та допомога бідним послужили розвитку старообрядського капіталу: «Серед вожаків і покровителів розколу стоять великі капіталісти і фабриканти із середовища московського купецтва, для яких зв'язки і вплив розколу є могутнім знаряддям торговельних зв'язків і відносин і навпаки — торговельні відносини і зв'язки, які ставлять багато людей в матеріальну залежність від них, є засобом для розкольницької пропаганди»¹. Матеріальна залежність була не лише засобом «розкольницької» пропаганди, вона стимулювала робітника добросовісно ставитися до виконання поставлених перед ним завдань.

У 1857 р. взаємодію капіталу й робочої сили на Іргізі показав «Благовісник»: «Багачі охоче допомагали бідним і розкольникам, а також тим, хто схилився на бік розколу, грішми, худобою і різними речами; заводили при своїх будинках притулки й утримували їх за власний кошт, викупували поміщицьких селян, приховували на своїх хуторах утікачів і злочинців. Усім було вигідно: бідняки забезпечували себе покровительством багачів; багачі знаходили в них вірних прикажчиків, старанних робітників і загалом людей, готових на всілякі послуги»². Милостиня якнайкраще схилила до себе серця робітників і службовців. Було б помилково вважати, що старообрядські капіталісти намагалися будь-якими засобами збагатити свою родину.

Найчастіше після смерті власника справи капітал купця переходив службовцям його контори. При цьому власник підприємства не лише не забував робити значні вклади на поминання своєї душі, але й роздавати милостиню робітникам. Турботливо ставився до службовців одеської фірми В.А. Дубинін. Він умів сполучати інтереси великого капіталу з інтересами робітників. Показовим є той факт, що за весь час роботи його фірми власникові під-

¹ Отечественная церковь в 1883 г. (Извлечения из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1883 г.). Меры просветительного воздействия на раскольников // Церковный вестник. — СПб., 1886. — № 1. — С. 2.

² Исторические сведения об Иргизских мнимостарообрядческих монастырях до обращения их к единоверию (продолжение). О жизни монашества в этих монастырях // Благовестник или толкование Блаженного Феофилакта архиепископа Болгарского на Святое Евангелие. — Казань, 1857. — Ч. 2. — С. 587.

приємства не було пред'явлено жодного судового позову, що було вкрай рідко для таких великих підприємств³.

Багато службовців і робітників на фабриці Є.С. Морозова були вихідцями винятково з послідовників поморської згоди, які трималися «Слисеєвої» віри. Завдяки цьому фабрикантові в Покровському повіті Володимирської губернії надзвичайного поширення набуло поморське вчення, оскільки купець оточив себе кращими начотчиками, зібрав велику бібліотеку стародруків і поморських рукописів. При ньому діяв цілий штат писців, які копіювали рукописи, створенні на захист безпопівських віровчень. Гарне фінансування, надання робочих місць та проповіді начотчиків уможливили те, що половина Покровського повіту перейшла в старовір'я. Віра стала основою ведення успішного розвитку бізнесу. Проте важко повірити, що Є.С. Морозов був зацікавлений тільки з фінансового погляду⁴.

Пересвідчитися в тому, яке важливе місце посідала віра в старообрядському середовищі, можна зі списку старовірських молитовень, розташованих безпосередньо в будинках заможних старовірів. Одна з найбільших старообрядських молитовень у Москві розміщувалася в домі московського 3-ї гільдії купця П.І. Арженикова⁵. Домашня молитовня була в московського 3-ї гільдії купця Г.Г. Банкетова. У 60-х роках XIX ст. молитовня існувала в будинку московського 3-ї гільдії купця Є. Латригіна та 3-ї гільдії купчихи А.І. Лубкової.

Однак ситуація змінювалася тоді, коли помирав попередній власник молитовні, оскільки бажання спадкоємців не завжди збігалися з інтересами предків. У 1882 р. в «Церковному віснику» повідомлялося: «Зі смертю великого покровителя Білокриницької митрополії І. І. Бутикова, який мав у своєму будинку багату молитовню, пристосовану навіть для архієрейської літургії, ця молитовня стала пустою, а нині й зовсім для сторонніх осіб зачинена. Один із синів пана Бутикова С. І-ч купив багатий маєток після одного князя і розширює великими будівлями свою фабрику, таким чином зовсім «обмирщився» і молиться в себе дома, як уміє, без архієреїв і попів. Була колись знаменита (за багатолюдністю) інша молитовня, за Москвою-рікою, на «Канаві», у домі пана Досужева, колишнього попечителя Рогозького кладовища; нині й тут витає мерзенність запустіння! Зі смертю згаданого попечителя найближчий його родич і спадкоємець не слідував давньому благочестю; кажуть, він оточив себе особами переважно жіночої статі, серед яких дуже важливу роль відіграє навіть особа іноземна, лютеранської віри. <...> Нині християни (старообрядці) ходять у тверську-ямську, у молільню о. Прокопа, влаштовану в його будинку; але туди із-за Москворіччя ходити дуже далеко, та й не «вмістка» молільня; іншим доводиться ходити ще далі — до о. Григорія в будинок І.І. Шибаєва на Німецькій вулиці,

³ Варфоломей Антонович Дубинин // Слово Церкви. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1915. — № 22. — С. 525.

⁴ Из жизни раскольников и сектантов // Церковный вестник. — СПб., 1886. — № 43. — С. 674.

⁵ Стадников А.В. Список купеческих старообрядческих фамилий Москвы (XIX — начало XX вв.) / А.В. Стадников // Мир старообрядчества: история и современность / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1999. — Вып. 5. — С. 347.

або там само до Ф.Я. Свешникова: проте ці люди — багаті; простому люду там місця мало»⁶.

Поштовхом до створення різних богаділень була заборона офіційно реєструвати старообрядські громади. У 1771 р. одночасно з відкриттям кладовища й організацією Рогозької старообрядської громади був створений Рогозький богадільний дім (РБД). Проте утримання богадільні було лише одним з видів діяльності громади, тому що до 1905 р. вона не могла бути юридичною особою та офіційно займатися іншими справами. При Рогозькій слободі старообрядці створили притулок для тих, кого доглядали, хто втратив розум, сирітський будинок, прихисток для гостей⁷.

Офіційний статус («Рогозький богадільний дім» — далі РДБ) громада отримала в 1835 р. До початку миколаївських гонінь там проживало понад тисячу опікуваних. У наступних десятиліттях їхня чисельність дещо скоротилася. Так, у 80-х роках ХІХ ст. РБД щорічно утримував близько 900 осіб, у 90-х роках — від 700 до 800 осіб, на початку ХХ ст. — близько 700 осіб.

Керували Рогозьким богадільним домом виборні та попечителі з найбільш авторитетних і багатих членів Рогозької старообрядської громади. Згідно зі статутом одночасно в РБД могло бути близько 30 виборних, з яких вибирався старшина. Як правило, виборним міг стати активний москвич-старообрядець, котрий вносив найбільші пожертвування на потреби громади. На виборних покладалися функції контролю.

Попечителі завідували господарчою частиною. У Московському купецькому банку РБД мав свій капітал. Попечителі кладовища зосереджували у своїх руках всю повноту влади. Вони вирішували питання прийому в богадільню хворих і престарілих осіб духовного звання, запрошували в громаду священників для виконання треб, мирили противників, а в разі непокори священників або дияконів виносили їм догану або карали, зменшували платню⁸. Отже, наперекір церковним канонам попечителі стояли не лише на чолі господарського управління Рогожки, не лише зосереджували у своїх руках велику духовну владу, але й підпорядкували собі старообрядське духовенство. З одного боку, це пояснювалося здатністю попечителів впливати на органи державної влади і офіційної Церкви, а з другого — сама держава, не визнаючи релігійних громад старообрядців, сприяла розвитку інституту громадянського суспільства, так характерного для старообрядської Церкви.

Один з представників білокриницьких старообрядців Старовірцев досить критично ставився до купецького попечительства над старообрядськими громадами. Він писав, що «виборні миряни» стали такими собі «олігархами» й

⁶ Московские раскольники поповцы // Церковный вестник. — СПб., 1882. — № 46. — С. 14.

⁷ Энциклопедия купеческих родов. 1000 лет российского предпринимательства. Из истории купеческих родов. — М., 1995. — С. 150.

⁸ Горячева Т.Д. Устройство Рогожского богадельного дома во второй половине ХІХ — начале ХХ вв. / Т.Д. Горячева // Мир старообрядчества. Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества. Сборник научных трудов / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1998. — Вып. 4. — С. 251.

«самодержцями» у своїх громадах завдяки величезним капіталам, які перебували в їхніх руках, мало того, ці капіталісти-миряни взяли під свій контроль усе старообрядське духовенство⁹. На старообрядських з'їздах вони своєю «агітацією починають голови людей, які звикли до послуху»¹⁰. Скажімо, Старовірцев справедливо відзначав, що благодійники, наприклад П. П. Рябушинський, були безмірно «мирськими», що вони втратили будь-який зв'язок не лише зі старообрядством, заповідями Христовими, але й стали ворогами Русі. Анонім закликав покінчити з інститутом «попечительства» в старообрядській Церкві й передати всю духовну владу тим особам, яким вона мала належати по праву.

Упродовж 1902–1906 років головою ради Рогозької старообрядської громади був відомий російський парцелянщик, потомственный почесний громадянин, комерції радник М.С. Кузнецов. З 1903 по 1906 рік цю посаду з ним розділяв потомственный почесний громадянин І. К. Рахманов. Протягом 1906–1909 років головою громади був С.П. Рябушинський. У 1918 р. цю посаду обіймав потомственный почесний громадянин Н.М. Кузнецов. З 1906 по 1909 рік на цій посаді перебував І.А. Пуговкін. У 1918 р. його знову вибрали головою.

Виборні мали стежити за бездоганним виконанням обов'язків попечителями, перевіряти прибутки та видатки богадільні, але в житті все відбувалося дещо інакше¹¹.

З 1860 р. до виборних Рогозької громади входив К. . Солдатенков. Упродовж 1878–1887 років його обирали старшиною виборних Рогозької старообрядської общини. У 1879 р. на його кошти був виготовлений перлинний тристулковий складень, який громада подарувала московському генерал-губернатору В.А. Долгорукому в честь святкування 50-річчя його державної служби. У 1881 р. під час принесення присяги на вірність імператору цим благодійником була пожертвована похідна церква. У 1882 р. на Рогозькому кладовищі К.Т. Солдатенков утримував будинок на 22 ліжко-місця.

У Покровський храм К.Т. Солдатенковим були пожертвовані ікони Спаса Еммануїла (кінець XV ст.), Преподобного Сави Священного та інші (кінець XV–XVI ст.), Донської Богоматері (перша половина — середина XVI ст.), Володимирської Богоматері (перша половина XVII ст.), Святого Іоанна Предтечі в пустині (третя чверть XVII ст.). Усі ікони були в дорогих срібних з позолотою кіотах¹².

⁹ *Староверцев*. Роль попечителей в старообрядческой Церкви / *Староверцев*. — М., 1906. — С. 5.

¹⁰ Там само. — С. 8.

¹¹ *Стадников А.В.* Список купеческих старообрядческих фамилий Москвы (XIX — начало XX вв.) / *А.В. Стадников* // *Мир старообрядчества: история и современность* / Отв. ред. И.В. Поздеева. — М., 1999. — Вып. 5. — С. 346.

¹² *Юхименко Е.М.* История Рогожского кладбища в Москве и Козьма Терентьевич Солдатенков / *Е.М. Юхименко* // *Традиционная книга и культура позднего средневековья: Труды Всероссийской научной конференции к 40-летию полевых археографических исследований Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова (Москва, 27–28 октября 2006 г.)* / Отв. ред. И.В. Поздеева. В 2-х ч. — Ярославль, 2008. — Ч. 2. — С. 108.

Значні вклади в храми Рогозького кладовища вносили всі його попечителі. Це й мануфактур радник А.І. Морозов, комерції радник М.С. Кузнецов, потомственні почесні громадяни: брати П. та С. Рябушинські, Ф.С. Рахманов, І.К. Рахманов, П.С. Розторгуєв, І.П. Трегубов, І.А. Пуговкін, брати С., Н. та Г. Кузнецови, С.Т. Соловійов, П.Є. Кулаков, А.Ф. Нирков; московські 1-ї гільдії купці: В.Л. Лазарев, Р.Д. Мартинов, Д.О. Милованов, Є.Т. Малижев, І.І. Бутиков, П.К. Мельников, К.А. Царський, В.М. Михайлов, Ф.М. Мусорін, московський 2-ї гільдії купець П.С. Розторгуєв, московські 3-ї гільдії купці В.А. Шибаєв, Г.І. Клеменов та Я.М. Філатов¹³.

Однією з найбільших старообрядських благодійниць була М.Ф. Морозова. Після смерті її чоловіка, Тимофія Савовича, протягом 20-ти років вона успішно керувала величезною російською мануфактурою «Сава Морозов та син». Становище М.Ф. Морозової оцінювалося в 50 млн рублів. Їй належало понад дві третини паїв Нікольської мануфактури, значна доля паїв у Московському купецькому банку, Торговельному банку, Російському товаристві залізниць. Щорічно на благодійність М.Ф. Морозова роздавала сотні тисяч рублів.

У Москві не було жодного громадсько-просвітницького чи благодійного закладу, який би не отримував пожертвування від М.Ф. Морозової. Вона виділяла кошти на будівництво старообрядських храмів м. Сергієвого Посада¹⁴, Осташевської старообрядської громади Бронницького повіту Московської губернії, храму в м. Бронниці Московської губернії. Значні кошти купчиха жертвувала на Рогозьку старообрядську громаду та інші старообрядські храми країни. Лише для робітників Нікольської мануфактури пожертвувані нею кошти перевищили півмільйона рублів¹⁵.

Активну участь у житті Рогозької громади брав відомий московський промисловець і фабрикант, благодійник А.І. Морозов. У 1913 р. він запропонував заснувати при храмах Рогозької слободи посади сокеларя і ризничого. У 1914 р. благодійник придбав та подарував старообрядському інституту бібліотеку священника Є.Т. Мелехина, у 1916 р. — похідний храм. Він виділяв кошти на будівництво Куренівського новожіночого монастиря в Ольгопільському повіті Подільської губернії¹⁶.

Членом ради Рогозької старообрядської громади, одним із засновників та заступників голови Остоженської старообрядської громади багато років був С.Є. Триндін. Він фінансував будівництво Нікольського старообрядського храму

¹³ Юхименко Е.М. Старообрядческий центр за Рогожской заставою / Е.М. Юхименко. — М., 2005. — С. 165.

¹⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 821. — Оп. 150. — Д. 437. — Л. 43.

¹⁵ Мария Федоровна Морозова // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. — М., 1911. — № 30. — С. 732.

¹⁶ Куреневский женский монастырь // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. — М., 1910. — № 21. — С. 548.

на Бутирському валу, був засновником Ніколо-Смоленської старообрядської громади в Москві¹⁷.

Для потреб РБД впливовий нижньогородський хліботорговець М.О. Бугров щорічно доставляв вагон борошна, а рибопромисловець П.С. Розторгуєв забезпечував потреби богадільні в рибних продуктах.

У 1877 р. цінні дари Покровському храму Рогозької громади зробив архієпископ Антоній Московський, який пожертвував срібний позолочений хрест з каменями, ікони «Покладення ризи Господньої» і «Преподобного Сергія Радонезького» в срібних позолочених окладах. У 1877 р. попечитель І.І. Бутиков пожертвував вісім древніх ікон дванадесятих празників, ікони «Святої Трійці» і «Стрітєння Господнього». Усі образи були в срібних, визолочених окладах¹⁸.

У 1914 р. І. К. Рахманов пожертвував Рогозькій громаді тристулковий складень строганівського письма «Богоматір Володимирська зі святами і святими», А.П. Рахманова пожертвувала рідкісні ікони «Святого пророка Іллі» з житієм, «Святого Микити мученика» з житієм, «Святого преподобного Сергія» з житієм московського і строганівського письма. Л.К. Агафонова подарувала шість ікон строганівського, новгородського, московського, ярославського та баронського письма. У 1917 р. їхній брат І.К. Рахманов пожертвував громаді рідкісні ікони XVI ст. строганівського письма «Богоматір Боголюбівська», XV ст. новгородського письма «Богоявлення Господне» та ін.

У 1891 р. попечительство Казанської старообрядської громади Білокриницької ієрархії складалося із шести осіб: купців братів М. та В. Свечникових, П.С. Барабанова, Ф.Т. Васильєва та А.В. Афанасьєва. Старопоморська громада утримувалася на кошти В.А. Шашабрина, І.П. Оконишнікова, Я.Ф. Шамова, новопоморська — попечительством І.С. Гребенщикова.

У громадах попечителі стежили за зберіганням заощаджень, благоустроєм храму, виданням платні псаломщикам, регулярним проведенням церковних зібрань. Наприкінці XIX — на початку XX ст. попечителями старообрядських громад м. Казані в общині, яка приймала Білокриницьку ієрархію, були І.П. Карпов та В.О. Бердников, у поморській — І.С. Гребенщиков та В.А. Шашабрін, у спасівській — А.Т. Мельников та ін.¹⁹

У другій половині XIX — на початку XX ст. перебудови та ремонтні роботи в Нікольському і Спасо-Преображенському храмах виконувалися на кошти попечителів купців А.К. Подуруєва, І. Рязанова, Я. Жарова, М.С. Щербакова, Н.І. Щербакова, І.Ф. Серебрянникова, У.Ф. Бочарова, братів Н. та Є. Владимирових.

¹⁷ Трындин Е.Н. Старообрядцы Трындины. История первой в России частной оптико-механической фирмы / Е.Н. Трындин // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2007. — Т. 1. — С. 298.

¹⁸ Юхименко Е.М. Старообрядческий центр за Рогожской заставою / Е.М. Юхименко. — М., 2005. — С. 84.

¹⁹ Карташева Е. Благотворительность купцов-старообрядцев и старообрядческих общин Казани в конце XIX — начале XX веков / Е. Карташева // Судьба старообрядчества в XX — начале XXI вв.: история и современность / Отв. ред. и состав. С.В. Таранец. — Киев; Винница, 2010. — Вып. 4. — С. 179.

Для поширення старої віри купці-старообрядці пожертвуваннями робили значно більше, ніж старообрядські священники, начотчики та наставники своїми проповідями. Звичайним для старообрядських підприємців, фабрикантів і заводчиків було утримання молитовних будинків при власних фабриках і заводах, зокрема, на Тригірній мануфактурі федосіївську молитовню фінансували Прохорови²⁰. Молитовні також утримувалися на кошти московських фабрикантів Морозових, Зенкових, Гусарових, Макарових, Никифорових, Кузьмініх, Гучкових, Любушкіних та багатьох інших.

У 1835 р. в Петербурзі за клопотанням представників Білокриницької ієрархії петербурзьких купців Сергія Громова і Микити Дрябіна поряд з московськими Триумфальними воротами було засноване Громівське кладовище²¹. Стараннями ієрея Єрмила Єршова, який прослужив тут понад 25 років, на Громівському кладовищі побудували старообрядський храм. До цього там була лише дерев'яна сторожка. У 90-х роках ХІХ ст. попечителем Громівської громади в Петербурзі був власник «питійного» закладу Панфілов. До нього кладовище опікували лакувальник Яковлев, торговець шовком і нитками Котов, рогоженщик Богданов. У 1904 р. тут розташовувалася офіційна резиденція Петроградських і Тверських єпископів Білокриницької ієрархії. У 1915 р. на кладовищі було споруджено кам'яний Покровський храм, який уміщував близько 2 тис. віруючих²².

У 1883 р. в Санкт-Петербурзі аналогічна богадільня була влаштована на кошти потомственного почесного громадянина Чубикіна і м'ясника Головіна, які були основними помічниками попечителя Яковлева. Не маючи спадкоємців, частину власного капіталу П.І. Чубикін пожертвував на облаштування старообрядської богадільні²³.

У перший рік її існування там перебувало близько 120 старовірів. Претендент міг потрапити в богадільню по поручительству трьох осіб старообрядського віросповідання. Той, за ким доглядали, міг піти з богодільні або за власним бажанням, або через порушення внутрішнього розпорядку будинку. У 1905 р. при богадільні було відкрито храм в честь митрополита Петра. У неокружників богадільня була в будинку візника Дмитрієва, біля Кузнечного містка.

Благодійником Петербурзької поморської громади був підрядник з облаштування набережної Фонтанки І.Ф. Долгов. Він передав Виго-Лексинській пустині все своє майно і кошти. У 1768 р. на Малоохтинському кладовищі Санкт-Петербурга ним були споруджені молитовний будинок, у якому в Росії не було рівних за розміром та багатством (він уважався головним поморським

²⁰ *Никольский Н.* История Русской Церкви / Н. Никольский. — М., 2004. — С. 406.

²¹ *Расков Д.Е.* Купцы-староверы в экономике Санкт-Петербурга / Д.Е. Расков // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2000. — Вып. 8. — С. 54.

²² *Кожурин К.Я.* Культура русского старообрядчества (XVII–XX вв.). Учебное пособие / К.Я. Кожурин. — СПб., 2007. — Ч. 1. — С. 78.

²³ Из современной жизни в расколе // Церковный вестник. — СПб., 1891. — № 49. — С. 774.

молитовним будинком міста), подвір'я і школа²⁴. У 1792 р. на гроші купця М.І. Ундозерова спорудили кам'яну молільню із дзвіницею. Упродовж 1802–1809 років там само були возведені богадільня й лікарня. У 1873 р. на кошти І.П. Михайлова відкрили безкоштовний лікувальний пункт, згодом реорганізований купцем у богадільню²⁵. У 60-х роках ХІХ ст. попечителями поморського кладовища були багаті купці А.Д. Пикієв, В.І. Миронов, А.П. Орловський, І.П. Михайлов, які багато зробили для повернення поморцями кладовища та облаштування нової молитовні в ім'я пророка Іллі²⁶. Проте найвидатнішим попечителем Іллінської молитовні був В.А. Кокорев (1817–1889). Поморська молитовня існувала в домі Синебрюхова та ін. Великою благодійністю займався внучка поморця І.Ф. Долгова — Н.К. Галашевська.

У 60-х роках ХVІІІ ст. головним попечителем федосіївської молитовні біля Апраскиного двору був петербурзький 1-ї гільдії купець Ф.Ф. Косцов (1737–1804). У 1777 р. на прохання купців Д. Воробйова і П. Волкова федосіївці отримують місце під кладовище на Волковому полі. Там на їхні кошти побудували дерев'яний молитовний будинок²⁷. У 1784 р. на кошти громади споруджено кам'яний молитовний будинок, а з 1807 р. приміщення використовувалося під богадільню. У 1888 р. В. Нільський у «Церковному віснику» відзначав: «При Волківській молитовні і богадільні доглядається 117 федосіївців, у пилипівців на Болотній вулиці — від 10–19 осіб»²⁸. На облаштування Волківської федосіївської богадільні багато жертвувала петербурзька купчиха Кокорева²⁹.

«Попечительська влада» стримувала запал федосіївських старців. У 1888 р. Н. Нільський зауважував, що Є.С. Єгоров «давно є попечителем Волківської молитовні, богадільні та кладовища і, як відомо, не співчуває забороні шлюбів»³⁰, що недільні подання та пожертвування доходять до півтори тисячі рублів. Він мріяв влаштувати в Петербурзі всеросійську старообрядську богадільню, у якій би доглядалися старообрядці різних конфесій.

²⁴ Расков Д.Е. Купцы-староверы в экономике Санкт-Петербурга / Д.Е. Расков // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2000. — Вып. 8. — С. 53.

²⁵ Кожурин К.Я. Культура русского старообрядчества (XVII–XX вв.). Учебное пособие / К.Я. Кожурин. — СПб., 2007. — Ч. 1. — С. 73.

²⁶ Расков Д.Е. Купцы-староверы в экономике Санкт-Петербурга / Д.Е. Расков // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2000. — Вып. 8. — С. 53.

²⁷ Нильский В. О раскольниковских помянниках (По поводу «Старообрядческого синодика», изданного А.И. Пыпиным по распоряжению Академии наук) / В. Нильский // Церковный вестник. — СПб., 1882. — № 50. — С. 8.

²⁸ Нильский В. Попечительская власть у раскольников (Попечители Волковской федосеевской молельни и их деятельность) / В. Нильский // Церковный вестник. — СПб., 1888. — № 51. — С. 958.

²⁹ Из современной жизни в расколе. Петербургские федосеевцы // Церковный вестник. — СПб., 1892. — № 49. — С. 776.

³⁰ Нильский В. Попечительская власть у раскольников (Попечители Волконской федосеевской молельни и их деятельность) / В. Нильский // Церковный вестник. — СПб., 1888. — № 50. — С. 934.

Рязанський купець Ф.І. Масленников вносив значні вклади в розвиток Рязанської старообрядської громади (Білокриницька ієрархія). Завдяки його енергійній діяльності були відкриті церковні приходи в Рязані, с. Селезньово, Спас-Клепики, Борисово Рязанського повіту. На власні кошти в с. Селезньово Масленникови спорудили кам'яну церкву, капітальні приміщення для старообрядської земської школи. Після завершення будівництва селезньовської церкви вони взялися за возведення старообрядського храму в Рязані³¹, при рязанській церкві спорудили двоповерховий будинок для причту. У 1910 р. після завершення будівництва Ф.І. Масленникова обрали головою ради Рязанської старообрядської громади.

І.І. Жбанов був головним благодійником будівництва неокружницького храму в м. Боровськ Калузької губернії. У 1909 р. він вніс на його будівництво 25 тис. рублів. Крім нього, на будівництво церкви гроші давали Є.Є. Шевельов, І.А. Головтєв, П.М. Шестов³². З ініціативи Боровської неокружницької громади було прийнято рішення про будівництво храму на місці загибелі Ф.П. Морозової та Я.П. Урусової. У 1912 р. відбулися об'єднані збори, у яких взяли участь делегати від різних старообрядських згод міста. На них було обрано комітет, до якого ввійшли по два парафіянина від кожної громади, а також представники ради Всеросійських з'їздів старообрядців³³.

Старовіри м. Хвалинська Саратовської губернії задавали тон усьому місцевому міському життю. У середині 80-х років XIX ст. в цьому місті мешкало 17 тис. осіб, серед них понад 12 тис. старообрядців різних згод (в основному представники Білокриницької церковної ієрархії та біглопопівці). Якщо біглопопівці перевищували білокриницьких кількісно, то до Білокриницької ієрархії належала більшість місцевих найбагатших купців, зокрема Михайлови, Кузьміни, Пономарьови, Казаріни, Буянови. З білокриницьких старообрядців у Хвалинську вибирали міських голів, членів управи, гласних міської думи, директорів та членів правління місцевого банку. Вони вирішували питання оренди рибної ловлі на Волзі, лісів, садів, землі, у їхніх руках перебувало все міське господарство. Хвалинські купці-старовіри були не лише благодійниками храмів, але й утримували молитовні будинки у власних садибах. У місті діяли десятки приватних і публічних храмів і молитовень старообрядців, водночас функціонувало лише три православних і одна єдиновірська церкви. У 1888 р. у дворі купця Кузьміна білокриницькі старообрядці спорудили великий храм. У біглопопівців існувало два храми в приватних будинках купців Тушкина і Кривошеїна³⁴.

³¹ *Кусова И.Г.* Рязанская община старообрядцев и предприниматели Масленниковы / И.Г. Кусова // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 1998. — С. 143.

³² *Осипов В.И.* Моленные и храм боровских неокружников (вторая половина XIX — середина XX вв. / В.И. Осипов // Старообрядчество: история, культура, современность. — М., 2007. — Т. 1. — С. 172.

³³ Там само. — С. 175.

³⁴ *Попов К.* Хвалинск и его знаменитый Черемшан / К. Попов // Церковный вестник. — СПб., 1888. — № 10. — С. 205.

Ім'я свого засновника — купця Олексія Петровича Гребенщикова — носить Ризька Гребенщиківська поморська громада. На його кошти в 1760 р. було споруджено Успенський храм. Нині існуюче в Ризі приміщення спорудили в 1896 р. За підтримки купців Андобургзького та Новикова була створена Вільнюська поморська громада, яка нині є однією з найбільших в країнах Балтії.

У 1882 р. в м. Режиці Вітебської губернії купець Васильєв придбав землю і спорудив молитовний будинок «для своєї родини». Приміщення храму вийшло триповерховим, з хорами і житлом для наставника. У ньому одночасно могло поміститися близько 400 віруючих. Поряд з храмом побудували богадільню. У середині церква була обставлена іконами давнього письма, пожертвованими купцем та прихожанами. Громада отримувала пожертвування з Москви³⁵.

Почесними членами Харківської Іллінської старообрядської общини були видатні діячі російського торгово-промислового світу: комерції радник М.С. Кузнецов, потомственні почесні громадяни С.І. Дьомін, П.П. Рябушинський, А.М. Кузнецов і А.І. Морозов. Матвій Сидорович Кузнецов та Іван Никифорович Дьомін були засновниками громади та фундаторами храму³⁶.

«Стовпами місцевого розколу» на Стародубщині називали родини старообрядців Степуніних, Сапожникових, Гусєвих та Машковських³⁷. У п. Клинци Чернігівської губернії в будинку Сапожникова діяла окружницька церква. Багато прикрашений молитовний будинок розташовувався в м. Новозибковому в будинку Павла Абросимова та Юхрема Петухова. У п. Чуровичі климівський лісопромисловець А. Т. Аврамов не лише утримував на власний кошт окружницьку молитовню, а також займався місіонерською діяльністю. У своєму будинку утримував молитовню і був її попечителем новозибківський купець Олександр Шишкін³⁸.

У середовищі старообрядців часто практикувалася допомога слабким громадам. Житомирська окружницька община нараховувала тільки 40 родин, серед яких лише п'ять дворів займалися лавочною торгівлею і були заможними. Зважаючи на це, наприклад, на будівництво храму в Житомирі жертвували москвичі С.Г. Триндін, П.Г. Триндін, П.І. Триндін, Д.Д. Морозова, Г. Овсянникова, А.Є. Латригін, М.І. Тимашев, А.Ф. Свешников, А.Т. Фомін, І.М. Шибєєв, Н.Р. Мартинов, К.І. Рахманов, Є.П. Тимошев, Д.О. Милованов. Понад 5 тис. рублів пожертвував архієпископ Антоній на облаштування іконостаса. Житомиряни отримали кошти від К. С. Солдатенкова та К.А. Стракопитова³⁹. Проте фінансування контролювалося. 24 лютого 1887 р. А.І. Морозов відправив

³⁵ Кое-что из мира раскольников-беспоповцев // Церковный вестник. — СПб., 1882. — № 50. — С. 7.

³⁶ Протокол первого общего собрания старообрядческой Харьковской общины в г. Харькове. [— Харьков, 1907] — С. 3.

³⁷ Скворцов Д.И. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии / Д.И. Скворцов. — Чернигов, 1901. — С. 7.

³⁸ Там само. — С. 24.

³⁹ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ). — Ф. 246. — Картон 191. — Спр. 4. — Арк. 5.

туди свого агента А.Т. Колкова для перевірки цільового використання раніше пожертвуваних на будівництво храму грошей⁴⁰.

Найпомітнішою виявилася світська та церковна благодійність старообрядців після проголошення свободи віросповідання в Росії. За 12 років у державі було споруджено понад тисячу старообрядських храмів і дзвіниць. На таке благодійники жертвували десятки тисяч рублів. На початку ХХ ст. в м. Серпухові купцями Мараєвими був споруджений чудовий кам'яний храм в честь Покрови Пресвятої Богородиці⁴¹.

Як жертвували старообрядці на власні храми, видно з «Ведомостей о пожертвованных в пользу церквей различных исповеданий молитвенных домов старообрядческих и сектантских общин и еврейских синагог» за період з 1 жовтня 1915 р. по жовтень 1916 р. Зокрема, на старообрядський храм в с. Хорлова Бронницького повіту Московської губернії жертвували бронницький купець С. Шамшин, московська купчиха Ф. Морозова, московський купець В. Савков, потомствениі почесні громадянини І. та Г. Трегубови, на Вознесенську старообрядську громаду в с. Речицях — купець Є. Кузнецов і комерції радник С. Триндін⁴².

Характерною особливістю старообрядців, що відрізняла їх від інших віросповідань, було те, що миряни надзвичайно активно брали участь у житті Церкви і громад. Тривалий час будинок Д.В. Сироткіна в Нижньому Новгороді був духовним центром білокриницького старообрядства, незважаючи на те що рада Всеросійських з'їздів старообрядців розміщувалася в Москві на Іллінці, у будинку товариства П.П. Рябушинського. У Нижньому Новгороді відбувалися ІІ–ІХ Всеросійські з'їзди білокриницьких старовірів⁴³. З'їзди на деякий час відтіснили на другий план собори єпископів Білокриницької ієрархії. Вони вирішували церковно-громадські проблеми стосовно російського старообрядства. За прогресивні погляди П.П. Рябушинського, Д.В. Сироткіна, Ф.Є. Мельникова та М.І. Бриліантова старообрядців називали навіть «червоними»⁴⁴.

Після оприлюднення указу про дарування релігійної свободи єпископи розгорнули боротьбу за обмеження повноважень мирян в управлінні громадами. У 1910 р. архієпископ Іоанн скликав собор, на який зовсім не запросив мирян, що спричинило протест як віруючих, так і нижчого духовенства. Перший відкритий конфлікт відбувся в 1907 р. через приєднання сина єврея-контоніста професора Санкт-Петербурзької духовної академії архімандрита Михайла (Семенова). Як констатував згодом архієпископ Іоанн, «Михайло не лише по духу і вірі не старообрядець, але й загалом не може бути визнаний навіть

⁴⁰ Там само. — Арк. 22.

⁴¹ Наследие серпуховских купцов // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 1998. — № 9. — Июнь.

⁴² РДА. — Ф. 821. — Оп. 150. — Спр. 438. — Арк. 56.

⁴³ Ефимкин А.П. Старообрядчество и кредитные товарищества / А.П. Ефимкин // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 1999. — № 13. — Июль.

⁴⁴ Селезнев Ф.А. Дмитрий Сироткин и епископ Иннокентий. Из истории нижегородского старообрядческого товарищества / Ф.А. Селезнев // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2004. — № 31. — Июль.

християнином»⁴⁵. У цю справу втрутився Д.В. Сироткін, що викликало протест старообрядських архієреїв.

Ще раніше із цього приводу в «Церковному віснику» повідомлялося: «Доки капітал буде вирішувати долю старообрядської Церкви, доти нічого й чекати змін на краще. У свою чергу і старообрядська ієрархія, незважаючи на те що своїм становищем вона зобов'язана багатому купецтву, обтяжена опікою цього купецтва. Намагання звільнитися з-під неї давно помітно серед старообрядських ієрархів, які вбачають в опіці приниження свого достоїнства. Підтримують начотчики, які доводять, що «купецька опіка» над пастирями підриває пастирський авторитет»⁴⁶.

Однак не слід забувати, що завдяки капіталам купців-старообрядців у 1846 р. було відновлено Білокриницьку ієрархію в Австрійській імперії. У цьому брали участь київські купці Дехтярьови, московські Рахманови, Свешникови, Неокладнови, Курсакови, петербурзькі Громови та ін.

Купці-старообрядці жертвували не лише на розвиток старообрядських громад, але й підтримували архієреїв. Вони надавали свої будинки для зустрічей єпископів, зокрема, на заводі купця Ушакова (поблизу м. Єкатериненбурга), у будинку купчихи Ганни Блохіної зустрічалися єпископи Геннадій і Пафнутій. У м. Тюмені в будинку купецької дочки Наталії Проскуракової ховався єпископ Саватій⁴⁷. А.І. Морозов також підтримував цього архієпископа⁴⁸.

Масштабною, але маловивченою є тема благодійності на користь старообрядських монастирів і скитів⁴⁹. З одного боку, це пов'язано з тим, що до нашого часу дійшло мало джерел, які фіксують ці процеси, з другого — власне в старообрядських обителях широко практикувалася «таємна милостиня». Достатньо яскраво описав збір милостині П.І. Мельников-Печерський у романі «На горах»: «І розкольницькі збірники на день Господній до Макарія збираються. Сибір — золоте дно, Урал — покривка срібна, тихий Дон Іванович, станиці кубанські, слободи стародубські, далеке Помор'я, ближній Керженець та славне кладовище Рогозьке висилають сюди до Успенського дня збірниць та збірників. І ті люди не бідні, не вбогі; проживають вони в наметах багатих купців або тихих покоях заїжджих дворів, що утримуються їхніми одновірцями. Не грішми, не гривнями, а значними сумами подають їм христілюбці милостиню, а в день Господній збірники і збірниці все-таки дотримуються давнього звичаю: з книжками за пазухою тільки розвиднілося сходяться вони на визначених місцях і чекають на прихід благодійників. І не ухилиться благодійники виконати вічний, предками встановлений обряд милосердя. Потім у наметах багатих ревнителів давнього благочестя, і в лавках, де торгують іконами, старими книгами і «лестовками»,

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Из жизни раскольников и сектантов // Церковный вестник. — СПб., 1886. — № 43. — С. 673.

⁴⁷ Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в. Очерки из новейшей истории раскола / А.С. Пругавин. — М., 1904. — С. 268.

⁴⁸ Обзорение по расколу // Церковный вестник. — СПб., 1885. — № 1. — С. 5.

⁴⁹ Детальніше благодійність на старообрядські скити й монастирі розкрита в статті про старообрядські обителі.

сходяться старообрядці, які зібралися з різних кінців Росії, передають один одному свої новини, особисті негаразди, загальні побоювання і під кінець вступають в безкінечні спори про догмати віри, які ні до чого не приводять, наприклад, з якою «лестовкою» потрібно стояти на молитві — із шкіряною чи полотняною. Так на Макарія проводять розкольників день Господній»⁵⁰.

Важливу роль у наданні допомоги монастирям та скитам відіграла Московська старообрядська архієпископія. Про допомогу монастирю, наприклад, просили архієпископа Саватія і Московську духовну раду ченці Чорнобильського Пустинно-Нікольського монастиря Київської губернії на чолі з настоятелем ієромонахом Філаретом. У клопотанні йшлося: «Якщо московські ворота зачиняться від святої милостині, не матимемо куди голови прихилити, бо вам відомо, що ми із-за дніпровського боку, милостині жодної копійки не отримуємо, окрім Києва»⁵¹.

На монастирі та скити жертвували купці, зокрема, на черкаські монастирі Київської губернії вносили пожертвування клинцівські купці І.П. Машковський, В.М. Кубарев, В. та Н. Степуніни, Р.І. Самиков, Д.Н. Сапожников, П.А. Степунін, М.М. Гусев, І.Є. Клапцов, С.А. Аксьонов, Ф.С. Степунін, К.Н. Сапожников, Н.І. Машковський, Є.І. Кузнецов⁵². У 1762 р. нижньгородський купець-старовір М.А. Костромін відновив Оленинський старообрядський скит в Балахнинському повіті Нижньгородської губернії, розорений владою у 20-х роках XVIII ст.⁵³ Щедрими благодійниками старообрядських монастирів були київські купці Попови. Зокрема, Ф.Д. Попов вносив пожертвування на Замошенський Казанської Пресвятої Богородиці жіночий монастир та Куренівський Нікольський чоловічий монастир⁵⁴.

Отже, благодійна діяльність старообрядців відбувалася за трьома основними напрямками: церковним, соціальним і мистецьким. Серед них церковна благодійність була основною. Діяльність старовірів у цій галузі вражає своїми масштабами. Для купців-старовірів вона була релігійно-моральною потребою, життєвим кредо. Російське купецтво, на відміну від західноєвропейського й американського торгово-промислового стану, жертвувало на культуру й соціальні потреби значно більше, а головне — безкорисно. У багатьох російських меценатів благодійність стимулювала інтерес до життя та мистецтва, дарувала можливість отримувати радість. Водночас така діяльність старообрядців традиційно не афішувалася.

⁵⁰ Мельников-Печерский П.И. На горах / Собрание сочинений в шести томах / П.И. Мельников-Печерский. — М., 1963. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 216.

⁵¹ ВР РДБ. — Ф. 246. — Картон 191. — Спр. 4. — Арк. 8 зв.

⁵² Там само. — Картон 187. — Спр. 4. — Арк. 102.

⁵³ Макаров И. Купец Костромин и механик Кулибин / И. Макаров // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 1999. — № 11. — Январь.

⁵⁴ Відділ рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова (далі — ВРКР НБ МДУ). Молдавско-Украинская коллекция 1973 г. — № 787. с. Куреневка. С.Д. и А.А. Березовы. Синодик Куреневского монастыря (фрагмент). — Л. 5.

Масштабність благодійності ревнителів древнього благочестя здебільшого пояснюється переслідуванням старої віри в царській Росії, відсутністю матеріальної підтримки з боку держави, правлячої еліти, офіційної Церкви й суспільства в цілому. У старообрядському середовищі надзвичайно поширеною була таємна милостиня. Її широке побутування пояснювалося вірою в те, що вона більш до вподоби Богу, ніж благодійність публічна.

Поштовхом до розвитку різних старообрядських богаділень стала заборона на реєстрацію старовірами власних громад. З огляду на це в Москві, Санкт-Петербурзі, Казані, Самарі та інших населених пунктах країни з'являється розгалужена мережа різних богаділень, притулків, прихистків тощо. Зокрема, подібні соціальні об'єкти були відкриті на Рогозькому й Преображенському кладовищах у Москві, на Громівському, Волківському, Малоохтинському кладовищах у Санкт-Петербурзі та інших місцях.

Керували богадільнями виборні та попечителі, яких вибирали з найбільшавторитетних і багатих членів громад. Попечителі зосереджували в своїх руках усю повноту влади. Наперекір церковним канонам, вони домінували під час вирішення не лише господарських, але й духовних питань. Попечителі громад вносили величезні суми на будівництво, підтримку і розвиток старообрядських храмів. Водночас вони стримували віросповідні поривання найпошлюбніших представників древнього благочестя. Завдяки фінансовій підтримці купців-старовірів, у 1846 р. була відновлена старообрядська церковна ієрархія в Австрійській імперії.

Купці-старообрядці жертвували значні кошти на підтримку старообрядських монастирів, скитів, пустиней. Багато купців утримували молитовні будинки у власних садибах. З одного боку, це пояснювалося їхнім впливом на органи державної влади та офіційної Церкви, з другого — послідовним небажанням уряду надавати юридичний статус старообрядським громадам. Така система вела до розвитку та утвердження інституту громадянського суспільства в старообрядському середовищі, хоча в цілому він був не характерний для імперської Росії.

Найбільшими церковними пожертвуваннями славилися московські купці Морозови, Рябушинські, Кузнецови, Рахманови, Бутікови, Царські, Триндіни, Шибасєви, київські Дехтярьови та Попови, петербурзькі Громови, Чубикіни, Кокареви, Косцови, Волкови та Долгові, нижньгородські Бугрови та Сироткіни, казанські Свєшникови, Шамови та Оконишникови, рязанські Масленникови, одеські Дубиніни, балтські Землякови та Муравкіни, саратовські Злобіни та Розторгуєви, хвалінські Михайлови, Кузьміни та Пономарьови, іжевські Зетиліови, Нетунахіни, Немилови та Сазонові, ризькі Гребінщикови, вільнюські Новикови, клинцівські Степуніни, Сапожникови, Гусєви, Машковські та багато інших. Однією з найщедріших благодійниць була М.Ф. Морозова. Своїми пожертвуваннями купці-старообрядці робили для «старої віри» більше, ніж старообрядське духовенство проповідями.

Світська та церковна благодійність старообрядців досягла свого найвищого розвитку після обнародування імператорського указу 1905 р., який дарував початки віротерпимості. За трохи більше ніж десятиліття старовірами було споруджено понад тисячу храмів. Разом з тим після обнародування указу в Росії

старообрядські єпископи розпочали боротьбу за обмеження прав мирян в управлінні громадами. Проте віруючі гідно оцінювали працю купців на благо віри та процвітання суспільства, культури і мистецтва.

ЦЕРКОВНАЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ СТАРООБРЯДЦЕВ В РОССИИ В XIX — НАЧАЛЕ XX в.

Сергей Таранец (кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, trimonastyrje@yandex.ua)

В статье исследовано церковную благотворительность старообрядцев в России в XIX — начале XX в. Установлено, что благотворительность купцов для старой веры делала больше, чем проповедь духовенства, что для купцов она была религиозно-нравственной потребностью, что российское купечество, в отличие от западноевропейского и американского торгово-промышленного сословия, жертвовало на культуру и социальные нужды и больше, и бескорыстно. В старообрядческой среде очень широко была распространена «тайная милостыня».

Ключевые слова: *Россия, купцы, старообрядчество, церковная благотворительность, тайная милостыня.*

THE CHURCH BENEFACATION OF OLD BELIEVERS IN RUSSIA AT THE 19th AND THE EARLY 20th CENTURIES.

S. Taranets (Candidate of Historical Sciences, trimonastyrje@yandex.ua)

The article investigates the church benefaction of Old Believers in Russia at the 19th and the early 20th centuries. It is ascertained that benefaction of merchants did for the Old Belief more than a preaching. It was a kind of spiritual necessity. In contrast with the West European and American commercial and industrial orders, the Russian merchants donated to cultural and social needs more and disinterestedly. The «secret alms» was extremely widespread among the Old Believers.

Keywords: *Russia, the Merchants, Old Believers, Church Benefaction, Secret Alms.*

УДК 94(477)«1919»

Роман Тимченко*

УКРАЇНСЬКІ ДИПЛОМАТИ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Аналізується діяльність об'єднаної української делегації на Паризькій мирній конференції, визначаються причини непорозумінь між її членами і наслідки для України.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, Українська Народна Республіка, Східна Галичина, дипломатія.

22 січня 1919 р. відбулася історична подія для обох частин України — Українська Народна Республіка (УНР) і Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) задекларували об'єднання в одну незалежну державу. Проголошення Акту злуки поставило завдання — сформувати спільний зовнішньополітичний курс. Необхідність досягнення світового визнання УНР та налагодження відносин із найближчими сусідами — Польщею, Росією і Румунією — було однією із найголовніших потреб молодого об'єднаної держави. Особливу надію на справедливе розв'язання українського питання влада УНР і ЗУНР (ЗОУНР) поклала на скликану в Парижі мирну конференцію, але ускладнювало ситуацію вороже ставленням Антанти до України і намагання сусідів захопити Східної Галичини і Наддніпрянщини.

Мета нашого дослідження — визначити особливості діяльності та роль українських делегацій на Паризькій мирній конференції у справі визнання України світовою спільнотою, проаналізувати характер відносин між дипломатами.

Дана тема досліджувалася сучасними істориками О. Карпенком, І. Дацківом, В. Соловійовою, О. Павлюком, М. Литвином та іншими. І все ж глибоке вивчення особливостей відносин українських дипломатів на Паризькій мирній конференції поки відсутнє¹.

* Роман Тимченко — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, roma_timchenko@ukr.net.

¹ Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85 річчя з дня народження професора О.Ю. Карпенка). — Івано-Франківськ, 2006 — С. 119–490; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр.: Монографія. — Тернопіль, 2009. — 520 с.; Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія. — К, 2006. — 394 с.; Павлюк О. Дипломатія злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. — 1992. — № 1–2. — С. 176–178. — Львів, 2004. — 376 с.; Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-

З 18 січня 1919 по 21 січня 1920 рр. з перервами працювала Паризька мирна конференція, головною метою якої було розв'язання повоєнних політичних і територіальних протиріч між державами. Найвпливовішими діячами цього зібрання були прем'єри Франції Ж. Клемансо, Англії — Д. Ллойд-Джордж, Італії — В. Орландо та президент США В. Вільсон. Однак ставлення провідних світових політиків до розв'язання української проблеми було неоднозначним. Роль «першої скрипки» належала французькому прем'єру, який домагався відновлення Великої Польщі й входження до неї Східної Галичини. Д. Ллойд-Джордж займав нейтральну позицію відносно подій у Наддніпрянщині й виступав проти створення могутньої польської держави, бо був противником посилення влади Франції в східноєвропейському регіоні. У 1918 р. в умовах розпаду Австро-Угорщини він писав: «Українців Східної Галичини і Північної Угорщини належить або визнати як самостійне ціле, або ототожнювати їх з київським урядом незалежно від того, буде цей уряд визнано незалежною державою чи частиною Росії на правах федеративного чи будь-якого іншого принципу»². Отже, Д. Ллойд-Джордж не був проти об'єднання українців в одне ціле. Ще один британський посланець на Мирній конференції У. Черчіль підтримував А. Денікіна й відновлення Великої Росії, тому негативно ставився до будь-якого прояву самостійництва серед українців.

Президент США В. Вільсон, навпаки, у власних «14 пунктах» висунув гасло національного самовизначення підкорених народів Австро-Угорщини. Представникам Наддніпрянської України жодного права не надавалося. Державний секретар Сполучених Штатів Америки Р. Лянсінг нічого проти українців не мав, однак вважав, що вони повинні увійти до складу Російської конфедерації. Американський полковник Гавс був прихильником самостійності України й відзначав, що для даної мети українцям не вистачає союзників. Італійці також не виключали самостійності українців, бо хотіли встановити тісніші торговельно-економічні відносини, однак через свій незначний вплив, вони мали підтримувати провідні держави Антанти. Отже, українським делегатам у Парижі доводилося діяти в складних умовах, бо держави-переможниці в Першій світовій війні були негативно налаштовані проти УНР.

Українська делегація прибула до столиці Франції дуже пізно й без формального запрошення. Хоча рішення про її відправку було прийняте Радою Народних Міністрів (РНМ) УНР ще 29 грудня 1918 р., а офіційно затверджене 10 січня спеціальним законом³. Головою призначили Г. Сидоренка, а загальна чисельність представництва на Мирну конференцію становила понад 75 осіб. Велика кількість членів делегації ускладнювала становище українців через розбіжність поглядів її учасників. До Парижу спочатку приїхав тільки голова

Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 208–230.

² *Берти Л.* За кулісами Антанти: Дневник британского посла в Париже. 1914–1919. — М.; Л., 1927. — С. 128.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 49.

делегатії Г. Сидоренко з секретарем А. Петрушевичем, а решта посланців прибула 17 квітня. Пояснюється це тим, що французький уряд не давав дозволу на в'їзд, і тому представники УНР змушені були зупинитися у Швейцарії, де провели кілька попередніх нарад. До складу делегації входили Г. Сидоренко (голова), А. Петрушевич (перший секретар), П. Дідушок (секретар), Б. Матюшенко, О. Севрюк, О. Шульгін, А. Марголін, М. Кушнір, Д. Ісаєвич та інші, заступником голови делегації був представник Західної області УНР В. Панейко⁴. До них приєдналася делегація українців із Північної Америки — О. Мегас та І. Петрушевич, які мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р. Боденом, а через нього — з британським прем'єром. Завдяки діяльності діаспорних делегацій В. Вільсон і Д. Ллойд-Джордж не завжди підтримували позиції Ж. Клемансо стосовно зазіхань Польщі на землі Східної Галичини⁵.

Оцінюючи цей склад, майбутній секретар делегації М. Рудницький зазначав, що «вони приїхали у Париж, як новаки, незнаючи терену праці, позбавлені всяких зв'язків, віруючи, щодо самої «чистоти» справедливої справи...»⁶. Згодом граф М. Тишкевич, який змінив на посаді в Парижі Г. Сидоренка, відзначить, що за рік перебування в столиці Франції українські дипломати не спромоглися вивчити французьку мову. Про розробку єдиної національної ідеї взагалі не думали. Натомість, вони приписували себе до представників певного соціального класу, організації чи групи, яку представляли.

Взагалі, пізній приїзд делегації до Парижу був одним із прорахунків української зовнішньої політики, оскільки вже 21 січня 1919 р. на Мирній конференції почали розглядати питання територіальної належності Східної Галичини. Наступного дня всім державним утворенням, які боролися за незалежність на території Росії, було повідомлено про необхідність з'явитися 15 лютого 1919 р. на конференцію на Принцевих островах у Мармуровому морі. Єдиний представник УНР Г. Сидоренко не мав можливості через поганий зв'язок передати цю інформацію до українського уряду, який уже залишив Київ під натиском Червоних військ. Однак він, як і всі інші голови делегацій, дав згоду на участь у конференції. Але зібрання не відбулося, оскільки провідні європейські діячі й лідери Білого руху були проти присутності на ній більшовиків, які хотіли направити туди своїх дипломатів.

Українців діяли в Парижі без жодної інструкції і це було їх великою помилкою. М. Рудницький згадував: «Кожний мав цифри, дати, дані, «факти» — «в голові» і не диво, що чужинці не раз чули або вчитували на папері щось зовсім інше від ріжних українських делегатів»⁷. Правила, за якими мав працювати апарат закордонної політики, були прийняті на засіданні Ради Державних Секретарів (РДС) Західної області лише 30 березня 1919 р. в присутності

⁴ Там само — Спр. 10. — Арк. 30–33.

⁵ Дацків І.Б. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції // УІЖ. — Київ, 2008. — № 5. — С. 125.

⁶ Цит. за: Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — С. 236.

⁷ Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах. — Т. 1. — С. 266.

членів Директорії О. Андрієвського, Ф. Швеця, Є. Петрушевича та членів Ради Народних Міністрів УНР І. Фещенка-Чоповського (міністра народного господарства), Д. Симонова (державного контролера) й М. Корчинського (державного секретаря). В інструкції наголошувалося: «Українська Дипломатична Місія для участі в Міровій Конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається: «Делегація З'єдиненої Української Народної Республіки на міровій Конференції в Парижу», та заступає на Конференції цілісність української справи, з тим, що попереднє полагодження справ Західньої Области, її міжнародного визнання і державно-правового становища належить до делегації, яку призначить Державний Секретаріят Західньої Области»⁸. Фактично ж її називали «Делегація Української Республіки».

УНР і ЗОУНР могли вести власну закордонну політику, оскільки вирішено, що «до дефінітивного об'єдинення обох частин України на Загально-Українських Установчих Зборах подвійність дипломатичного представництва обох частин за границею допускається о стільки, о скільки сього вимагають спеціальні інтереси сеї чи іншої частини і там, де се дійсно потрібне (напр. [иклад] в державах, утворених на території бувшої австро-угорської монархії)»⁹. Хоч існуючі паралельні дипломатичні представництва повинні були працювати в тісному контакті й спільно вирішувати справи всієї України.

Перші звернення української делегації в Парижі виявилися невдалими. Усі документи носили суто інформативний характер. Це не викликає подиву, оскільки українська делегація була зовсім не підготовлена: жодного проекту документів англійською й французькою мовами напередодні поїздки до Парижа вона не склала. І тому важко було схилити на свій бік Раду Чотирьох, від якої залежало майбутнє української державності.

На порядку денному Мирної конференції майже весь час фігурувала справа Західної України, а про Соборну Україну згадувалося лише епізодично. Завдання ж членів об'єднаної делегації УНР і ЗОУНР полягало в тому, щоб українська справа в ході конференції стала актуальною, зокрема добитися прихильності членів Найвищої Ради. Йшлося про налагодження тіснішого контакту з французькою, британською та американською делегаціями. Проте українським представникам так і не вдалося повноцінно репрезентувати їхню державну проблему.

12 лютого Найвища Рада Паризької мирної конференції скликала комісію на чолі з Ж. Камбоном для визначення польських кордонів і невдовзі направила делегацію Ж. Нуленса до Варшави. Власне, місії Антанти наприкінці грудня 1918 — початку 1919 рр., як британські (полковник Г. Вейд), так і американські (полковник Гроувд, згодом член адміністрації допомоги В. Келлог) часто приїздили до Галичини для з'ясування ситуації в краї¹⁰. Польський уряд і населення було проти будь-яких поступок на користь українців, оскільки Східну Галичину вони вважали власною історичною землею.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 40.

⁹ Там само.

¹⁰ Литвин М. Вказ. праця. — С. 211.

Для врегулювання українсько-польського протистояння Антанта направила місію на чолі з генералом Ю. Бартелемі. 22 лютого делегати прибули до центру Східної Галичини, а наступного дня переїхали до Ходорова, де генерал Ю. Бартелемі у своїй промові наголосив: «Ми — чотири заступники держав Антанти (Англії, Америки, Франції й Італії) — заявляємо Вам, що 18 лютого звернулися до Вас з вимогою спинити бойові операції для полегшення прибуття нашої місії з Перемишля до Львова. Натомість ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті. Ми питаємо вас: це є виклик супроти держав Антанти? Коли ні, то ми ставимо вам негайне домагання: припинити розпочату вами генеральну битву»¹¹. Однак командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко через оперативні обставини відмовився це зробити, бо таке рішення перебувало в компетенції уряду ЗОУНР, але слушно зауважив, що припинити вогонь мали б і поляки. Генерал Ю. Бартелемі представив проект ухвали Паризької мирної конференції, що передбачав припинення війни й встановлення демаркаційної лінії, за якою українському війську необхідно було відійти за лінію, що проходила вздовж Бугу, західних кордонів Львівського, Перемишлянського, Бібрського повітів, далі — вздовж р. Стрий. Таким чином, більша частина Східної Галичини відходила до Польщі. Однак українські військові не могли погодитися на такі принизливі умови й вирішили перенести переговори до Львова¹².

25 лютого о 6 годині ранку Рада Державних Секретарів наказала припинити всі бойові операції. У цей час українські війська наступали на Львів, а поляки лише займали клин вздовж залізничного шляху Перемишль-Львів. Слід зазначити, що бойові дії зупинилися тоді, коли становище польської армії було критичним і українці мали надію в скорому часі здобути столицю Східної Галичини. 25 лютого до Львова прибула делегація ЗОУНР у складі О. Бурачинського, С. Витвицького, М. Лозинського, В. Охримовича та інших. Того ж дня погодили програму нарад: спочатку відбудеться засідання представників Антанти з делегацією ЗОУНР, згодом спільне з поляками. Якщо на переговорах між воюючими сторонами не буде досягнуто порозуміння, то місія Ю. Бартелемі мала запропонувати власні умови перемир'я.

У результаті переговорів 28 лютого 1919 р. генерал Ю. Бартелемі представив демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини мала відійти до поляків, включаючи Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн¹³. Представники Антанти запевняли, що це тимчасовий кордон, а Р. Лорд вказував, що поляки будуть краще ним керувати й більш раціонально використовувати його родовища. Але галичани відмовили, посилаючись на положення Акту злуки, де йшлося про об'єднану українську державу, а місія обіцяла визнання тільки галицької державності. У відповідь на це Ю. Бартелемі констатував, що в разі неприйняття демаркаційної лінії, галичани відповідатимуть

¹¹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. — К., 1995. — С. 86–87.

¹² Литвин М. Вказ. праця — С. 214.

¹³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. 2. — К., 2012. — С. 62.

перед усією Антантою. Вони будуть воювати не тільки з поляками, армією Ю. Галлера, яку формували у Франції, але й більшовиками, які здобули Київ і наступали на захід. Генерал Ю. Бартелемі закликав прислухатися до делегатів Антанти, оскільки вона тоді визнає суверенність України.

Про певну заангажованість поглядів генерала Ю. Бартелемі свідчить і той факт, що вже по дорозі до Галичини він заявив американському журналісту Д. Басу, що Польща мусить стати могутньою буферною державою, а спірні територіальні питання з сусідами повинні вирішуватися на її користь¹⁴. Польську ж делегацію Ю. Бартелемі запевняв, що тимчасова демаркаційна лінія не позбавляє Польщу прав на захоплення всієї Східної Галичини. Власне, це суть його плану врегулювання українсько-польського конфлікту. М. Лозинський підкреслював, що ці вимоги були «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям»¹⁵.

Тим часом, С. Петлюра перебував у Галичині, й дипломатична місія Антанти 27 лютого вирішила зустрітися з ним у Ходорові. Він радив членам галицької делегації прийняти пропозиції генерала Ю. Бартелемі, бо це відкріє шлях до визнання України в Європі та дасть змогу отримати допомогу амуніцією й військовими товарами для продовження боротьби за незалежність України. Цю позицію він виклав й у листі до генерал-хорунжого М. Удовиченка: «Ознайомившись із ситуацією, я прийшов до висновку, що фронт заломиться, бо Галичина заблокована з усіх боків. Довідавшись, що я прибув в Галичину, антантська комісія у Варшаві приїхала, щоб побачитись зо мною. На чолі з генералом Бартелемі вона приїхала. Комісія пропонувала певну роз'ємчу лінію. Хоч вона й не відповідала інтересам галичан, але я настоював на прийнятті її». На його думку, українці досягли б фактичного визнання України з боку Антанти; отримали б можливість створити бази для підвозу амуніції з Європи; мали б підтримку Європи в боротьбі з більшовиками. Але галичани за допомогою М. Омеляновича-Павленка, «який ніколи не орієнтувався в державних справах, — за словами Головного Отамана, — відкинули ці умовини»¹⁶. Настрої ж галицького стрілецтва висловив С. Шухевич: «Коли б Начальна команда погодилася на пропоновану демаркаційну лінію, то вже тоді було б прийшло на фронті до повної катастрофи. Грозило те, що весь фронт кине кріси і піде домів...»¹⁷. А командуючий УГА М. Омелянович-Павленко, оцінюючи умови генерала Ю. Бартелемі, сказав: «Хай нас розсудить залізо і кров!»¹⁸.

Переговори з місією Ю. Бартелемі завершилися без укладання угоди. Генерал вимагав лише поступок, водночас не давав конкретних обіцянок. У відповідь на його пропозиції РДС направила ноту до держав Антанти, у якій зазначалося,

¹⁴ *Стахів М.* Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. — Т. 4. — Скрантон, 1959. — С. 14.

¹⁵ *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. 81.

¹⁶ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Т. 2. — Нью-Йорк, 1979. — С. 520.

¹⁷ Цит. за: *Сухий О.* Михайло Лозинський // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті. — Львів, 2009. — С. 161.

¹⁸ Цит. за: *Стахів М.* Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. — Т. 3. — Скрантон, 1959. — С. 48–49.

що демаркаційна лінія відповідає політичним бажанням поляків, а половина території ЗОУНР переходить під польську адміністрацію і українська держава буде позбавлена важливого джерела прибутку — Дрогобицько-Бориславського басейну. Уряд ЗОУНР звернувся з проханням до Франції, Англії, США й Італії направити незалежну окрему місію, яка допомогла б вирішити ці питання, оскільки Антанту досі інформували лише поляки¹⁹. Хоча в цьому є вина й самих українців, які не змогли в Парижі активно просувати свою позицію, бо займалися з'ясуванням стосунків між собою.

Таким чином, Є. Петрушевич керувався власними мотивами, бо населення Галичини не зрозуміло б інших дій. Маючи досить велику армію, майже на рівних тримаючись у боротьбі з поляками, він не хотів віддавати Львів і найбагатший промисловий Дрогобицько-Бориславський басейн супротивникові. Така політика галицького керівництва залишила Україну без підтримки держав Антанти в боротьбі з ворогами.

У квітні 1919 р. для врегулювання українсько-польських відносин до Парижу прибули заступник державного секретаря закордонних справ М. Лозинський і державний секретар військових справ Д. Вітовський. В. Панейко і його радник С. Томашівський, побачивши назву на їхніх повноваженнях «Західна Область Української Народної Республіки», були дуже незадоволені. «Ми тут усіх сил докладаємо, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема Західно-Українська (республіка — *P.T.*), а ви тут приходите з тим ідіотизмом», — обурювався С. Томашівський. Представникам Антанти він доводив, що тільки Східна Галичина не є більшовицькою й за допомогою неї можна утворити фронт проти Червоної армії²⁰. М. Лозинський і Д. Вітовський не могли знати про сепаратну політику В. Панейка й тому, щоб не приймати самостійних рішень, стали тісно співпрацювати з головою делегації Г. Сидоренком.

Тим часом В. Панейко й С. Томашівський організували окреме галицьке бюро, а для розсилки нот, паперів і пакетів від імені української делегації вони користувалися печаткою, викраденою в секретаря делегації П. Дідушка²¹. Це була послідовна сепаратистська позиція В. Панейка, яка негативно впливала на успіх української справи в міжнародній політиці. Взагалі, він розіслав 87 нот представникам інших держав²². У той же час В. Панейко відмовлявся від спільних із Г. Сидоренком дій у справі Галичини. Варто зауважити, що голова галицької делегації не впустив до свого бюро навіть М. Лозинського. Однак це не заважало йому виступати й від імені об'єднаної української делегації. С. Шелухін з приводу розколу на Мирній конференції зазначав: «Існування у одної делегації двох незалежних бюро я вважаю ненормальним, неправним,

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 50.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 6.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 12–13.

²² Там само. — Арк. 25–27.

вимагаючи марних видатків і, можливо, шкідливим для справ українського народу»²³.

Відсутність єдності серед делегації негативно позначилася на вирішенні національного питання на Мирній конференції, оскільки часто українські дипломати відстоювали зовсім розбіжні цілі: за самостійність України, за союз з денікінцями й за союз з більшовиками. Був випадок, що до американської делегації надіслали три документи з мапами, у кожній з яких межі кордону відрізнялися. Крім того, В. Панейко подав до Найвищої Ради проект Статуту для Галичини, де пропонував утворити незалежну галицьку державу під протекторатом Ліги Націй. Делегація УНР довгий час про це не знала й довідалася лише випадково. В. Панейко повністю заперечував своє відношення до цього документу й лише секретар А. Петрушевич підтвердив факт його причетності до цієї справи²⁴.

Для вирішення українсько-польської проблеми в Парижі створили спеціальну комісію на чолі з генералом Л. Ботою. 12 травня вона запропонувала демаркаційну лінію, за якою УГА мала відійти далеко на схід від зайнятих позицій, однак за галичанами залишала нафтовий Дрогобицький басейн. Українці були готові прийняти запропоновані умови, але внесли три поправки: не обмежувати кількість УГА, передати для зв'язку з Чехословаччиною залізницю Самбір-Сянки, продовжити демаркаційну лінію на північ Галичини. Л. Боти, прочитавши український проект, без жодних аргументів відкинув усі протести опонентів. Така активна діяльність українців у комісії Л. Боти викликала занепокоєння в поляків. 10 травня Т. Розвадовський писав до Варшави: «Наші вороги висунули зараз комбінацію оддання Східної Галичини з нафтовим басейном під заряд Ліги Націй. Тому треба приспішити акцію через Самбір на Стрий. Французи затягнуть питання, доки не дійдете до Стрия (захопите Дрогобицький басейн — *Р.Т.*)»²⁵.

У травні до Парижа прийшла звістка про наступ армії генерала Ю. Галлера на позиції УГА. У зв'язку з цим 21 травня українська делегація подала ноту-протест. У ній закликали Антанту зупинити польську кампанію в Східній Галичині й окупацію краю²⁶. Цього ж дня, 21 травня 1919 р. українську делегацію було запрошено на засідання Ради Чотирьох. Г. Сидоренко перед її представниками наголошував на єдності українського народу в одній державі, який бореться із зовнішніми ворогами, а В. Панейко вказував на неправомірне захоплення Галичини польськими військами. Представників Антанти вразило, що галичан на зустріч прийшло на одного більше, ніж наддніпрянців, це розбивало ідею про їх сепаратизм. На провокаційне запитання, «з ким хочуть з'єднатися галичани — з Польщею чи з Росією», делегати відповіли, що лише з

²³ Там само. — Спр. 196. — Арк. 16.

²⁴ ЦДАЛ. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5 зв.; ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 28; Там само. — Спр. 196. — Арк. 58 зв.

²⁵ Литвин М. Вказ. праця. — С. 218–219.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.

Великою Україною²⁷. Після цієї зустрічі Найвища Рада заборонила польський наступ проти українців. Такий розвиток подій був не вигідний полякам, тому їхній прем'єр І. Падеревський приїхав до Парижа, де чітко назвав причини військових акцій. Він відзначив, що українці самі розпочали наступ і внаслідок цього поляки змушені перейти в контрнаступ, а свою операцію на Волині виправдовував тим, що влада УНР є більшовицькою. Звісно, що ця неправдива інформація знижувала й без того низький імідж України в очах світової спільноти.

Наступного дня Ж. Клемансо запросив до себе українську делегацію на аудієнцію, на якій О. Шульгін наполягав на визнанні наддніпрянського уряду й просив допомоги в боротьбі з більшовиками²⁸. Однак цього разу французький прем'єр зауважив, що й сам С. Петлюра «майже більшовик». Ж. Клемансо вже вирішив, що українській державності на Західній Україні буде кінець. Після зустрічі з французьким прем'єром, В. Панейко спробував пояснити неправильну орієнтацію Франції на відновлення Великої Польщі. Він видав меморандум, де обґрунтовував історичну спільність поляків із німцями, указував, що Польща не стане противагою Німеччини. Проте намагання українських делегатів у Парижі повернути на свій бік найвпливовіших європейських політичних діячів не мали успіху²⁹. 24 травня за ініціативи Д. Вітовського галицька делегація звернулася до Л. Боти з пропозицією вислухати ще раз її умови, однак він відзначив, що українською проблемою вже займається Найвища рада.

У квітні Антанта за Чехословаччиною підтвердила право на окупацію Закарпаття, Північної Буковини — Румунією, а 26 травня визнала генерала О. Колчака єдиним правителем Росії. У відповідь на це 30 травня українська делегація підготувала протест, у якому наголошувалося, що всі українські території об'єднані в одній державі й влада будь-якого російського уряду не поширюється на українські землі. Заява була не дуже переконливою й тому не могла суттєво вплинути на позицію Антанти³⁰. 21 червня М. Лозинський оголосив чергову декларацію, де високо оцінював об'єднання УНР і ЗУНР. Він наголошував: «Ми з'єдналися і ми хочемо щоб союзники нас визнали як державу, щоби вони противились відрізанням «сусідніми державами територій, населення котрих безперечно є українським»³¹. Український посол у Відні В. Липинський бачив можливість врятування УНР у переговорах з росіянами. Він вказував, що коли українці прийдуть до них з платформою федерації й вимагатимуть приєднання Галичини, то, можливо, тоді росіяни й підтримають їх перед державами Антанти у справі Західної України³².

²⁷ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 168.

²⁸ Там само. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 81зв.

²⁹ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 6. — Скрентон, 1966. — С. 159–162.

³⁰ *Його ж.* Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923 рр. — Т. 6. — Кн. 1. — Скрентон, 1961. — С. 160–162.

³¹ Вісник УНР. — 1919. — 15 лютого

³² ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 17.

В. Панейко, А. Марголін і О. Шульгін також не виключали можливості федерації з більшовицькою Росією, однак наголошували на визнанні самостійності національних держав, утворених на території колишньої Росії. Крім того, О. Шульгін розумів і необхідність зближення з Польщею, але за відсутності поступок у справі Галичини. Даний край він вважав необхідним «каменем» при будівництві соборної держави. «Не так нам потрібно з'єднати відразу наші всі етнографічні землі, — відзначав дипломат, — це може прийти з часом, коли ми істнуватимем, але без Галичини я не уявляю собі України»³³. Напевно, він пов'язував і Галичину з федеративною Росією. Водночас М. Лозинський і Д. Вітовський наголошували на необхідності досягнення домовленості з більшовиками. Звісно така різновекторність дій українських дипломатів не могла підняти престижу УНР в очах світової спільноти. Хоча в колах Антанти й так стала домінувати думка про відновлення сильної, а не роздробленої Росії. Право на самовизначення українського народу було проігнороване.

25 червня 1919 р. Рада Чотирьох з метою охорони мирного населення Східної Галичини від більшовицьких «банд» уповноважила збройні сили Польської Республіки продовжити свої операції до Збруча. Таким чином, УГА була притиснута до річки³⁴. Дане рішення показало, що Антанта лише в заявах і деклараціях обіцяла право націям на самовизначення й суверенітет. Довідавшись про це, 11 липня Є. Петрушевич направив до Парижа листа, у якому зазначав, що український народ і його армія до останнього захищатимуть свою державу перед «польським наїздом». Диктатор був проти мандату, даного полякам. Він попередив, що збирається перевести всю армію через Збруч на боротьбу з червоним військом аби довести, що наддністрянський уряд не підтримує більшовицьких ідей³⁵.

Українська делегація в Парижі про дане рішення Антанти дізналася ще 27 червня. А вже 2 липня 1919 р. оголосила протест, у якому зазначалося, що Найвища Рада в справі Східної Галичини порушує територіальну цілісність України, право її народу на самовизначення й санкціонує факт польської окупації. Підписи під цією заявою поставили майже всі українські дипломати, за виключенням В. Панейка, який свою відмову пояснив тим, що не прийнято підписувати документи і президенту, і віце-президенту³⁶. 3 липня Найвища Рада запропонувала створеній підкомісії з польських справ виробити внутрішній статут Східної Галичини. Українці також отримали запрошення відправити на неї посланців «урожених і замешканих у сій провінції». Через відмову захищати інтереси об'єднаній делегації, вони відмовились брати участь у її функціонуванні³⁷.

В умовах складного становища УГА й відступу її за Збруч боротьба між українськими делегаціями в Парижі не завершилася. В. Панейко й С. Томашів-

³³ Там само. — Арк. 29.

³⁴ ЦДАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 48–49.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 122–123.

³⁶ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 182.

³⁷ Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 7.

ський продовжували діяти як окреме представництво. Тому 8 липня Рада Народних Міністрів, розглядаючи інформацію про непорозуміння українських дипломатів у столиці Франції, звернулася до С. Вітика з проханням провести спільну нараду «центрального уряду з урядом Галичини» для вирішення цієї проблеми³⁸. Наступного дня РНМ закликала Є. Петрушевича й С. Вітика прибути на спільне засідання з метою обговорення закордонної політики, оскільки «за кордоном досі існують представники як Наддніпрянської, так і Наддністрянської України, які одержують директиви кожний од свого уряду і маючи на увазі необхідність солідарних виступів»³⁹. Та ці заклики не дали бажаних результатів. 11 липня українська делегація отримала чергове повідомлення про ухвалу Найвищої Ради, у якій польський уряд уповноважили завести в Східній Галичині цивільну управу після того, як край отримає автономію⁴⁰.

На початку серпня український дипломат А. Галіп здійснив ще одну спробу домогтися визнання незалежності України Антантою. Він передав французькому міністру закордонних справ С. Пішону звернення, яке було прийняте на спільному засіданні Г. Сидоренка, А. Галіпа й М. Лозинського. У ньому наголошувалося, щоб Антанта визнала Директорію єдиною владою над усіма українськими землями й була посередником у розв'язанні питань територіального розходження з Румунією й Чехословаччиною⁴¹. С. Пішон зауважив, що дані пропозиції є реальними, але залежать тільки від Ж. Клемансо. Однак у Парижі утвердилася думка про відбудову небільшовицької Росії, тому й дана акція українців залишилася поза увагою.

У липні Г. Сидоренка було звільнено з посади голови делегації через негативні наслідки розгляду українського питання на Мирній конференції в Парижі. На його місце призначили графа М. Тишкевича, вихідця з аристократичної родини, який 20 серпня⁴² (за іншими даними 28 серпня й навіть у вересні⁴³) прибув до столиці Франції й приступив до виконання обов'язків. Цю зміну схвально сприйняли провідні політичні кола Європи.

До свого призначення в Париж М. Тишкевич працював у Ватикані. Під час зустрічі з кардиналом П. Гаспаррі він запевняв, що Східна Галичина є невід'ємною частиною УНР. 25 травня 1919 р. граф вручив Папі Бенедикту XV вірчі грамоти УНР. М. Тишкевич відзначав, що понтифік прихильно ставився до української справи й обіцяв підтримати її на Паризькій мирній конференції через свого представника Б. Челатті⁴⁴. Відносно Східної Галичини граф наголошував, що вона є невід'ємною частиною УНР, тому її уряд буде захищати там права греко- і римо-католиків. За активної підтримки українського дипломата

³⁸ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 169 зв.

³⁹ Там само. — Спр. 16. — Арк. 15.

⁴⁰ Там само. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 82 зв.

⁴¹ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 179–180.

⁴² Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 85.

⁴³ М. Тишкевич записав, що прибув до Парижу 31 вересня. Відомо, що такого дня в календарі не існує взагалі — ЦДАЛ. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 9 зв.

⁴⁴ Попенко Я.М. Тишкевич — голова дипломатичної місії у Ватикані // *Ucrainica Polonica*. — Т. 1. — К., Житомир, 2007. — С. 153.

16 червня П. Гаспаррі надіслав до С. Петлюри телеграму з фактичним визнанням УНР.

Зайнявши посаду голови паризької делегації, М. Тишкевич домігся, щоб Антанта дала дозвіл на виділення окремих таборів українським військово-полоненим у Італії з подальшим їх вступом до армії С. Петлюри. Дипломат зміг домовитися з французьким промисловцем Боєм про обмін шкіри, лісу, цукру на продовольчі товари⁴⁵. Важливим досягненням його діяльності стали зустрічі з маршалом Ф. Фошем та президентами Франції Р. Пуанкаре й П. Дешанелем. Аудієнція з маршалом відбувалася в дружній атмосфері. Як згадував М. Тишкевич Ф. Фош в кінці розмови наголосив: «Треба, щоб самостійність України була визнана». Однак через об'єктивні й суб'єктивні чинники цього не сталося. Також графові вдалося покращити зв'язки українського дипломатичного представництва з пресою, як наслідок, шість інтерв'ю М. Тишкевича було надруковано в паризьких газетах⁴⁶.

Незважаючи на дипломатичні успіхи, нового голову паризької делегації часто звинувачували в пропольській, проросійській чи пронімецькій орієнтації, що шкодило українській справі на Мирній конференції. Але за будь-яких обставин він залишився вірним своєму політичному кредо: «Я не служу Росії, ані Польщі. Я служу Україні, вільній і незалежній, якої волю вибороли нам під час революції наші кращі її сини і яку боронити до останньої хвилини життя є моїм обов'язком»⁴⁷.

Одночасно поширювалися інтриги серед членів української делегації. М. Тишкевича просили, аби той заборонив приїзд Української капели до Парижу через відсутність коштів, а потім звинуватили його в цьому. Малі засідання зводилися не до вирішення поточних справ, а до взаємних звинувачень у бездіяльності. М. Тишкевич не відвідував будинку, де відбувалися збори української делегації, а приймав дипломатів у себе в готелі⁴⁸. Зрозуміло, політики ненавиділи аристократа.

Були й випадки, коли М. Тишкевич давав необачні інтерв'ю французькій пресі. В одному з них він запросив до України католицьких священників для впровадження церковної унії. М. Лозинський і Б. Матюшенко звинуватили голову делегації в перевищенні службових повноважень. Хоча, не виключено, що це була їхня особиста неприязнь до М. Тишкевича. З іншого боку, це могла бути вдячність за визнання УНР з боку Папи Римського, яку зміг завоювати голова делегації, перебуваючи ще в Римі, а за умов громадської війни в Україні будь-яку унію навряд чи втілили б у життя.

31 липня 1919 р. викрилося функціонування галицького бюро, і С. Шелухін подав звернення на ім'я голови паризької делегації про неприпустимість існу-

⁴⁵ ЦДАЛ. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 10 зв.; ЦДАВО України. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 61.

⁴⁶ ЦДАЛ. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.

⁴⁷ Цит. за: *Попенко Я.В.* Вказ. праця. — С. 151.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 16.

вання двох дипломатичних незалежних центрів у Парижі⁴⁹. У ході розслідування виявилось, що представники бюро увійшли в таємні відносини з С. Сазоновим, С. Марковим і А. Денікіним. 3 серпня 1919 р. на спеціальному засіданні було прийнято постанову про неправочинне його існування, а отже, і заяви незаконними⁵⁰. Однак галицькі делегати продовжували свою сепаратну діяльність, а С. Шелухін черговий раз звернувся до М. Тишкевича з проханням не визнавати існування галицького бюро, оскільки В. Панейко й С. Томашівський усе роблять, як окрема «незалежна Делегація незалежної Галицької Республіки»⁵¹. Хоча той же С. Шелухін разом з А. Галіпом не виключали союзу з російськими антибільшовицькими силами. 23 серпня галицькі представники подали до Антанти ще одну постанову, в якій вимагали не брати до уваги документи української делегації без підпису В. Панейка, оскільки вони не мають жодної юридичної сили⁵². Про це інші дипломати довідалися лише наприкінці жовтня від французького міністерства закордонних справ. Зрозуміло, що за таких умов українцям важко було сподіватися на справедливе вирішення питання про визнання УНР.

31 жовтня 1919 р. делегація розглянула ноту В. Панейка й С. Томашівського від 23 серпня про позбавлення права виступати об'єднаній місії в Парижі від імені Галичини. У результаті обговорення прийняли другу постанову, в якій засуджувалася їхня діяльність. Однак галицькі представники їй також не надали належного значення й продовжували відвідувати засідання.

Внутрішня криза української делегації посилювалася й через відсутність чітких вказівок від уряду Директорії. Так, на ім'я М. Тишкевича від Міністерства закордонних справ прийшла депеша, у якій вимагали негайного спростування відомостей про відмову С. Петлюри від Східної Галичини. Однак реальних вказівок і способів реалізації не було. Як наслідок, українська місія не змогла протидіяти ухвалі від 20 листопада 1919 р. про надання полякам мандату на управління Галичиною впродовж 25 років⁵³.

24 листопада 1919 р. М. Тишкевичем було скликане спеціальне засідання делегації для підписання урядової інструкції про боротьбу за соборну Україну. Підпис поставили і В. Панейко, і С. Томашівський. Та через два дні папери зникли. Тому 30 листопада українська місія прийняла постанову, у якій висловила їм недовір'я, а 1 грудня відмовила в заробітній платні⁵⁴.

Представники УНР у зверненні до свого уряду від 8 грудня критикували В. Панейка й С. Томашівського, оскільки вони «ігнорували делегацію УНР і провадили свою працю цілком сепаратно, як в галицькій, так і в загально-українській справі»⁵⁵. Також українські делегати звинуватили С. Томашівського

⁴⁹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 57 зв.

⁵⁰ Там само. — Ф. 3603. — Спр. 103. — Арк. 13–15.

⁵¹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 39.

⁵² Там само. — Спр. 103. — Арк. 52.

⁵³ ЦДІАЛ. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 14.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 53–54, 63–64; Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 191.

⁵⁵ Там само. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 53–54.

у зрадї українському уряду й зв'язках із П. Скоропадським. Підставою були слова галицького політика, що «революція на місці Української Держави поставила Руїну»⁵⁶. Таким чином, протистояння між дипломатами набрало великих обертів, і вони забули про свої першочергові функції.

Врешті західноукраїнська делегація 16 грудня вийшла зі складу спільної й утворила «Український Національний Комітет», програмою якого передбачалося «з'єднання всіх українських земель під одним спільним місцевим Урядом», а об'єднана Україна мала стати частиною єдиної федеративної Росії⁵⁷. За словами В. Панейка й С. Томашівського, цей комітет був єдиним представником інтересів соборної України. До його складу вступив і наддніпрянець В. Цитович.

Отже, протистояння на Паризькій мирній конференції, яке розпочалося ще весною 1919 р., у грудні підійшло до свого логічного завершення. Ставка на М. Тишкевича себе не виправдала. Він не мав у Парижі ніякого дипломатичного успіху. Члени делегації були не задоволені діяльністю голови й просили його замінити. 18 грудня до М. Тишкевича надійшло урядове розпорядження, яке було зачитане на засіданні 26 грудня, про ліквідацію делегації на Мирну конференцію й створення надзвичайної дипломатичної місії УНР у Франції.

С. Шелухін, М. Лозинський, М. Кушнір, А. Галіп 22 грудня до уряду УНР відправили колективну заяву, де звинувачували М. Тишкевича в шкідливій для України діяльності, однак вона розминулася з телеграмою з України про скасування делегації. 3 січня 1920 р. дипломати направили чергову ноту, у якій наголошували, що подальше перебування М. Тишкевича в Парижі загрожує інтересам держави, вважаючи голову делегації «ні по його знанням, ні по його переконанням, ні по його відношенням до демократії, до Українського Уряду, до української справи і до чужинців [...] не відповідним для того, щоб бути Головою Делегації на Мирну Конференцію або Шефом Місії в Парижі». Дипломати вимагали включення до новоутвореної місії всіх українських посланців, присутніх у Парижі⁵⁸. Однак жодного із зазначених вище делегатів до складу нової місії М. Тишкевич так і не включив.

Таким чином, міжнародна дипломатія була одним із важливих напрямків роботи українських політичних діячів у здобутті незалежності. Українці сподівалися на справедливе вирішення цього питання на Мирній конференції в Парижі, але не були туди навіть запрошені. На заваді цьому стали провідні політичні діячі Антанти, які не бачили перспектив незалежності України. Спільна делегація, яка виїхала до столиці Франції самостійно, була занадто велика й недостатньо обізнана з основами міжнародної дипломатії. До того ж з часом почали проявлятися суперечності між галичанами й наддніпрянцями, які базувалися на різниці зовнішньополітичних орієнтирів. Розкол паризької делегації, невміння ґрунтовно представити українську проблему не принесли бажаного успіху — Антанта так і не визнала суверенітету УНР. Однак українці, незважаючи на все, спростували частину стереотипів Антанти й змогли пред-

⁵⁶ ЦДІАЛ. — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 4.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 86–87.

⁵⁸ Там само. — Ф. 3603. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 40–46

ставити деякі питання, особливо щодо Східної Галичини, на найвищому світовому форумі.

УКРАИНСКИЕ ДИПЛОМАТЫ НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Роман Тимченко (кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины, roma_timchenko@ukr.net)

Анализируется деятельность объединенной украинской делегации на Парижской мирной конференции, определяются причины недоразумений между ее членами и последствия для Украины.

Ключевые слова: Парижская мирная конференция, Украинская Народная Республика, Восточная Галичина, дипломатия.

UKRAINIAN DIPLOMATS AT THE PARIS PEACE CONFERENCE

Roman Tymchenko (PhD, Research fellow of Institute of history of Ukraine National academy of sciences of Ukraine, roma_timchenko@ukr.net)

Activity of the united Ukrainian delegation at Paris peace conference is analyzed at the Paris peace conference, reasons of misunderstanding between her members and consequence for Ukraine are determined.

Keywords: Paris peace conference, Ukrainian People's Republic, East Galichina, diplomacy.

УДК 94(477) «1919»

Наталія Годун*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УГА НА ПОДІЛЛІ (липень–жовтень 1919 р.)

У статті досліджено причини, обставини та наслідки культурно-просвітної роботи Української Галицької армії на Поділлі у липні–жовтні 1919 р. Вказується, що ця діяльність спрямовувалася на підвищення рівня національної свідомості місцевого населення.

Ключові слова: Українська революція, культурно-просвітня робота, Українська Галицька армія, Поділля.

На початку літа 1919 р. для Української Народної Республіки та Західно-української Народної Республіки склалася загрозлива обстановка. Обидва державні утворення боролися за свою незалежність проти значно сильніших ворогів. У критичний момент цієї боротьби було реанімовано питання про об'єднання, започатковане Актом злуки від 22 січня 1919 р.

З 9 по 18 липня 1919 р. відбувся перехід галичан через р. Збруч, що донедавна слугувала кордоном між Російською і Австро-Угорською імперіями. Кількість людей, що переправилась, досягла 100 тис. осіб¹. Разом з Українською Галицькою армією на «Велику Україну» перейшла і значна кількість цивільних — урядовців, службовців, інтелігенції. Чи не вперше найкращі сини і доньки України волею долі опинилися разом і мали змогу зреалізувати державотворчий потенціал українства.

Загалом події Української революції літа–осені 1919 р. досить добре висвітлені в сучасній українській історіографії². Напруження у стосунках подолян і галичан одразу після переходу останніх через Збруч та поступове покращення взаємовідносин констатують С. Олійник, В. Солдатенко, Б. Савчук, Р. Тим-

* Наталія Годун — к.і.н., на посаді доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ПВНЗ Університет новітніх технологій, м. Київ.

¹ Історія України: нове бачення. — К.: видавництво «Україна», 1996. — Т. 2. — С. 141.

² Завальнюк О., Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 — травень 1920 р.): Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. — 148 с.; Ковальчук М. Невідома війна 1919: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. — Київ: Темпора, 2006. — 576 с.: іл.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. — К.: Світогляд, 2010. — 453 с. Україна і Росія в історичній ретроспективі... Українська революція...

ченко³. Концептуально культурно-просвітню діяльність УГА на території Поділля і Наддніпрянщини розкрив у своїй монографії «Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.)» В. Футулійчук, зазначаючи, що збільшення культурно-освітньої роботи УГА після переходу р. Збруч було спричинено двома обставинами: надзвичайно низьким рівнем національної свідомості українського населення, яке століттям перебувало під Росією, а також необхідністю розтопити лід недовір'я певної частини українського суспільства до галичан — недавніх вояків австрійської, тобто ворожої, армії⁴. Авторка ставить за мету проаналізувати обставини культурно-просвітньої діяльності УГА на «Великій Україні» та її наслідки.

Опинившись на Поділлі наддністрияни не залишилися осторонь процесів, що тут відбувалися у різних сферах життя. Галицькі вчителі долучилися до вироблення «Проекту єдиної школи на Україні» — концепції нової української школи⁵. Знайшли собі роботу залізничники, було відновлено польову пошту УГА. Вчені східної Галичини знайшли спільну мову з колегами-наддніпрянцями і 27 липня 1919 р. було засновано Українське технічне товариство з представників Галичини і Наддніпрянщини. Його члени мали розвивати українську технічну науку і проваджувати винаходи в промисловість. 30 липня у м. Кам'янець-Подільський було засновано товариство «Союз українок» на чолі з львів'янкою Б. Барановою, метою якого була консолідація українського жіноцтва для національно-суспільної праці. Товариство складалося з 3-х секцій (культурно-просвітницької, торгівельно-промислової та гуманітарної) і нараховувало бл. 60 членів, серед яких галичанки Б. Баранова, М. Кекішівна, А. Паладійчукова, П. Бемко, С. Юринець та наддніпрянки М. Старицька-Черніхівська, С. Русова та ін. 12 вересня 1919 р. Б. Баранова та її заступник М. Кекішівна мали зустріч з С. Петлюрою, під час якої вони запевнили Головного отамана, що жіноцтво «всіма силами буде допомагати правительству в його важкій роботі по будівництву держави»⁶.

³ Олійник С.В. Українська Галицька армія і населення Поділля (липень 1919 — квітень 1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету. — Т. 1. Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. — С. 244–247; Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К.6 Світогляд, 2004. — С. 58–59; Тимченко Р.В. Взаємовідносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). Автореферат дис. на здобут наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01. — Історія України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 13.

⁴ Футулійчук В.М. Культурно-освітня робота в армії і серед населення. — [Електронний ресурс]. — Віртуальна Русь: спільний духовний простір. — Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/futuliuichukv/uga/14.html>

⁵ Телячий Ю.В. Педагогічна діяльність галицького вчителства на Поділлі // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник / Ред. кол. Баженов Л.В., Борисевич С.О., Винокур І.С. та ін. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1. — С. 17.

⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 1 /

Галичан вразило ставлення подільського (наддніпрянського) селянина до галицького бійця, його відповідального обов'язку. «Як же болючо було нераз глядіти на картини, коли то наші бідолашні стрільчики йшли селом. Обідрані, знеможені, погано озброєні, а селянство, молоді, ситі дядьки й парні, під звуки гармошки вистукувало весело закаблуками, посміхаючись під вусом над тими, що ледь ноги за собою тягнули за якусь там Україну», — оцінював обстановку головнокомандувач УГА М. Тарнавський⁷. Така поведінка до болю в серці обурювала галичан: молоде здорове покоління «спокійно сиділо в хаті, цікавилось надходячими жнивими та йшло між собою о заклад, «чия возьме»: «Леніна, Петлюри чи Денікіна...?»⁸. Характер дозвілля взагалі здавалось багатом наддністрянням знуцанням над стрілецькою долею: «Вечорами та ночами йшла по селі широка забава молоді від гри на гармонії аж до стріляння собі в вікна»⁹.

Таке мирно-байдуже повсякдення наддніпрянського селянства дуже пригнітили стрільців УГА. «Чого ми тут прийшли, чого нас сюди ведуть, куди ми йдемо, в які цілі, чого взагалі УГА йде на Велику Україну, коли по тутешніх селах сидить повно молодих, боездатних молодців і ще з нас сміються, що ми воюємо?», — обурювались вони¹⁰. Захист чужої для них Директорії мав бути обов'язком наддніпрянця, а відтепер ставав наддністрянцем. Боець УГА, який півроку вів виснажливу боротьбу за свою державу, не міг повірити, що на Наддніпрянщині, де боротьба ведеться ще з 1917 р., могло бути настільки байдуже ставлення до суспільно-політичних подій. До фізичного виснаження стрільців додалося ще й морально-психологічне розчарування.

«Чому так діється?» — запитував галицький офіційний часопис «Стрілець» і давав пояснення. — «Тому, що тутешній простий народ не має національної свідомості такої, як у Галичині»¹¹. Дійсно, протягом подій Української революції селянин УНР не відзначався високим рівнем національної свідомості. Вихований на соціальних гаслах, національний аспект поведінки проявлявся лише у критичний момент. За відсутності національної ворожнечі між українцями і росіянами, український селянин був здебільшого пасивним спостерігачем боротьби на «національному фронті».

Інакше складалася обстановка на території західних областей України. Тривала боротьба поляків і українців за домінування в Східній Галичині проводилася на ґрунті національному, що змушувало західних українців усвідомлювати свою ідентичність та аналогічно виховувати своїх дітей. Відчуття

Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — С. 591.

⁷ *Тарнавський М.* Спогади. — Львів, 1992. — С. 93.

⁸ *Левіцький О.* Галицька армія на Великій Україні. — Відень: Українські мемуари, 1921. — С. 55.

⁹ Там само.

¹⁰ *Бородисвич Є.* В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (Із воєнного записника 3-тньої бригади). — Нью-Йорк: українське видавництво «Говерля», 1975. — С. 9.

¹¹ Стрілець. — 1919. — 3 серпня.

національності українського селянина колишньої Російської імперії не мало чітко вираженого українського забарвлення, хоча спостерігалось протиставлення своєї окремішності російській. Коли на Поділлі галицькі стрільці запитували селянина «Хто ви, українець?» — часто чули відповідь: «здешній», «всьо равно», «православний», але від москалів себе різко відмежовували, називаючи їх прийнятною для них назвою — «москалі», згідливо «кацапи», рідше «руські», а їхню мову «московською», «руською», або просто — «кацапською»¹².

Попри війну і революцію, Україна володіла значними людськими ресурсами. Ці резерви помічали і галичани, прямуючи центральною Україною. «Нераз я думав собі, — згадував М. Тарнавський, — що коли б цій темній, безідейній масі дати свідомість галицького селянства, ми без труду мали би півтора-мільйонову армію з простору далеко не цілої України»¹³.

На час переходу галичан через р. Збруч особовий склад УГА налічував 53 тисячі вояків і старшин (з них 18 тисяч — багнетів бойового складу), тоді як Дієва армія УНР складалася з 10 тисяч осіб¹⁴. Тобто 4-мільйонна ЗУНР мала майже в півтора рази більшу армію за 30-ти мільйонну УНР, що не в останню чергу залежало і від рівня національної свідомості.

Тому окрім свого прямого обов'язку — зі зброєю в руках захищати батьківщину — галичани беруться за важелі підйому рівня національної свідомості. Вже 3 серпня газета «Стрілець» наказувала воїнам УГА: «... перше завдання галицьких військ: по дорозі освідомляти тутешню молодь в національному дусі»¹⁵. Починати таку роботу в перші тижні було непросто. Наприклад, у с. Калабаївці поблизу Кам'янця-Подільського дві підозрілі особи намовляли селян не продавати хліба УГА. Перші тижні перебування галичан на схід від р. Збруч змушували їх «з боєм у серці ствердити, що більша часть тутешнього населення відносилася до нас не кажу ворожо, але з певним холодом, не як до людей своїх, але як до чужої армії»¹⁶. Населення Поділля можна зрозуміти — кожна нова військово-політична сила під час війни несла із собою примус, реквізиції, повинності. До того ж, подолян лякала форма австро-угорського сразка, що її носили галичани.

Як стверджує О. Левицький, УГА вистачило одного місяця для зміни ставлення подільського населення з нейтрально-ворожого на дружнє та сердечне. Цьому сприяла як власна поведінка галицького стрільця, так і рішення спільної військової наради УГА і Дієвої армії про приділення до кожної галицької час-

¹² Волицький В. На Львів і Київ. — Торонто, 1963. — С. 167.

¹³ Тарнавський М. Вказ. праця. — С. 93.

¹⁴ Ковальчук М. Невідома війна 1919: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. — Київ: Темпора, 2006. — С. 29. За іншими даними, УГА нараховувала бл. 50 тисяч осіб, тоді як Дієва армія — бл. 35 тисяч. — Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий історичний огляд). — Мюнхен: Друкарня С. Слюсарчук, 1946. — Кн. 2, Част. III. — С. 135.

¹⁵ Стрілець. — 1919. — 3 серпня.

¹⁶ Мишуга Л. Завдання етапу армії // Стрілець. — 1919. — 4 вересня.

тини, штабу бригади і вище наддніпрянського старшини, який мав допомогти наддністрянням краще адаптуватися до нових умов дислокації і проводити роз'яснювальну роботу серед місцевого населення про роль і завдання перебування галичан на «Великій Україні».

Основною умовою для проведення національно-просвітньої роботи було входження військовослужбовців у тісний контакт з місцевим населенням на побутовому рівні. Процес знайомства відбувався дуже просто. Якщо більшовики та повстанці, вриваючись у хату, наказували господині накривати стіл, господарю нагодувати коней, погрожуючи і разі відмови побиттям чи розстрілом, то галичани подібну практику рішуче відкинули. «Зайнявши квартири в будь-якому селі, галицький старшина чи стрілець входив спокійно до призначеного йому дому, а знімаючи шапку, чемно промовляв: «Слава Ісусу Христу» або «Добрий день» чи «Добрий вечір». Господарі, заскочені таким привітом, дивувались, як це так, москаль (так в українських селах називали вояків), а здоровить по людськи! Приємно вражені й осмілені таким привітом, господарі починали розмову — хто ви такі і звідки, за що воюєте і з ким ідете — з Петлюрою чи проти Петлюри і т. д. Така розмова кінчалася звичайно гостинно — «чим хата багата» і добрі відносини нав'язувались»¹⁷. Змучене терором населення горнулось до кожного, хто встановлював лад і спокій, нормальні людські стосунки.

Для координації зусиль у культурно-просвітній сфері 11 серпня 1919 р. постав «Відділ для освіти при Команді Етапу Галицької армії» на чолі з сотником О. Левицьким. Відділ мав провадити діяльність як серед війська, так і цивільного населення. В його завдання входило ліквідувати неписьменність та поглиблювати освіту серед війська, прищеплювати бійцям національно-патріотичні ідеї, проводити культурно-просвітницьку роботу серед населення на схід від Збруча, пробуджувати в селянських масах національну свідомість тощо.

Зв'язок з місцями здійснювався через трьох старшин, які в своєму розпорядженні мали групу з 6 етапних сотень. Для роботи в інших об'єднаннях призначалися «освітні старшини». Філії відділу знаходилися у Вінниці, Могилеві, Проскурові, Кам'янці-Подільському.

Широкою була сфера запланованої діяльності. Відділ поділявся на відчитову, бібліотечну, видавничу, співацьку і театральну секції. Перелік заходів, які здійснювали члени відділу, складався із влаштування віч та бесід, організації театральних вистав, постачання преси та книжок на село, відновлення та відкриття нових бібліотек та читалень «Просвіти», організація виступів хорових капел та співання пісень тощо. З метою уніфікації робіт відділ опрацював спеціальну інструкцію, в якій докладно представлено завдання просвітньої роботи та способи її організації. У «Стрільці» було надруковано засади проведення агітацій та бесід.

Передовсім агітатори мали акцентувати на національному моменті. Слід було наголошувати, що лише власна українська держава дасть у повній мірі все необхідне українцеві. Кожен українець мусив розмовляти українською мовою,

¹⁷ Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. — Торонто: Логос, 1966. — С. 173.

бо «кінь не гавкає». Роблячи короткі виклади з історії слід було прищеплювати ненависть до тих іноземців, які хочуть знищити українську державу. Належало регулярно повторювати, що служити в українському війську — це найбільша честь. Проводити просвітницьку роботу належало серед усіх верств населення обох статей, регулярно співати українських пісень, передовсім, «Не пора», «Ще не вмерла Україна», «Гей на горі Січ іде». Місцем перебування Команди Етапу УГА стала Жмеринка, тому переважну частину своєї роботи просвітники провели саме в цьому районі. Серед працівників відділу були: А. Озарків, В. Апостол, Ю. Стефанюк, П. Івасевич, О. Бійовський, І. Сенюта, М. Кравець, І. Чебан, І. Романків та інші.

Культурно-освітня робота розпочалася швидко. Кількість присутніх на вічах досягала 150–300 осіб. Серед питань, що їх обговорювано, були: хто такі галичани, завдання галичан на Наддніпрянщині, потреба створення збройних сил, інформування про поточні події на фронті та світі, актуальні економічні питання тощо.

Наслідки віч були очевидні. Як свідчив сучасник-галичанин, «Населення, що перед вічем недовірливо «бокувало» від Галичан та пускало на їх адресу насмішливі й обидні замітки, — після віча, триваючого іноді й більше годин, підходило до цих Галичан; доповнювало іноді дуже остроумними запитаннями все те, що чуло від бесідників, та запрошувало приїхати в те або друге село й уладити подібне віче»¹⁸. Попри присутність на селі агітаторів різних політичних сил, розмаїття програм та настроїв, пропагандистам галичанам вдалося налаштувати селян на конструктивну бесіду. Як відгукувалися подоляни, «Ви одні, що сказали: вперед лад та спокій, перш усього сильна українська держава. Вперед зуби — а потім, пожалуй, і кусайся!»¹⁹. Як стверджує О. Левицький, з 11 серпня по 24 листопада 1919 р. відділ для освіти провів 18 віч²⁰. І. Романків у звіті про просвітню діяльність УГА свідчить, що лише за період з 25 вересня по 15 жовтня відбулося 18 віч²¹. Вочевидь, через помітні зрушення в суспільній атмосфері довкола ставлення населення до збройних сил і певний патріотичний підйом, 3 жовтня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР виділила кілька мільйонів гривень «на культурно-просвітню працю у війську»²².

Зважаючи на низький освітньо-культурний рівень переважної маси селянства особливу роль у просвітній діяльності мали засоби образно-художнього слова — театри. Відділ освіти мав у своєму розпорядженні аматорський театр під проводом хорунжого Костіва. У своєму репертуарі театр мав головним чином вистави побутового характеру: «Жидівка вихрестка», «Ой не ходи Грицю», «Наталка Полтавка» та гастролював у районах Жмеринки, Бару, Браїлова.

¹⁸ *Левицький О.* Вказ. праця. — С. 69.

¹⁹ Там само. — С. 73.

²⁰ Там само. — С. 71–72.

²¹ Стрілець. — 1919. — 28 жовтня.

²² Директорія, Рада Народних Міністрів... — С. 534.

Начальна команда УГА також воліла мати у своєму розпорядженні театр. Після відмови Директорії УНР виділити одну трупу для УГА, Начальна команда запросила галицьку трупу «Новий Львівський театр», який з 27 вересня отримав назву «Державний театр при Начальній Команді Галицької армії» на чолі з Л. Гринішаком. З переїздом до Вінниці театр розпочав активну діяльність. Після того, як свого часу більшовики зробили кілька обшуків глядачів, у Вінниці театр завмер, відновившись лише після приїзду галичан. Репертуар театру складався здебільшого з історичних п'єс («Невільник», «Маруся Богуславна» «Гетьман Дорошенко», «Сава Чалий» та ін.). Звичайно, артистам не завжди вистачало артистизму, декорацій чи приміщень, але вони, свідомі своєї поважної місії, працювали з повною віддачею, допомагаючи воїнам відпочивати і пробуджуючи свідомість населення.

Помітивши «інформаційний голод» українського села та солдат на фронті, галицькі просвітники паралельно з організацією доставки преси на місця налагодили друк брошур. Серед таких можна назвати «За що ми боремося» і «Казка про державу» О. Назарука, «Під ляцьким наїздом» Г. Задорожного, «Україна в міжнародній політиці» та ін. Передбачаючи насторожену реакцію на синю обмундирування галицької армії було видано брошуру «Що то за люди в австрійській формі йдуть з нашими стрільцями?». Тут пояснювалося, що землі за р. Збруч з давніх-давен заселені українцями, але багато років вони перебували під ярмом інших держав. «Наші земляки мусили служити в Австрійській армії, через те і досі ходять в Австрійській формі, хоч вже рік назад під час революції в Австрії скинули з себе Австрійське ярмо», — наголошувалося тут.

Зважаючи на важливість релігійного фактора впливу на населення, галицькі стрільці та старшини намагалися знайти контакт з місцевим духовенством. У міру просування у глиб Поділля газета «Стрілець» акцентувала на важливих питаннях для галичан: «Чому оповістки й надписи по українських церквах в столиці українського Поділля і тимчасової столиці УНР не пишуться на державній українській мові, а на чужій — і 2) чому церковнослов'янський текст нашого богослужіння читається по українських церквах Кам'янця у московській (!) вимові...»²³. Однак відчувши неприязнь і неналаштованість подільського духовенства до контакту і конструктивної роботи на державній ниві, керівництво ЗУНР і УГА обережніше підходить до релігійного чинника. У рекомендаціях для агітаторів вказувалося: «В релігійні справи не мішатися, а шанувати тільки тих священиків, які правлять по-українськи»²⁴. Консервативне, лояльно налаштоване до російського царського режиму духовенство Поділля і Наддніпрящини поступалося професійному рівню греко-католицьким священикам тому негативно сприйняло свідомих державницької ідеї духівників УГА. «Всього в галицькій армії відслужило близько сотні духівників і кожен третій з них загинув у час бойових дій»²⁵.

²³ Стрілець. — 1919. — 10 серпня.

²⁴ Стрілець. — 1919. — 9 вересня.

²⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — С. 189.

Звичайно, не слід переоцінювати національно-просвітню діяльність УГА та інтелігенції серед українців Поділля і Наддніпрянщини. Попри важливість і дієвість пропагандистської праці серед населення, вона не мала сталого, регулярного характеру. Апарат Відділу для освіти Команди етапу не мав розгалужених осередків. Військові частини проводили віча і займалися національним пробудженням місцевих мешканців шляхом свого руху. Коли військові підрозділи йшли далі, населення знову поринало в сферу побутових проблем. Для тривалого ефективного впливу належало встановити тісний зв'язок з місцевою свідомою інтелігенцією, яка б продовжила культивувацію державницьких ідей.

Та головне: не перший рік велася збройна боротьба на українській території. Населення стомилося від постійних реквізицій, мобілізацій, артилерійських залпів і страху за власне життя. Численні агітатори різних політичних партій та швидкоплинна зміна ситуації відбивали у сільського населення інтерес до подій у державі. Крім того, бойові дії велися влітку, коли пріоритетну увагу селянин приділяв землі і врожаю.

Проте перебування УГА на Поділлі та просвітницька робота не пройшли безслідно. Зокрема, можемо говорити про тенденцію до зміни ставлення місцевих мешканців до галичан з нейтрально-вичікувального до дружлюбного. Зокрема, селяни с. Бахматівка з власної ініціативи забезпечили продуктами деякі відділи армії, а в Межиріві «Комітет збірки для ранених, вдів і сиріт» допомагав продуктами Жмеринському військовому шпиталю. Після наведення порядку у м. Літин галицьким поручником Колодницьким вдячні мешканці міста влаштували лікарню для хворих бійців і забезпечили її ліками. Братні почуття наддніпрянців проявилися і під час пошесті тифу, що вразила українські збройні сили восени 1919 р.: «самі заражувались, хорували і вмирили, а нами опікувались, переховували в себе і доглядали»²⁶. Коли у результаті збройної боротьби зі Збройними силами Півдня Росії УГА перейшла на бік білогвардійців, у Кам'янці поширилось гасло «бий галичан». Проте свідчень про погроми не знаходимо: «Не піднялася ні одна селянська чесна рука, щоб вдарити каменем галицького стрільця»²⁷.

Кількамісячний період співіснування УНР і ЗУНР завершився фіаско: збройні сили зазнали поразки, державні центри загострили відносини аж до денонсації Акту злуки. Однак липень–жовтень 1919 р. має важливе значення в історії Української революції, адже відбувся безпосередній діалог не лише очільників чи делегатів УНР і ЗУНР, але й тисяч пересічних громадян, військових, управлінців. Кількамісячна культурно-просвітня діяльність УГА мала позитивні наслідки, обмежені загальним несприятливим ходом боротьби. По-суті, відбулося підживлення ідеї соборності України. Сталися певні зрушення у національній свідомості українців, оскільки, хоча і формально, але протягом літа–осені 1919 р. обидві українські республіки вели спільну боротьбу за незалежність України. Як прецедент, це мало велике значення, оскільки сприяло

²⁶ Станимир О. Вказ. праця. — С. 174.

²⁷ Левицький О. Вказ. праця. — С. 85.

зростанню спільноукраїнської ідентичності населення, що довгий час перебувало у складі різних держав.

**КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УГА
НА ПОДОЛЬЕ
(июль–октябрь 1919 г.)**

Наталия Годун (к.и.н., на должности доцента кафедры социально-гуманитарных дисциплин Университет новейших технологий, г. Киев)

В статье исследовано причины, обстоятельства и последствия культурно-просветительской деятельности Украинской Галицкой армии на Подолье в июле–октябре 1919 г. Указывается, что эта деятельность была направлена на повышение уровня национального сознания местного населения.

Ключевые слова: Украинская революция, культурно-просветительская работа, Украинская Галицкая армия, Подолье.

**CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF UGA ON PODILLIA
(july–october 1919)**

Nataly Godun (Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, University of emerging technologies)

The article analyzed the reasons, circumstances and consequences of cultural and educational activity of Ukrainian Galician army on Podillia in July–October 1919. It is shown that this activity was governed on increasing of national consciousness of local people.

Keywords: Ukrainian revolution, cultural and educational activity, Ukrainian Galician army, Podillia

УДК 94:63:378.663(477)»193»

Сергій Білан*

ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ЇХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ у 30-х рр. ХХ ст.

В статті розкрито зростання значимості людського фактора у сільсько-господарському виробництві та висвітлено роль фахівців-аграрників та їх соціально-професійних рис у піднесенні сільського господарства України в 30-х рр. ХХ ст., його подальшому розвитку та розбудові радянської держави.

Ключові слова: сільське господарство, кадрове забезпечення, фахівці-аграрники, передвоєнна доба.

Людський фактор має вирішальне значення для функціонування будь-якого виробництва, оскільки рівень спеціальних знань працівників, їх професійні уміння та навички, а відповідно й психологія обумовлюють виробничий процес та його результати. Безпосередні виробники, які володіють певним виробничим досвідом, становлять головну продуктивну силу суспільства, постійно удосконалюючи знаряддя та засоби виробництва, і все ширше використовуючи багатства природи, саме вони підвищують продуктивність праці.

Сьогодні аграрна галузь, як і Україна в цілому, потребує комплексних реформ та фахівців, здатних втілювати їх у життя. Реалізація стратегічних напрямів аграрної політики, спрямованих на глибоке реформування сільського господарства на засадах приватної власності на землю та майно, нарощування обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції, створення умов для вільного вибору видів виробничої діяльності значно залежить від рівня підготовки фахівців, зайнятих в агропромисловому виробництві, і обумовлює необхідність нового підходу до кадрового забезпечення села.

У зв'язку з цим, особливого інтересу набуває передвоєнне десятиліття (1929–1939 рр.), коли внаслідок колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті українського села відбулись кардинальні зміни, що найсуттєвіше відбилися на формуванні його трудових ресурсів.

Історіографія проблеми формування кадрового потенціалу сільськогосподарського виробництва України та шляхів підвищення ефективності його використання має досить глибоке і давнє коріння, над розв'язанням яких працювала велика кількість дослідників у різних галузях науки. Так, окремі аспекти досліджуваної теми знайшли певне відображення у працях таких науковців, як

* Білан Сергій — кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України, bilanso@bigmir.net.

Ю. Борисов, О. Бугуцький, І. Груц, Н. Грушинець, Ю. Дячина, К. Іванович, Т. Іщенко, С. Коломієць, О. Лукашевич, К. Левикін, В. Михайлик, І. Нікітін, Н. Падун, М. Стеценко, Н. Талалуєва, В. Уваров та ін. Однак, наявна література не дає достовірного уявлення про рівень зайнятості сільського населення, відповідності його фізичних та професійно-кваліфікаційних здібностей технічним характеристикам і виконуваним функціям в умовах радянської моделі розвитку сільськогосподарського виробництва.

У зв'язку з цим, метою даної статті є аналіз та висвітлення місця і ролі спеціалістів у відбудові сільського господарства, посилення залежності його результатів від якості, мотивації та характеру використання робочої сили в цій галузі України у 30-х рр. ХХ ст.

Розробляючи заходи розвитку сільського господарства в другій п'ятирічці, ЦК ВКП(б) висунув гасло підвищення врожайності всіх зернових і технічних культур на 50% порівняно з першою п'ятирічкою¹. Головними умовами розв'язання цього завдання стали, з одного боку, здійснення подальшої технічної реконструкції сільського господарства та розвиток агротехнічної науки, а з іншого — удосконалення професійних навичок, виробничого досвіду та культури сільських мешканців, що призвело до зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства у передвоєнний період.

Зокрема, у вирішенні проблеми підготовки сільськогосподарських фахівців партійно-державне керівництво займало позицію, суть якої полягала в тому, що формувати виробничі кадри необхідно паралельно з організацією колективних господарств. З цього приводу голова ВЦВК і член політбюро ЦК ВКП(б) М. І. Калінін писав: «Ми маємо на меті зробити те саме, що відбулось за часів захвату комуністами влади, у процесі якого було створено Червону армію, яка непогано організована. Виробляючи зерновий хліб швидкими темпами, ми також будемо створювати свою, необхідну для цього армію»².

Практика соціалістичного будівництва виявила три основні шляхи вирішення проблеми підготовки кваліфікованих сільськогосподарських працівників: 1) спеціальне навчання через систему різних навчальних закладів (інститути, технікуми, школи, курси тощо); 2) висування передовиків сільського господарства на провідні посади та проблемні ділянки виробництва; 3) направлення міських працівників на роботу в сільську місцевість. Місце і значення кожного з цих шляхів підготовки кваліфікованих працівників на всіх етапах розвитку сільського господарства було різним, але завжди в цій справі вирішальну роль відіграла «радянська держава», яка здійснювала основні фінансові та організаційні заходи на основі чотирьох постулатів кадрової політики досліджуваного періоду — «найкоротші терміни», «найбільша чисельність», «найвища кваліфікація», «комуністична ідеологія» підготовки нових фахівців, від яких залежав успіх «соціалістичної реконструкції народного господарства». Так, якщо до початку першої п'ятирічки в сільському господарстві СРСР за даними станом на 1 січня 1928 р. працювало лише 17,8 тис. фахівців, з яких 9,3 тис. мали вищу

¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 17. — Арк. 56.

² ЦДАВО України. — Ф. 806. — Оп. 1. — Од. зб. 2691. — Арк. 21.

освіту і 8,5 тис. техніків з середньою освітою, що становило менше одного фахівця на тисячу господарств, то в результаті першої п'ятирічки сільське господарство отримало до того, що воно вже мало, ще 25 тис. фахівців вищої кваліфікації і 45 тис. середньої кваліфікації. Відтак, за першу п'ятирічку було підготовлено в 3 рази більше фахівців вищої кваліфікації і в 5 разів більше фахівців середньої кваліфікації порівняно з тим, що було до початку першої п'ятирічки. Зі складу фахівців з вищою освітою налічувалося 9,5% робітників, 41,6% селян, 35,3% службовців та 13,6% представників інших соціальних верств, а з середньою освітою відповідно — 13%, 46,7%, 31,3%, 9,0%³.

Таблиця 1.1.

Розподіл фахівців сільського господарства за статтю, партійністю і освітою (станом на 1 травня 1933 р.)⁴

Назва спеціальності	Всього фахівців	В тому числі за (у %)						
		стать		партійність		освіта		
		чоловіки	жінки	члени ВКП (б)	безпартійні	вища освіта	середня освіта	без освіти
Агрономи	16678	82,3	17,7	6,4	93,6	49,0	27,4	23,6
Фахівці з сільськогосподарського машинобудування та механізації сільського господарства	2475	94,6	5,4	14,8	85,2	40,1	25,5	34,4
Землепорядники	15774	95,7	4,3	3,4	96,6	17,4	40,1	42,5
Зоотехніки	4487	80,5	19,5	5,7	94,3	50,6	25,0	24,4
Меліоратори	4466	95,7	4,3	3,1	96,9	39,0	35,7	25,3
Організатори сільського господарства	7126	95,3	4,7	12,2	87,8	38,8	32,4	28,8
Ветеринарно-санітарні фахівці	6143	95,1	4,9	3,2	96,8	61,6	6,0	32,6

Організація та характер виробництва в колгоспах і радгоспах України у 1929–1939 рр. зумовили використання як постійних, так і тимчасових працівників. Контингент постійних працівників включав керівну ланку (директор (голова колгоспу), його заступники, керівники дільниць або відділень), агро-техперсонал (інженерно-технічні робітники, агрономи), службовців (бухгалтери, рахівники) і кваліфікованих робітників (трактористи, комбайнери, шофери,

³ Родионов М. Задачи укрепления техническими кадрами колхозов и МТС // На аграрном фронте. — 1933. — № 5. — С. 84.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 806. — Оп. 1. — Од. зб. 2691. — Арк. 35.

ремонтні робітники). Групу тимчасових працівників складали сезонні робітники, що працювали у господарствах з початку весни до початку зими (причіплювачі, помічники комбайнерів, заправники, водовози та ін.) і поденні працівники, які наймалися на період виконання окремих робіт (молотьба, скиртування, вантажні, просапочні й транспортні роботи тощо).

Штат працівників радгоспів для УСРР був затверджений в 1929 р. і не змінювався протягом всього довоєнного періоду⁵.

Таблиця 1.2.

Штат працівників радгоспу

Працівники	Кількість (осіб)
Постійні працівники:	
- адміністративний персонал	5
- агрономічний персонал	18
- інженерно-технічний персонал	16
- конторський персонал	34
- трактористи та інші кваліфіковані робітники	133
- некваліфіковані робітники	64
Тимчасові працівники	540
Всього	810

Отже, згідно затвердженого штату, виробничий колектив радгоспу на 66% повинен був складатись із тимчасових працівників. Протягом 1929–1933 рр. вони щорічно становили 60–70% загальної кількості працюючих робітників в радгоспах, що пояснювалось низьким рівнем механізації збиральних робіт та нестачею транспортних засобів⁶. У 1934–1936 рр. у зв'язку з посиленням технічної бази сільського господарства чисельність тимчасових робітників в радгоспах помітно зменшилась, і переважну більшість вже становили постійні робітники. Так, в 1936 р. в господарствах Наркомату радгоспів частка тимчасових робітників становила лише 27%⁷.

Контингент тимчасових робітників формувався кількома способами, головним із яких було укладання угод з колгоспами та радгоспами. У перші роки господарювання колективних господарств угоди ґрунтувались переважно на взаємній зацікавленості обох сторін: радгоспи проводили обробіток частини колгоспних земель, а колгоспи за це надавали робітників та живу тяглову силу. Згодом, коли почались серйозні труднощі з господарським освоєнням земель, радгоспи стали неспроможні укласти угоди такого характеру, і тому було використано адміністративні методи — за вказівкою ЦК КП(б)У районні та

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4860. — Оп. 1. — Од. зб. 4826. — Арк. 12.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 418. — Арк. 18.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4860. — Оп. 1. — Од. зб. 4823. — Арк. 38.

обласні партійні комітети віддавали накази адміністраціям колгоспів постачати радгоспи робочою силою.

Адміністрації радгоспів практикували також вербування робочої сили, яке відбувалось як через обласні відділи Наркомату праці, так і через радгоспних агентів. Здебільшого, вербування здійснювалось в селах тієї області, де розташовувався радгосп, проте інколи вербувальники привозили робочу силу і з віддалених областей України.

Досить поширеним способом формування контингенту тимчасових робітників були «мобілізації» працівників міських промислових підприємств, військовослужбовців, студентів, а в самих радгоспах — домогосподарок та учнів загальноосвітніх шкіл. Слід відзначити, що використання в зерновому виробництві цілої «армії» випадкових людей — тимчасових робітників, виявилось нераціональним. У 1933–1934 рр. питання про виробничі кадри стояло в радгоспах надзвичайно гостро, оскільки першоосновою такого стану речей був авантюристичний задум уряду формувати кадри в процесі форсованого будівництва радгоспів. Внаслідок короткотермінової професійної підготовки в господарства приходили фахівці з низьким рівнем кваліфікації, який не відповідав складному характеру механізованого виробництва. Ситуація ускладнювалась величезною плинністю тимчасових працівників, яка щороку в деяких господарствах сягала 60–70% загальної кількості працівників.

Поступово з розширенням діяльності радгоспів комплектація керівних кадрів і фахівців відбувалась шляхом курсової підготовки, контрактації та вільного найму. Так, більшість директорів українських радгоспів були призначені на посади після закінчення короткотермінових курсів при ЦК ВКП(б). Посади заступників директорів з технічної частини були укомплектовані фахівцями, взятими із цукрової промисловості. Зокрема, для підготовки фахівців керівної ланки радгоспів в 1933 р. в м. Харків були відкриті Вищі агроіндустріальні курси, термін навчання на яких становив один рік⁸.

Велика увага підготовці та перепідготовці колгоспних бригадирів була приділена в період другої п'ятирічки. Так, у 1936 р. на Україні перепідготовку пройшли 15 тис. бригадирів-рільників, майже 8,5 тис. бригадирів-тваринників і 5,6 тис. бригадирів садово-городніх бригад⁹.

У другій половині 30-х років ХХ ст. підготовку керівних кадрів і фахівців для радгоспів і колгоспів було організовано через мережу вищих навчальних закладів та технікумів. Зокрема, цим займались Київський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, ряд вищих навчальних закладів м. Харків (Інститут зернових культур, сільськогосподарський, інженерно-економічний та автодорожній інститути), Одеський інститут зернових культур, Херсонський сільськогосподарський інститут та багато інших. При Київському політехнічному інституті було відкрито курси інженерів-механіків, термін навчання на яких спочатку був встановлений 4,5 місяці, а згодом в 1935 р.

⁸ ДАРФ. — Ф. 5446 (). — Оп. 14 (1933 р.). — Од. зб. 2439. — Арк. 46.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6916. — Арк. 23.

збільшений до 8 місяців¹⁰. При деяких радгоспах працювали вечірні робітфаки, які здійснювали підготовку слухачів до вступу у сільськогосподарські вищі навчальні заклади та технікуми з числа їх працівників. Наприклад, робітфак в радгоспі ім. С.В. Косіора Миколаївської області здійснював підготовку слухачів до вступу в Херсонський сільськогосподарський інститут¹¹.

Інженерно-технічний та агрономічний персонал був сформований за допомогою контрактації студентства та системи найму. Працівники Зернотресту не зустрічали перешкод з боку керівництва вищих навчальних закладів щодо залучення студентства до польових робіт¹², навпаки їм допомагали партійні та профспілкові організації. Студенти вищих навчальних закладів та учні технікумів, закріплені за Зернотрестом, проходили виробничу практику в зернорадгоспах¹³, адміністрації яких, використовували практикантів у виробничому процесі, як правило, заповнюючи ними нестачу механізаторів, особливо під час жнив.

Характерно, що підбір студентів-випускників відбувався не за рівнем кваліфікації майбутніх фахівців, а за соціальним походженням й партійною приналежністю, а відтак, у професійному відношенні підбирались не найкращі кадри. В 1933–1934 рр. у зв'язку з «деякими труднощами в сільському господарстві» в УСРР у вищих навчальних закладах було проведено дострокові випуски студентів, яких шляхом контрактації зараховували на посади інженерів, інструкторів-механіків, техніків, помічників завідуючих дільницями¹⁴.

Фахівців агрономічної і бухгалтерської груп здебільшого наймали на роботу, що пояснювалось їх невеликою чисельністю порівняно з інженерно-технічними робітниками в сільському господарстві досліджуваного періоду. Незважаючи на гігантські розміри земельних площ, радгоспи мали в своєму розпорядженні лише по 1–3 агрономів, які нерідко мали низьку кваліфікацію. Наприклад, у Дніпропетровській області в 1933 р. на 600 виробничих ділянок було 150 дільничних агрономів¹⁵, які мали спеціальну агрономічну освіту, а решта були рільниками з колгоспів — людьми, які не володіли навіть елементарними основами агрономії.

Недостатню укомплектованість фахівцями, особливо брак дільничного персоналу (дільничних агрономів, механіків, які безпосередньо здійснювали технічний інструктаж та ін.) наочно демонструють дані таблиці 1.3¹⁶.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Од. зб. 1187. — Арк. 14.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Од. зб. 1271. — Арк. 317.

¹² ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 551. — Арк. 9.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 11. — Од. зб. 1650. — Арк. 25, 27, 42.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 13. — Од. зб. 88. — Арк. 53.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6270. — Арк. 37.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6270. — Арк. 78.

**Укомплектованість дільничним персоналом колгоспів УСРР
станом на 1 червня 1933 р.**

Область	Старші агрономи			Дільничні агрономи			Старші механіки			Дільничні роз'їзні механіки		
	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості	потрібно	наявні	відсоток забезпеченості
Київська	72	72	100,0	271	226	83,4	72	72	100,0	396	193	48,3
Вінницька	91	91	100,0	546	199	36,4	91	91	100,0	440	152	34,5
Харківська	48	49	102,0	288	100	34,5	48	48	100,0	288	107	37,1
Чернігівська	14	14	100,0	84	10	11,9	14	14	100,0	84	15	17,8

Переважає більшість виробничих дільниць працювали взагалі без агроперсоналу, а функції їх завідувачів виконували «вчорашні трактористи або комбайнери». Наявний агрономічний персонал був просто неспроможний керувати дільницями, площі яких займали від 8 до 12 тис. га, оскільки агрономи були недостатньо ознайомлені з технікою сільського господарства, яка надходила в колгоспи і радгоспи — машинами, комбайнами, тракторами, що стало серйозною перешкодою для того, щоб вони могли виконувати функції дійсних керівників великого механізованого господарства. Переважає більшість механіків були практиками без теоретичної підготовки, які не знали елементарних вимог агротехніки, причин, що породжують забур'яненість полів, наслідків дрібної оранки тощо, що також не могло не відбиватись на правильному використанні машинно-тракторного парку, раціональному поєднанні механізації з агротехнікою, більш ефективному використанні всієї технічної потужності колгоспно-радгоспного виробництва.

Проте, поява нових засобів праці, машин (тракторів, комбайнів, автомашин тощо) та створення машинно-тракторних станцій загострили проблему механізаторських кадрів в сільському господарстві УСРР, оскільки у найкоротший термін вимагали масової підготовки з ще неписьменних і малограмотних селян фахівців невідомих раніше механізаторських професій. Підготувати самостійно понад чверть мільйона механізаторів на рік українське село не могло, колгоспи не мали для цього фінансових можливостей, матеріальних засобів, викладацьких ресурсів та досвіду, тому у формуванні виробничих кадрів радгоспів і колгоспів брали участь й великі промислові підприємства. Так, на заводах Києва та Харкова було відкрито курси для підготовки інструкторів-механіків з числа кваліфікованих робітників (токарів, слюсарів, механіків та ін.), після закінчення яких вони виїздили на постійну роботу в радгоспи та колгоспи.

Промислові робітники, які прийшли в МТС принесли з собою своєрідну культуру індустріальної праці, що наклало відбиток на характер і рівень під-

готовки перших механізаторів з селян, які навчалися не тільки на спеціальних курсах, але і безпосередньо в МТС, запозичуючи досвід і знання у посланців заводів і фабрик. Щорічно таким чином навчалось до 10% всіх працівників тракторних бригад. У досліджуваній період значного поширення набуло й індивідуальне учнівство, зокрема у 1933 р. цим способом навчання в МТС і МТМ було охоплено близько 17 тис. осіб¹⁷.

Механізатори, які прийшли в МТС з міста, були в основному ремонтними робітниками. Формування масових механізаторських кадрів, включаючи підготовку (трактористів, машиністів, а потім і комбайнерів) практично повністю здійснювали за рахунок селян, що пояснювалося насамперед масовістю цих професій і порівняною легкістю оволодіння ними, а до допомоги міста вдавалися лише в окремих випадках. Зокрема, у 1933 р. ЦК ВЛКСМ через Наркомзем УСРР направив в МТС понад 1,5 тис. комсомольців — слюсарів, токарів, ковалів, які мали кваліфікацію не нижче 4-го розряду¹⁸.

На виконання рішення ЦК ВКП(б) від 24 травня 1933 р. для масової підготовки кадрів сільського господарства до збиральної кампанії поточного року Наркомземом СРСР був спущений на місце план їх підготовки в кількості 636886 чол., а вже на 10 липня за такими профілями, як комбайнери, план був виконаний на 125,6%, робітники льнотеребильних машин — 88,0%, машиністи на молотарках — 88,2%^{19, 20}. Загалом в УСРР протягом 1933–1935 рр. передбачалося підготувати понад три тисячі інженерів-механіків аграрного профілю.

В другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) відбулась докорінна перебудова системи підготовки кадрів масових професій (трактористів, комбайнерів, шоферів, ремонтних робітників та ін.). Зокрема, були збільшені терміни їх курсової підготовки до 5–6 місяців, школи радгоспного учнівства («радгоспучі») реорганізовані та об'єднані у мережу постійних шкіл, у тому числі шкіл майстрів сільського господарства.

Радгоспучі, організовані за прикладом фабзавучів в промисловості, повинні були стати основною формою підготовки кваліфікованої робочої сили для радгоспів. Передбачалось організувати два типи радгоспучів: 1) початковий — для підготовки робітників вузької і початкової кваліфікації (трактористи-рульові, комбайнери) з терміном навчання 2 роки; 2) підвищений — для підготовки робітників вищої і середньої кваліфікації (бригадири, трактористи I–II категорій) з терміном навчання 3 роки. Однак, навчальні програми радгоспучів були перенасичені загальноосвітніми предметами, тому незважаючи на тривалий термін навчання у 2–3 роки, їх випускники не здатні були відразу працювати бригадами тракторних бригад, а механіки до 1933 р. взагалі ніде не готувались і призначались з кращих механізаторів.

Перші школи для підготовки механіків і бригадирів тракторних бригад, термін навчання яких становив 8–12 місяців, були відкриті лише у 1933 р. На

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6286. — Арк. 165.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6418. — Арк. 39.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6285. — Арк. 117.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 633. — Арк. 21, 24.

відміну від радгоспучів до цих шкіл зараховували висококваліфікованих механізаторів зі стажем роботи не менше 2 років і в 1935 р. лише в Херсонському зернотресті було відкрито вже 4 такі школи²¹.

В 1936 р. в радгоспах були відкриті школи майстрів сільського господарства, які почали готувати кваліфікованих механізаторів, де навчались найкращі з них з загальною освітою не менше 4 класів. Випускники одержували семикласну загальну освіту, спеціальність техніка і звання майстра сільського господарства²².

У 1933–1934 рр. 92% середнього технічного персоналу становили особи без спеціальної освіти — колишні трактористи. Так, у підсумках комісії Наркомзему за 1934 р. відзначалось, що вищі й середні технічні кадри радгоспів за ценом освіти й обсягом знань не відповідають займаним посадам²³.

Найбільший брак технічних кадрів у досліджуваній період відчувався в тваринництві. В апараті центральних установ були абсолютно відсутні відомості про кількість фахівців, що працювали безпосередньо на тваринницьких фермах, оскільки їх було навіть менше, ніж самих ферм. З цієї причини наявні фахівці, які об'їжджали і обслуговували цілі групи ферм, об'єднувались в районні ланки і закріплювались не за фермами, а за районами, а інколи й областями. За даними станом на 1 липня 1934 р. м'ясо-молочні ферми СРСР обслуговували 2395 фахівців вищої кваліфікації, що складало лише 17% їх потреби та 4625 фахівців середньої кваліфікації, тобто 14,6% потреби. На одного фахівця вищої та середньої кваліфікації припадало 6,9 ферми з 875 голів великої рогатої худоби, оскільки кожна ферма нараховувала в середньому 125 голів. На свинарських фермах працювало лише 993 фахівці, з яких всього 6% мали вищу та середню сільськогосподарську освіту. На одного фахівця припадало 25,5 ферм з 2550 гол. Вівчарські ферми обслуговував 171 спеціаліст, що становило 13,3% їх потреби. На кожного фахівця припадало 32,8 ферми з поголів'ям в 27 100 овець. На птахівницьких фермах нараховувалось 1727 фахівців, або 9,8% їх потреби. На одного фахівця припадало 6,2 ферми²⁴. Незважаючи на потужну систему підготовки фахівців в Україні в 1938 р. одному зоотехніку та техніку-твариннику доводилось обслуговувати дві ферми, які були забезпечені технічними працівниками фахівцями з вищою та середньою освітою на 15%²⁵.

Упровадження нових принципів організації праці вимагало також оволодіння колгоспниками і працівниками машинно-тракторних станцій новими виробничими технологіями та методами господарювання. З цією метою була організована широка мережа курсів і шкіл щодо підготовки масових кадрів механізаторів. На кінець 1937 р. на машинно-тракторних станціях України працювало 158 тис. трактористів і бригадирів тракторних бригад, 18 600 комбай-

²¹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 462. — Арк. 119, 123.

²² ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 784. — Арк. 87.

²³ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 542. — Арк. 44.

²⁴ Арзуманян А. Животноводство на переломе // На аграрном фронті. — 1935. — № 1. — С. 89.

²⁵ ДАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 23. — Од. зб. 2838. — Арк. 28.

нерів, 18 400 шоферів, 5700 механіків, 8500 машиністів молотарок та багато інших спеціалістів²⁶.

Фактично з середини 30-х років ХХ ст. в Україні було налагоджено систему підготовки та перепідготовки фахівців для сільського господарства. З метою підготовки керівних колгоспних кадрів (голів колгоспів, бригадирів, рахівників, техніків-рільників, зоотехніків, завідуючих фермами та інших фахівців) була сформована розгалужена мережа стаціонарних районних і міжрайонних шкіл. Перепідготовку колгоспні керівники проходили на різноманітних курсах, що діяли при вищих навчальних закладах та технікумах. Механізаторські кадри готували МТС, де поширеними були школи і курси бригадирів тракторних бригад, трактористів, механіків, комбайнерів, шоферів. Кадри масових професій колгоспного виробництва проходили підготовку в гуртках масового агротехнавання, на курсах технікумів, в школах колгоспного активу та семінарах з відривом і без відриву від виробництва. Так, за масовими сільськогосподарськими спеціальностями лише за 1935–1936 рр. було підготовлено 350 тис. працівників для колгоспів, 274 тис. — для МТС, 26 тис. — для радгоспів²⁷. На кінець 1937 р. у сільському господарстві України працювало 14,8 тис. агрономів, 12,5 тис. зоотехніків, понад 3 тис. ветеринарів, які мали спеціальну сільськогосподарську освіту²⁸. Однак, незважаючи на досить потужну і розгалужену систему підготовки фахівців для сільського господарства України, стан забезпечення потреб колгоспного виробництва працівниками за освітою, національним складом і стажем роботи залишався незадовільним.

У 1937 р. в Україні нараховувалось 27 347 колгоспів, в 254 з яких на момент складання річних звітів не було голів, а в 1938 р. — 1040 не мали керівників, що було пов'язано з їх частими переміщеннями. У 1938 р., за неповними даними, заступників голови не мали 9464 колгоспи, в 1939 р. — 8707 колгоспів. Таким чином, забезпеченість колгоспів цією категорією працівників була задовільною, враховуючи, що багато колгоспів без заступників голів були переважно невеликими господарствами. За Статутом сільськогосподарської артілі, в кожному колгоспі створювалася ревізійна комісія на чолі з головою. У 1937 р., за відомостями 21743 колгоспів, у 2438 колективних господарств не було голів ревізійних комісій, в 1938 р., за відомостями 23568 колгоспів, голів ревізійних комісій не було тільки у 2147 колгоспів, що свідчить про покращення стану цих справ²⁹.

В 1938 р. в сільгоспартілях України нараховувалось 50 336 ферм продуктивної худоби, проте наявний склад завідуючих фермами забезпечував приблизно лише половину потреби. У 1939 р. в середньому на колгосп припадав один працівник цієї кваліфікації, що як правило відповідало числу тваринницьких бригад.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Од. зб. 926. — Арк. 19.

²⁷ Цифры и факты побед социализма (по УССР). — К.: Политиздат., 1939. — С. 78.

²⁸ Цифры и факты побед социализма (по УССР). — К.: Политиздат., 1939. — С. 81.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 14. — Од. зб. 403. — Арк. 33–34, 36.

Незадовільним було становище з зоотехнічними та агрономічними кадрами. У 1935 р. на кожні 100 колгоспів УСРР припадало в середньому 7 зоотехніків, ветеринарний фельдшер і агроном, у 1936 р. — відповідно 22 зоотехніка, ветеринарний фельдшер і 7 агрономів. 1 січня 1936 р. на засіданні ЦК КП(б)У було відзначено, що «... незважаючи на значне збільшення кількості фахівців сільського господарства і на ту колосальну роль, яку повинні зіграти в справі його підйому агроном, зоотехнік, ветеринарний лікар і т. д., до цього часу, внаслідок поганого використання фахівців, у ряді областей та районів республіки вони не зайняли належного їм місця, а тому й не стали дійсними організаторами великого соціалістичного господарства»³⁰.

Про рівень забезпеченості колгоспів механізаторами, трактористами і комбайнерами дає уявлення табл. 1.4³¹.

Таблиця 1.4.

Чисельність фахівців-механізаторів у колгоспах СРСР (1935–1939 рр.)

	1935 р.	1937 р.	1939 р.
Кількість тракторів	123200	254700	365800
Чисельність трактористів	234987	496500	685016
Чисельність трактористів на трактор	1,91	1,95	1,87
Кількість комбайнів	10440	—	104864
Чисельність комбайнерів	10511	29887	82413
Чисельність комбайнерів на комбайн	1,01	—	0,73

З даних, наведених у таблиці 1.4 видно, що потреба колгоспів у трактористах була відносно задоволена, а комбайнерів за темпом технічного зростання колгоспів держава не встигала готувати, оскільки з 1933 р. до 1939 р. парк комбайнів збільшився майже в 10 разів.

Аналізуючи дані про рівень забезпеченості потреб колгоспного виробництва кваліфікованими спеціально підготовленими фахівцями, варто зауважити, що у досліджуваній період відбувалось активне та значне чисельне зростання всіх категорій колгоспних працівників, однак аналіз річних звітів колгоспів показує, що з якісної сторони стан колгоспних кадрів був незадовільним. Так, за даними на кінець 1938 р. з 23528 голів колгоспів 7,5% закінчили районні колгоспні школи, 22,8% — курси і 69,7% не мали сільськогосподарської освіти і не пройшли спеціальної підготовки. З 24390 колгоспних бухгалтерів і рахівників 2,9% пройшли підготовку в районних колгоспних школах, 26,9% — на курсах, 43% були без спеціальної підготовки. В 1939 р. в УРСР без спеціальної підготовки та освіти працювали 75,5% бригадирів рільничих бригад, 62% заві-

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 12. — Од. зб. 16. — Арк. 401.

³¹ Арутюнян Ю.В. Формирование механизаторских кадров в 1900–1940 гг. // Исторические записки. — М., 1958. — Т. 63. — С. 328.

дувачів товарними фермами, 72,3% бригадирів тваринницьких бригад, 87,4% доярок, і, навіть, 10,2% ветеринарних фельдшерів³². Таким чином, більшість кадрів, особливо вищої кваліфікації, осідали в різного роду партійних установах, не потрапляючи в колгоспи, а частина з них, хоча й були направлені на роботу в сільську місцевість, з різних причин довго там не затримувались, оскільки такі працівники зазвичай замінялися практиками без спеціальної підготовки та вищої і середньої освіти.

На фоні загальної нестачі освічених фахівців у галузі землеробства та тваринництва, варто відзначити їх неправильний розподіл між центральними, обласними та районними установами в системі Наркомзему і безпосередніми виробничими одиницями. Як зазначив керівник Донецької області на одній із виробничих нарад, «ситуація полягає в тому, що чим ближче до колгоспу і радгоспу, тим менше кваліфікованих працівників технічного, агрономічного і зоотехнічного персоналу»³³.

Таблиця 1.5.

Склад старших агрономів МТС станом на 1 квітня 1938 р.

Область	Всього	Освіта					
		Вища		Середня		Нижча	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Вінницька	91	50	55,0	26	28,6	15	16,4
Київська	72	32	44,5	18	25,0	22	30,5
Харківська	48	13	29,0	20	46,6	15	30,4
Чернігівська	15	6	39,0	4	27,5	5	33,5
Всього	226	101	42,0	66	30,3	57	27,7

Серед старших агрономів бурякових МТС більша половина (58%) мали середню і нижчу освіту і тільки 42% працювали з вищою освітою.

Науково підготовлені і висококваліфіковані сільськогосподарські працівники, без яких неможливе було підвищення продуктивності праці в сільському господарстві, відігравали важливу роль у розвитку сільського господарства України в передвоєнні роки. В 1939 р. у колгоспах республіки працювало 1063 агрономи, 5222 агротехніки, 3490 зоотехніків, 11856 ветеринарних фельдшерів³⁴. Крім того в радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах у 1939 р. було 2558 агрономів, 989 агротехніків, 1664 зоотехніки, 619 техніків тваринництва, 503 ветеринарних лікарів, 1318 фельдшерів і т.д. У 1940 р. у

³² ЦДАВО України. — Ф. Р-27. — Оп. 12. — Од. зб. 16. — Арк. 404.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Од. зб. 6492. — Арк. 52.

³⁴ Народне господарство УРСР: Статистичний довідник. — К.: Народне господарство та облік, 1940. — С. 105.

МТС працювало 8030 агрономів³⁵. Однак така кількість фахівців сільського господарства, хоч і була відносно великою, далеко ще не задовольняла потреб колгоспно-радгоспного виробництва. Так, наприкінці досліджуваного періоду ще не кожний колгосп мав агронома, навіть разом з агрономами МТС їх було майже в 2 рази менше, ніж самих колгоспів.

На середину 1939 р. в МТС, радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах республіки працювало 160 тис. трактористів, понад 30 тис. комбайнерів і 9,2 тис. шоферів. Керівні кадри колгоспного виробництва в Україні напередодні Великої Вітчизняної війни складали: понад 27 тис. — голів колгоспів, 33,6 тис. — бухгалтерів і рахівників, майже 97 тис. — бригадирів рільничих і тваринницьких бригад, 24 тис. — завідуючих фермами³⁶.

Отже, формування виробничих кадрів сільськогосподарського виробництва здійснювалось у процесі організації господарств шляхом прискореної підготовки фахівців, що зумовило їх низький професійний рівень і неспроможність належним чином обслуговувати сільське господарство. Поступове впровадження бригадної організації праці та піднесення виробничо-технічного рівня селянства, покращили процес використання трудових ресурсів сільського господарства та підняли продуктивність їх праці. Крім того, у другій п'ятирічці була проведена реорганізація системи підготовки фахівців, головним напрямом якої було закріплення за господарствами ряду вищих та середніх навчальних закладів, а також збільшення термінів курсової підготовки фахівців масових професій. Здійснення цих заходів дозволило підняти рівень кваліфікації працівників сільського господарства, що позитивно вплинуло на його організацію.

ТРАНСФОРМАЦИИ АГРАРНОЙ СФЕРЫ УКРАИНЫ И ПОИСК ПУТЕЙ ИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЕ в 30-х гг. XX ст.

Билан Сергей (кандидат исторических наук, доцент Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, bilanso@bigmir.net)

В статье раскрыт рост значимости человеческого фактора в сельскохозяйственном производстве и освещена роль специалистов-аграриев, а также их социально-профессиональных качеств в подъеме сельского хозяйства Украины в 30-х гг. XX ст., его дальнейшем развитии и становлении советского государства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, кадровое обеспечение, специалисты-аграрии, предвоенный период.

³⁵ Основні показники виконання народногосподарського плану УРСР за 1940. — К: Політвидав, 1941. — С. 77.

³⁶ Основні показники виконання народногосподарського плану УРСР за 1940. — К: Політвидав, 1941. — С. 61.

**TRANSFORMATION OF AGRICULTURAL AREAS UKRAINE AND
SEARCH FOR THEIR INTELLECTUAL AND PROFESSIONAL PROVISION
IN THE 30-ies TWENTIETH CENTURY**

Bilan Sergey (candidate of historical sciences, associate professor of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, bilanso@bigmir.net)

In the article the growth of the importance of the human factor in agricultural production and highlights the role of specialists in agrarian and socio-professional figure in the rise of agriculture of Ukraine in the 30-ies of XX century, further development and the becoming of the Soviet state.

Keywords: *agriculture, staffing, expert-agrarian, pre-war era.*

УДК 94,438 (1931–1939)

Виталий Гарматный*

АГРАРНЫЙ ВОПРОС В ПРОГРАММЕ НАРОДНОЙ ПАРТИИ (1931–1939 гг.)

В статье проанализирован аграрный вопрос в программе Народной Партии (НП, Stronnictwo Ludowe) во II Речи Посполитой в 1931–1939 гг., показана необходимость осуществления в стране коренных аграрных преобразований. Отмечается, что НП в рассматриваемый период была самой массовой и влиятельной крестьянской партией страны и требовала передачи крестьянам на самых выгодных условиях значительной части помещичьих земель, но добиться этого полностью ей не удалось.

Ключевые слова: II Речь Посполитая, Народная Партия, сельское хозяйство, крестьяне.

На протяжении всего существования межвоенного польского государства (II Речь Посполитой, 1921–1939 гг.) особенную роль в общественно-политической жизни страны отыгрывали крестьянские партии (пол. ludowcy, «людовцы»), количество которых доходило до пятнадцати. Большинство населения страны (около 2/3) в это время составляло крестьянство, которое остро страдало от земельного голода и возлагало на представителей крестьянского движения большие надежды¹. Крестьянские партии подчёркивали, что крестьянство является главной производительной силой, фундаментом страны и прилагали все усилия для занятия крестьянами подобающего им места в социальной структуре межвоенной Польши при условии сохранения натуральной гармонии². Вместе с тем крестьянское движение не было единым, что создавало большие организационные трудности и замедляло достижение поставленных задач³.

* Гарматный Виталий — магистр исторических наук, старший преподаватель Барановичского государственного университета, vitharmatny@mail.ru.

¹ Burger, W. Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 187; Mieszczankowski, M. Rolnictwo II Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1983. — 447 s. — S. 36.

² Łuczak, A. Społeczeństwo i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1982. — 272 s. — S. 185–186.

³ Historia chłopów polskich. W 3 tomach. T. 3. Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej / pod red. St. Inglota. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980. — 715 s. — S. 309; Madajczyk, Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 292.

Среди крестьянских партий необходимо особенно отметить Польскую Народную Партию-«Освобождение» (Polskie Stronnictwo Ludowe-«Wyzwolenie», 1915–1931 гг.), Польскую Народную Партию-«Пяст» (PSL-«Piast», 1889–1931 гг.) и Крестьянскую Партию (КП, Stronnictwo Chłopskie, 1926–1931 гг.)⁴, которые пользовались среди крестьянства значительным авторитетом и влиянием. Если по аграрному вопросу крестьянские партии в целом имели довольно похожие программы, которые предусматривали передачу земли крестьянам без выкупа или по как можно меньшей цене, то по отношению к остальным актуальным на то время социально-экономическим и общественно-политическим вопросам их подходы значительно отличались. В целом если первоначально на правом фланге политических сил II Речи Посполитой из крестьянских партий находилась ПНП-«Пяст», на позициях центра — ПНП-«Освобождение», а на левом фланге — КП, то с течением времени в результате эволюции партийных программ ПНП-«Пяст» заняла ярко выраженную правую позицию, а все остальные партии оказались на левом фланге крестьянского движения страны⁵.

Во второй половине 1928 г., после ноябрьских выборов в Сейм II Речи Посполитой, в некоторой степени ослабили напряженные до этого отношения между крестьянскими партиями межвоенной Польши. Неиспользованные во время парламентской кампании возможности, а также всё большее нарастание противоречий с государственными властями подтолкнули руководство крестьянских партий к прекращению споров и взаимных обвинений. Необходимо отметить, что низы крестьянства в очень негативной форме реагировали на раскол в крестьянском движении, справедливо видя в этом причину недостижения желаемых результатов и неисполнения поставленных задач⁶. Обострение в 1929 г. конфликтов между Сеймом и правительством подтолкнули людовцев к поиску компромисса с целью дальнейшей совместной деятельности и в целом к объединению⁷. Необходимо отметить, что особенную роль в нарастании в польском крестьянском движении объединительных тенденций отыграл всемирный экономический кризис 1929–1933 гг., который в очень значительной степени ухудшил социально-экономическую ситуацию в стране и особенно в аграрной сфере, вызвал падение благосостояния крестьянства, обострение противоречий и соответственно необходимость поиска путей решения наиболее актуальных проблем⁸.

⁴ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / под ред. Ст. Скульского. — Минск: Издательство Белорусской Академии Наук, 1935. — 336 с.

⁵ *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 169–170.

⁶ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 292.

⁷ *Burger, W.* Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 184–185.

⁸ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 260–261; *Zarys historii polskiego ruchu*

На заседаниях Соглашательной Комиссии (Komisji Porozumiewawczej) в октябре и ноябре 1930 г. крестьянские партии смогли прийти к некоторому согласию и по открытии сеймовой сессии 10 декабря 1930 г. объединить свои фракции и создать единый Парламентский Клуб Крестьянских Послов и Сенаторов (Parlamentarny Klub Posłów i Senatorów Chłopskich)⁹, что создало большие возможности для их дальнейшего сближения.

15 марта 1931 г. на объединительном Конгрессе в Варшаве произошло долгожданное объединение крестьянских партий II Речи Посполитой¹⁰. Перед проведением Конгресса все три партии провели предварительные совещания, на которых обсудили программные вопросы и выдвинули кандидатуры делегатов¹¹. В работе Конгресса приняли участие по 51 делегату от каждой из организаций, а также послы (депутаты) и сенаторы Парламентского Клуба (всего 170 человек). С речью на Конгрессе об утверждении программы партии выступил Владислав Керник (Władysław Kiernik), а устава — Станислав Врона (Stanisław Wrona). Несмотря на существование некоторых расхождений (прежде всего в отношении к религии и разделу помещичьих имений), делегаты Конгресса единодушно утвердили предложенные устав и программу партии. Единственным вопросом, который вызвал полемику, стало название новой партии. Представители бывшей КП выступали за сохранение их названия и распространение его на новую партию: за отмеченное предложение проголосовало 65 делегатов, а за название Народная Партия (НП, Stronnictwo Ludowe) — 105¹². Печатным периодическим органом НП стала газета «Зелёное Знамя» («Zielony Sztandar»)¹³.

Кроме программы и устава, делегатами Конгресса единодушно была принята резолюция, в которой отмечалось, что: *«Собравшиеся в день 15 марта текущего года (1931 г.) представители трёх партий — ПНП-«Освобождение», ПНП-«Пяст» и Крестьянской Партии, — утверждая, что благополучие Речи Посполитой Польской и благополучие польского народа требуют прекращения всякой борьбы в крестьянском лагере и объединения всех сил в деле защиты демократии и жизненноважных политических и экономических интересов польской деревни, постановили объединить три вышеназванные партии в одну,*

ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.]. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 337.

⁹ *Więzikowa, A.* Stronnictwo Chłopskie, 1926–1931. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. — 291 s. — S. 250.

¹⁰ *Brzoza, Cz.* Polska w czasach niepodległości i II Wojny Światowej (1918–1945). — Kraków: Fogra, 2001. — 424 s. — S. 206.

¹¹ *Więzikowa, A.* Stronnictwo Chłopskie, 1926–1931. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. — 291 s. — S. 253.

¹² *Zarys historii polskiego ruchu ludowego.* W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.]. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 345.

¹³ *Gataj, D.* Chłopski ruch polityczny w Polsce. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1969. — 144 s. — S. 74.

которая с этого времени будет единственной независимой организацией деревенского народа в Польше»¹⁴.

В результате выборов председателем Конгресса стал Максимилиан Малиновский (Maksimilian Malinowski, ПНП-«Освобождение»), а Высший Совет (Rada Naczelna) возглавил Винцент Витос (Wincent Witos, ПНП-«Пяст»). Необходимо отметить, что лидерам объединенных крестьянских партий не удалось окончательно преодолеть взаимное недоверие и персональные амбиции¹⁵, что создало значительные трудности в процессе консолидации новой партии и особенно её местных территориальных организаций. В связи с этим первоначально НП фактически представляла собой федерацию трёх самоуправляемых партий, что дало основание современникам иронически отметить, что НП основана на трёхполье¹⁶. Таким образом, на первом этапе слияние затронуло преимущественно руководящие круги объединяемых организаций, а полная интеграция крестьянских партий по оценкам историков произошла только в конце 1935 г., когда была принята новая программа и осуществлены значительные изменения в руководстве НП¹⁷.

НП провозглашала себя политической организацией польского крестьянства, вокруг которой могли объединяться также другие физически и умственно трудящиеся граждане II Речи Посполитой, которые признают программу партии¹⁸. За главную цель своей деятельности НП ставила обеспечение политической и хозяйственной независимости Польши¹⁹. В качестве пути к этой цели необходимы были защита интересов крестьянства, стремление к образовательному, хозяйственному и политическому развитию деревни, борьба за занятие крестьянами как наиболее многочисленной части населения страны соответствующего им места в польском государстве и экономике²⁰.

В принятой на объединительном Конгрессе программе НП отмечалось, что Польша является аграрной страной, а сельское хозяйство — главной производительной частью польской экономики²¹. Программа НП не отражала суще-

¹⁴ Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.]. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 345.

¹⁵ Brzoza, Cz. Polska w czasach niepodległości i II Wojny Światowej (1918–1945). — Kraków: Fogra, 2001. — 424 s. — S. 206.

¹⁶ Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.]. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 346.

¹⁷ Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku / red. nauk. K. Przybylsz. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010. — 328 s. — S. 114.

¹⁸ Borkowski, J. Ludowcy w II Rzeczypospolitej. W 2 częściach. Cz. 2. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. — 411 s. — S. 203.

¹⁹ Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939. — Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1993. — 456 s. — S. 280.

²⁰ Holzer, J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 455.

²¹ Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939. — Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1993. — 456 s. — S. 287; Wojtas, A. Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 270.

ствующих различий в подходах ее частей к осуществлению аграрных преобразований: на первый план в программе были выдвинуты требования политического характера, а именно республиканской и парламентско-демократической формы управления, основанной на всеобщей избирательной системе²². Партия добивалась от правительства разработки и принятия комплексного плана поддержки и развития аграрной сферы. Успешное развитие сельского хозяйства могло бы поднять общий уровень экономики II Речи Посполитой, её зажиточность, производительные силы и материальное положение крестьянства, облегчить концентрацию польского капитала²³.

На пути к достижению поставленной цели необходимо было ликвидировать всяческие преграды и ограничения, в том числе и прежде всего восстановить утраченные позиции и повысить общий уровень развития сельского хозяйства, исправить неправильную политику государства, а также должным образом поддержать аграрную сферу. В связи с этим НП выступала против концентрации земли в одних руках и за установление в стране устойчивого равновесия между ценами промышленных и сельскохозяйственных товаров²⁴, а также должной организации через кооперативную торговлю рынка сбыта продовольственных продуктов, который мог бы вытеснить частных посредников. С целью повышения урожайности предусматривалось проведение мелиорации пахотных земель и широкое использование в сельском хозяйстве искусственных удобрений²⁵.

В делах сельского хозяйства НП подчёркивала необходимость осуществления аграрной реформы, которая в программе была сформулирована очень умеренно. Прежде всего в программе отмечалась необходимость принудительной парцеляции (раздела) помещичьих имений, но только латифундии подлежали конфискации без выкупа, если этого требовал государственный интерес²⁶. Новосозданным крестьянским хозяйствам со стороны правительства должна была быть оказана как можно более широкая и льготная кредитная помощь²⁷. В целом при осуществлении реформы подчеркивалась важность и необходимость всяческой поддержки сельскохозяйственных рабочих, многие из которых

²² *Borkowski, J.* Ludowcy w II Rzeczypospolitej. W 2 częściach. Cz. 2. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. — 411 s. — S. 203; *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 455.

²³ *Burger, W.* Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 184–186.

²⁴ Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939. — Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1993. — 456 s. — S. 288.

²⁵ *Burger, W.* Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 186.

²⁶ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 293.

²⁷ Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939. — Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie, 1993. — 456 s. — S. 289.

в перспективе могли стать самостоятельными хозяевами. Главную цель аграрной реформы провозглашалось наделение землёю карликовых хозяйств²⁸.

Анализ программы НП показывает, что всемирный экономический кризис 1929–1933 гг., который оказал определяющее значение на положение польского хозяйства, не нашёл в ней соответствующего отражения²⁹. Первая программа НП ещё не была консолидированной концепцией крестьянского движения, стала результатом значительного компромисса и наиболее всего была приближена к программе ПНП-«Пяст»³⁰. Лидеры НП осознавали, что принятая на Конгрессе программа не соответствует всем требованиям времени, и уже в 1932 г. постановили создать комиссию, которая должна была выработать новую программу, полностью удовлетворяющую прежде всего ту часть членов партии, которые выступали за дальнейшую борьбу против господства санационного режима³¹.

Объединение крестьянских организаций было оценено деревенскими жителями Польши положительно и принято с удовлетворением³². Несмотря на то, что революционные крестьянские организации не вошли в новую партию, создание новой влиятельной и многочисленной политической организации, социальную базу которой составляло крестьянство, создавало значительные возможности в достижении поставленных в программе задач³³. Благодаря возникновению НП значительно повысилась общественно-политическая активность крестьян, возросла их заинтересованность в государственных делах и заграничной политике, а также уже с 1932 г. распространились массовые забастовки и митинги крестьян в борьбе за свои права³⁴.

Начало 1930-х гг. было самым существенным для крестьянского движения Польши, когда новые общественно-политические и социально-экономические условия в стране в совокупности с фактом объединения крестьянских организаций должны были привести к существенным изменениям в сфере идеологии и политики НП. 27–29 мая 1933 г. на I Конгрессе были приняты поправки к программе НП, имевшие очень важное значение — в их рамках провозглашался бесплатный переход имений во владение государства, а в первую очередь конфисковывались имения с долгами или владельцы которых переводили свою

²⁸ *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 457.

²⁹ *Borkowski, J.* Ludowcy w II Rzeczypospolitej. W 2 częściach. Cz. 2. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. — 411 s. — S. 205; *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.].* — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 349.

³⁰ *Więzikowa, A.* Stronictwo Chłopskie, 1926–1931. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. — 291 s. — S. 255.

³¹ *Burger, W.* Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 186–187.

³² *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 292.

³³ *Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku / red. nauk. K. Przybysz.* — Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010. — 328 s. — S. 114.

³⁴ *Więzikowa, A.* Stronictwo Chłopskie, 1926–1931. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. — 291 s. — S. 256.

прибыль за границу. Целью parcelляции должно было стать наделение землёю прежних крестьянских хозяйств и создание новых³⁵.

В июне и сентябре 1935 г. в НП произошли два раскола, результатом чего стало создание двух новых немногочисленных крестьянских партий, обе из которых получили название «Крестьянская Партия» (первая из них известна как группа Вроны, вторая — как группа Добраха). Отмеченные партии в политической жизни II Речи Посполитой фактически никакой существенной роли не отыгрывали³⁶.

Программа НП, принятая 8 декабря 1935 г. в Кракове на II Конгрессе, значительно отличалась от предыдущей, отражала идейно-политические подходы аграризма³⁷, который стал неофициальной идеологией крестьянских партий и её молодёжных организаций, более сильно была акцентирована миссия деревенского населения как хозяина Польши, что обусловлено его количественными, моральными и физическими характеристиками. НП как политическая организация крестьянства одновременно представляла интересы всего народа и государства³⁸. Программа 1935 г. требовала построения в итоге в Польше нового справедливого порядка в соответствии с социально-экономической структурой и общественно-политической ситуацией в стране, основанного на принципах крестьянской политической мысли. Для достижения поставленной цели требовалось осуществление коренной аграрной реформы³⁹.

В сфере сельского хозяйства программа подчёркивала перенаселение и многомиллионную скрытую безработицу, вызывающие неизбежное возрастание бедности. Такое положение, по мнению авторов программы, в ближайшем будущем неизбежно вызовет опасные последствия для государства. Государственный интерес требовал конфискации помещичьих земель и передачи их в руки тех, кто непосредственно на ней работает. Всякая крупная земельная собственность должна быть конфискована без выкупа⁴⁰.

В программе НП провозглашалась необходимость осуществления государством широкой мелиорации, развития ремёсел, что не только вызовет повышение урожайности в сфере сельского хозяйства, но также даст работу многим

³⁵ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 294.

³⁶ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.].* — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 414–415.

³⁷ *Łuczak, A.* Społeczeństwo i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1982. — 272 s. — S. 31; *Polskie partie i ruchy społeczno-polityczne pierwszej połowy XX wieku / red. nauk. K. Przybysz.* — Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010. — 328 s. — S. 114.

³⁸ *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 457; *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 281.

³⁹ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.].* — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 429.

⁴⁰ *Burger, W.* Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 191.

безработным крестьянам и соединит их с землёю. Основую будущего аграрного строя Польши должны стать самостоятельные частные хозяйства⁴¹.

Для установления хозяйственного равновесия и обеспечения самокупности сельскохозяйственного производства НП считала необходимым роспуск картелей, снижение промышленных цен, списание части задолженностей крестьян, определения государством цен на сельскохозяйственные товары, кроме того, предлагалось расширение трёхлетней отсрочки задолженностей мелкого крестьянства и воздержание от наказания за просроченные выплаты⁴². Предусматривалось также создание специального заёмного фонда для крестьян и parcelляция за долги помещичьих имений. В целом программа НП 1935 г. по сравнению с предыдущей звучала в ярко выраженном левом духе аграризма, который в значительной степени сближался с реформистским социализмом⁴³.

Таким образом, необходимо отметить, что на протяжении всего своего существования (1931–1939 гг.) Народная Партия являлась самой многочисленной и влиятельной политической организацией крестьянского движения II Речи Посполитой. По аграрному вопросу НП выступала за осуществление parcelляции части помещичьих имений с целью наделения на самых выгодных условиях землёю малоземельных и безземельных крестьян, которые должны были стать самостоятельными производителями сельскохозяйственной продукции и основой польской экономики. В политической жизни межвоенного польского государства НП отыгрывала важную, но не решающую роль.

АГРАРНАЕ ПЫТАННЕ Ё ПРАГРАМЕ НАРОДНАЙ ПАРТЫІ (1931–1939 гг.)

Гарматны Віталь (магістр гістарычных навук, старшы выкладчык
Баранавіцкага дзяржаўнага універсітэта, vitharmatny@mail.ru)

У артыкуле прааналізавана аграрнае пытанне ў праграме Народнай Партыі (Stronnictwo Ludowe) ў II Рэчы Паспалітай у 1931–1939 гг., паказана неабходнасць ажыццяўлення ў краіне карэнных аграрных пераўтварэнняў. Азначаецца, што ў разглядаемы перыяд НП была самаю ўплывоваю і шматлікаю сялянскаю партыяй краіны і патрабавала перадачы сялянам памешчыцкіх зямель, але дабіцца гэтага поўнасю ёй не ўдалося.

⁴¹ Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.]. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 429.

⁴² Burger, W. Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej. — Szczecin: Wyższa Szkoła Morska w Szczecinie, 1983. — 414 s. — S. 192; Wojtas, A. Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 282.

⁴³ Holzer, J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 461; Leczyk, M. Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1988. — 506 s. — S. 314.

Ключавыя словы: II Рэч Паспалітая, Народная Партыя, сельская гаспадарка, сяляне.

AGRARIAN QUESTION IN THE PROGRAM OF PEOPLE'S PARTY (1931-1939)

Harmatny Vital (Magister of History, lector in Baranovichi State University,
vitharmatny@mail.ru)

Article tells about the agrarian question in the program of People's Party (PP, Stronnictwo Ludowe) in II Rzeczypospolita in 1931–1939, need of implementation in the country of radical agrarian changes is shown. In this period PP was the most powerful and numerous peasant's party of the country and proclaimed necessity receiving by peasant's of the landlords lands, but realized this aim for sure party wasn't able.

Keywords: II Rzeczypospolita, People's Party, agriculture, peasants.

УДК 930:929Гуслистий(044) «194/197»

Галина Гончар*

ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ 40–70-х рр. ХХ ст. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТУВАННЯ К.Г. ГУСЛИСТОГО З РОСІЙСЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Статтю присвячено аналізу епістолярної спадщини відомого українського історика та етнографа ХХ ст. К.Г. Гуслистого. Висвітлюється його спілкування з російськими колегами, аналізуються проблеми української та російської етнографії, актуальні у той час.

Ключові слова: К.Г. Гуслистий, епістолярна спадщина, листи, кореспондент, етнологія, етнографія.

Досі епістолологія, або епістолографія, як наука з комплексу спеціальних історичних дисциплін перебуває на стадії визначення єдиних критеріїв класифікації та аналізу джерел. Однак у сучасній історіографії вже ні в кого не виникає питання про роль і місце дослідження епістолярної спадщини як одного з головних джерел для створення інтелектуальної біографії вчених, формування правильного розуміння їх соціокультурного середовища, історичної дійсності, в яких жив і працював вчений. Тому листи є цінним історичним джерелом, яке вимагає від дослідника критичного аналізу, глибинного розуміння епохи та відчуття психоемоційного стану автора¹.

* Галина Гончар — аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Гончар О.Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М.І. Костомарова: Дис. ... канд. іст. наук № 07.00.06 / О.Т. Гончар. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 237 с.; Ляхоцький В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури // Український біографічний словник: історія та проект створення. — К., 1997. — С. 123; Батуріна С. Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни. — 2010 — № 16. — С. 134—140; Забіяка І.М. Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. — К., 1998. — 193 с.; Старовойтенко І.М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 104—117; Юсова Н. Письма В. Мавродина к К. Гуслистому как источник по изучению интеллектуальной биографии и социокультурной среды 1930-х — первой половины 1960-х гг. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик. Зб. наук. праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. — К.: НАН України, Інститут історії України. — 2006. — Число 13. — Частина 1. — С. 214—251.

До сьогодні листування відомого історика і етнолога Костя Григоровича Гуслистого (1902–1973) досліджувалося доволі ситуативно. Різних його аспектів торкалися у своїх студіях О.А. Удод та Н.М. Юсова. О.А. Удод використовує епістолярну спадщину К.Г. Гуслистого як додаткове джерело у висвітленні поглядів вченого на історичні події у межах своєї кандидатської дисертації «К.Г. Гуслистий — історик України» та монографії². Н.М. Юсова досліджувала зародження і становлення концепції «давньоруської народності» в радянській історичній науці³, тому до наукового обігу залучала листи, де б містилася інформація з цього приводу. Так вона здійснила «спробу реконструкції» наукових та особистих контактів між В.В. Мавродіним та К.Г. Гуслистим на основі двох листів, які зберігаються в особистому фонді останнього (він знаходиться у Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ — Г.Г.)). Київська дослідниця з'ясувала, що К.Г. Гуслистий займався проблематикою етногенезу з 1944 р., спілкувався з цього приводу з своїм ленінградським колегою і не залишив етногенетичних досліджень та навіть розвинув їх, перейшовши у 1954 р. на роботу до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі — ІМФЕ — Г.Г.) АН УРСР. Н.М. Юсова також наводить фрагмент листа А.І. Козаченка — вихідця з України, історика, етнографа, краєзнавця, який жив в Москві, до К.Г. Гуслистого, пов'язаний з попередніми листами однією темою. Окрім того, Н.М. Юсова вказує на потребу подальшого вивчення епістолярної спадщини для адекватної і некон'юктурної оцінки особистості К.Г. Гуслистого⁴.

Однак дослідження вищезгаданими науковцями епістолярної спадщини К.Г. Гуслистого не є вичерпними стосовно заданої нами проблематики, якій була присвячена вагома частина наукових та організаційних потенцій вченого. В зв'язку з цим листування вченого буде проаналізовано на основі методики, запропонованої І.Н. Войцехівською, М.Ф. Дмитрієнко, В.П. Ляхоцьким⁵.

Листи Серафима Володимировича Юшкова (1888–1952) до Костя Григоровича Гуслистого за часом створення є одними з найдавніших у фонді останнього — кінця 40-х рр. ХХ ст. Дослідники певний період часу працювали разом в Інституті історії АН УРСР, займалися спільною проблематикою —

² Удод О.А. К.Г. Гуслистий — історик України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / Удод Олександр Андрійович; Дніпропетровський ун-т. — Дніпропетровськ, 1994. — 291 с.; *Його ж.* Кость Гуслистий — історик України. — К.: Генеза, 1998. — 176 с.

³ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). — К.: Стило, 2006. — 620 с.

⁴ *Її ж.* Письма В. Мавродина к К. Гуслистому... // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. — К.: НАН України, Інститут історії України. — 2006. — Число 13. — Частина 1. — С. 214–251.

⁵ *Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П.* Епістолологія. Короткий історичний нарис. — К., 1998. — 52 с.; *Войцехівська І., Дмитрієнко М.* Епістолологія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Либідь, 2008. — С. 228–237.

історією Київської Русі і підтримували тісні зв'язки, навіть, незважаючи на переїзд С.В. Юшкова до Москви у 1944 р. (хоча формально він залишався працівником Інституту історії до 1950 р.), звідки і була надіслана кореспонденція до Києва⁶. Здебільшого листування відображає питання пов'язані з виданням С.В. Юшковым «Правди Руської», підготовку якого він вважав справою всього свого життя. Так, у першому листі, датованому 5 червня 1949 р., науковець просить К.Г. Гуслистого дати свої рекомендації стосовно розміщення списків варіантів, які С.В. Юшков вносив при аналізі окремих редакцій і видів Руської Правди. Вони займали багато місця і могли заважати читачеві слідкувати за основною думкою автора, тому він не міг визначитися з їх розміщенням (в кінці книги чи в якості приміток в самому тексті)⁷. У другому листі від 25 вересня 1949 р. С.В. Юшков повідомляє К.Г. Гуслистого про те, що надсилає йому радикально перероблений текст дослідження Руської Правди і офіційний відгук Інституту історії АН СРСР нього. У цьому, а також у наступному листі від 3 жовтня 1949 р. він також просив свого колегу внести в текст правки стосовно поглядів Михайла Сергійовича Грушевського щодо Руської Правди, оскільки в Москві він не знайшов матеріалів, які б прояснили цю проблему. Принагідно зазначимо, що С.В. Юшков ще у 20-х рр. ХХ ст. контактував з самим М.С. Грушевським з приводу академічного видання Руської Правди⁸, тому з'ясувати його справжні погляди на пам'ятку давньоруського права було для вченого доволі принциповим питанням.

Дотримуючись принципу історизму, тут буде доцільно відхилитися від основної лінії дослідження, щоб висвітлити політико-ідеологічне тло періоду, в якій створювалася розглянута нами кореспонденція. Відомо, що сама постать М.С. Грушевського та його науковий доробок ще у 30-х рр. ХХ ст. були затавровані радянською владою як буржуазно-націоналістичні. Створену вченим схему української історії всіляко критикували, а його послідовників цькували і вимагали створювати свої дослідження в межах партійних директив. У 1947 р. ім'я К.Г. Гуслистого фігурувало у справі, пов'язаній з постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», де науковцю як члену редколегії та співавтору кількох праць з історії України поряд з іншими співробітниками Інституту закидалися звинувачення про «запозичення у буржуазно-націоналістичних істориків Грушевського, Антоновича та ін.»⁹. У подальших працях

⁶ Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. І.В. Вернадського (далі — ІА НБУВ), ф. 221, оп. 1, спр. 81, арк. 33; *Кондратенко О.* До біографії та наукової діяльності члена-кореспондента Серафима Юшкова // *Історіографічні дослідження в Україні*. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — № 22. — С. 713–731; *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські зв'язки в радянській історичній науці. — К.: Критика, 2008. — С. 163.

⁷ ІА НБУВ, ф. 32. Гуслистий К.Г., оп. 3, спр. 112, арк. 1–3 зв.

⁸ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 112, арк. 5 зв.; *Блащук С.* Робота над виданням Руської Правди в період становлення радянської науки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — 2005. — № 14. — С. 370.

⁹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія. Курс лекцій. — К.: Генеза, 2012. — С. 298, 317–318, 326–327; *Завалко Н.В.* Академічна історична наука за часів керування

К.Г. Гуслистого про етнічний розвиток українського народу можна зустріти критику поглядів М.С. Грушевського, особливо широко у його невиданій монографії «Історичний розвиток українського народу», що вказує на глибоку обізнаність автора з історичними студіями науковця¹⁰. Однак її наявність може сприймається сучасниками лише як обов'язкова умова цензорів для виходу його праць у світ і не заважає Я.С. Калакурі вважати науковця прихильником історичної концепції М.С. Грушевського. Ще одним незаперечним фактом на доказ цього твердження може слугувати те, що К.Г. Гуслистий був учнем Д.І. Багалія, який теж визнавав історичну схему вченого¹¹. Також київський вчений був одним з перших в Україні, хто в період десталінізації пропонував «переосмислити спадщину «буржуазних» істориків»¹².

З огляду на все це, прохання С.В. Юшкова видається цілком зрозумілим, окрім того він та К.Г. Гуслистий насправді були чи не єдиними спеціалістами АН УРСР з історії Київської Русі, тема досліджень якої вважалася проблемною¹³.

Наступний епістолярій С.В. Юшкова до К.Г. Гуслистого проливає світло й на нездійснені наукові плани видання його студії про Руську Правду спершу українською мовою¹⁴. Ця праця була надрукована російською мовою в Москві у 1950 р¹⁵. Зміст листування вчених дає підстави стверджувати, що вони були не тільки колегами, а й товаришами. С.В. Юшков сприймав К.Г. Гуслистого як авторитетного вченого, ділився з ним своїми планами на майбутнє, висловлював свої переживання.

З 1954 р. починається новий період життя К.Г. Гуслистого, який в основному був пов'язаний з «широким розгортанням його наукової діяльності в галузі етнографічних досліджень, організаторською роботою... підготовкою наукових кадрів у цій сфері»¹⁶. В ІМФЕ АН УРСР вчений працював на посаді заступника директора (1954–1970) та завідуючого відділом етнографії (1954–

Інститутом історії України АН УРСР О.К. Касименка // Вісник Черкаського університету. — Вип. 212. Серія Історичні науки. — 2011. — С. 21.

¹⁰ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 96, арк. 14–16; *Гуслистий К.Г.* До питання про утворення української нації. — К., 1967. — С. 5.

¹¹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія... — С. 367; *Юсова Н.* «Давньоруська народність»... — С. 88; *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ — 30-і роки ХХ століття). — К.—Дрогобич: Вимір, 2008. — С. 311–315; *Скельчик С.* Імперія пам'яті ... — С. 133.

¹² *Скельчик С.* Імперія пам'яті ... — С. 263–264.

¹³ Там само. — С. 163–164.

¹⁴ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 112, арк. 10 зв.

¹⁵ *Блащук С.М.* «Правда Руська» у радянській історіографії (1920-ті — перша половина 1960-х рр.): автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Світлана Миколаївна. — Київ: Б.в., 2010. — С. 14.

¹⁶ *Удод О.А.* К.Г. Гуслистий — історик України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / Удод Олександр Андрійович; Дніпропетровський ун-т. — Дніпропетровськ, 1994. — 291 с.; *Його ж.* Кость Гуслистий — історик України. — К.: Генеза, 1998. — С. 49.

1973)¹⁷, сповна віддаючи всі свої сили розвитку української науки. Розглянутий тут епістолярій, в основному буде пов'язаний з науково-організаційними питаннями, які вирішував Кость Григорович Гуслистий, працюючи в ІМФЕ АН УРСР.

Одним з найактивніших дописувачів вченого був Опанас Семенович Бежкович (1892–1977) — відомий російський етнограф та музеєзнавець. Народився він на Кубані, за національністю вважав себе українцем, соціальним походженням — козаком, тому не дивно, що майже все життя присвятив вивченню етнографії українців і білорусів¹⁸, тривалий час працював співробітником Державного музею етнографії народів СРСР, де очолював відділ України і Білорусії¹⁹. В фондах ІА НБУВ збереглося 15 листів, адресованих ленінградським колегою К.Г. Гуслистому. Вони охоплюють період з 1956 р. по 1970 р. В листах О.С. Бежкович неодноразово цікавився долею історико-етнографічної монографії «Українці», роботу над якою очолював К.Г. Гуслистий²⁰. Він надсилав рецензію на монографію і висловлює бажання мати видання у своїй бібліотеці²¹. Принагідно нагадаємо, що друкарський макет I тому монографії було опубліковано у 1959 р. кількістю 500 примірників, але невдовзі «за буржуазно-націоналістичне трактування історії України книга була заборонена і макет потрапив “під ніж”...»²².

Співпраця двох науковців на цьому не завершилась, бо О.С. Бежкович був рецензентом розділу про народну землеробську техніку «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії». Карти атласу мали проілюструвати характерні елементи матеріальної і духовної культури трьох народів, а один з перших його томів був присвячений темі народної землеробської техніки, якій О.С. Бежкович присвятив найбільше своїх наукових студій, серед яких «Альбом земледельческих орудий народов России — СССР (XVIII — начало XX вв.)» та монографія «Техника украинского земледелия XVIII — начало XX вв.», яка проходила рецензування в ІМФЕ АН УРСР та мала

¹⁷ Там само. — С. 50; *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці» // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 118.

¹⁸ *Бежкович А.С.* Настенная роспись украинской хаты. — Советская этнография. — 1954. — № 2. — С. 121–128; *Його ж.* Український народний настінний розпис // Нар. творчість та етнографія. — 1957. — № 4. — С. 121–128.

¹⁹ *Решетов А.М.* А.С. Бежкович — етнограф и музеевед // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований: этнология, история, археология, культурология, 2006–2007: научное издание. — СПб., 2007. — С. 271–272.

²⁰ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 16 зв., 21 зв.; *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого... // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 118.

²¹ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 16 зв., 21 зв.

²² *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого... // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 125–126; *Калакура Я.С.* Українська історіографія... — С. 368; *Юсова Н.* Письма В. Мавродина к К. Гуслистому... // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. — К.: НАН України, Інститут історії України. — 2006. — Число 13. — Частина 1. — С. 221.

бути видана в Україні²³. Групу, яка працювала над створенням цього тому, очолював В.Ф. Горленко, а О.С. Бежкович мав певні зауваження до нього в зв'язку з створенням єдиної термінології для атласу. Окрім того, він звертав увагу авторів на відсутність інформації про драпач (знаряддя праці для розпушування землі) як у цьому атласі, так і в атласі «Русские». На аркуші листа К.Г. Гуслистий зробив помітку, де вказав сторінку і номер карти в проспекті атласу, на якій йшлося про це знаряддя праці²⁴. Також вчений з Ленінграда хотів видати ряд статей з теми українського землеробства у журналі «Народна творчість і етнографія» і просив сприяння київського колеги в цьому, адже К.Г. Гуслистий був одним з його редакторів²⁵. Логічно, що за такої плідної співпраці, вчені обговорювали можливість спільних експедицій етнографів на Полісся²⁶.

Однак, кореспонденція висвітлює не тільки питання співпраці двох науковців в межах масштабних наукових проектів, керівництво над якими здійснював Кость Гуслистий, а й проливає світло на інші проблеми радянської етнографії. Так, в одному з епістоляріїв Опанас Бежкович описує ситуацію, яка склалася у 1960 р. навколо виставки «Сучасне українське мистецтво» у Державному музеї етнографії народів СРСР. Він став автором її тематико-експозиційного плану, але не зміг продовжувати роботу, бо захворів, а коли повернувся з лікарняного, з'ясував, що підготовка до відкриття експозиції була проведена вкрай неякісно з допущенням, за його особистим підрахунком, 89 помилок. Ситуація настільки обурила вченого, що він вирішив написати рецензію і радився з К.Г. Гуслистим де її краще видати — в журналах «Народна творчість та етнографія» чи «Советская этнография»²⁷.

Окрім обговорення суто наукових питань, листи висвітлюють теплі товариські стосунки вчених. Так, колега з Росії неодноразово розповідає про стан свого здоров'я, ділиться переживаннями з приводу своїх невиданих праць про український настінний розпис та землеробську техніку, зичить київському товаришу здоров'я²⁸.

²³ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 1, арк. 1; спр. 12, арк. 25 зв.; *Гончар Г.В.* Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії: історія створення // *Етнічна історія народів Європи.* — 2013. — № 39. — С. 72; *Решетов А.М.* А.С. Бежкович — етнограф и музейвед // *Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований: этнология, история, археология, культурология, 2006–2007: научное издание.* — СПб., 2007. — С. 274.

²⁴ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 25 зв., 32; *Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии: Проспект / Гуслистий К.Г., Наулко В.И. и др.* — К.: Наукова думка, 1969. — С. 10.

²⁵ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 10–12 зв., 27, 32 зв.

²⁶ Там само, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 13.

²⁷ Там само, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 16 зв., 18; *Бежкович А.С.* Виставка «Современное украинское искусство» в Государственном музее этнографии // *Советская этнография.* — 1960. — № 2. — С. 174–175.

²⁸ Там само, ф. 32, оп. 3, спр. 12, арк. 5, 14 зв.–16, 18, 21, 28, 31.

Спілкуванням з О.С. Бежковичем співпраця К.Г. Гуслистого з російськими науковими колами не обмежилася. Так, він листувався з відомим російським антропологом Георгієм Францевичем Дебецем (1905–1969) з приводу проблеми відсутності кваліфікованих спеціалістів цієї галузі в ІМФЕ АН УРСР, яка гостро постала під час роботи над монографією «Українці»²⁹. В.І. Наулко так пише про ставлення обох науковців до цієї справи: «Пам'ятаю розмову Г. Дебеца з К. Гуслистим, в якій йшлося про «необхідність продовження в Україні справи Федора Вовка»»³⁰. Г.Ф. Дебец всіляко сприяв К.Г. Гуслистому у розвитку української антропології, а саме він радився з ним щодо кандидатури на вступ до аспірантури Інституту етнографії ім. М.М. Миклухо-Маклая (далі — ІЕ — Г.Г.) АН СРСР за спеціальністю «Антропологія» для ІМФЕ АН УРСР у 1955 р., брав участь у антропологічній нараді 1956 р. та першій тривалій українській антропологічній експедиції, критикував брак антропологічних даних у монографії «Українці» в порівнянні з етнографічними і лінгвістичними. Загалом збереглося три листи, які Георгій Дебец адресував Костю Гуслистому в період з 1955 по 1959 рр.³¹

Доречно було б, також згадати, що саме К.Г. Гуслистий сприяв проведенню вищезгаданої наради у Києві та створенню групи антропологів при відділі етнографії, підтримав кандидатуру В.Д. Дяченка на вступ до аспірантури, залучив його до роботи над історико-етнографічною монографією. Разом вони неодноразово намагалися протистояти лещатам тоталітаризму, які затискали відділ науки і культури ЦК КПУ³².

Доволі короткими, але не менш інформативними, є два листи від співробітниці ІЕ АН СРСР Віри Костянтинівни Соколової (1908–1988), яка надсилала науковцю проект плану статті «Русские» для I тому «Народы Европейской части СССР» серії «Народы мира», просила його подивитися і внести свої корективи. В.К. Соколова була членом редакційної колегії цього видання, К.Г. Гуслистий також до неї входив і був автором одного з розділів «Украинцы. Очерки этнической истории украинцев». Ще московська колега просила К.Г. Гуслистого організувати короткостроковий виїзд на Донбас для етнографа з Чехословаччини Скальникової, яка досліджувала побут і фольклор робітників³³.

²⁹ Там само, ф. 32, оп. 3, спр. 30, арк. 1, 3; *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого... // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 119, 121.

³⁰ *Наулко В.* Слово про друга // Університет. — 2010. — № 1. — С. 73.

³¹ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 30, арк. 3–3 зв.; *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого... // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 119.

³² ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 30, арк. 1–4; спр. 34, арк. 1; *Гончар Г.В.* Роль К.Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці» // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 119; *Сегеда С.* Василь Дяченко в історії української антропології // Університет. — 2010. — № 1. — С. 80–83.

³³ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 90, арк. 1–4; *Гуслистий К.Г.* Украинцы. Очерки этнической истории украинцев // Народы Европейской части СССР. / Под ред. В.А. Александрова, К.Г. Гуслистого, А.И. Залесского, В.К. Соколовой, К.В. Чистова. — Т. 1. — М.: Наука, 1964. — С. 572.

В період з 1961 по 1963 рр. Кость Григорович Гуслистий отримав два листи з Москви від Кирила Васильовича Чистова (1919–2007), завідувача сектору слов'янської етнографії ІЕ АН СРСР. Основною темою листування було обговорення монографій «Русские» і «Українці». В першому епістолярії К.В. Чистов повідомляє, що обговорення «Українців» в його інституті відбудеться в середині жовтня 1961 р. і просить здати весь ілюстративний матеріал та бібліографію. В другому — просить К.Г. Гуслистого приїхати до Мінська, де у 1963 р. проходила одна з чергових етнографічних сесій, під час якої К.В. Чистов планував «... поделиться всякими соображениями — и общими и конкретными» з приводу монографій. Листування вчених засвідчує тривалу і копітку роботу над монографіями, виключну роль у підготовці яких вони зіграли³⁴.

Досліджуючи кореспонденцію К.Г. Гуслистого згідно проблемно-хронологічного методу, доречним було б визначити два її основних періоди — до і після 1954 р., часу, коли науковець перейшов на роботу з Інституту історії до ІМФЕ АН УРСР, де очолив відділ етнографії. З цього періоду наріжним каменем його діяльності став розвиток української етнології. Активними дописувачами вченого були колеги з Росії, в тісному листуванні з якими проходить все наукове життя К.Г. Гуслистого. Проаналізовані сюжети здебільшого відображають актуальні проблеми української і російської етнографії — створення узагальнюючих історико-етнографічних монографій та атласів, проведення спільних експедицій, видання спеціалізованої літератури, залучення до спільної роботи спеціалістів суміжних дисциплін та ін. Однак є листи, присвячені суто історичним проблемам, адресовані К.Г. Гуслистому від С.В. Юшкова. Весь комплекс розглянутого епістолярію засвідчує бажання вченого залучати до розвитку української етнології колег з братньої республіки, його авторитет серед представників обох дисциплін та високу компетентність у багатьох наукових та організаційних питаннях.

ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ 40–70-х гг. XX в. СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕПИСКИ К.Г. ГУСЛИСТОГО С РОССИЙСКИМИ УЧЕНИМИ

Галина Гончар (студентка 2 курса магистратуры исторического факультета Киевского национального университета имени Т. Шевченко, eterios@mail.ru)

Статья посвящена анализу эпистолярного наследия известного украинского историка и этнографа XX в. К.Г. Гуслистого. Освещается его общения с российскими коллегами, анализируются проблемы украинской и русской этнографии, актуальные в то время.

Ключевые слова: *К.Г. Гуслистий, эпистолярное наследие, письма, корреспондент, этнология, этнография.*

³⁴ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 105, арк. 1–2.

**HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL PROBLEMS 40–70 YEARS OF THE
20TH CENTURY THROUGH THE LENS OF CORRESPONDENCE
K.G. GUSLISTYI WITH RUSSIAN SCIENTISTS**

Gonchar Galina (the student of the 2nd year of magistracy of History faculty at
National Taras Shevchenko University of Kyiv, eterios@mail.ru)

The article is dedicated the epistolary heritage of Ukrainian historian and ethnographer of 20-th century K.G. Guslistyi. The communication with Russian colleagues and analysis of topical problems of Ukrainian and Russian ethnology are noted herein.

Keywords: *K.G. Huslysty, the epistolary heritage, letters, correspondence, ethnology, ethnography.*

УДК 821.161.2.09:32

Олена Подобед*

ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА БАГРЯНОГО

У статті проаналізовано політичну публіцистику І. Багряного. Визначено основні теми публіцистичної спадщини. З'ясовано, що публіцистика І. Багряного органічно доповнювала його громадсько-політичну діяльність.

Ключові слова: І. Багряний, еміграція, політична публіцистика, статті, памфлет.

Досліджуючи громадсько-політичну діяльність письменника Івана Багряного (1906–1963 рр.) не можна оминати його політичну публіцистику. Саме у численних статтях і брошурах І. Багряний оприлюднював власні політичні погляди щодо ключових проблем перебування українців у радянській Україні та на еміграції.

У своєму дослідженні автор спирається на праці І. Дзюби, Д. Нитченка (псевдонім — Дмитро Чуб), Н. та О. Сидоренків та ін. Основу джерельної бази становлять публіцистичні праці І. Багряного, оприлюднені в українських еміграційних часописах та брошурах, а також ті, що побачили світ в окремій збірці у незалежній Україні.

Метою статті є виокремлення ключових тем політичної публіцистики І. Багряного і визначення їхнього взаємозв'язку із процесами та явищами, що мали місце в житті українських емігрантів другої половини 1940-х — початку 1960-х рр.

Публіцистичний хист І. Багряного розкрився в еміграційний період життя письменника. Це був час, коли Німеччина вдруге після 1920-х рр. стала місцем мешкання українських політичних емігрантів. Реалії нового еміграційного життя спонукали представників української інтелігенції до роздумів над подальшим шляхом поступу української нації. Вони бачили Україну незалежною державою, вони усвідомлювали, що шлях до незалежності буде нелегким, вони розуміли, що без об'єднання всіх українських національних сил і підтримки провідних демократичних держав подолати тоталітарний Радянський Союз буде практично неможливо.

До висвітлення актуальних проблем тих часів взялися випробувані у журналістиці публіцисти, літератори та редактори часописів передвоєнного періоду — І. Багряний, Р. Ільницький, П. Котович, Г. Которович, І. Кошелівець, З. Пеленський, В. Стахів та ін. На думку українського зарубіжного дослідника В. Маруняка, твори політичної публіцистики 1945–1949-х рр. належали до найслабших

* Олена Подобед — кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, helena2012kiev@yandex.ua.

видавничих ділянок, вони визначалися «великою обмеженістю тем, засліпленою односторонністю аргументації і палким полемічним стилем»¹. Така ситуація пояснюється етапом становлення української політичної публіцистики. У подальші роки публіцистичні твори вийшли на якісно вищий рівень.

У перші повоєнні роки у Німеччині, особливо у західній окупаційній зоні, культурно-освітнє, громадсько-політичне, видавниче життя швидко набуло організаційних форм. Не винятком стала й журналістика. Як зазначають сучасні дослідники Н. Сидоренко та О. Сидоренко, у квітні 1946 р. у Регенсбурзі співробітники газет «Наше життя», «Неділя», «Слово», «Українські вісті» та «Український тижневик» заснували Союз української демократичної преси. Через декілька місяців, у червні, постала Спілка українських журналістів на еміграції, яку очолив С. Баран². До її лав серед інших увійшов також І. Багрянний³. Зазначені організації об'єднували журналістів різних політичних поглядів та літературних обдарувань.

Особливе місце серед публіцистів другої половини 1940-х — початку 1960-х рр. в еміграції посідав, за визначенням громадського діяча Д. Нитченка, «рупор» і «оборонець» українського народу⁴ І. Багрянний. Його авторству належить понад 200 публіцистичних творів, які в основному були надруковані в газеті «Українські вісті», а також у журналі «Наші позиції» тощо. Ряд зразків політичної публіцистики були видані окремими брошурами.

Безумовно, вражає жанрова різноманітність багряннівської публіцистики. У його творчому доробку присутні зразки статей, памфлетів, доповідей, інтерв'ю, промов та виступів на різноманітних зібраннях, а також на радіо і телебаченні.

І. Багрянний, як жоден із його колег по перу, залишив по собі чималу публіцистичну спадщину. Проте на найбільшу увагу заслуговують спектр тематики, проблем, які порушував публіцист, а особливо — оригінальне накреслення шляхів їхнього вирішення.

У роки примусової репатріації до СРСР одним із перших на захист усіх приречених до повернення на «родину» виступив І. Багрянний. Його памфлет «Чому я не хочу вертатись до ССРСР?», написаний у 1945 р. (вийшов окремою книжкою 1946 р.) став, за визначенням О. Гарнавського, «конституцією вільної людини»⁵. Характерно, що І. Багрянний виступив не анонімно, а відкрито, не

¹ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / Володимир Маруняк: [у 2 т.]. — Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. — Т. 1: Роки 1945–1951. — 1985. — 432 с. — С. 218.

² *Сидоренко Н.М.* Журналістська «планета Ді-Пі»: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців після II Світової війни (1945–1950) / Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. — К.: Б. в., 2000. — 175 с. — С. 17.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 1186. — Оп 1. — Спр. 62. — 1 арк. — Арк. 1.

⁴ *Нитченко Д.* Видатна постать нашої доби (Доповідь про життя і творчість І. Багрянного, виголошена на жалібних сходинах у Мелборні та Аделаїді) / Дмитро Нитченко // Українські вісті. — Новий Ульм. — 1964. — Ч. 8. — 23 лютого. — С. 5–7. — С. 5.

⁵ *Багрянний І.* Вибрані твори / Іван Багрянний; [упоряд., автор передм., та приміток М. Балаклицький]. — К.: Смолоскип, 2006. — 687 с. — (Сер. «Розстріляне Відродження»). — С. 605.

ховаючись за псевдонімами. Використання прізвища «Іван Багряний» було складовою частиною самого памфлету, адже прізвище публіциста мало за собою «неабияку історію й яскравий політичний паспорт»⁶.

Публіцист послідовно розкрив одне з найболючіших питань українських емігрантів у повосенний період, зазначене у назві памфлету: примусова колективізація, що проводилася в Україні, як писав автор, «не в соціальному плані, а політичним і національним»⁷; штучно організований радянською владою голодомор 1932–1933 рр., у результаті якого «понад 5 мільйонів українського селянства згинувало тоді страшною голодовою смертю... Сталін прирік українське селянство на наглядну смерть свідомо, щоб змусити його до покірності, до примирення з заведеним колгоспним рабством»⁸; репресії проти української інтелігенції, основною метою яких було «позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи й соціальної справедливості»⁹; антирелігійні кампанії, які супроводжувалися вбивствами священників та руйнуванням храмів; численні порушення прав людини.

Одним із основних завдань «новітнього кріпацтва» — більшовизму — памфлетист назвав денационалізацію України, як і інших республік Радянського Союзу, яка полягала у духовному й фізичному знищенні українського народу. «Большевики, — писав І. Багряний, — зробили для 100 національностей єдину «совітську родіну» і нав'язують її силою, цю страшну тюрму народів, звану СССР»¹⁰.

У липні 1946 р. памфлет І. Багряного був представлений у рукописному варіанті у перекладі на німецьку мову на мистецькій виставці в одному з таборів переміщених осіб. За час роботи виставки з ним ознайомилися не лише таборяни, а й німецьке населення, на яке він справив неабияке враження. Того ж року памфлет було прочитано у таборі Дінгольфіна на вечорі «Живої літературної газети». Як згадував український письменник Д. Нитченко, «люди були зворушені до сліз, що знайшовся автор, який подав свій голос на оборону всіх українців, яким загрожувала репатріація»¹¹. У 1950 р. уривки з памфлету лунали в ефірі слов'янських відділів «Голосу Америки», які транслювалися у тому числі й на СРСР.

З метою донесення змісту памфлету до широких кіл світової громадськості він одразу ж був перекладений професором Р. Смаль-Стоцьким англійською мовою¹², а згодом побачив світ німецькою, іспанською й італійською мовами. Памфлет здобув великий резонанс у світі. Зміст праці І. Багряного вплинув на

⁶ ЦДАМЛМ України. — Ф. 1186. — Оп 1. — Спр. 42. — 15 арк. — Арк. 7.

⁷ *Багряний І.* Чому я не хочу вертатись до СССР? / Іван Багряний. — Вінніпег: Комітет українців Канади, 1946. — 40 с. — С. 12.

⁸ *Багряний І.* Чому я не хочу вертатись до СССР? ... — С. 13–14.

⁹ *Багряний І.* Чому я не хочу вертатись до СССР? ... — С. 17.

¹⁰ *Багряний І.* Чому я не хочу вертатись до СССР? ... — С. 4.

¹¹ *Нитченко Д.* Під сонцем Австралії. — Т. 2 (З хроніки мого життя) / Дмитро Нитченко. — Мельбурн: В-во «Байда», 1994. — 479 с. — С. 65.

¹² *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади: [у 2 кн.] / Григорій Костюк / [передм. М. Жулинський]. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 2. — 2008. — 512 с. — С. 182.

позицію Е. Рузвельт в питанні примусової репатріації. Дружина президента США неодноразово виступала в обороні «переміщених осіб», критикуючи при цьому позицію Радянського Союзу¹³.

Памфлет «відкрив очі» політикам, діячам ООН та громадянам багатьох країн на те, що справжня причина «небажання повертатися ховається в депотичній системі, яку накінула Москва нам (українцям. — *О.А.*) та іншим народам Радянського Союзу, що вона позбавила нас національного й культурного розвитку, відібравши найелементарніші умови державного розвитку»¹⁴. За визначенням сучасного дослідника С. Білоконя, І. Багрянний своїм твором сформував у масовій свідомості емігрантів «ідеологію неповернення»¹⁵.

І. Багрянний першим у такий важкий політичний період, ризикуючи власним життям, виступив на захист прав свого народу. Публіцист був автором, за висловом публіциста Юрія Дивнича (справж. прізви. — Юрій Лавріненко), першої «політичної декларації прав і гідності людини і нації» повернув «людині її політичну пам'ять»¹⁶ і в очах вихідців з УРСР став людиною непересічної відваги. Памфлет І. Багряного та початок «холодної війни» сприяли гальмуванню процесу примусової репатріації до республік Радянського Союзу.

Значна частина політичної публіцистики І. Багряного, якого політичний діяч П. Шинкар назвав «титаном духу»¹⁷, присвячена питанням майбутнього української нації та України. Український закордонний дослідник В. Ісаїв про українських емігрантів у Північній Америці писав, що їм було характерне «зацікавлення феноменом України й ідеологічне проникання внутрішнього життя української етнічної групи турботами за долю України»¹⁸.

Справедливим буде зазначити, що майбутнім України переймалися українські інтелектуали, що мешкали у різних країнах та на різних континентах. Зокрема, у Західній Німеччині І. Багрянний, враховуючи закономірності розвитку історичного процесу, пророкував неминучий розпад СРСР. У статті «Чад імперії» (1948 р.) основною причиною, яка призведе до розпаду наддержави політичний мислитель справедливо назвав «нерозв'язане національне питання»¹⁹.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 122. — 30 арк. — Арк. 40 б.

¹⁴ Чуб Д. Люди великого серця (Статті, розвідки, спогади) / Дмитро Чуб; [передм. Ю. Бойка]. — Мельбурн: В-во «Ластівка», 1981. — 243 с. — С. 214.

¹⁵ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. — К.: Б. в., 1999. — 448 с. — С. 317.

¹⁶ Дивнич Ю. Іван Багрянний / Юрій Дивнич // Українські вісті. — Новий Ульм. — 1964. — Ч. 8. — 23 лютого. — С. 3, 5–7. — С. 3.

¹⁷ Шинкар П. Рік без Багряного / П. Шинкар // Українські вісті. — Новий Ульм. — 1964. — Ч. 37. — 13 вересня. — С. 1–4, 5, 8. — С. 1.

¹⁸ Ukrainians in American and Canadian Society: Contribution to the Sociology of Ethnic Groups; [ed. W. Isajiw]. — Jersey City; N.J.: M.P. Kots Publishing, 1976. — 360 p. — P. 270–271.

¹⁹ Багрянний І. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе. / Іван Багрянний. — [2-е вид.]; [упоряд. О. Коновал; передм. І. Дзюби; післямова Г. Костюка]. — К.: Смолоскип, 2006. — 856 с. — С. 114.

Публіцист наголошував, що жодна сильна «центральна влада» не зможе «паралізувати ... відцентрові все наростаючі сили... Під тиском цього протиріччя зсередини, при умові сприятливих умов зовнішніх, більшовицька імперія лусне так само, як і царська, але на цей раз вже безповоротно»²⁰.

Щоб зрозуміти позицію І. Багрянного, слід з'ясувати, що публіцист мав на увазі під «протиріччями зсередини» та «сприятливими зовнішніми обставинами». У доповіді на III з'їзді УРДП у 1949 р. І. Багрянний зазначив, що робить ставку не на війну, а на революцію, яка має охопити увесь Радянський Союз²¹. Виникає питання: хто ж становитиме рушійні сили революції?

У брошурі «Молодь Великої України і наші завдання» (1946 р.) публіцист писав, що кадри для майбутньої революції, у результаті якої Україна здобуде незалежність, знаходились, як не дивно, у КП(б)У і комсомолі. Це молодь — молодь старшого покоління, яка формувалася в складний історичний період 1917–1921 рр.; молодь молодшого покоління, формування світогляду якої припало на роки існування УСРР — УРСР, тобто яка вчилася і жила на гаслах комуністичної партії. І. Багрянний був переконаний, що хоч більшовики «наполегливо виховували і виховують її (молодь. — О.А.) ... прагнучи викувати з неї свій ідеал ... І все ж вони того ідеалу ніяк не можуть досягти»²². Він виходив із того, що світогляд радянської людини формувалася через виникнення суперечностей між теорією, яку насаджували більшовики через школу, пресу, літературу, кіно і «життєвими процесами», тобто реальним станом речей. Людям, наголошував І. Багрянний, притаманне критичне мислення. І українська молодь як старшого, так і молодшого покоління щоденно бачила істотну різницю між пропагандистськими гаслами і реальною ситуацією в країні, особливо яскраво ця різниця, відмінність, на його думку, проявилася під час подій 1932–1933 рр. та 1941–1945 рр. Відповідно світогляд молоді проходив, за І. Багрянним, постійну внутрішню корекцію під впливом критичного ставлення до ситуації, що склалася в державі. І тому, незважаючи на те, що українська молодь знаходилася в комсомолі, це була лише історична формальність, зовнішня оболонка. Внутрішньо значна її частина була готова, на думку І. Багрянного, до повалення більшовицького режиму, розбудови власної держави.

У передмові до публікації вірша В. Сосюра «Любіть Україну»²³ І. Багрянний у 1952 р. написав, що згаданий вірш і його автор були яскравим документом «про те, як думають там вірні сини українського народу навіть тоді, коли вони є «Члени КП(б)У з 1917 року». Оті, що ходять не тільки «під КП(б)У й комсомолом, а навіть в самім КП(б)У й комсомолі (Сосюра член КП(б)У з юнацьких років)»²⁴.

²⁰ Багрянний І. Публіцистика... — С. 114.

²¹ Багрянний І. Публіцистика... — С. 132.

²² Багрянний І. Публіцистика... — С. 34.

²³ Багрянний І. [Передмова] / Іван Багрянний // Сосюра В. Любіть Україну. Love Ukraine / Володимир Сосюра. — Б. м.: Україна, 1952. — 29 с.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 299. — № 1904. — 2 арк. — Арк 1.

За І. Багряним, молодь України піде за своїм авангардом, який спродукує українське суспільство. Водночас частина того авангарду знаходиться в еміграції і його завдання полягає у побудові мосту, через «ідейно-політичну автостраду»²⁵, через прірву, яка відділяє молодь материкової України та молоде покоління в еміграції й яка стоїть на перешкоді духовної соборності української нації.

Чітко сформульована й аргументована позиція І. Багряного щодо кадрів революції і та невдячна роль, за висловом діаспорного письменника і громадського діяча М. Вірного (справж. прізвище — Микола Француженко), «своєрідного зв'язкового між еміграцією і українським народом на Батьківщині»²⁶, яку взяв на себе Іван Павлович, викликала у політичних колах і відповідно в українському еміграційному суспільстві зливу безпідставних обвинувачень на адресу мислителя. Людину, яка все своє життя боролася проти тоталітарної радянської системи, звинуватили у прокомуністичній орієнтації. Доречними будуть слова дисидента І. Дзюби про І. Багряного: «Переслідуваний і караний на батьківщині, в УРСР, він не для всіх виявився бажаним і зручним і в еміграції»²⁷. З метою остаточно розставити усі крапки над «і», І. Багрянний у 1949 р. написав статті « $2 \times 2 = 4$ », «Дніпро впадає в Чорне море», в яких ще раз обґрунтував свою ідею про кадри.

Уміння І. Багряного, за визначенням В. Гришка, «дивитися на справи поточної політики історично»²⁸ з часом довело вірність міркувань публіциста. Опозиційний радянській владі рух 1960–1980-х рр., діяльність шестидесятників і дисидентів, правозахисного руху, Української гельсінської групи й власне сам розпад СРСР наочно довели слушність думок І. Багряного, висловлених ще у другій половині 1940-х рр.

Протягом довгого часу перед українською громадою на еміграції на порядку денному перебувала проблема консолідації, об'єднання українських емігрантів, зокрема й у політичному сенсі. У повоєнній Західній Німеччині, в якій мешкав І. Багрянний, на відміну від Радянського Союзу, існував політичний плюралізм. За визначенням українського закордонного дослідника В. Маруняка, період 1952–1965 рр. у політичній площині був періодом надиво активним²⁹. У цей час в українському політичному житті відбулися події, які енергійно обговорювалися на шпальтах української еміграційної преси, у тому числі й Західної Німеччини. Йдеться про ініціативу США створити Інститут для вивчення СРСР

²⁵ Багрянний І. Публіцистика... — С. 54.

²⁶ Вірний М. Щастя, долі і правди шукач (Доповідь виголошена в Торонто, 18 жовтня 1987 року з нагоди 80-тя з дня народження І.П. Багряного) / Микола Вірний // Молода Україна. — Торонто. — 1987. — Ч. 371. — С. 1–4. — С. 3.

²⁷ Дзюба І. Публіцистика Івана Багряного / Іван Дзюба // Сучасність. — К. — 1992. — № 4. — С. 64–70. — С. 64.

²⁸ Багрянний І. Вибрані твори... — С. 562.

²⁹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / Володимир Маруняк: [у 2 т.]. — Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. — Т. 2: Роки 1952–1975. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. — 128 с. — С. 96.

й американську радіостанцію «Свобода», перейменування Американського комітету боротьби за вільну Росію на антикомуністичний Американський комітет визволення від більшовизму, створення Ради визволення народів Росії та Координаційного центру антибільшовицької боротьби. Зазначені події відбувалися за умов загострення американсько-радянських відносин. До роботи в цих інституціях планувалося залучити східноєвропейські інтелектуальні еміграційні кола, які під впливом зазначених подій поділилися на два протилежних табори. Одні підтримували ідею збереження державної цілісності СРСР із заміною комуністичного режиму демократичним, інші — вимагали, щоб США визнали за поневоленими радянським режимом народами право на самовизначення й державну самостійність. Врешті-решт перемогу здобула перша концепція. Проте політичні дебати з цього приводу не припинилися і надалі.

У питанні співпраці з Американським комітетом визволення від більшовизму І. Багрянний, як і його колеги по перу М. Воскобійник, С. Баран та ін., мав непохитну позицію. Публіцист вважав неможливою й загрозливою для національних інтересів України співпрацю з організацією, яка не визнавала право на політичну незалежність республік СРСР. На думку І. Багряного, найбільшою помилкою діяльності Американського комітету було нехтування ключовою проблемою Східної Європи — українським питанням, «намаганням втиснути українську проблему в російський комплекс»³⁰.

Не лише І. Багрянний бив на сполох. Українські громадсько-політичні діячі й журналісти, яким була небайдужою доля Батьківщини, на шпальтах еміграційної преси висловлювали свою громадянську позицію. Серед них слід назвати С. Барана, який підтримував консолідаційні зусилля національних сил щодо відновлення Української державності, співпрацюючи з урядом УНР в екзилі; М. Воскобійник, на формування політичного світогляду якого мав значний вплив І. Багрянний, виступав за рівність усіх народів (за прикладом ООН) та обстоював їхнє право на суверенний розвиток; Б. Осадчук та П. Маляр у своїх статтях висвітлювали справжні наміри діяльності Американського комітету тощо.

У статтях і брошурах, виданих у Німеччині, а також у численних інтерв'ю, даних як українським еміграційним, так і закордонним журналістам, у доповідях та промовах, виголошених на зібраннях, радіо та телебаченні, І. Багрянний послідовно обстоював ідею об'єднання українських політичних сил на еміграції. Політичний мислитель декларував необхідність створення єдиного українського національного фронту з єдиним політичним центром, навколо якого мали об'єднатися усі політичні партії. Таким центром І. Багрянний бачив Українська національна рада (далі — УНРаду), яку у доповіді, виголошеній у першій половині 1950-х рр. в Англії, назвав «єдиним і справжнім репрезентантом ... народу,

³⁰ *Багрянний І.* Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії: запитання та відповіді / Іван Багрянний. — Німеччина: Українські вісті, 1954. — 135 с. — С. 49–50.

як цілості», «головною українською фортецею»³¹. Проте на практиці втілити цю ідею не вдалося, головним чином через невміння українських політиків в еміграції вести конструктивний діалог. Закордонні частини Організації українських націоналістів (далі — ЗЧ ОУН) були протилежним до позицій УНРади полюсом, вони безапеляційно претендували на керівну роль в українському еміграційному житті. За визначенням В. Маруняка, взаємовідносини між УНРадою та ЗЧ ОУН були «віссю політичного життя в еміграції»³².

У публіцистичній спадщині І. Багрянного чільне місце посідає проблема молодого українського покоління, що опинилися в еміграції. Проблема етнічної самоідентифікації, етнічного самозбереження, запобігання процесу денационалізації, збереження історичної пам'яті українського народу — одна з ключових проблем українських емігрантів усіх часів. За умов відсутності можливості безпосереднього спілкування емігрантів у розглядуваний період з Україною, на перше місце постало духовне єднання з Батьківщиною. На думку українського закордонного дослідника В. Ісаїва, «почуття єдності з українством у «старому краю» (для інших — «на рідних землях») становить дальшу димензію (вимір. — *О.П.*) будування спільноти всього українського народу»³³.

І. Багрянний бачив небезпеку денационалізації та розумів важливість збереження української етнічності за умов проживання української молоді у середовищі з іншими мовою, культурою, традиціями. У статті «До проблеми молоді», що з'явилася на шпальтах часопису «Наші позиції» у 1949 р., публіцист обґрунтував нагальну потребу створення організації молоді. Головними засадами, на яких будуватиметься планована організація, мала бути надпартійність, соборність і демократичність³⁴. І. Багрянний наголошував на потребі організації, «що охоплювала б всю українську молодь, незалежно від її територіального походження та релігійних переконань, як і незалежно від партійної приналежності її батьків»³⁵. Мислитель акцентував увагу громадськості на тому, що в основі такої організації має лежати не шовінізм, а український територіальний патріотизм, про який писав ще історик та громадсько-політичний діяч В. Липинський. Організація молоді, за І. Багрянним, мала виховувати «національно свідомих, політично й всебічно розвинених, високоморальних та активних громадян»³⁶. І. Багрянний вірив у тимчасовість перебування українців у політичній еміграції. Тому завдання організації української молоді мали відповідати, на його думку, завданням, що стоять перед Україною. Адже українська еміграційна молодь у майбутньому мала взяти на рівні з молоддю материкової України активну участь у розбудові незалежної України.

³¹ *Багрянний І.* Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада... — С. 62–63.

³² *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. — Т. 2... — С. 97.

³³ *Ukrainians in American and Canadian Society...* — P. 270.

³⁴ *Багрянний І.* Публіцистика... — С. 145.

³⁵ *Багрянний І.* Публіцистика... — С. 145.

³⁶ *Багрянний І.* Публіцистика... — С. 146.

Практичним втіленням ідей І. Багряного стало заснування з його ініціативи Організації демократичної української молоді (далі — ОДУМ)³⁷. Звертаючись до членства ОДУМу, І. Багряний як віце-президент УНРади наголосив, зокрема, на великій та відповідальній місії, покладеній на українську молодь в еміграції. На його думку, вона мала бути зразком для молоді по той бік залізної завіси, адже у вільному світі створені всі умови для «найповнішого вияву свого національного Я». Ініціатор створення ОДУМу закликав молодь до здобуття вищої освіти й відповідно — успіхів і перемог у професійній діяльності та громадському житті. «Щоб ви не робили, — наголошував І. Багряний, — все думайте, що на вас дивляться мільйони українських юнаків і юнок там, з-за советських колоніальних ґрат»³⁸.

Слід зазначити, що інтеграція українців до приймаючих суспільств, їхня соціальна й територіальна мобільність сприяли процесам мовної та етнічної асиміляції. Вони набули незворотного характеру. Останні демографічні дослідження засвідчують тенденцію зниження рівня етнічної самосвідомості серед молодого покоління, народженого й вихованого в еміграції. Як зазначають сучасні українські історики В. Трощинський та А. Шевченко, «етнічна свідомість молодого покоління не первинна, як у старшого покоління власне іммігрантів, а сформувалася здебільшого шляхом сприйняття певних етнічних символів, перенесених у нові умови»³⁹. Своєрідним «євшан-зіллям» у ситуації, що склалася, можуть бути безпосередні контакти, живе спілкування, безпосередній зв'язок з етнічною Батьківщиною. Проте за життя І. Багряного подібні контакти з Україною були неможливі. Вони стали реальністю лише за останні роки існування радянської влади.

У зазначеній статті І. Багряний критикував діяльність Спілки української молоді, створеної його політичними опонентами ОУН (Б). Він викривав приналежність СУМ до певної політичної партії, її регіональність (галицька організація), принципи виховання молоді. Водночас політичні опоненти І. Багряного відповідали тією ж монетою, критикуючи з аналогічних позицій ОДУМ тощо. У ситуації, що склалася, слушно видається думка сучасних істориків В. Євтуха та О. Ковальчук про те, що у «такій важливій й складній справі, як збереження української етнічності в багатонаціональній країні, можна домогтися успіхів лише за умови спільних зусиль усіх організацій, груп, яких би політичних чи релігійних переконань вони не дотримувались. Адже мета у всіх єдина»⁴⁰. На нашу думку, у справі збереження української мови та національної свідомості

³⁷ Див. *Подобед О.* Іван Багряний — ініціатор створення Організації української демократичної молоді (ОДУМ) / *О. Подобед* // Матеріали ІІ Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2–3 жовтня 2009 р.). — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 37–40.

³⁸ ЦДАМЛМ України. — Ф. 1186. — Оп 1. — Спр. 27. — 14 арк. — Арк. 11.

³⁹ *Трощинський В.П.* Українці в світі / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко. — К.: Альтернативи, 1999. — 352 с. — С. 96.

⁴⁰ *Євтух В.Б.* Українці в Канаді / В.Б. Євтух, О.О. Ковальчук. — К.: «Будівельник», 1993. — 144 с. — С. 64–65.

молодого покоління емігрантів важливу роль поряд з ОДУМом відгравали також СУМ та «Пласт».

Отже, за умов загрози мовної та етнічної асиміляції українських емігрантів І. Багрянний обстоював слушну ідею про створення організації української молоді. Засади, на яких він планував створити організацію, засвідчують демократичність і прогресивність поглядів мислителя.

Діаспорний політичний діяч і соратник І. Багряного П. Шинкар слушно звернув увагу на спосіб викладу матеріалу Іваном Павловичем. Він наголошував, що публіцист мав «якийсь специфічний, властивий тільки йому одному, характер вислову своєї думки. Проста, доступна кожному його мова, ясність, чіткість вислову і завжди доведена думка до завершеного кінця, що не потребує ані пояснень, ані дає місця для заперечення»⁴¹.

Таким чином, публіцистика І. Багряного органічно доповнювала його громадсько-політичну діяльність. Політична публіцистика І. Багряного нараховує понад 200 творів. У статтях і доповідях І. Багрянний звертався до актуальних питань суспільно-політичного життя українців другої половини 1940-х — початку 1960-х рр. як в Україні, так і поза її межами. Серед них слід виділити проблеми примусової репатріації до СРСР, об'єднання українських політичних сил на еміграції, створення єдиного українського національного фронту.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПУБЛИЦИСТИКА ИВАНА БАГРЯНОГО

Елена Подобед (кандидат исторических наук, доцент, Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, helena2012kiev@yandex.ua)

В статье проанализирована политическая публицистика И. Багряного. Определены основные темы публицистического наследия. Выяснено, что публицистика И. Багряного органично дополняла его общественно-политическую деятельность.

Ключевые слова: *И. Багрянний, емиграция, политическая публицистика, статьи, памфлет.*

IVAN BAGRYANY'S POLITICAL PUBLICISTICS

Olena Podobyed (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, helena2012kiev@yandex.ua)

In this article the I. Bagryany's political publicistics are analyzed. The main topic of publicistics are defined. It was found that I. Bagryany's publicistics was organically complemented his public-political activities.

Key words: *I. Bagryany, emigration, political publicistics, articles, pamphlet.*

⁴¹ Шинкар П. Рік без Багряного... — С. 1.

УДК 342.228(476)(095)

Олександр Курьянович*

РЕФЕРЕНДУМ В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ 14 ТРАВНЯ 1995 р.: ПРИЧИНИ, ХІД, ПІДСУМКИ

В статті на основі ряду джерел, у тому числі оригінальних архівних матеріалів розглядається одна із значимих політичних подій в новітній історії Білорусі — референдум 14 травня 1995 р. Референдум був викликаний протистоянням виконавчій і законодавчій владі.

Ключові слова: референдум, всенародне голосування, депутат, парламент, легітимність

В жизни государственного и политического деятеля нередко наступают моменты, когда для упрочения своей легитимности, а в экстремальных случаях — для удержания власти — он прибегает к решительным действиям, которые зачастую носят жесткий характер и не всегда соотносятся с нормами морали.

Политическая биография нынешнего белорусского Президента — яркое тому подтверждение. Секрет политического долгожительства А.Г. Лукашенко во многом заключается в его готовности защищать власть с помощью целого арсенала как пропагандистских и силовых средств. Начало этому положил именно референдум 14 мая 1995 г.

А.Г. Лукашенко стал Президентом летом 1994 г. Несмотря на свой высокий рейтинг у подавляющего большинства белорусских избирателей, А.Г. Лукашенко чувствовал свое шаткое положение в парламенте — Верховном Совете Беларуси XII созыва. Новый Президент не пользовался популярностью среди парламентариев, которые критически оценивали депутатскую деятельность А.Г. Лукашенко, часто выступающего у микрофона, но не предполагающего ничего конкретного. Кроме того, коллеги А.Г. Лукашенко отмечали неустойчивость мировоззрения, крайнюю эклектичность его взглядов¹.

Самым непримиримым противником А.Г. Лукашенко в Верховном Совете была парламентская оппозиция Белорусского Народного Фронта (БНФ). Программа БНФ, предусматривающая радикальные политические и экономические

* *Олександр Курьянович* — кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародного права Міжнародного університету «МІТСО», Республіка Білорусь, м. Мінськ, deklaration@mail.ru.

¹ *Курьянович А.В.* Особенности депутатской деятельности А.Г. Лукашенко в Верховном Совете Беларуси XII созыва (1990–1994) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIII. — С. 236–240.

реформы коренным образом отличалась от позиции А.Г. Лукашенко, ратовавшего за свертывание процесса приватизации, сохранение высокой доли государственной собственности в экономике и т.д. Непреодолимым камнем преткновения между А.Г. Лукашенко и оппозицией стал вопрос с Россией. Если белорусский лидер категорически и даже иррационально был настроен на интеграцию с Москвой, то оппозиция, напротив, настаивала на максимальной прагматичности в отношениях с Россией.

Оппозиция полагала, что победа А.Г. Лукашенко на президентских выборах — благоприятное стечение обстоятельств, что Президент из-за отсутствия серьезной программы и сильной команды не справится с растущими экономическими трудностями, и путь у него только один: отставка.

Открытое противостояние Президента и парламентской оппозиции БНФ началось 1 сентября 1994 г. В этот день в «Народной газете» — издании Верховного Совета — была опубликована статья одного из активных деятелей оппозиции депутата В.Ф. Голубева, касающаяся российского вопроса². Поводом к написанию статьи послужило предшествующее интервью А.Г. Лукашенко А.В. Караулову, ведущему популярной программы «Момент истины». Белорусский лидер в характерной для него демагогической манере заявил журналисту, что именно БНФ является главным противником отношений с Россией.

В.Г. Голубев отверг все инсинуации А.Г. Лукашенко по поводу белорусско-российских отношений и озвучил уже ранее неоднократно высказанную позицию БНФ: отношения Беларуси и России могут строиться только на равноправной основе, при которой между странами исключена политическая и экономическая интеграция.

В своей статье В.Г. Голубев высказал предположение, которое, в принципе, подтвердилось позднее. По убеждению депутата, в случае неудачи реформ Президент будет искать виноватых именно среди депутатов в парламенте.

Эскалацию конфликта между Президентом и парламентской оппозицией БНФ подогревала сложная экономическая ситуация. Действия самого А.Г. Лукашенко (деноминация, искусственное сдерживание цен и др.) отличались непоследовательностью, хаотичностью. Президентская программа чрезвычайных мер по выходу республики из кризиса, утвержденная Верховным Советом 30 сентября 1994 г., была раскритикована ведущими экономистами страны из-за отсутствия стратегии, гарантий предпринимательству, механизмов снижения внешней энергетической зависимости и т.д.³

Разногласия между Президентом и парламентской оппозицией БНФ наметились и по вопросу т.н. «президентской вертикали». В понимании самого А.Г. Лукашенко «президентская вертикаль» представляла собой «сквозную структуру», руководители которой в центре и на местах должны назначаться

² Голубеў, В.Ф. Паважаны прэзідэнт, назавіце хоць аднаго чалавека, які «напрочь отвергает всякие контакты, прежде всего с Россией». Такіх людзей на Беларусі няма // Народная газета. — 1994. — 1 верасня. — С. 1.

³ Сяржан А. Праграма прэзідэнта ня можа быць выканана // Свабода. — 1994. — 11–17 кастрычніка. — С. 5.

исключительно Президентом. При этом предполагалась ликвидация советов народных депутатов первичных уровней (сельских, поселковых) и формирование на их месте соответствующих администраций.

Примечательно то, что будучи депутатом, А.Г. Лукашенко с завидным постоянством отстаивал идею исключительной выборности руководителей местной исполнительной власти. Вот, например, что говорил будущий Президент 11 марта 1992 г.: «Надо дать возможность народу определиться со своими лидерами. Многие председатели, отойдя от решения конкретных проблем, занимаются подготовкой себе плацдарма, чтобы в нужный момент уйти. Разве это председатель?»⁴

6 октября 1994 г. под давлением А.Г. Лукашенко Верховный Совет одобрил структуру «президентской вертикали». Парламентарии утвердили закон «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О местном самоуправлении и местном хозяйстве в Республике Беларусь».

Стремление А.Г. Лукашенко фактически подчинить себе систему местного управления вызвало возмущение не только парламентской оппозиции БНФ, но и тех депутатов, кто не поддерживал фронт: 82 парламентария обратились в Конституционный Суд, который вынес половинчатое решение: ликвидация первичных Советов противоречит законодательству, но у Президента остается право назначения глав местной администрации⁵.

Тогда 10 ноября 1994 г. парламентская оппозиция БНФ на специальной пресс-конференции объявила о необходимости импичмента А.Г. Лукашенко. Оппозиция обвиняла Президента в том, что его политика не соответствует национальным интересам Беларуси и становится непосредственной угрозой государственной независимости⁶.

Решающий удар по А.Г. Лукашенко должен был нанести член парламентской оппозиции БНФ, сторонник решительных действий и «политики улиц» С.А. Антончик, который начал собирать компрометирующий материал на высших должностных лиц государства с целью сделать специальный доклад на заседании сессии Верховного Совета.

Несмотря на активное противодействие Президента, С.А. Антончик 20 декабря 1994 г. зачитал перед депутатами свой доклад, в котором говорилось о том, что в Беларуси на протяжении нескольких месяцев правления А.Г. Лукашенко сложились мафиозные кланы. Ближайшие соратники Президента, утверждал С.А. Антончик, занялись не экономикой страны, а незаконным переделом собственности и сомнительными финансовыми операциями, нанесшими республике существенный ущерб. В конце доклада С.А. Антончик предложил

⁴ Национальный архив Республики Беларусь. — Ф. 968. — Оп. 1. (далее — НА РБ). — Ед. хр. 3043. — Л. 196.

⁵ Заключение Конституционного Суда Республики Беларусь «О соответствии Конституции Закона от 6 октября 1994 г. «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О местном самоуправлении и местном хозяйстве в Республике Беларусь» // Народная газета. — 1994. — 22 листопада. — С. 1–2.

⁶ *Серада А.* БНФ лічыць, што прэзідэнт варты імпічманту // Свабода. — 1994. — № 44 (лістапад). — С. 2.

А.Г. Лукашенко добровольно уйти в отставку, так как коррупция не только не побеждена, но и приобрела более изощренные формы⁷.

Расчет парламентской оппозиции на действенный эффект доклада не оправдался. И не в малой степени потому, что доклад был зачитан не в прямом эфире, что на порядок снизило его информационное воздействие. По личному распоряжению А.Г. Лукашенко ведущие государственные издания — «Народная газета», «Советская Белоруссия», «Звезда» — не опубликовали доклад и вышли из печати с белыми полосами.

На самого С.А. Антончика государственные средства, подконтрольные Президенту, вылили целый ушат обвинений. Так, в одной из публикаций утверждалось, что политический стиль депутата основан на безответственной риторике⁸.

Однако запрет на публикацию доклада дал почву для различных слухов и настроил против исполнительной власти даже тех депутатов, которые выражали поддержку и лояльность Президенту. В итоге Верховный Совет 23 декабря 1994 г. принял достаточно жесткое постановление по факту запрещения в средствах массовой информации доклада депутата С.А. Антончика. В постановлении разгневанные парламентарии потребовали от Президента привлечь к ответственности должностных лиц, запретивших публикацию доклада, а Председателя Национальной государственной телерадиокомпании отправить в отставку⁹.

Это постановление не было претворено в жизнь. Наряду с сопротивлением Президента большинство депутатов на удивление индифферентно отстаивали свою позицию. Декларативно-заявительный характер деятельности парламента еще больше активизировал его главного противника — А.Г. Лукашенко.

Противостояние белорусского Президента и парламентской оппозиции БНФ в конце декабря 1994 г. усугубилось и чисто личными мотивами. В одной из самых ненавистных А.Г. Лукашенко оппозиционных газет под названием «Свобода» была опубликована сатирическая поэма «Лука Мудищев — Президент», в которой автор — некий Ведьмак Лысогорский — назвал Главу государства «главным русификатором и антибелорусом» и позволил себе ряд язвительных выпадов в адрес А.Г. Лукашенко¹⁰.

Отношения А.Г. Лукашенко и Верховного Совета еще более осложнились в конце декабря 1994 г., когда Президент наотрез отказался подписать Закон

⁷ НА РБ. — Ед. хр. 3372. — Л. 127–153.

⁸ Андреев, В. Январь в лицах // Советская Белоруссия. — 1995. — 2 февраля. — С. 2.

⁹ О фактах запрещения публикаций материалов в средствах массовой информации, связанных с выступлением на сессии Верховного Совета депутата С.А. Антончика и нарушениях Национальной государственной телерадиокомпанией постановления Верховного Совета Республики Беларусь «О порядке освещения средствами массовой информации работы шестнадцатой сессии Верховного Совета Республики Беларусь двенадцатого созыва»: постановление Верховного Совета Республики Беларусь, 23 декабря 1994 г., № 3476-ХП // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. — 1995. — № 6. — Ст. 63.

¹⁰ Лысагорскі, В. Лука Мудзішчаў — прэзідэнт // Свабода. — 1994. — 27 снежня. — С. 8.

«О Верховном Совете Республики Беларусь», который явно возвышал Парламент над Президентом. Согласно закону Верховный Совет провозглашался не только высшим представительным и законодательным органом, но и «законодательным гарантом прав и свобод граждан»¹¹.

В законе ни слова не было сказано о возможности роспуска Верховного Совета, зато отставка Президента принималась Парламентом без обсуждения и соответствующего голосования.

Очевидным превосходством Парламента было и то, что акт присяги, приносимой Президентом во время инаугурации, утверждался Председателем Верховного Совета.

Для А.Г. Лукашенко ситуация усугублялась еще и тем, что приближались выборы в Верховный Совет XIII созыва. Накануне выборов Президенту было необходимо нейтрализовать влияние парламентской оппозиции БНФ, которая ради победы на выборах пошла на союз с другими политическими силами, подписав в январе 1995 г. Декларацию принципов создания предвыборного блока демократических сил. В блок вошли Белорусская социал-демократическая громада (БСДГ), Белорусская крестьянская партия (БКП), Белорусская христианско-демократическая партия (БХДП), Национально-демократическая партия Беларуси (НДПБ). Демократический блок рассчитывал на серьезную победу, выдвинув 206 кандидатов, причем большинство из них были ставленниками БНФ¹². Из уст лидера БНФ раздавались заверения, что оппозиция соберет не менее половины мандатов.

Избирательные лозунги оппозиции сводились к тому, что власть не профессиональна и нужны реформы, включающие введение национальной валюты, роспуск колхозов и совхозов и создание благоприятных условий для развития фермерского хозяйства. Идеей фикс оппозиции стал Балто-Черноморский коллектор, строительство которого могло бы избавить Беларусь от зависимости России как главного поставщика энергоносителей.

Головной болью для А.Г. Лукашенко оставался С.А. Антончик. Начиная с 1995 г., депутат осуществил ряд поездок по республике с призывом созвать общенациональное собрание. На этом форуме, говорил С.А. Антончик, необходимо рассмотреть наиболее злободневные и насущные вопросы жизни страны¹³.

В приближающейся политической схватке А.Г. Лукашенко решил использовать референдум. Белорусский лидер понимал, что референдум потребует немалых организационных и пропагандистских усилий. Однако в случае успеха легитимность А.Г. Лукашенко существенно бы укрепилась.

¹¹ О Верховном Совете: Закон Республики Беларусь, 21 декабря 1994 г., № 3465-ХП // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. — 1995 — № 7. — Ст. 95.

¹² Дэкларацыя прынцыпаў стварэння перадвыбарчага блоку дэмакратычных сілаў // Свабода. — 1995. — 18 студзеня. — С. 3.

¹³ С. Антончык прапануе склікаць агульнанацыянальны сход // Свабода. — 1995. — 11 студзеня. — С. 2.

Идея референдума для Беларуси была отнюдь не нова. Еще в 1992 г. БНФ выступил с инициативой проведения республиканского референдума о досрочном роспуске Верховного Совета XII созыва. Инициаторы референдума собрали свыше 400 тыс. подписей, но руководство Беларуси приложило все усилия, чтобы всенародное голосование не состоялось¹⁴.

О своем намерении провести референдум А.Г. Лукашенко заявил 2 февраля 1995 г. на встрече с представителями ветеранских организаций. А.Г. Лукашенко огласил вопросы, которые могли бы быть вынесены на всеобщее обсуждение: смена государственной символики (герб «Погоня» и бело-красно-белый флаг — официальные символы с 19 сентября 1991 г. — предлагалось заменить на видоизмененные герб и флаг периода БССР), статус государственного языка и отношение населения к приватизации¹⁵.

После заявления А.Г. Лукашенко февраль 1995 г. в политической жизни Беларуси, тем не менее, оставался спокойным. Ристалищем схватки должен был стать Верховный Совет, который согласно Конституции обязался рассмотреть выдвинутые Президентом вопросы.

Относительное февральское общественное спокойствие объяснялось и тем, что политические противники были заняты своими делами. А.Г. Лукашенко готовился к официальному визиту российского Президента Б.Н. Ельцина. Оппозиция, в свою очередь, активно занималась формированием предвыборного блока в избирательной кампании в Верховный Совет XIII созыва.

Ситуация взорвалась в следующем месяце. 10 марта 1995 г. в «Народная газета» опубликовала письмо-обращение, лично адресованное А.Г. Лукашенко. В письме, автором которого был Здислав Вальнерович, в частности, говорилось, что если Президент решится на референдум, то ему «придется перешагнуть не только через горький плач нашей интеллигенции и отчаянные крики оппозиции, перешагнуть и через мою кровь, через кровь сотен, тысяч, миллионов таких, как я»¹⁶.

Реакция А.Г. Лукашенко, который назвал письмо «фальшивкой, изготовленной за доллары»¹⁷, была молниеносной. 17 марта 1995 г. главный редактор «Народной газеты» И.П. Середич был смещен со своей должности указом

¹⁴ Курьянович А.В. Попытка референдума в Республике Беларусь в 1992 г. // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання», м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 року. — Частина друга. — Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. — С. 146–148.

¹⁵ Президент Беларуси заявил вчера о намерении инициировать проведение всенародного референдума о государственном флаге, гербе, языках и приватизации // Советская Белоруссия. — 1995. — 3 февраля. — С. 1.

¹⁶ Вальнерович З. Я терплю и буду терпеть, сколько нужно и какие угодно лишения, работать не покладая рук без сна и отдыха, но лишь когда буду уверен в счастливом будущем своей Родины — Беларуси // Народная газета. — 1995. — 10 марта. — С. 1.

¹⁷ НА РБ. — Ф. 968. — Оп. 1. — Ед. хр. 3420. — Л. 154.

Президента № 113 за публикацию статьи, призывающей к насилию и гражданскому противостоянию¹⁸.

Это увольнение было незаконным, так как главного редактора газеты мог назначать и смещать исключительно Верховный Совет. Однако А.Г. Лукашенко заявил, что действовал согласно пункту 1 статьи 100 Конституции Республики Беларусь, в соответствии с которым Президент «принимает меры по охране суверенитета, национальной безопасности, территориальной целостности, обеспечению политической и экономической стабильности, охране прав и свобод граждан»¹⁹.

Впоследствии А.Г. Лукашенко не раз применит знаменитый пункт 1 статьи 100 Конституции для решающего удара по политическим противникам. В ноябре 1995 г. в интервью известному немецкому изданию «Хандельсблатт» А.Г. Лукашенко скажет следующее: «Конституция мне дала чрезвычайные права. И чего только стоит сотая статья, пункт первый, где Президент принимает меры по стабильности и сохранению суверенитета нашего государства. И нигде не написано, какие меры. То есть это отдано мне на откуп. Какие я приму меры, такие и будут»²⁰.

21 марта 1995 г. А.Г. Лукашенко дал развернутые ответы вопросы по поводу отставки главного редактора «Народной газеты». По словам Президента, «Народная газета» давно превратилась в печатный орган «одной партии, одного человека», проповедовала национализм и ксенофобию, проводила антигосударственный курс²¹. Тем не менее, утверждал А.Г. Лукашенко, власть старалась не раздувать конфликт с главным редактором, пыталась направить его деятельность в конструктивное русло. Но письмо З. Вальнеровича стало «последней каплей», переполнившей «чашу антигосударственной политики».

Благодаря усилиям президентских сторонников в Верховном Совете не хватило голосов, чтобы утвердить постановление о незаконном увольнении И.П. Середича. При кворуме в 156 человек за это проголосовали лишь 105 человек. Не нашел поддержки у парламентского большинства проект постановления об антизаконном указе Президента № 113: за это проголосовали лишь 72 депутата.

Вскоре всплыло настоящее имя человека, бросившего вызов Главе государства. К удивлению общественности им оказался не политик и не оппозиционер, а никому не известная до этого преподавательница Школы олимпийского резерва, кандидат педагогических наук Р.Э. Зимницкая, подписавшаяся другим именем. На вопрос, откуда она взяла такой псевдоним — Вальнерович —

¹⁸ Об отдельных нарушениях законодательства в деятельности средств массовой информации: Указ Президента Республики Беларусь, 17 марта 1995 г., № 113 // Собрание указов Президента и постановлений Кабинета Министров Республики Беларусь. — 1995. — № 8. — Ст. 174.

¹⁹ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Прынята на трынаццатай сесіі Вярхоўнага Савета дванаццатага склікання 15 сакавіка 1994 г. — Мінск: Польша, 1994. — С. 18.

²⁰ *Старикевич А.* Сенсационное признание президента Белоруссии // Известия. — 1995. — 28 ноября. — С. 2.

²¹ НА РБ. — Ед. хр. 3420. — Л. 137.

Р.Э. Зимницкая ответила, что заимствовала и изменила его от фамилии известного польского экономиста, вдохновителя «шоковой терапии» Л. Бальцеровича.

22 марта 1995 г. А.Г. Лукашенко официально передал в Верховный Совет свои вопросы. Вопросов было четыре. Два вопроса — по символике и языку — остались прежними. Вопрос о приватизации был снят с повестки дня, зато появились два дополнительных вопроса: экономическая интеграция с Россией и право Президента распускать Верховный Совет.

Именно эти вопросы с небольшим перевесом (152 депутатских голоса при кворуме в 159 голосов) были утверждены Парламентом в качестве основы. Депутаты — противники Президента — предложили вынести на референдум свои вопросы: 1) Согласны ли Вы со статьей 17 Конституции Республики Беларусь, которая изложена в следующей редакции: «Государственным языком Республики Беларусь является белорусский язык. Республика Беларусь обеспечивает право свободного пользования русским языком как языком межнационального общения»?; 2) Согласны ли Вы с действующей символикой Республики Беларусь (бело-красно-белый флаг и герб «Погоня»?); 3) Удовлетворяет ли Вас исполнение Президентом Беларуси А. Лукашенко его предвыборной программы в области экономики, социальной защиты граждан и борьбе с коррупцией?

Однако инициаторов этих вопросов постигла неудача. Им не удалось собрать необходимый минимум — 70 — депутатских подписей.

Накануне обсуждения своих вопросов в Верховном Совете А.Г. Лукашенко решил ослабить парламентскую оппозицию БНФ. 3 апреля 1995 г. по распоряжению А.Г. Лукашенко Генеральный прокурор Республики Беларусь В.И. Шолодонов обратился к Верховному Совету с требованием дать согласие на возбуждение уголовного дела по статье 188 Уголовного кодекса (оскорбление представителя власти) против главного редактора «Свободы» И.И. Герменчука (который также был членом парламентской оппозиции БНФ), за публикацию сатирического произведения Ведьмака Лысогорского в адрес Президента (в феврале 1995 г. «Свобода» опубликовала второе, не менее язвительное стихотворение «Лука Мудищев отвечает Ведьмаку Лысогорскому»)²².

Однако большинство депутатов не поддержало требование Генерального прокурора: несмотря на неприязнь к БНФ: после отставки И.П. Середича сработал инстинкт самосохранения, возобладала корпоративная этика. В случае уступки с И.И. Герменчуком Верховный Совет окончательной бы потерял свое лицо.

Сама редакция газеты заручилась поддержкой ученых из Академии Наук. Они доказывали, что стиль произведений Ведьмака Лысогорского не является оскорбительным, ибо там применяются допустимые гротексные литературные приемы, как, например, доведение до абсурда (*reductio ab absurdum*).

²² Калі зняць рэдактара немагчыма, трэба «прышыць» яму справу // Свабода. — 1995. — 7 красавіка. — С. 1.

Посредством этих приемов, утверждали филологи, Вядзьмак Лысогорский указывал на слабые подходы Президента к решению сложных задач²³.

Обсуждение вопросов, вынесенных А.Г. Лукашенко на референдум, началось в парламенте 11 апреля 1995 г. Экспертами по президентским вопросам выступили две постоянные комиссии: по законодательству и по государственному строительству.

Вопросы Президента в своей первоначальной редакции были сформулированы поспешно, не во всем корректно и вызвали вполне справедливые нарекания депутатов. По словам председателя комиссии по законодательству Д.П. Булахова, вопросы оказались недостаточно продуманы со стилистической точки зрения. Д.П. Булахов справедливо отметил, что «в условиях, когда вопрос сформулирован нечетко, проблема исполнения народной воли будет зависеть не столько от того, как народ высказался — «за» или «против», — а от того, как власть предрежащие истолкуют эту волю»²⁴.

Например, вопрос о языках в первоначальной редакции звучал таким образом: «Утверждаете ли Вы государственный статус русского и белорусского языков?», на что депутат от оппозиции С.И. Наумчик заметил: если высказываться против государственного русского языка, то тогда нужно отказываться и от белорусского государственного языка. Другой вопрос стоял так: «Согласны ли Вы с правом Президента распускать Верховный Совет в случае грубого и систематического нарушения Конституции?», хотя по Основному Закону Президент ни при каких обстоятельствах не имел права распускать парламент.

После стилистической доработки вопросы выглядели так: 1) Согласны ли Вы с приданием русскому языку равного статуса с белорусским?; 2) Поддерживаете ли Вы предложение об установлении нового Государственного флага и Государственного герба?; 3) Поддерживаете ли Вы действия Президента, направленные на экономическую интеграцию с Россией?; 4) Согласны ли Вы с необходимостью внесения изменений в Конституцию Республики Беларусь, которые предусматривают возможность досрочного прекращения полномочий Верховного Совета Президентом в случаях систематического или грубого нарушения Конституции?

Противники Президента в Верховном Совете пытались поставить правомерность вопросов под сомнение. Причем их сомнения были далеко не беспочвенны. Во-первых, они приводили закон о референдуме, в соответствии с которым нельзя выносить на всенародное голосование те вопросы, которые нарушают государственные гарантии существования белорусской национальной культуры и языка. Во-вторых, вопрос об экономической интеграции с Россией, по мнению оппонентов Президента, тоже противоречил закону о референдуме: запрещено предлагать вопросы, которые касаются обязательств, вытекающих из международных договоров, а ведь экономическая интеграция с Россией — это исполнение Республики Беларусь обязательств в рамках СНГ. Кроме того,

²³ *Саверчанка І.* Вядзьмак нічога не выдумаў // Свабода. — 1995. — 15 красавіка. — С. 5.

²⁴ НА РБ. — Ед. хр. 3428. — Л. 87.

результаты референдума, утверждала оппозиция, являются нормой прямого действия, поэтому любой Президент страны просто обязан осуществлять экономическую интеграцию с Россией, даже если это противоречит интересам Беларуси. Наконец, в-третьих, вопрос о возможности роспуска Верховного Совета Президентом, вообще, по мнению оппозиции, правовой нонсенс. Если Президент распустит Верховный Совет, кто будет назначать новые выборы? Ведь Глава государства по Конституции такого права назначения не имеет.

В качестве контраргумента Президент приводил статью 3 Конституции, согласно которой источником власти является народ. Значит, считал А.Г. Лукашенко, на суд избирателей можно вынести любой вопрос. Глава государства призвал депутатов отказаться от попытки «навязывать совершенно бесплодную дискуссии по любому вопросу, с помощью казуистики, жонглирования законодательными положениями запутывать самый простой вопрос»²⁵.

После ожесточенных дискуссий в Верховном Совете был поставлен вопрос о проведении общереспубликанского референдума 14 мая 1995 г. За это проголосовало 157 депутатов при кворуме в 152 человек. Предстояло проголосовать по каждому вопросу.

Неспособность парламента противостоять Президенту подвигала наиболее радикальную его часть на активные, защитные действия. 11 апреля 1995 г. 18 парламентариев во главе с З.С. Позняком объявили голодовку в знак протеста против референдума. Голодающие депутаты С.А. Антончик, Л.П. Борщевский, Ю.А. Беленький, И.И. Герменчук, В.Ф. Голубев, Б.Д. Гюнтер, Л.И. Дейко, В.Н. Заблоцкий, Л.У. Зданевич, Н.К. Крыжановский, Н.Н. Маркевич, В.А. Малашко, С.И. Наумчик, С.П. Попков, П.В. Садовский, О.А. Трусов, А.А. Шут разместились около трибуны.

Несмотря на голодовку, в это же день 11 апреля 1995 г. началось голосование по президентским вопросам. Результаты голосования по первому вопросу референдума были следующие: из 238 зарегистрированных парламентариев при кворуме в 152 проголосовали «за» 124 человека, «против» — 6, воздержались 11 и не участвовали в голосовании 97 депутатов.

Для утверждения второго вопроса не хватило всего 2 голосов, так как при кворуме в 152 депутата, положительно проголосовали 150 человек (из 238 зарегистрировавшихся), «против» — 2, воздержались 4 депутата, и 82 народных избранника не приняли участие в голосовании.

Вопрос, касающийся экономической интеграции Беларуси с Россией, был поддержан депутатским корпусом. Из 238 зарегистрировавшихся «за» проголосовали 180 человек, воздержался 1, не голосовали 57 депутатов, ни один голос не был подан против.

Приятную картину по третьему вопросу Президенту попытался омрачить депутат Г.Д. Карпенко, который заявил, что в экономике — полный провал и призвал отменить этот вопрос, так как, по его мнению, экономическая интеграция с Россией — само собой разумеющееся.

²⁵ НА РБ. — Ед. хр. 3428. — Л. 69.

Четвертый вопрос оказался провальным для Президента. Из 238 зарегистрировавшихся «за» проголосовали только 86 депутатов, «против» — 10, воздержались 23, не голосовали 119 парламентариев²⁶.

На итогах голосования А.Г. Лукашенко убедился, что депутатская голодовка могла серьезно испортить его политическую игру накануне референдума. Поэтому Президент принял достаточно рискованное и одновременно авантюрное решение: эвакуировать голодающих депутатов из зала парламента, тем более что анонимный абонент сообщил о минировании помещения, в котором находились депутаты. Операция по эвакуации была осуществлена силами правопорядка в ночь с 11 на 12 апреля 1995 г. и сразу же получила широкий общественный резонанс. Свое отношение к этой акции высказали и сторонники Президента, и те, кто сочувствовал оппозиции.

Президентская сторона утверждала, что голодовка — это театр абсурда, который превзошел все ожидания и лишний раз опозорил Беларусь, представив ее перед мировым сообществом в качестве банановой республики²⁷. Сам А.Г. Лукашенко убеждал общественность в том, что к депутатам не применяли никого физического насилия: «Никто никого не бил и не ломал»²⁸.

Оппозиция, напротив, заявляла, что голодовка стала единственным средством не допустить референдум как результат соглашения между Президентом и прокоммунистическим Верховным Советом, а применение силы и избиение голодающих депутатов — уголовное преступление.

Весьма резко оценил действия силовых структур В.В. Быков. По словам народного писателя, страной правит хунта²⁹.

А.Г. Лукашенко обещал, что кассета камеры наблюдения, фиксирующая события в ночь с 11 на 12 апреля 1995 г., будет представлена общественности. Однако этого не случилось, что говорит о непосредственной причастности белорусского Президента к насильственной эвакуации депутатов. Ответ на вопрос, какие подразделения — КГБ или МВД — принимали участие в эвакуации парламентариев, остался открытым. Формально возбужденное Генеральной прокуратурой дело зашло в тупик.

Между прочим, сами голодающие депутаты, зная характер А.Г. Лукашенко, прекрасно понимали на какой риск идут. Поэтому 11 апреля 1995 г. в 16 часов на имя Председателя Верховного Совета М.И. Гриба была подана специальная записка за подписью некоторых голодающих депутатов, в которой говорилось о возможных провакационных действиях с президентской стороны. Депутаты требовали обеспечить их безопасность на время голодовки. Однако М.И. Гриб занял выжидательную позицию, надеясь на то, что конфликт уладится сам собой.

²⁶ НА РБ. — Ед. хр. 3430. — Л. 142–148.

²⁷ Оппозиция добилась своей цели. Скандал состоялся. Тем не менее, договор с Россией ратифицирован // Советская Белоруссия. — 1995. — 13 апреля. — С. 1.

²⁸ НА РБ. — Ед. хр. 3432. — Л. 75.

²⁹ *Быкаў В.* Краінай кіруе хунта // Свабода. — 1995. — 15 красавіка. — С. 1.

Верховный Совет не решился пойти на прямое противостояние с Президентом из-за избитых депутатов: в этом не было смысла накануне новых выборов. С чисто человеческой точки зрения индифферентная позиция депутатов объясняется тем, что большинство из них — если не открыто, то внутренне — стали на сторону А.Г. Лукашенко. Ведь многим депутатам парламентская оппозиция БНФ своей критикой попортила немало крови и нервов.

Вопреки ожиданиям рейтинг А.Г. Лукашенко из-за инцидента с эвакуацией парламентариев не только не упал, но и даже повысился. В сознании массового избирателя белорусский Президент стал еще больше ассоциироваться с решительным политиком, способным выигрывать сражения с самыми сильными противниками.

13 апреля 1995 г. депутаты вернулись к референдуму. Возник своего рода правовой тупик: парламентарии проголосовали за проведение общереспубликанского референдума 14 мая 1995 г., но отвергли президентские вопросы. Тогда А.Г. Лукашенко бросив на карту все, заявил, что если парламент не утвердит вопросы, то он приостановит деятельность Верховного Совета ради безопасности страны. Президент призывал депутатов понять, что на Беларусь смотрят как на островок стабильности, на центр, откуда может пойти возрождение славянства.

Большую помощь в лоббировании референдума А.Г. Лукашенко оказала комиссия Верховного Совета по государственному строительству во главе с В.К. Левчиком, у которого сложились неплохие отношения с А.Г. Лукашенко еще до президентства

13 апреля 1995 г. В.К. Левчик выступил перед депутатами и заявил, что вопросы, предложенные Президентом на референдум, не противоречат закону о народном голосовании. В.К. Левчик также объявил, что первые три вопроса носят обязательный характер, а четвертый — консультативный³⁰. Председатель комиссии по государственному строительству предложил не голосовать по вопросам отдельно, а в целом принять постановление, согласно которому референдум по четырем вопросам должен состояться 14 мая 1995 г.

Развернулись острые дискуссии, при этом и та, и другая сторона — и Президент, и парламент — не жалели слов и аргументов, чтобы переубедить друг друга. Атмосферу в Овальном Зале, царящую в тот момент, охарактеризовал А.Г. Лукашенко: «Вы меня уважайте как человека, а не Президента. Тут посидишь — хоть застрелись, честное слово»³¹.

Для того, чтобы сделать депутатов более сговорчивыми, А.Г. Лукашенко использовал такой простой бытовой и эффективный прием как организацию пышного банкета после утверждения вопросов. Депутаты — сторонники Президента — убеждали своих коллег быстрее закончить работу, чтобы сесть за стол. Недаром бывший Председатель Верховного Совета С.С. Шушкевич, воскликнул, обращаясь к депутатам: «Вы думаете о государстве или о бан-

³⁰ НА РБ. — Ед. хр. 3433. — Л. 169.

³¹ НА РБ. — Ед. хр. 3433. — Л. 103.

кете?!», на что А.Г. Лукашенко парировал мгновенно: «Да я приглашаю всех: выпьем по сто грамм и по двести»³².

Позднее, выступая 12 января 1996 г. перед депутатами Верховного Совета XIII созыва, А.Г. Лукашенко действительно обозначил роль банкета в положительном решении вопроса о референдуме: «Собрались с приглашением правительства и прессы и врезали: кто по чарке, кто по две, кто по шесть, кто сколько мог. Никто никому не запрещал. Сфотографировались на глазах у всего народа, пожали руки, разошлись, договорились, чисто по-человечески»³³.

Как бы там ни было, 13 апреля 1995 г. Президент одержал победу. За проведение референдума 14 мая 1995 г. по четырем вопросам отдали свои голоса 177 депутатов из 185 голосовавших при кворуме в 152 человека³⁴.

Предстоящий плебисцит стал главным политическим событием в республике. Президентская команда пыталась использовать пиаровские технологии, проявлять изобретательность, мобилизовать на агитацию некоторых белорусских известных деятелей культуры и искусства (актер В.В. Гостюхин, художник М.А. Савицкий и др.). Своего рода политехнологической новацией стала организация специального телемоста «Референдум-95» с участием А.Г. Лукашенко.

Одновременно сторонники Президента стремились дискредитировать БНФ в глазах населения, доказать его разрушительную силу. Накануне референдума была показана выдержанная в духе лучших тоталитарных пропагандистских традиций лента режиссера Ю.В. Азаренка «Дети лжи». В фильме фронт ассоциировался с коллаборационистами во время оккупации Беларуси немецко-фашистскими захватчиками.

Итоги референдума были неутешительны для оппозиции, которая, кстати, на выборах в Верховный Совет XIII созыва, проходящих в один день с референдумом, не получила ни одного депутатского мандата. По официальным данным Центральной избирательной комиссии по выборам и проведению республиканских референдумов из принявших участие 4 млн. 830 582 человек по первому вопросу «за» проголосовали 83,3%, по второму — 75,1%, по третьему — 83,3%, по четвертому — 77,7% избирателей³⁵.

Белорусский Президент и его окружение не скрывали своего удовлетворения итогами референдума и исходом парламентских выборов. Они заявляли, что националистические силы после поражения на референдуме не имеют никакого права на власть в стране.

Опьяненная успехом, правящая команда даже не пыталась соблюсти по некоторым вопросам референдума формальные законодательные требования. Так, бело-красно-белый флаг был спущен со здания администрации Президента уже 16 мая, еще до объявления Центризбиркомом официальных итогов. К тому

³² НА РБ. — Ед. хр. 3433. — Л. 178.

³³ НА РБ. — Ед. хр. 4421. — Л. 23.

³⁴ НА РБ. — Ед. хр. 3433. — Л. 182.

³⁵ Об итогах голосования на республиканском референдуме 14 мая 1995 г.: сообщение Центральной комиссии по выборам и проведению республиканских референдумов, 22 мая 1995 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. — 1995. — № 22–23. — Ст. 332.

же новая государственная символика, поддержанная на референдуме, требовала утверждения Верховным Советом. При этом президентские молодчики во главе с начальником Управления Делами Президента И.И. Титенковым совершили акт святотатства: разорвали бело-красно-белый флаг на куски, что являлось уголовным преступлением³⁶. Однако все попытки общественной активистки Т.С. Протько привлечь И.И. Титенкова к ответственности были безрезультатными³⁷.

Референдум получил разные, противоречивые оценки. Президентские сторонники утверждали, что смена символики, уравнивание в статусах русского и белорусского языков были необходимы во имя консолидации общества, что право Президента распустить Верховный Совет укрепило баланс сил, и что не было никакой альтернативы экономической интеграции с Россией. Именно референдум, утверждали апологеты первого подхода, стал своеобразной точкой отсчета, когда начался поворот от рыночного безумия к разуму³⁸.

Оппозиция, напротив, расценила референдум как национальный позор, один из шагов по уничтожению белорусского языка и культуры, инициированные российскими спецслужбами по благословлению имперской Москвы. Введенное двуязычие оппозиция назвала «раздвоенным жалом гадюки», которое хочет «убить белорусскую душу, белорусский язык», уничтожить основу белорусской государственности³⁹.

Отрицательную, но более трезвую оценку референдуму пытались дать независимые юристы. Они утверждали, что вопросы, несмотря на их неоднократную корректировку, все же были якобы некорректны: по закону человек должен отвечать за или против, а не «да» и «нет», значит вопросов типа «поддерживаете ли Вы» и др. не должно было быть⁴⁰.

Что же способствовало победе А.Г. Лукашенко на референдуме? Это целый комплекс различного рода факторов.

Безусловно, большое значение имели личностные устремления А.Г. Лукашенко посредством референдума разгромить своих политических противников. Президент оказался незаурядным политиком: целеустремленным, коварным и волевым, проявив харизматические способности. Это даже признавали непримиримые противники А.Г. Лукашенко. Активный член парламентской оппозиции БНФ, фактически вторая рука З.С. Позняка С.И. Наумчик вскоре после референдума отмечал: «При всем моем глубоком неуважении к этому человеку (А.Г. Лукашенко — *Авт.*) вынужден констатировать у него таланта. Это даже не ораторское мастерство и не безграничный популизм. Это способность некоего

³⁶ *Вайтовіч М.* Разарвалі сьцяг // Свабода. — 1995. — 19 траўня. — С. 1.

³⁷ *Дашчынскі А.* Справа пра сьцяг мае працяг // Свабода. — 1995. — 14 ліпеня. — С. 2.

³⁸ *Криштаповіч Л.Е., Новиков В.Н., Титов О.И.* От рыночного безумия к человеческому разуму. — Минск: Минэкономики Республики Беларусь, 1995. — С. 3.

³⁹ Да грамадзянаў незалежнай Беларусі. — Свабода. — 1995. — 13 траўня. — С. 5.

⁴⁰ *Левінуоў С.* Референдум: решение не состоялось // Свабода. — 1996. — 14 траўня. — С. 5.

труднообъяснимого, но чрезвычайно сильного, прямо-таки гипнотического воздействия на людей»⁴¹.

Немаловажным оказался и фактор Верховного Совета XII созыва, у которого, как оказалось, отсутствует корпоративная этика, сплоченность, идентичность, т.е. все то, что и характеризует подлинный представительный орган власти. Личностные амбиции, обиды многих депутатов и на И.П. Середича, и на парламентскую оппозицию БНФ оказались, к сожалению, выше понимания необходимости компромисса, диалога и т.д. Именно на этом удачно сыграл А.Г. Лукашенко.

При оценке референдума 14 мая 1995 г. не следует сбрасывать со счетов и тот факт, что вопросы, предложенные А.Г. Лукашенко, пали на благодатную почву. Различные причины (российский великодержавный шовинизм эпохи империи, советские репрессии, отсутствие консолидированного диссидентского движения и т.д.) привели к тому, что Беларуси процессы денационализации, упадка языка были гораздо глубже, нежели в других республиках. Так, утверждение 19 сентября 1991 г. в Верховном Совете герба «Погони» и бело-красно-белого флага в качестве государственных символов шло с невероятными трудностями⁴².

Таким образом, референдум 14 мая 1995 г. в Республике Беларусь, инициированный А.Г. Лукашенко, использовался не только в качестве проверки общественного мнения, но и как средство борьбы с политическими противниками и оппонентами, упрочения легитимация исполнительной власти, укрепления ее положения. Итоги референдума, помимо всего прочего, свидетельствовали, о том, что в сознании подавляющего большинства белорусов идея независимости, культурного возрождения страны не стали, к сожалению, общественными ценностями.

РЕФЕРЕНДУМ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ 14 МАЯ 1995 г.: ПРИЧИНЫ, ХОД, ИТОГИ

Александр Курьянович (кандидат исторических наук, профессор кафедры международного права Международного университета «МИТСО», Республика Беларусь, г. Минск, deklaration@mail.ru)

В статье на основе ряда источников, в том числе оригинальных архивных материалов рассматривается одно из значимых политических событий в новейшей истории Беларуси — референдум 14 мая 1995 г. Референдум был вызван противостоянием исполнительной и законодательной власти.

Ключевые слова: референдум, всенародное голосование, депутат, парламент, легитимность

⁴¹ Наумчик С.И. Цель // Свобода. — 1995. — 7 липеня. — С. 6.

⁴² Курьянович А.В. Герб «Погоня» и бело-красно-белый флаг как государственные символы Республики Беларусь: история утверждения // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. — 2012. — № 3. — С. 87–92.

**REFERENDUM IN REPUBLIC OF BELARUS on MAY 14, 1995:
REASONS, COURSE, RESULTS**

Alexander Kuryanovich (candidate of historical sciences, professor of chair of international law International university «MITSO», Republic of Belarus, Minsk, deklaration@mail.ru)

In article on the basis of a number of sources, including original archival materials one of significant political events in the contemporary history of Belarus — a referendum is considered on May 14, 1995. The referendum was caused by opposition executive and legislature.

Keywords: *referendum, national vote, deputy, parliament, legitimacy.*

УДК 94(4)“1990/1998”:94(430)

Ганна Харлан*

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1990–1998 рр.)

У статті розглядається східноєвропейська політика Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу. Проаналізовано причини формування, основні риси, пріоритети та наслідки реалізації нової східноєвропейської політики ФРН зазначеного періоду.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, східноєвропейська політика, Європейський Союз.

Актуальність теми зумовлена значенням позиції Федеративної Республіки Німеччина щодо розвитку та поглиблення європейської інтеграції, зокрема в контексті розширення Європейського Союзу. Сучасна Німеччина як політичний та економічний лідер серед держав Європи постає своєрідним локомотивом європейських інтеграційних процесів. Без згоди ФРН нові держави-члени, а також кандидати на вступ, навряд чи зможуть отримати достатню підтримку своїх позицій у Європейському Союзі. Тому наукове дослідження позицій провідних політичних сил ФРН щодо європейської інтеграції становить суттєвий теоретичний і практичний інтерес, зокрема, для зовнішньополітичного курсу України.

Окремі аспекти німецької східноєвропейської політики в контексті розширення ЄС висвітлюються в працях зарубіжних та вітчизняних істориків. Зокрема, серед німецьких досліджень з означеної проблеми варто назвати праці Грегора Шьольгена, Мартіна Єрабека, Ханса Мауля, Гюнтера Хельманна, Ернста Отто Сцемпіеля, Арнульфа Барінга та ін.¹

* Ганна Харлан — аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, annaharlan@ukr.net.

¹ Schöllgen G. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. — München: Verlag C.H. Beck, 2004. — 248 S.; Schöllgen G. Der Auftritt Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne. Berlin: Propyläen Verlag, 2003. — 176 S.; Jerábek M. Deutschland und Die Osterweiterung Der Europäischen Union. — München: Verlag C.H. Beck. — 2011. — 374 S.; Jerábek M. Das vereinigte Deutschland und «neue deutsche Aussenpolitik». Diskussion in den 90er Jahren // Studia Germanica et Austriaca 2002. — № 2. — S. 24–36; Maull Hanns W. Die deutsche Außenpolitik am Ende der Ära Kohl. — In: Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik. — 1999 — S. 172–174; Hellmann G. Deutschland, Europa und Osten // Internationale Politik. — 2007. — № 3. — S. 20–28; Ernst-Otto Czempiel. Die Rolle Deutschlands in der neuen Welt(un)ordnung // Gewerkschaftliche

Також зазначена проблема певною мірою досліджена в роботах російських германістів: Павлова Н.В., Погорельської С.В., Шпільова Д.А., Зайцева А.В., Шелудченко Н.П. та Іорданської Е.² Особливо варто відзначити дослідження Сербіної А.С., в якому авторка здійснила спробу проаналізувати політику Німеччини щодо країн Центральної і Східної Європи в контексті розширення ЄС.³

У дослідженнях провідних українських германістів розглядається широке коло проблем зовнішньої політики об'єднаної Німеччини. Насамперед варто зазначити праці Мартинова А.Ю., Кудряченка А.І., Кондратюка С.В., Кривоноса Р., Солошенко В. та ін.⁴ Окремі аспекти східноєвропейської політики ФРН у контексті розширення ЄС досліджені Горбач Ю.С., Шиловой С.О., Копійкою В.В., Віднянським С.В. та Мартиновим А.Ю., Кіш Є.Б.⁵

Monatshefte. — 1992. — № 10. — S. 613–620; *Arnulf Baring*. Es lebe die Republik, es lebe Deutschland! // Stuttgart. — 1999. — S. 250–271.

² *Павлов Н.В.* Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — 410 с.; *Павлов Н.В.* Внешняя политика Берлинской республики: новый «германский» путь? // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 2. — С. 63–75; *Павлов Н.В.* Германия: QUO VADIS? // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 3. — С. 31–40; *Погорельская С.В.* Внутривнутриполитические аспекты новой германской внешней политики // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 7. — С. 91–100; *Шпилев Д.А.* Системная трансформация в интерпретации политического руководства Германии. Нижний Новгород. Изд. НИСОЦ. — 2012. — 131 с.; *Зайцев А.В.* Внешняя политика ФРГ: поиск баланса между европейской интеграцией и национальными интересами // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». — 2012. — № 1. — С. 34–44; *Шелудченко Н.П.* Новая «восточная» политика ФРГ в 1990–2005 гг. // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». — 2013. — № 1. — С. 10–16; *Иорданская Э.* Расширение ЕС на восток: позиции Германии // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 2. — С. 67–74.

³ *Сербина А.С.* Политика Германии в отношении стран Центральной и Восточной Европы в связи с расширением ЕС (1990–2007 гг.) // Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03. — Томск, 2011. — 29 с.

⁴ *Кудряченко А.І.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.). — К., 1996. — 239 с.; *Мартинов А.Ю.* Українсько-німецькі зв'язки у контексті європейської інтеграції: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 1997. — 23 с.; *Мартинов А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. — К.: Корпорація, 2006. — 447 с.; *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — 264 с.; *Кривонос Р.А.* Німеччина в структурі європейського співробітництва // Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2002. — 22 с.; *Солошенко В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 21 с.

⁵ *Горбач Ю.С.* Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 22 с.; *Шилова С.О.* Російсько-німецькі відносини у 90-ті роки ХХ століття. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Донецьк, 2008. — 25 с.; *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу // Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — 24 с.; *Копійка В.В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К.:

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що східноєвропейська політика об'єднаної Німеччини в контексті розширення ЄС періоду 1990–1998 років не знайшла всебічного висвітлення та не стала предметом спеціального дослідження як в українській, так і в зарубіжних історіографіях.

Метою статті є висвітлення особливостей формування та реалізації східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу в умовах радикальної зміни європейської системи міжнародних відносин після завершення доби «холодної війни».

Хронологічні межі статті охоплюють завершений історичний період. Нижня хронологічна межа зумовлена об'єднанням ФРН з НДР в єдину державу та радикальними демократичними перетвореннями в країнах Центрально-Східної Європи. Верхня хронологічна межа — 1998 рік — пов'язана з приходом до влади «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Герхардом Шредером та, відповідно, формуванням нових зовнішньополітичних пріоритетів ФРН у східноєвропейському напрямку.

Федеративна Республіка Німеччина практично завжди мала значний вплив на перебіг подій у повоєнній історії континенту, зокрема, вона є однією з держав-засновниць та найбільшим донором ЄС. Після завершення «холодної війни» та об'єднання ФРН з НДР 3 жовтня 1990 року Німеччина набула якісно відмінного від попереднього статусу у світовій політиці, а її новий східний кордон автоматично став східним рубежем європейської спільноти. Натомість у країнах Центрально-Східної Європи на рубежі 1980–1990-х років відбулися радикальні демократичні перетворення, спричинені завершенням доби «холодної війни» та розпадом соціалістичної системи.

Об'єднана Німеччина зіштовхнулася з багатьма проблемами, що потребували невідкладного вирішення, водночас виникла нагальна потреба модернізувати зовнішньополітичний курс у східноєвропейському напрямку.

Перш за все, канцлер німецької єдності Г. Коль наполягав на необхідності розширення Європейського Союзу і відмічав, що західний кордон Польщі не повинен назавжди залишитися східним кордоном ЄС. Німеччина, на думку Г. Коля, має велику кількість прикордонних держав-сусідів, саме тому вона повинна бути оточена демократичними державами-союзниками, а розширення Європейського Союзу на Схід необхідне державам Центральної і Східної Європи для зміцнення політичної та економічної стабільності на всьому континенті. Канцлер Г. Коль був переконаний, що ЄС має допомогти остаточно подолати розподіл європейського континенту на Схід і Захід, а сильний і об'єднаний Європейський Союз зможе в майбутньому здійснювати вирішальний вплив на долю європейського континенту. Тільки сильний ЄС зможе попередити

Юрид. думка, 2005. — 448 с.; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.; *Кіш С.Б.* Країни Центральної Європи в системі міжнародних інтеграційних процесів (1991–2007 роки): Автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.02. — Ужгород, 2008. — 40 с.

повернення до національних держав зразка XIX століття і спільно із США взяти на себе відповідальність за долю світу⁶.

Цю позицію підтримував і голова Європейської Комісії Ж. Делор. За його словами, «кращою відповіддю Співтовариства на події в Центральній та Східній Європі має стати власний рух до інтеграції: єдиний ринок; соціальний вимір та права людини; економічний та валютний союз; прогрес у спільній зовнішній політиці та просування до політичного союзу... В цьому випадку динамізм інтеграції в Співтоваристві може стимулювати динамізм економічних та політичних реформ в інших країнах Європи»⁷.

Вже після завершення формального об'єднання Німеччини Г. Коль ініціював підписання низки нових східних договорів. 9 листопада 1990 року Г. Коль і М. Горбачов підписали договір про добросусідство, партнерство та співробітництво. Союз із Росією був потрібен Німеччині для забезпечення пріоритетних позицій у Європі. Водночас 14 листопада 1990 року був підписаний договір між Польщею та ФРН про непорушність кордону по Одеру-Нейсе. А 17 червня 1991 року Г. Коль і тодішній польський прем'єр-міністр Я. Білецький підписали договір про дружбу і добросусідство. Тим самим визнавалось, що в перспективі і цей «спірний» кордон у Європі зникне внаслідок успіху процесу європейської інтеграції. Європа, завдяки зусиллям Г. Коля, вступила у вирішальну фазу нової системи міждержавних відносин⁸.

Саме ФРН активно підтримала укладання так званих «європейських угод» із країнами Центрально-Східної Європи в 1991 році, що мали на меті наблизити економічно та політично ці країни до Співтовариства та відкрити перед ними перспективи вступу до спільноти. За німецького сприяння Польща, Угорщина та Чехословаччина спочатку стали повноправними членами Ради Європи, а потім отримали асоційоване членство в ЄС.

Натомість політика ФРН щодо нових незалежних держав Східної Європи в контексті розширення ЄС виявилася більш обережною, зважаючи на потенційні загрози, спричинені заключною стадією розпаду СРСР. ФРН першою з провідних західних держав визнала Російську Федерацію як правонаступника колишнього СРСР.⁹

Дипломатичні відносини між Федеративною Республікою Німеччина і Російською Федерацією були встановлені вже 26 грудня 1991 року.

Другим за значенням партнером серед нових незалежних держав Східної Європи для ФРН виступила Україна, для якої в переломний момент досягнення державного суверенітету одним із найбажаніших партнерів виявилася Німеч-

⁶ Шпилев Д.А. Системная трансформация в интерпретации политического руководства Германии. Нижний Новгород. Изд. НИСОЦ. — 2012. — С. 22.

⁷ Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К.: Юрид. думка, 2005. — С. 245.

⁸ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 260.

⁹ Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — С. 192–193.

чина, що, зі свого боку, також сприяла розширенню зв'язків із новоствореною Українською державою. 26 грудня 1991 року ФРН однією з перших серед країн «Великої Сімки» визнала незалежність України. Дипломатичні відносини були встановлені 17 січня 1992 року¹⁰.

Проте, визнавши незалежність України й встановивши дипломатичні відносини, Федеративна Республіка Німеччина в числі інших країн Заходу до вирішення складних світових і європейських проблем, формування взаємовідносин з країнами СНД певний час підходила через призму взаємин із Російською Федерацією¹¹.

За схожим сценарієм розвивалась і ситуація з визнанням республіки Білорусь. Це відбулося на п'ять днів пізніше України — 31 грудня 1991 року.

Однак, якщо визнання ФРН Російської Федерації як правонаступника СРСР, а також України та Білорусі відбувалося практично одночасно, то у випадку з багатьма іншими пострадянськими країнами цей процес значно затягнувся. Німецька дипломатія дуже уважно стежила за політичними процесами в колишніх радянських республіках. Сумніви стосовно збереження цими країнами незалежності та (або) територіальної цілісності в недалекому майбутньому призводили до тривалого затягування процедури визнання, не кажучи вже про встановлення дипломатичних відносин (зокрема, так відбулося у випадку з Молдовою, встановлення дипломатичних відносин між якою і ФРН зайняло півроку)¹².

Об'єднана Німеччина, підтверджуючи незмінність свого політичного курсу і рішуче заперечуючи будь-який особливий «німецький шлях», демонструвала свою готовність до подальшої інтеграції в Європейському Союзі, аж до делегування йому певних повноважень суверенної держави. Не німецька Європа, а європейська Німеччина — це гасло, під яким уряд підписав Маастрихтський договір 1992р.¹³

Уже в червні 1993 року в Копенгагені Європейська Рада представила основні критерії членства в ЄС для країн Центрально-Східної Європи:

1. Існування стабільних демократичних інституцій;
2. Ефективне функціонування ринкової економіки;
3. Конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Союзу;
4. Спроможність перейняти у повному обсязі *acquis communautaire*.

Крім того, важливою передумовою названо було внутрішню готовність ЄС до прийняття нових членів. У грудні 1994 року Європейська Рада затвердила стратегію підготовки до вступу. Її найважливішими елементами було названо

¹⁰ Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської інтеграції: «Співробітництво України та Німеччини»: Парламентські слухання 16 листопада 2005 року. — К.: 2006. — С. 74.

¹¹ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К.: 2009. — С. 98.

¹² Фрольцов В.В. Признание ФРГ постсоветских государств: ключевые подходы и интересы // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому. — С. 60.

¹³ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К.: 2009. — С. 91

багатостороннє розширення «діалогу», тобто спільні зустрічі представників усіх держав — асоційованих членів Центрально-Східної Європи з представниками держав — членів ЄС й підготовка країн-кандидатів до приєднання до внутрішнього ринку Союзу. 1995 року Європейська Комісія уклала Білу книгу, яка містила детальний опис кроків і цілей щодо досягнення необхідних вимог державами Центрально-Східної Європи¹⁴.

У другому півріччі 1994 року ФРН головувала в структурах ЄС. Саме на цьому історичному етапі постало питання підготовки ЄС до масштабного розширення на Схід. У цьому контексті важливе значення мала зустріч глав держав та міністрів закордонних справ 21 країни Центрально-Східної Європи та Європейського Союзу, що відбулася 10 грудня 1994 року в Гессені в межах засідання Європейської Ради. Подальша інституціоналізація відносин проходила в межах так званої стратегії вступу, якою було заплановано заснувати структуровані відносини з асоційованими членами з метою прискорення їх підготовки вступу до ЄС. Стратегія полягала в забезпеченні інституціональних умов належного функціонування розширеного Союзу, а її основним елементом визначено імплементацію внутрішньосоюзних норм і регулюючих правил асоційованими членами.¹⁵

На додаток до вже опрацьованих форм політичних консультацій було вирішено проводити зустрічі глав урядів і зовнішньополітичних відомств, а також заснувати спільні групи експертів для кожного з інтеграційних напрямів. Упродовж року від початку реалізації «стратегії вступу», тобто до грудня 1995 року, вісім з десяти центрально-східноєвропейських асоційованих членів Євросоюзу подали заяви про набуття повноправного членства¹⁶.

1 січня 1995 року Європейський Союз розширився за рахунок приєднання Австрії, Швеції та Фінляндії, і тепер до нього стали входити 15 держав.

Г. Коль був переконаним прихильником початку переговорів про вступ до ЄС. На цьому етапі ФРН наполягала на необхідності утворення «міцного ядра» принаймні у складі п'яти країн — Німеччини, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Причому основу самого «ядра» мали скласти ФРН і Франція. Цей локомотив європейської інтеграції мав стати прикладом співробітництва та інтеграційним орієнтиром для інших країн. Тобто фактично йшлося про модель різних швидкостей європейської інтеграції. Г. Коль наполягав на потребі одночасного вирішення питання поглиблення європейської інтеграції, передусім щодо створення монетарного й політичного союзу, та підготовки європейських

¹⁴ Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; Пер. з нім. М. Яковлева. — К.: Вид.дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. — С. 358–359.

¹⁵ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. — 2003. — № 1. — С. 29.

¹⁶ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. — 2003. — № 1. — С. 29.

структур до поступового розширення ЄС на Схід за рахунок вступу країн Центральної Європи¹⁷.

На думку російської дослідниці Е.Іорданської, інтереси ФРН зумовлювалися прагненням посилити свою роль за рахунок держав Центрально-Східної Європи. Їхні торговельно-економічні потоки були тісні пов'язані з Німеччиною: німецький експорт за 1993–2000 роки до країн Центрально-Східної Європи зріс у 2,8 разів, з 39,9 до 112,6 млрд. марок, імпорт — у 2,9 рази, що становило зростання з 34 до 101, 78 млрд. марок¹⁸.

Отже, входження держав Центрально-Східної Європи до європейського ринку відповідало інтересам Німеччини, сприяючи зростанню її економічного потенціалу. Крім того, ФРН була важливим інвестиційним партнером цих держав, отже, розширення Європейського Союзу на Схід мало збільшити її інвестиційну активність.

Проте німецький історик Арнульф Барінг все ж не вважає економічні мотиви домінуючими в позиції ФРН щодо розширення на Схід. Він вважає, що провідні економічні позиції Німеччини в Європі не обов'язково означають її домінування в Східній Європі. Разом з тим розширення євроатлантичних структур на Схід не може відбуватися без активної участі Німеччини. Таким чином, Німеччина між інтеграцією і розширенням у своєму геополітичному «середньому положенні» виступає стратегічним фактором першого порядку¹⁹.

Важливим кроком на шляху розширення Європейського Союзу на Схід стала зустріч керівників п'ятнадцяти країн-членів, що відбулася в Люксембурзі наприкінці 1997 року. Зокрема, на ній було вирішено, що п'ять держав Центральної і Східної Європи — Польща, Чеська Республіка, Угорщина, Словенія та Естонія, а також Кіпр незабаром будуть запрошені узяти участь у переговорах щодо їхнього вступу до ЄС. Паралельно Болгарія, Румунія, Латвія, Литва та Словаччина теж мали якнайшвидше наблизитися до європейської спільноти. Глави держав та урядів вирішили, що завдання на наступний рік — підготовка країн-претендентів до розширення, яка відбуватиметься поетапно. Кожен із кандидатів просуватиметься до вступу із своєю власною швидкістю, що залежатиме від ступеня його підготовленості²⁰.

Гельмут Коль вважав, що завдяки рішення у Люксембурзі насамперед зміниться становище Німеччини в межах Європейського Союзу, оскільки «східний кордон Німеччини більше не буде зовнішнім кордоном Союзу. Німеччина опиниться в центрі ЄС, оточена партнерами і друзями»²¹.

¹⁷ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 260.

¹⁸ Иорданская Э. Расширение ЕС на восток: позиции Германии // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 2. — С. 67–74.

¹⁹ Arnulf Baring. Es lebe die Republik, es lebe Deutschland! // Stuttgart. — 1999. — S. 250–271.

²⁰ Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — С. 87–88.

²¹ Гюнтер М. Європейський Союз: сигнал для старту розширення спільноти // Німеччина. — 1998. — № 2. — С. 15.

Таким чином, східноєвропейська політика Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу в 1990–1998 роках позначилася суттєвими змінами, спричиненими радикальними геополітичними зрушеннями кінця 1980 — початку 1990-х років, що найбільш виразно проявили себе на європейському континенті: розпадом світової соціалістичної системи, завершенням «холодної війни» та демократичними перетвореннями у країнах Центрально-Східної Європи. Вирішальне значення для формування нової східноєвропейської політики Німеччини мало об'єднання ФРН та НДР 3 жовтня 1990 року, внаслідок чого її східний кордон автоматично став кордоном Європейського Співтовариства, і тому об'єднана Німеччина об'єктивно виявилася зацікавленою в розширенні Європейського Союзу на Схід. Доцільно визначити такі основні риси східноєвропейської політики ФРН у контексті розширення ЄС у 1990–1998 роках, як значна активізація двосторонніх політичних та економічних відносин із країнами Центрально-Східної Європи, підтримка євроінтеграційних прагнень країн — потенційних членів ЄС. Пріоритетами німецької східноєвропейської політики ФРН у контексті розширення ЄС зазначеного періоду було налагодження співпраці перш за все із своїми безпосередніми сусідами — країнами «Вишеградської четвірки» (Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина). На нашу думку, основною проблемою східноєвропейської політики ФРН у контексті розширення ЄС в 1990-ті роки стало недостатнє розуміння значення ролі і місця України з точки зору стабільності східного кордону Євросоюзу. Федеральний уряд на чолі з бундесканцлером Г. Кодем, розпочавши в середині 1990-х років інтенсивну розбудову німецько-українських відносин, розглядав їх крізь призму російського фактору. На тому історичному етапі східноєвропейська зовнішньополітична стратегія Німеччини ґрунтувалася на фактичному визнанні домінування Росії на пострадянському просторі. Зважаючи на це, так і не було знайдено геополітичного балансу між Росією та Україною у східноєвропейській політиці ФРН зазначеного історичного періоду. Наслідки формування та реалізації нової східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина в контексті розширення Європейського Союзу в 1990–1998 роках полягали в консолідації зусиль Німеччини і Європейського Союзу, спрямованих на розбудову зони миру і стабільності на кордонах «старої Європи», забезпеченні значних позитивних зрушень у напрямку досягнення політичного об'єднання Європейського Союзу.

ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАСШИРЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА (1990–1998 гг.)

Анна Харлан (аспирантка отдела истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории НАН Украины, annaharlan@ukr.net)

В статье рассматривается восточноевропейская политика Федеративной Республики Германия в контексте расширения Европейского Союза. Проанализированы причины формирования, основные черты, приоритеты и послед-

ствия реализации новой восточноевропейской политики ФРГ означенного периода.

Ключевые слова: Федеративная Республика Германия, восточноевропейская политика, Европейский Союз.

THE EAST-EUROPEAN POLICY OF GERMANY IN THE CONTEXT OF EXPANSION THE EUROPEAN UNION (1990–1998)

Anna Kharlan (graduate student of the history department of international relations and foreign policy of Ukraine, Institute of History of the NAS of Ukraine, annaharlan@ukr.net)

The paper deals with the East-European policy of Germany in the context of expansion the EU. The paper is dedicated to reasons for the emergence new East-European policy main features, priority and aftermath of this period the East-European policy of Germany.

Keywords: Germany, the East-European policy, the European Union.

III. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

SCANDINAVICA IOAKIMOVA ЛІТОПISY I ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ ТЕКСТУ

Розглядаються географічні назви, антропоніми та сюжети імовірного скандинавського походження, що зустрічаються в тексті так званого «літопису Іоакима», наведеного В.Н. Татищевим. Вивчення цих скандинавських запозичень відкриває нові можливості щодо оцінки ступеня достовірності документа.

Ключові слова: літопис Іоакима, В.Н. Татищев, історія літописання, скандинавський ономастикон в давньоруських літописах.

Цією статтею продовжуємо¹ розгляд питання про достовірність так званого «літопису Іоакима» — загадкового тексту літописного характеру, що його привів у своїй праці В.Н. Татищев (1688–1750), визначивши при цьому зразком «донесторова літописання»².

Більшість авторів, які торкалися проблеми походження Іоакимова літопису (далі — ІЛ), слідом за авторитетним німецьким дослідником А. Шльоцером³, визначали текст витвором псевдолітописного письменства XVI — початку XVIII ст.⁴ Проте деякі з цих авторів допускали імовірність того, що текст ІЛ

* Сергій Конча — к.і.н., старший науковий співробітник Київський університет імені Тараса Шевченка, Філософський факультет, Центр українознавства, e-mail: Serg.Kon12@gmail.com.

¹ Конча С.В. Сім аргументів на користь достовірності «Іоакимова літопису» // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 284–293.

² Татищев В.Н. История российская. — М.–Л.: Наука, 1962. — Т. 1. — С. 107–114.

³ Шльоцер А. Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке. — Ч. I. — СПб., 1809; Див. також: Лавровский П.А. Исследование о летописи Якимовской // Учёные записки второго отделения Императорской Академии наук. — СПб., 1856. — Кн. 2. — Вып. 1. — С. 84–89.

⁴ Линниченко И.А. Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись // Журнал министерства народного просвещения. — 1883. — Октябрь. — С. 252–257; Тихомиров М.Н. О русских источниках «Истории Российской» // Татищев В.Н. История российская. — Т. 1 — М.–Л.: Наука, 1962. — С. 51–53; Шамбинаго С.К. Иоакимовская летопись // Исторические записки. — 1947. — Т. 21. — С. 254–270; Gorlin M. La Chronique de Joachim // Revue des études slaves. — Paris, 1939. — Т. 19. — P. 40–51.

може містити окремі унікальні свідчення та уривки з втрачених пізніше достовірних джерел давньоруської доби⁵.

Своєрідною може бути названа позиція філолога XIX ст. П.А. Лавровського, дослідження якого і до цього дня лишається найповнішим і найдетальнішим аналізом тексту ІЛ⁶. Автор наголошує на виразному поділі тексту на дві різні за походженням частини, перша з яких заснована на довільній інтерпретації різноманітних джерел, не могла бути створеною раніше за XVI–XVII ст. Однак другу (власне літописну) частину тексту ІЛ, дослідник вважає такою, що не містить суперечностей з відомими історичними даними, деякі її унікальні свідчення можуть бути підтверджені даними іноземних джерел. Отже, на думку П.А. Лавровського, друга частина ІЛ може сягати достовірного давньоруського джерела⁷.

Натомість історик церкви Є.Є. Голубинський категорично заперечив цей висновок. Всупереч А. Шльоцеру, Є.Є. Голубинський також вважав, що текст не міг бути створений в середовищі православних переписників-монахів XVI–XVIII ст. Текст ІЛ мала створити людина добре обізнана як в літописанні, так і в візантійських та західноєвропейських джерелах. На думку Є.Є. Голубинського, тільки В.Н. Татищев з його надзвичайним для XVIII ст. історичним кругозором міг створити цей текст⁸.

Порівняно недавно позиція Є.Є. Голубинського отримала розвиток в працях О.П. Толочка⁹. Автор, зокрема, намагається показати, що інспірування псевдоджерел є звичайною практикою В.Н. Татищева, який прагнув у такий спосіб заповнити білі плями у переривчастій канві історичних подій а також підтвердити власні ідеї та припущення¹⁰.

Натомість дослідник новгородського літописання С.Н. Азбелев поділяє погляд щодо сягання тексту ІЛ прототипу давньоруської доби¹¹. С.Н. Азбелев розцінює вірогідний прототип ІЛ як своєрідний прояв традиції раннього нов-

⁵ *Линниченко И.А.* Указ. соч. — С. 255; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. — М., 1959. — Т. 1. — С. 175 и сл.; *Янин В.Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. Исследования и материалы. — М., 1984. — Вып. 7. — С. 56.

⁶ *Лавровский П.А.* Исследование о летописи Якимовской... — С. 77–160.

⁷ *Лавровский П.А.* Указ. соч. — С. 157.

⁸ *Голубинский Е.Е.* О так называемой Иоакимовской летописи Татищева // Творения святых отцов в русском переводе. — М., 1881. — Кн. 4. — С. 602–640. Критику висновків Є.Є. Голубинського див. *Линниченко И.А.* Указ. соч. — С. 250–257.

⁹ *Толочко А.* К старым спорам о Татищеве // А се его серебро: Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 245–248; *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М.: Новое литературное обозрение; К.: Критика, 2005. — С. 196–245.

¹⁰ Щодо аргументації О.П. Толочка: *Конча С.В.* Чи існує Іоакимів літопис? // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 171–184.

¹¹ *Азбелев С.Н.* К изучению Иоакимовской летописи // Новгородский исторический сборник. — СПб., 2003. — Вып. 9. — С. 5–27; *Азбелев С.Н.* Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2007. — С. 6–24.

городського літописання та, слідом за В. Татищевим, пов'язує його створення з діяльністю першого новгородського єпископа Іоакима.

В контексті суперечки між прибічниками і супротивниками достовірності «Іоакимова літопису», або, точніше сказати, — наявності в цьому тексті достовірної унікальної інформації про Давню Русь, неодноразово ставали згадані в тексті назви скандинавського походження¹². В початковій частині «літопису» знаходимо терміни Гордорик, Гунигар, Бярмия, Колмогард, що явно відповідають таким, відомим з середньовічних саг, хронік і географічних творів, топонімам: Gardarikki, (= Русь), Kaenugarðr (Київ) або Chunigard («країна гунів» у переносному значенні теж Русь), Vjarmaland (припускається тотожність з топонімом *Пермь*), Holmgardr (= Новгород). Ці топоніми ніколи не зустрічаються в давньоруському літописанні, а тому їхнє фігурування в ІЛ робить вкрай сумнівною імовірність створення цього тексту монахами-компіляторами.

Звичайно ці назви були добре знайомі В.Н. Татищеву¹³, що можна було би розцінювати як аргумент на користь його авторства¹⁴. Але, якщо вже виходити з того, що знавець літописання В.Н. Татищев прагнув видати ІЛ за оригінальний витвір доби Давньої Русі, навряд чи він міг бути необачним настільки, щоб вставити до тексту скандинавські терміни, яких не знає жодне літописне джерело.

Як відмічають усі дослідники ІЛ, початкова (легендарно-фантастична) частина тексту виглядає сумішшю середньовічних новгородських легенд (Гостомисл, град Славенск тощо), назв узятих з античної географії (скіфи, бастарни, амазони), та з середньовічних скандинавських джерел¹⁵. Останні укладач ІЛ міг узяти з праць сучасних йому авторів, які торкалися «руської теми» в сагах. Такими авторами могли бути, зокрема, Г. Байер, праця якого послугувала для В.Н. Татищева основним джерелом уявлень про світ саг¹⁶, та шведський історик Ерік Бйорнер, що одним з перших (зокрема у праці 1743 р.) спробував віднайти аналогії між інформацією саг та літописними даними про найдавніший період давньоруської історії¹⁷.

Кілька унікальних свідчень, так чи інакше пов'язаних зі Скандинавією, містить також і друга (достовірна за П. Лавровським) частина ІЛ. Зокрема, тільки тут згадується дружина Рюрика і мати Ігоря норвезька князівна («дочерь князя урманского») Ефанда, тільки тут знаходимо вказівку на те, що вихователь Ігоря Олег доводився Рюрику шурином (братом дружини, очевидно, тієї ж

¹² *Азбелев С.Н.* Устная история... — С. 15–20; *Лавровский П.А.* Указ. соч. — С. 112–114; *Толочко А.* Указ. соч. — С. 221–224, 229, прим 88; *Gorlin M.* Op. cit. — Р. 46–47.

¹³ *Татищев В.Н.* История российская... — Т. 1. — С. 283–286.

¹⁴ Пор.: *Gorlin M.* Op. cit. — Р. 47; *Толочко А.* Указ. соч. — С. 222.

¹⁵ Пор. *Лавровский П. А.* Указ. соч. — С. 116–118; *Алексеев В.* Фольклорный первоисточник Новгородской традиции XVII века // Проблемы источниковедения и политической истории. — М., 1995. — С. 3–33.

¹⁶ *Татищев В.Н.* Указ. соч. — С. 213–223.

¹⁷ *Vjoerner E.J.* Schediasma historico-geographicum de Varegis, heroibus Scandianis et primis Russiae Dynastis. — Stokholm, 1743. — Р. 19–35, 57–60; *Туандер К.* Поездки скандинавов в Белое море. — СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1906. — С. 107.

Ефанди). На відміну від інших літописних творів, першою дружиною Володимира псевдо-Іоаким називає варяжку Олову, вважаючи її матір'ю його старшого сина Вишеслава, призначеного князем Новгородом¹⁸.

Найбільш детально скандинавізмів ІЛ торкнувся норвезький історик Борис Клейбер¹⁹. Визнаючи неодноразову переробку тексту ІЛ упродовж XVI–XVII ст., він так само не сумнівається у сяганні його давньоруського протографу XI ст. Проте, автор не заглиблюється до питань, пов'язаних з генезою ІЛ, обравши своєю задачею встановлення прототипів для тих назв, імен та сюжетних мотивів, що мають, на його думку, скандинавські витоки. Розсіяні по всьому тексту ІЛ скандинавські включення сягають, як вважає Б. Клейбер, вже первинної (давньоруської) основи цієї пам'ятки. Таким чином, автор знаходить підстави для твердження: *«або сам автор найдавнішої частини Іоакимівського літопису був скандинавського походження або в нього були скандинавські помічники»*²⁰.

С.Н. Азбелев, в цілому критично поставившись до розвідок Б. Клейбера, все ж погоджується з тим, що текст несе на собі відбиток скандинавського впливу і відносить його на рахунок тих норманів, що постійно проживали у Новгороді: *«...может быть не сам епископ Иоаким, а кто-то из его окружения, [...] собирая материал, общался не только со славянским населением Новгорода, но и с жившими там скандинавами»*²¹.

На жаль, ані Б. Клейбер, ані С. Азбелев не намагаються використати наявність скандинавських включень в ІЛ для висвітлення питання про його генезу. Переконання в давньоруській основі тексту є для обох авторів майже апріорним і впливає, насамперед, з довіри до слів В.Н. Татищева й упевненості в тому, що у XVIII ст. подібний текст створений бути не міг.

Як видно з вищесказаного, фігурування скандинавського ономастикону в «літописі Іоакима» може бути надзвичайно показовим для з'ясування обставин і часу створення цього загадкового тексту. На жаль, значення та природа появи скандинавських включень в ІЛ досі не оцінені фахівцями. Поза сумнівом, вирішення відповідних питань вимагає залучення філологів-скандинавістів, а отже оцінка ситуації з погляду історика, що пропонується нижче, може мати лише попередній характер.

Раніше вже був розглянутий випадок з іменем дружини Володимира Олови²², що її, як правило зіставляють з Аллогією (вар. Аурлогія), дружиною Володимира за «Сагою про Олава Трюггвасона»²³. Оскільки В.Н. Татищев був знайомий з цим джерелом, зазвичай, вважається, що невідоме з ПМЛ та інших

¹⁸ Татищев В.Н. История российская... — Т. 1. — С. 110, 113.

¹⁹ Kleiber B. Nordiske spor i en gammel russiske kronike // Maal og Minne. — Oslo, 1960. — Heft. 1–2. — S. 56–70.

²⁰ Op. cit. — S. 70.

²¹ Азбелев С.Н. Указ. соч. — С. 19.

²² Конча С.В. Сім аргументів... — С. 287–288.

²³ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. — М., 1993. — С. 133–136 и далее.

джерел ім'я матері Вишеслава, він запозичив звідти²⁴. Проте, постає питання: чи міг бути В.Н. Татищев настільки обізнаним у середньовічному скандинавському антропоніміконі, щоб так слушно і вдало замінити невідоме скандинавам «Аллогія» на «Олова», яке явно відповідає доволі поширеному у IX–XI ст. жіночому імені «Алов» (Alöf)?

Крім того, В.Н. Татищев пов'язує образ Аллогії саги з постаттю княгині Ольги, жодного разу не обмовившись, що таємнича Аллогія могла б розглядатись як матір Вишеслава²⁵. Отже, якщо визнавати В.Н. Татищева автором ІЛ, довелося б приписати йому якусь заплутану гру з читачем: підштовхуючи останнього до висновку про наявність історичної основи в ІЛ, він у той же час демонструє свою особисту незацікавленість його інформацією і розбіжність з ІЛ у трактовці подій. Відтак, про підтвердження псевдо-Іоакимом гіпотез В.Н. Татищева в даному разі не може бути мови.

Б. Клейбер припускає, що обидва імені — Аллогія і Олова — сягають спільного прототипу, яким, на його думку могло бути (чоловіче) ім'я Аслауг, видозмінене на слов'янському ґрунті: Aslaug > Allaug > Olaug²⁶. Припущення виглядає з усіх боків сумнівним. Більш імовірним здається, що образ Аллогії постав унаслідок контамінації на скандинавському ґрунті інформації про Ольгу («наймудрішу з жінок») та про дружину Володимира тих часів, коли він був князем у Новгороді (бл. 970–980 рр.)²⁷. Ймовірно нею й мала бути згадана в ІЛ Олова-Алов, співзвучність імені якої з «Ольга» могла послугувати однією з причин контамінації.

Ще одне дуже цікаве повідомлення ІЛ, хоч і не пов'язане прямо з відомими нам скандинавськими джерелами, але безпосередньо стосується скандинавських конотацій «літопису». Слідом за розповіддю про покликання Рюрика, його прибуття «з варяг» та вокняжіння його на (майбутніх) руських землях зазначено: «По смерти же отца своего (Рюрик) облада варягами, емля дань от них».

Повідомлення не має навіть віддалених паралелей ані у «Повісті минулих літ», ані в пізніх літописних зведеннях та компілятивних творах. Натомість в науковій літературі доволі широкого визнання набула висунута Фр. Крузе і відновлена згодом Н.Т. Беляєвим гіпотеза про тотожність літописного Рюрика до політичного діяча та вікінгського ватажка середини IX ст. Рорика Ютландського²⁸. Згідно з даними франкських хронік, Рорик належав до данського королівського роду; народитись він мав не пізніше 820 року, а помер між 873 і 882 рр., що цілком узгоджується з літописними даними, за якими Рюрик помер

²⁴ Джаксон Т.Н. Указ. соч. — С. 187.

²⁵ Татищев В.Н. История... — Т. 1. — С. 306, і пор. Т. 2. — С. 225–226.

²⁶ Kleiber B. Op. cit. — S. 70.

²⁷ Аллогія згадується, насамперед, у подіях, які мали відбуватися близько 977–978 рр.

²⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. — С. 200–203; Касиков Х., Касиков А. Ещё раз о Рюрике Новгородском // Скандинавский сборник. — Т. XXXIII. — Таллин, 1990. — С. 98–104; Пчелов Е.В. Происхождение династии Рюриковичей // Труды историко-архивного института. — Т. 34. — М., 2000. — С. 155–161.

879 року у похилому віці. Про зв'язок Рорика зі слов'янським світом західні джерела не знають, але між повідомленнями про його діяльність на заході проглядаються хронологічні лакуни, які непогано узгоджуються з імовірним часом появи Рюрика на (майбутніх) Новгородських землях.

У 855 році, після смерті данського короля Хорика I, Рорик бере участь у боротьбі за володіння на теренах Данії, що на них він мав спадкові права. 857 року він домігся від нового короля Хорика II згоди на володіння областю на півдні Ютландії²⁹. Вочевидь, цю подію можемо поставити у зв'язок з повідомленням ІЛ: «*облада варягами, емля дань*».

В даному разі маємо підстави говорити про взаємопідтвердження свідчень хронік та свідчення «Літопису Іоакима», а значить про достовірність певної частини інформації останнього. Звичайно, можна сказати, що укладач тексту ІЛ, ким би він не був, суто інтуїтивно вставив фразу про дань з варягів, намагаючись не стільки доповнити історію, скільки надати викладу враження «документальності». Але маємо визнати напрочуд дивною прозорливість укладача ІЛ, яка постійно (пор. випадок з Оловою) веде його до вірних рішень. Оскільки набирається вже ціла низка таких «прозорливих здогадок»³⁰, усе сумнівнішою стає імовірність їх пояснення результатом випадкових збігів.

На увагу заслуговує також наступне унікальне свідчення ІЛ, якому неодноразово приділялась увага у контексті досліджень літописної постаті Віщого Олега: «*Рюрик... бе вельми боля... предаде княжение и сына своего шурина своему Ольгу, князю урманскому*».

О.П. Толочко в даному разі справедливо вказує на підозрілу співзвучність вказівки про родинні стосунки Рюрика й Олега аналогічним припущенням В.Н. Татищева, в яких так само звучить невідоме з літописів слово «шурин»³¹. Проте, в пізніх літописних компіляціях зустрічаємо вказівку на те, що Олег був дядьком («уем») Ігорю, отже братом дружини (= шурином) Рюрика. Історична імовірність означених відносин між Рюриком та Олегом, Олегом та Ігорем була показана вже П.А. Лавровським³².

В приведеному фрагменті особливо цікавим є називання Олега «князем урманським». Під назвою «урмани» або «мурмани» в літописах а також в північно-російських говірках виступають мешканці Норвегії (слово походить від «нормани»). «Урманська» прив'язка Олега, за іншими літописами невідома, нагадує про Орвар-Одда (Одда Стрілу), героя однієї з «вікінгських саг», з яким чимало авторів зіставляли Олега, оскільки сага приписує Одду правління в

²⁹ Касиков Х., Касиков А. Указ. соч. — С. 103.

³⁰ Янин В.Л. Летописные рассказы... — С. 53–56; Касиков Х. Касиков А. Указ. соч. — С. 104; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XIII веков. — М.: Языки русской культуры, 2001. — С. 345; Войтович Л. Княжа доба на Русі... — С. 199–200; Конча С.В. Сім аргументів... — С. 286–291.

³¹ Толочко А. Указ. соч. — С. 227.

³² Лавровский П.А. Исследование о летописи Якимовской... — С. 127.

Гардарики (на Русі) та смерть від змії у черепі коня, що стається у відповідності до наданого пророцтва³³.

Більшість дослідників не мають сумніву у наявності тісного зв'язку між двома персонажами. Як правило вважається, що перекази про Олега через норманів-варягів, які відвідували Русь, потрапили до Скандинавії й там контамінувалися з місцевими легендами та піснями про Одда³⁴, що його усі варіанти саги вважають норвежцем.

У світлі сказаного, визначення Олега урманином виглядає не випадковим. Виходить творці (укладачі) Іоакимівського літопису знали про ототожнення Олега з Оддом. Уперше ототожнення київського князя Олега з героєм саги Оддом було запропоноване шведським дослідником Еріком Бйорнером, який оприлюднив свою гіпотезу, наскільки відомо, 1743 року³⁵. Але не можна виключати, звичайно, що відповідного висновку Е. Бйорнер дійшов і раніше, можливо вже тоді, коли зустрівся 1725 року з В.Н. Татищевим, під час перебування того у Швеції³⁶.

Отже, визначення Олега норвежцем, начебто, знов повертає нас до версії про авторство В.Н. Татищева. Проте, виглядає дещо дивним, що володіючи певними знаннями про Орвар-Одда, В.Н. Татищев жодним чином не використав відповідної інформації у своїй власній «Історії російській». Відповідно, псевдо-Іоаким і в цьому разі не робить для В.Н. Татищева жодних послуг (як воно мало би бути за концепцією О.П. Толочка).

Звернення до тексту «Саги про Орвар-Одда»³⁷, дозволяє висунути припущення, що між нею та Іоакимівським літописом є інші паралелі.

Головним негативним героєм саги є напівлюдина-напівдемон на ім'я Огмунд Ейтйовсбані (Огмунд Флокі), який є сином конунга Б'ярмаланда (басейн Північної Двіни). Оскільки його батьківщина опиняється під владою норманів, що приходять з-за моря, він присвячує своє життя боротьбі з ними. Огмунду вдається звільнити Б'ярмаланд від данини й знищити частину іноземних завойовників. Сага неодноразово згадує про напади вікінгів (у т. ч. Орвар-Одда) на

³³ Карамзин Н.М. История государства Российского. — М.: Наука, 1989. — Т. 1. — С. 262–263; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Вещего Олега // Известия II Отделения Российской Академии наук. — 1924. — Т. XXIX. — С. 262–288; Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный чл.-кор. РАН Я.Н. Щапову. — М., 2005. — С. 95–108; Туандер К. Указ. соч. — С. 230–245.

³⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е.А. Мельниковой. — М.: Логос, 1999. — С. 492; Мельникова Е.А. Сюжет смерти... — С. 107–108; Туандер К. Указ. соч. — С. 243–245.

³⁵ *Vjoerner E.J. Schediasma historico-geographicum...* — P. 58.

³⁶ Пекарский П. Новые известия о В.Н. Татищеве. — СПб., 1864. — С. 15–29; Андреев А.И. Труды В.Н. Татищева по истории России // Татищев В.Н. История российской... — Т. 1. — С. 9.

³⁷ *Örvar-Odds saga*. Herausgegeben von R.C. Boer. — Leiden: E.J. Brill, 1888; Arrow-Odd: A Medieval Novel. Translated with an introduction by P. Edwards and H. Palsson. — New York–London: University Press, 1970.

володіння Ейтйовсбані, але тому всякий раз вдається врятувати своє життя (з огляду на специфіку акцентів вікінгських саг це може означати перемогу Огмунда). Одного разу Огмунд на чолі військових кораблів навіть з'явився біля скандинавських узбереж (у протоках між Данією та Швецією) і наніс дошкульного удару флотилії Одда. Через певний час Огмунд став конунгом у Хольмгарді (Новгороді ?) і його владі підкорилися дрібні правителі (конунги) Аустрвега (Прибалтики) та Гардарики (Русі). Він продовжує відбивати наїзди заморських нападників і зрештою укладає мирну угоду з Орвар-Оддом³⁸.

Зіставимо історію цього героя з розповіддю ІЛ про Гостомисла сина Бури-воя, князя слов'ян (тобто новгородських словен), русі і чуді. До складу володінь Бури-воя входить Бярмія (= Б'ярмаланд скандинавських джерел), де Бури-воя певний час перебуває, зазнавши важкої поразки від находників варягів. Саме з Бярмії слов'яни русь і чудь, які *«терпяху тугу велику от варяг»* запрошують Гостомисла до себе на княжіння (очевидно вбачаючи в ньому потенційного рятівника). Останній *«варяги бывшия овы изби, овы изгна, и дань варягом отрече и шед на ня, победы»*. Гостомисл стає правителем града Славенска, що виступає в ІЛ попередником Новгорода в якості столиці ільменських словен і суміжних племен, під його владою перебувають і віддаленіші землі: *«созва вся старейшины земли от славян, руси, чуди, веси, мери, кривич и дрягович»*. З'являється в розповіді про Гостомисла і Хольмгард (що, очевидно, криється під формою «Колмогард»), але не як столиця північноруських земель, а як місце, де приносяться жертви і моляться богам. Подібно до Огмунда, Гостомисл укладає мир з варягами: *«учини с варяги мир и бысть тишина по всей земли»*.

Отже, обидва персонажі походять з Бярмії-Б'ярмаланда, обидва переможно борються проти норманів (вікінгів, варягів), на певному етапі звільняючи свою землю від данини та здійснюючи зовнішні походи. Обидва стають правителями в північноруських землях, маючи резиденцією у Хольмгарді (Огмунд) або Славенську (Гостомисл).

Перелік паралелей можна продовжити, але сказаного достатньо для припущення про зв'язок між двома сюжетами, вірогідність якого посилюється фактом запозичення в ІЛ скандинавських назв Бярмія, Колмогард, Гардорик (що фігурують, зокрема, в «Сазі про Орвар-Одда»).

Перед нами дві можливості: або ми маємо справу з незалежним проявом в тексті саги й тексті ІЛ усної скандинавської традиції про події середини IX ст. на (майбутніх) Новгородських землях, або укладач тексту ІЛ скористався мотивами «Орвар-Одд-саги» для створення образу Гостомисла і розцвічення стислої літописної розповіді про боротьбу північних слов'ян і фінів з варягами, яка передувала запрошенню Рюрика.

Допускаючи останню можливість, слід узяти до уваги, що укладач Іоакі-мівського літопису повинен був достеменно вивчити текст «Орвар-Одд-саги»

³⁸ Örvar-Odds saga. — Leiden, 1888. — S. 88–95, 126–134, 186–188; Arvow-Odd: A Medieval Novel... — P. 34–39, 63–73, 103–105. Пор. також *Пріцак О.* Походження Русі. — Т. II. — Київ: Обереги, 2003. — С. 340–343.

(розширеної версії)* в оригіналі (ісландською мовою), адже про усі згадані тут (і незгадані за браком місця) деталі він навряд чи міг дізнатися з тогочасної дослідницької літератури.

Таким чином, доходимо висновку, що серед авторів тексту «Іоакимова літопису» були ті, хто добре володів скандинавським ономастикомом (Горддорик, Колмогард / Хольмгард, Бярмія, Олова тощо) та був у деталях знайомий з сюжетикою окремих героїчних саг. Якщо визнати, що укладачем тексту був В.Н. Татищев, доведеться також прийняти, що російський історик ретельно приховував свою обізнаність з матеріалами скандинавських джерел, послідовно демонструючи поверховість своїх уявлень і вторинність своєї інформації³⁹. Припущення про причетність до створення ІЛ когось іншого із пізніх російських літописців або ранніх істориків першої половини XVIII ст., з огляду на вищезначені обставини, практично відпадає само собою⁴⁰.

Допустивши, що до укладення тексту ІЛ були дотичні якісь західні історики, які на найвищому для того часу рівні були обізнані зі скандинавськими джерелами, довелось би також допускати, що вони мали глибоко знати також літописання (при тому, наприклад, що навіть така обізнана людина як Ерік Бйорнер фактично не знає його⁴¹) та могли стилізуватися під новгородську говірку XVI–XVII ст.

Не вдаючись поки що до остаточних висновків щодо природи походження Іоакимівського літопису, маємо підстави констатувати, що ближчою до істини опиняється позиція тих дослідників (Б. Клейбер, В.Л. Янін, С.Н. Азбелев та ін.), які передбачали довгу еволюцію тексту ІЛ упродовж XIII–XVII ст. та вбачали наявність у його складі аутентичного прототипу XI ст.

SCANDINAVICA ИОАКИМОВСКОЙ ЛЕТОПИСИ И ПРОБЛЕМА ДОСТОВЕРНОСТИ ТЕКСТА

Сергей Конча (кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
Центра украиноведения философского факультета Киевского университета
им. Тараса Шевченко, e-mail: Serg.Kon12@gmail.com)

В статье рассматриваются географические названия, антропонимы и сюжеты вероятного скандинавского происхождения, которые встречаются в тексте так называемой «летописи Иоакима», приведенной В.Н. Татищевым. Изучение этих скандинавских заимствований открывает новые возможности в оценке степени достоверности документа.

* «Орвар-Одд-сага» збереглася у двох стислих версіях (умовно S та M) та розширеній, що розпадається на кілька редакцій (A, B, E). До 1750 р. (року смерті В.Н. Татищева) в латинському перекладі видавалась версія S, але згадані вище подобиці з «біографії» Огмунда Ейтйовсбана містяться лише в розширеній версії.

³⁹ Татищев В.Н. История российская... — Т. 1. — С. 213–223 і далі.

⁴⁰ Пор. Толочко А. Указ. соч. — С. 237 і вище.

⁴¹ Bjoerner E.J. Schediasma historico-geographicum de Varegis...

Ключевые слова: летопись Иоакима, В.Н. Татищев, история летописания, скандинавский ономастикон древнерусских летописей.

SCANDINAVICA OF «IOACHIM CHRONICLE» AND THE PROBLEM OF AUTHENTICITY OF TEXT

Sergij Koncha (Ph.D. in History, Senior researcher, Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv)

In the paper considered place names, the names of persons and motives of a possible Scandinavian origin, found in the text of the so-called «Chronicle of Joachim», discovered by V.N. Tatischev. The study of these Scandinavian loans opens up new approaches to assess of credibility of the document.

Keywords: *Chronicle of Joachim, V.N. Tatischev, History of Russian chronicles, Scandinavian onomasticon in ancient Russian annals.*

КОЛЕКТИВНІ ГЕНЕАЛОГІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУРСАХ: ПРИКЛАД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ Й РАННЬОМОДЕРНОЇ АНГЛІЇ

Статтю присвячено особливому різновидові репрезентацій минулого. Це — уявлення й міфи про походження спільнот. Вони — характерна складова основних дискурсів у суспільстві. Тих, що визначають його політичне життя й колективні ідентичності. Зокрема, ідентичності національні. Наведену тезу проілюстровано на прикладі середньовічної й ранньомодерної Англії.

Ключові слова: репрезентації минулого, колективні ідентичності, генеалогічні міфи, суспільно-політичні гравці, «троянська» генеалогія, англосаксонізм, англійська й британська ідентичності.

Розвиток будь-якого суспільства супроводжують дискурси. Насамперед, ті, що окреслюють уявлення про спільноту. Спільноту, в якій вони постали. «Королівство», «імперія», «народ», «нація», «батьківщина» — ці й подібні їм поняття потребували пояснень. І такі пояснення завжди були. Й завжди вони мали політичний характер. Адже їхній предмет — політичні утвори. Та й формулювали їх ті сили, яким у зазначених утворах належала провідна роль. Інституції влади, еліти, їхні конкуренти в боротьбі за елітний статус, стани, класи чи дисидентські угруповання — це головні гравці в суспільних відносинах. Кожен із них прагнув утвердити свій погляд на суспільство. Такий, що найбільше б сприяв його інтересам. Ці погляди мали неодмінну основу — описи історії й витоків спільноти. Вони спиралися на історичні міфи або фабули. Різні гравці — різні міфи. Це означало й різні репрезентації минулого. Вони — складова дискурсу про спільноту. А отже й підвалини для ідентичностей її членів. У тому числі ідентичностей національних.

Наведену тезу ми проілюструємо на прикладі Англії. Середньовічної й ранньомодерної.

Та спершу — кілька слів про функції міфу. Насамперед — функції суспільні.

Броніслав Малиновський, один із провідних антропологів ХХ століття, описував їх таким чином. Міф у первісному суспільстві (твердив він) — це «прагматичний статут». Статут із практичними приписами для життя людини.

* Дмитро Іщенко — аспірант кафедри історії Національного Університету «Києво-Могилянська академія», dmytro.ishchenko@gmail.com.

Його об'єкт — не світ природи, а людська спільнота. Міф «пояснює» загальві наявний устрій. Пояснює, виправдовує й сакралізує¹.

Подібну оцінку запропонував і Мірча Еліаде — інший видатний міфолог і дослідник релігії. Міф він бачив як «постійний орієнтир». Такий, що формулює правила суспільного буття. Надто ті, що стосуються шлюбу, статевих стосунків, їжі, розподілу праці й ритуалів. Первісна людина наслідує модель міфічної поведінки. Поведінки, описаної в історіях про світотворення, богів і героїв. Пізніше суспільство зберігає цей стандарт, нехай і не завжди пам'ятаючи про його підвалини².

Згідно з наведеною тезою, міфи завжди набувають священного статусу. Особливо, міфи про створення всесвіту. Причина — характер первісної свідомості. Сенс буття вона бачить у конкретному зв'язку. Це — зв'язок між двома вимірами. Перший — початки суцього. Другий — світ людини. Вимір надприродного й вимір буденного³.

Та поруч із метафізичним потягом — цілковито земні процеси. Всі (або майже всі) космогонії мають спільну рису. Як підкреслював Еліаде, вони поєднують дві генеалогії. Генеалогію всесвіту й генеалогії еліт. Явище сакральне й річ публічну⁴.

Типовий сценарій — у китайській міфології. Її космогонію оснований на такій фабулі. Світ і людей створила богиня Нью Гуа. Першими вона оживила аристократів, виліпивши кожного з жовтої глини. Ця праця втомила Велику Праматір. Тож, простий люд вона зробила нашвидкуруч. Посполиті постали з шматин багна — однакових і грубих⁵.

Щось подібне — в решті міфологічних традицій. Початок всесвіту (за деякими з них) — це Космічне яйце. Предків шляхти бачимо в його центрі. Вони врочисто виходять із золотавого жовтка. Схожий сценарій — і в інших космогоніях. Шляхта в них оживає першою. Й лише за нею йде простолюд. Ці історії часто сполучені з іще одним міфом. Аристократія й владні династії в ньому — нащадки Сонця. Таку генеалогію мали фараони Єгипту, еліти в індоєвропейських суспільствах, імператори в Китаї й Японії, правителі мезоамериканських племен, полінезійські вожді тощо⁶.

Ця міфологічна ментальність, за Еліаде, виявилася надзвичайно життєспроможною. Саме вона спричинила нове піднесення міфології в Середні віки. Властивість даної епохи — сполука традицій. А саме християнства, перед-

¹ *Бронислав Малиновский*. Магия, наука и религия. — М.: «Рефл-бук», 1998. — 304 с. — С. 100; *Milton Scarborough*. Myth and modernity: postcritical reflections. — Albany: State University of New York Press, 1994. — 152 p. — P. 17–18.

² *Мирча Элиаде*. Аспекты мифа. — М. Инвест-ППП, 1994. — 240 с. — С. 16, 18.

³ *Мирча Элиаде*. Священное и мирское. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с. — С. 62, 65, 126–127.

⁴ *Мирча Элиаде*. Аспекты мифа. — М. Инвест-ППП, 1994. — 240 с. — С. 31–33.

⁵ *Lorena Laura Stookey*. Thematic guide to world mythology. — Greenwood Publishing Group, 2004. — 244 p. — P. 85–86.

⁶ *David Adams Leeming*. Oxford companion to world mythology. — Oxford: Oxford University Press, 2005. — 469 p. — P. 201–202.

християнських вірувань і низки нових ідеологій. Зокрема, ідеологій станових. Як у випадку з куртуазними культами, вони лише позірно трималися офіційної релігії. Зазначена суміш — підґрунтя для ренесансу. Ренесансу міфологічного. Він — одна з основ середньовічної культури⁷.

Поміж її характерних рис — впливовість деяких міфологічних жанрів. А саме того з них, що творив генеалогії. Аж до ранньомодерної доби, наголошував Еліаде, генеалогічні міфи гратимуть особливу роль. Вони — невід'ємна складова того життя, яким жила Західна Європа. Життя культурного, суспільного й політичного⁸.

Отже, міф — продукт ірраціонального почуття. Та поступово він набуває «статутної» ролі. Він узаконює суспільну систему. При цьому міфи про витоки (витоки світу, людства чи конкретної спільноти) мають одну спільну властивість. Вони освячують минуле. А з ним — і владні еліти.

Тут — основи пізнішої історичної думки.

Її еволюція невідривна від міфотворчості. А міфотворчість — елемент суспільно-політичних відносин.

Так, зокрема, вважав французький філософ Мішель Фуко. У своїй праці «Суспільство має бути захищеним»⁹ він окреслив розвій історичних і міфотворчих практик у Європі.

Зазначений поступ (за Фуко) мав три етапи:

1) Від Пізньої Античності до Пізнього Середньовіччя. Період, за якого домінує єдина манера зображувати минуле — «римська». Її призначення — звеличувати владу. Один із головних інструментів — міфи про походження спільнот. У Середні віки ці міфи — додаток до генеалогії суверенів. Додаток і копія. Суверенам і підданцям приписувано спільний родовід. Спільнота з таким родоводом — це одна «раса»¹⁰;

2) Пізнє Середньовіччя й ранньомодерна доба. Поряд із «римськими» практиками виникають нові історичні дискурси. Їхні замовники — не лише інституції влади чи еліти, але й інші суспільно-політичні гравці. Наприклад, буржуазні прошарки чи опозиційні групи. Вони використовують власні міфи про предків. Відмінні від тих, що оспівували суверенів. За цього періоду суспільні стани й політичні групи ототожнюють себе з різними «расами». Тепер спільнота — це вже не один народ із єдиним корінням. Таким, як у суверена. Це — формат, у якому різні «раси» протистоять одна одній. Зокрема — «завойовники» (франки, германці, сакси, нормадці) і «підкорені» (кельти, гали чи брити). Перші — «раса» тих, хто має владу. Другі — предки нищих підданців. Із такої генеалогії випливало: нащадки підкорених мають подолати наслідки завоювань¹¹.

⁷ *Мирча Еліаде*. Аспекти мифа. — М. Инвест-ППП, 1994. — 240 с. — С.117, 174; *Мирча Еліаде*. История веры и религиозных идей. В трех томах. Том третий: от Магомета до Реформации. — М.: Критерион, 2002. — 352 с. — С. 98–99.

⁸ *Мирча Еліаде*. Аспекти мифа. — М. Инвест-ППП, 1994. — 240 с. — С. 181, 117.

⁹ (курс лекцій для Колеж де Франс 1975–76 pp.).

¹⁰ *Michel Foucault*. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — New York: Picador, 2003. — 310 p. — P. 67–68.

¹¹ Там само. — P. 69, 72–75.

3) Модерність. Історичні дискурси попередніх періодів адаптовано до політичних форм модерної Європи. Насамперед, до потреб Держави. Міфи про походження «рас» влилися до дискурсів класової війни, біологічного протистояння й державного расизму¹².

Тут бачимо тих гравців, що були замовниками репрезентацій минулого. Суверени, еліти, нові групи на суспільній арені, дисиденти й, зрештою, держава.

Поряд із замовниками мали бути й виконавці. Ті, хто безпосередньо конструював репрезентації минулого й колективні генеалогії. Замовники й виконавці. Саме цей формат будував уявлення спільноти про власну історію.

Спробуємо показати це на прикладі Англії. Зокрема, на англійській історії одного з ключових колективних родоводів у Західній Європі.

Йдеться про міф, що приписував деяким спільнотам «троянське» походження. Саме на нього спиралися головні репрезентації минулого за Середньовіччя. Лише ранньомодерна доба явила альтернативні генеалогії. Ті, що склали основу для сучасних поглядів на історію й витоки європейських націй.

Троянську легенду породив героїчний епос Давньої Греції. Від греків історії про троянців відійшли до римлян. Саме троянців римляни вважали своїми предками. За Августа, першого римського імператора, цей міф про спільне походження перетворився на офіційну ідеологію. Роль головного виконавця в даному випадку виконав Публій Вергілій Марон — автор славнозвісної «Енеїди»¹³. Її протагоніст — троянець Еней, батько-засновник Риму. Риму як політичного утвору.

«Енеїда» — обов'язковий елемент пізньоримської культури й шкільництва. Римське шкільництво збереглося й після розвалу Імперії. Саме школи ознайомили «варварську» Європу з твором Вергілія. А отже — й із ідеєю про «троянських» предків¹⁴.

Та був іще один шлях. Той, котрим зазначена ідея добулася до європейських спільнот. Спільнот Раннього Середньовіччя. Мова йде про генеалогії тих західноєвропейських племен, що опинилися під владою Риму. Тоді, коли він був могутньою силою.

Звернутися до троянської фабули ці племена могли ще в II столітті до н.е. — після того, як декотрі з них уклали союз із римлянами. Так, зокрема, вважає нідерландський історик Ніко Ройманс. Свою оцінку він обґрунтував (поміж інших аргументів) посиланням на «Фарсалию» — поему римського епіка Марка Анея Лукана (36–65 рр.). У цьому творі (книга I, рядки 427–428) указано, що гальське плем'я Арвернів «дерзнуло» назватися «братами Лацію». Причому братами «іліонської крові». Іліон — інша назва Трої. З погляду Лукана (а отже й Риму) такі закиди — обурливе зухвальство. Проте, стверджує Ройманс, ця

¹² Там само. — Р. 271–272.

¹³ Arthur M. Young. Troy and Her Legend. — Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1948. — 212 p. — Р. 37–38.

¹⁴ Доменіко Компаретті (1835–1927), дослідник античного впливу на Середні віки, відзначив із цього приводу таке: «Там, де ще побутувала грамати́ка мусив бути й Вергілій... Вергілій і грамати́ка стали синонімами». Domenico Comparetti. Vergil in the Middle Ages. — London: Macmillan & Co, 1895. — 394 p. — Р. 77: <http://archive.org/stream/vergilinmiddlea00compgoog#page/n99/mode/1up> [дата доступу — 15.03.12].

погорда не завадила галам і далі складати проримські генеалогії. В т.ч. ті, що надихалися Трояніаною¹⁵.

Інший дослідник із Нідерландів, Тон Деркс, додає, що вже за Пізньої імперії гальські еліти мали остаточно усталити свої «троянські» родоводи. Таку оцінку оснований на аналізі матеріальної культури вказаного періоду. А точніше — її решток. Тих, що збереглися на колишніх теренах романізованих кельтів. Ідеться, зокрема, про оздоблення ритуальних споруд, монети, а також владну й релігійну символіку. Один із прикладів — титул Марка Караузія, самопроголошеного імператора гальського походження (правив між 287 і 293 роками). Узурпувавши владу в Північній Галії й Британії, він офіційно проголосив себе «новим Енеєм». Саме так Караузія зображено на монетах, викарбуваних за його царства. Подібними способами, стверджує Деркс, ідея про предків-троянців дісталася в спадок Ранньому Середньовіччю. А точніше — його спільнотам. Очоленим надалі германськими прибульцями¹⁶.

І справді — королі з династії Меровінгів, а з ними й усі племена, що взяли самоназву «франки», йменували себе троянським потомством. Орієнтовно в 658 році такий собі Фредегар Схоластик представив свою «Хроніку» Дагобертові I — королю франків. Дагоберт цей труд урочисто схвалив. Ось — приклад взаємодії між виконавцем і замовником. Зазначене схвалення узвичаїло колективну генеалогію франкського племені. Його надалі зображувано нащадками троянців, котрі оселилися понад Рейном. Їхнім вождем, за Фредегаром, був троянський принц Франкіон. Від нього, нібито, й пішло ім'я «франки»¹⁷.

На британському терені троянська генеалогія усталилася пізніше. Перший твір, у якому вона фігурує, датовано IX сторіччям. Це — «Історія бритів». Її автор називає себе Ненієм, учнем святого Елботуса з Уелсу. Як і в випадку з Фредегаром, ми не знаємо, ким насправді був укладач роботи. Та одне сумніву не викликає: зазначена праця — відбиток валійського світогляду. Валійці ж — нащадки бритів, котрих англосакси витіснили в західну частину давньобритського краю¹⁸.

Свій трактат (після огляду «шести віків світу») Неній починає такою формулою: «Острів Британія названо на честь Брита...»¹⁹. Отже, Брит (або,

¹⁵ Nico Roymans. Hercules and the construction of a Batavian identity in the context of the Roman Empire // *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition* (edited by Ton Derks, Nico Roymans). — Amsterdam University Press, 2009. — 368 p. — P. 220–221. The Pharsalia of Lucan. Literally translated into English prose, with copious notes, by H.T. Riley. — London: H.G. Bohn, 1853. — 427 p. — P. 27: <http://www.archive.org/stream/pharsaliaoflucan00luca#page/n3/mode/2up> [дата доступу — 15.09.13].

¹⁶ Ton Derks. Gods, Temples and Ritual Practice: The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul. — Amsterdam University Press, 1998. — 325 p. — P. 111.

¹⁷ Arthur M. Young. Troy and Her Legend. — Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1948 — 212 p. — P. 57.

¹⁸ Antonia Gransden. Historical Writing in England c. 550 to 1307. — NY: Routledge, 1996. — 648 p. — P. 5–7.

¹⁹ Ненний. История бриттов // Гальфрид Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина. — М.: Наука, 1984. — 286 с. — С. 172. Nennius's History of the Britons. Old English Chronicles, including Ethelwerd's Chronicle, Asser's Life of Alfred, Geoffrey of

точніше, Брут — від латинського «Bruto»²⁰) — герой-засновник британської «раси». Він — онук Енея, троянського засновника Риму.

Після Ненія (вже в Високому Середньовіччі) саме з Брута починатимуть опис британської, а з нею й англійської історії. Ця практика в межах офіційного історіописання проіснує до XVI–XVII століть.

Та «Історія бритів» наводить ще одну оповідь. Ту, що започаткує цілий комплекс репрезентацій минулого. Ця оповідь — про Артура.

Чуємо про нього в зв'язку з саксонською навалою: «...Тоді чисельність саксів зростала й зміцніли вони на британському терені. Після смерті Хенгста²¹, син його Окта посунув із лівого боку Британії до королівства кантів. Їхні королі походять саме від нього. Саксів у той час воював шляхетний Артур разом із усіма королями бритів. Він стояв на чолі всього війська...». Далі наведено опис дванадцяти перемог Артура над германцями²².

Саме таким — шляхетним і звитязним — бачитиме цього героя Англія Високого й Пізнього Середньовіччя. Таким його оспівуватимуть і за Ренесансу. Та й пізніше — за барокового й романтичного відродження Артуріани.

Її англійський варіант набув повної сили в XII столітті.

Це тоді Галфрід Монмут написав свою «Історію королів Британії», основу на «троянській» генеалогії давніх бритів. А також на історіях про їхні діяння — від Брута до Артура. Й саме тоді ця брито-артуріанська традиція почала свою політичну кар'єру.

«Історія» Монмута вийшла в 1136 році багатьма примірниками. Майже одразу вони з'явилися в бібліотеках королів і знаті. Як з одного, так і з другого боку Ла-Маншу. Поміж англо-нормадських і французьких еліт ця робота зажила миттєвого й, можливо, безпрецедентного успіху²³.

Усупереч деяким критичним відгукам, зазначене визнання утвердило чітку історіографічну схему — ту, що застосував Галфрід. Вона окреслює головні віхи в передісторії Англії. Коротко їх можна описати так:

1) Початки королівства бритів. Правнук Енея Брут із ватагою інших троянців прибуває до острова, відомого як Альбїон. Здолавши місцевих гігантів-альбїонїдів, Брут засновує королівство. Воно відтоді зветься Британією²⁴.

Monmouth's British History, Gildas, Nennius, together with the spurious Chronicle of Richard of Cirencester [ed. with notes by J.A. Giles]. — London: Bell, 1906. — xviii, 512 p. — P. 389: <http://www.archive.org/stream/oldenglishchroni00gileuoft#page/n3/mode/2up> [дата доступу — 15.09.12].

²⁰ Nennii Historia Britonum [Ad fidem codicum manuscriptorum recensuit Josephus Stevenson]. — In Londini: S. Bentley, 1838. — xxxii, 80 p. — P. 6, 16: <http://www.archive.org/stream/nenniihistoriabr00nennuoft#page/n5/mode/2up> [дата доступу — 11.07.12].

²¹ (приблизно в 488 році).

²² *Ненний*. История бриттов // Гальфрід Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина. — М.: Наука, 1984. — 286 с. — С. 187.

²³ *Lewis Thorpe*. Introduction to the History of the Kings of Britain // Geoffrey of Monmouth. The History of the Kings of Britain. Translation with Introduction by Lewis Thorpe. — London: The Folio Society, 1975. — 260 p. — P. 28.

²⁴ *Гальфрід Монмутский*. История бриттов. Жизнь Мерлина. — М.: Наука, 1984. — 286 с. — С. 7–17.

2) «Славетна минувшина» або Золотий вік. У Британії правлять нащадки Брута. Брити (попри низку громадянських воєн) заживають слави не лише вдома, але й на Континенті. За короля Беліна вони підкорюють франків і здобувають мечем Рим. Пізніше вони змушені визнати верховенство римлян. Але династія Брута царює й далі. До неї належить і цісар Римської імперії Костянтин Великий. Він (за легендою) — син бритки Хелени. Завершується ця доба виходом римлян із Британії²⁵.

3) Доба Артура. Римляни залишили британський терен і його плондрують пікти, скоти й нормани. Після них із Германії прибувають сакси. Їм протистоїть могутній правитель — король Артур. Він не лише долає германських напасників, але й упокорює майже всю Північно-Західну Європу. За нього Британія повертається до величі²⁶.

4) Занепад «троянської» Британії. Небіж Артура Мордред повстає проти шляхетного короля. Артур долає його, але, діставши рану, гине сам. Його королівство розвалюється, а сакси зрештою підбивають Британію. Бритів троянського роду витіснено на західну частину острова. На цьому терені вони й мешкають, «названі вже не бритами, а валійцями». Звуть їх цим ім'ям, «бо мали вони вождя на прізвисько Валон чи то королеву Валаес, або ж тому, що так їх охрестили чужинці»²⁷.

Отже, Галфрід окреслив історію бритів — народу троянського кореня. Саме таке походження приписувала їм «Галфрідіанська» традиція. Королі й еліти Англії прийняли такий виклад історії. Відтоді, це — усталена генеалогія королівства. Королівства англосаксів, упокорених нормандцями в 1066 році. Королі й еліта цього утвору походили з Нормандії та Бретані. А потім — ще й із Анжу та Провансу. Загал підданців — англосакси. А також — залишки бритів.

Брито-троянська традиція тут — політичний інструмент. Він прислужився як Нормандському Дому, так і французькій династії Анжу-Плантагенетів. Остання правила в Англії від 1154 року й до доби Тюдорів.

Визнавши «троянську» історію Британії, англонормандські еліти здобували вагомий аргумент. Такий, що (додатково) виправдовував Завоювання 1066 року. Завдяки Галфрідові завойовники вже не були завойовниками. Натомість, вони могли претендувати на іншу роль. Роль тих, хто прийшов захистити права трояно-бритів. Причому, зайти-захисники в цій формулі — також «троянці».

Така позиція мала цілком поважне підґрунтя. Це — кілька репрезентацій минулого, складених раніше від «Історії» Галфрида. Перш за все, йдеться про «Історію норманів», написану близько 1030 року. Її автор — Дудо з Сен-Кантена, канцелярист герцога Нормандії Річарда II. Тези Дудо використали

²⁵ *John Kenyon. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — 322 p. — P. 2–3; Lewis Thorpe. Introduction to the History of the Kings of Britain // Geoffrey of Monmouth. The History of the Kings of Britain. Translation with Introduction by Lewis Thorpe. — London: The Folio Society, 1975. — 260 p. — P. 17.*

²⁶ *Гальфрід Монмутський. История бриттов. Жизнь Мерлина. — М.: Наука, 1984. — 286 с. — С. 96–124.*

²⁷ Там само. — С. 137.

Гійом із Жюм'єжа, Ордерік Віталіс і Робер де Торін'ї. Вони — автори пізнішої хроніки, відомої як «Діяння герцогів Нормандії». Замовником цього трактату був Вільям Завойовник. Обидва твори («Історія норманів» і «Діяння») проголосили: народ і династія Нормандії мають троянське походження. Ці «троянці» — нащадки Антенора. А він — троянський принц, що врятувався з Трої разом із Енеєм²⁸.

Із такого конструкту випливало: Вільям і його наступники — правителі троянського роду. Відтак, їхнє право на Англію — легітимне. Адже Англія — частина Британії. Тобто королівства, що належало спадкоємцям Брута. Висновок був такий — одна троянська династія успадкувала владу іншої династії. Теж троянської.

Позиції цього міфу посилювало й ще дещо. Артуріана.

Коли саме з'явилися легенди про Артура — невідомо. Вони могли існувати задовго до XII сторіччя. Але саме «Історія» Галфрида дала поштовх артуріанському культу. Артуріанський культ — явище культурне й, одночасно, політичне. А до того ж — це один із головних елементів «троянської» генеалогії. Адже Артур — нащадок Брута. Потомством троянців були й лицарі Круглого столу. Тих троянців, що прибули з Брутом до Альбіону.

Протягом XIII–XV століть історія про «троянських» предків служила Плантагенетам. Один із найкращих прикладів цієї служби — політика Едварда I Довгоногого (1272–1307). Едвард прагнув підкорити Шотландію — королівство незалежне від Англії. Узаконити свої дії він спробував саме «історичними» аргументами. А точніше — посиланням на «Історію» Галфрида. Себе Едвард назвав спадкоємцем Локрина. Локрин (за Монмутом) — це старший син Брута. Після батькової смерті він успадкував центральну частину Британії. Ту, де пізніше постало королівство Англія. Молодші сини Брута також отримали землі. Кембер — на Заході. Албанакт — на Півночі. Так виникли Кембрія й Албанія. Кебрія — Уелс. Албанія — Шотландія. Кембер і Албанакт, за Галфрідіанською фавулою, були васалами Локрина. Едвард I послався на зазначене твердження як на доказ. Доказ того, що королі Англії мають право сюзеренітету над Шотландією²⁹.

Наступна династія, династія Тюдорів, здобула корону Англії в 1485 році. Члени цього Дому також експлуатували «троянську» генеалогію. Їм сприяв їхній

²⁸ *Dudo of St. Quentin. History of the Normans. Translation with Introduction and Notes by Eric Christiansen.* — NY: Boydell & Brewer, 1998. — 260 p. — P. 16; *Antonia Gransden. Historical Writing in England c. 550 to 1307.* — NY: Routledge, 1996. — 648 p. — P. 94–95; *Emily Albu. The Normans in their Histories: Propaganda, Myth and Subversion.* — NY: Boydell & Brewer, 2001. — 260 p. — P. 13–16; *Michelle R. Warren. History on the Edge: Excalibur and the Borders of Britain, 1100–1300.* — Minneapolis, University of Minnesota Press, 2000. — 302 p. — P. 135–136.

²⁹ *Sylvia Federico. New Troy: Fantasies of Empire in the Late Middle Ages.* — Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003. — 207 p. — P. 68; *Geoffrey of Monmouth. The History of the Kings of Britain. Translation with Introduction by Lewis Thorpe.* — London: The Folio Society, 1975. — 260 p. — P. 56; *Гальфрід Монмутський. Історія бриттов. Життя Мерлина.* — М.: Наука, 1984. — 286 с. — С. 19.

власний (родинний) родовід. Тюдори (попри всі французькі домішки) називали себе валійцями. А валійці нікому не давали забути, що вони — брители. Тобто народ «троянський». Тож Тюдори (як «справжні валійці») заявили: зв'язок їхньої династії з Брутом і Артуром — не лише політичний, а й кровний³⁰. Така декларація посилювала престиж правителів Англії. А відтак — і престиж усього королівства. Адже генеалогії династій і родовід підданців (як було згадано) середньовічне суспільство не відокремлювало.

Та XV століття — доба гуманістів. Вони відкидають середньовічні репрезентації минулого. Звідси — критика «троянської» історії. Трояніана (твердять гуманісти) — це байка³¹. Відтак, історія тодішніх «націй» здобуває інші родоводи. Їхні фігуранти — народи, згадані в текстах Античності й Ранняго Середньовіччя. Греки, римляни, кельти, сакси, франки, гали. Тепер — не пов'язувані з троянцями³².

Початок історії в гуманістичному викладі — це вже не творення всесвіту. Як у середньовічній історіографії. Це — греко-римський світ Античності³³.

В англійському історіописанні цю практику започаткував італієць — Полідор Вергілій (1470–1555). До Англії він прибув за Генриха VII Тюдора (1457–1509). У 1504 році Полідор став єпископом Бата й Уелсу. Забезпечений чималими доходами, він писав свої «27 книг англійської історії». Офіційним замовником цієї праці став Генрих VIII (1491–1547), король Англії з 1509 року. Опис англо-британського минулого Полідор починає не з Брута, а з доби римського правління в Британії. Та критика середньовічного «байкарства» не означала, що гуманісти відмовилися від історичної міфотворчості. Тюдори в викладі Полідора — це нащадки Костянтина Великого. Від нього королям Англії нібито перейшли імператорська гідність і царський вінець. Перейшли вони за посередництва нащадків Костянтина. Поміж них — король Артур³⁴.

Цю фабулу англійці не підтримали. «Історія» Полідора вийшла друком у 1534 році. В той час Англія вже жила конфліктом. Конфліктом між її королем і папством. Його початком, як відомо, стали матримоніальні плани Генриха VIII. Англійське суспільство підтримало антиримську політику. Такі настрої не могли

³⁰ *Hugh A. MacDougal. Racial Myth in English History.* — Hanover: University Press of New England, 1982. — 146 p. — P. 15–16.

³¹ *Elizabeth A.R. Brown. The Trojan Origins of the French: The Commencement of a Myth's Demise, 1450–1520 // Medieval Europeans: studies in ethnic identity and national perspectives in Medieval Europe.* Alfred P. Smyth [ed.]. — NY: Palgrave Macmillan, 1998. — 284 p. — P. 136–137.

³² *Arthur B. Ferguson. Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England.* — London: Duke University Press, 1993. — 168 p. — P. 101; *George Huppert. The idea of Perfect History: Historical erudition and historical philosophy in Renaissance France.* — Chicago, University of Illinois Press, 1970. — 216 p. — P. 78–79.

³³ *Наталія Яковенко. Вступ до історії.* — К.: Критика, 2007. — 375 с. — С. 80–81.

³⁴ *Polydore Vergil's English History. Vol. I, containing the first eight books, comprising the period prior to the Norman conquest.* — London: Printed for the Camden society, by J.B. Nichols and son, 1846. — 324 p. — P. 90, 98–99; *Edwin Jones. The English Nation: The Great Myth.* — Sutton Publishing, 2003. — 456 p. — P. 48–49.

не позначитися й на описові власного минулого. Англіїці потребували такої історії, що була б «своєю». Дистанційованою від Риму й Італії. Давня й престижна трояно-артуріанська традиція годилася на цю роль. Тож англійські інтелектуали взялися відновлювати її авторитет. Авторитет, послаблений гуманістами³⁵.

Конфлікт із Римом актуалізував ще один історичний міф — імперський. 1533 року Парламент ухвалив Акт про обмеження апеляцій. Ішлося про апеляції до Риму. Цей документ проголосив: королівство Англія є імперією. Підстава для такої декларації — «давні автентичні історії й хроніки». Щопрадва, неназвані³⁶. Цей вияв імперських амбіцій не був першим. Ще в X сторіччі англосаксонські королі величали себе цісарями. Цісарський титул, доводили вони, давав їм право панувати над усіма Британськими островами. А ще — над навколишнім морем³⁷. За Високого Середньовіччя в Європі функціонувала інша «імперська» ідея. Ідея про «перехід імперії». Її обстоювали, зокрема, «Схоластична історія» Петра Коместора, «Хроніки, або Історії про два царства» Отона Фрейзингського й прокламації папи Інокентія III. Згідно з цими текстами, імперія колись перейшла від вавилонян до мідян і персів. Від тих — до греків і римлян. А від римлян — до християн-європейців. Деякі політичні утвори Західної Європи претендували на те, що саме вони — повноправні власники цього спадку. Передусім, таку позицію боронили в німецьких землях. Тих, що входили до об'єднання з офіційно імперським статусом. А саме — до Священної Римської імперії. Не менш амбітною була й Франція. В XII сторіччі вона жадала ролі вселенського центру³⁸. Про імперію мріяв і Едвард I Плантагенет. У його випадку — імперію «британську». Таку, що ввібрала б Англію, Уелс і Шотландію. А з ними — Ірландію. Радше, як колонію, ніж королівство³⁹.

Однак, за Едварда імперський концепт так і не набув чіткої форми. Політико-правові документи того часу Англію імперією не називали. На відміну від Акту 1533 року. Він і став офіційною декларацією імперських прагнень. А ці

³⁵ *Arthur B. Ferguson*. *Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England*. — London: Duke University Press, 1993. — 168 p. — P. 98–99; *Hugh A. MacDougal*. *Racial Myth in English History*. — Hanover: University Press of New England, 1982. — 146 p. — P. 19–20; *Fred Jacob Levy*. *Tudor historical thought*. — Toronto: University of Toronto Press, 2004. — 305 p. — P. 66–68.

³⁶ *Documents of the English Reformation* (edited by Bray G.L.). — Cambridge: James Clarke & Co., 2004. — 676 p. — P. 78–79; *John Guy*. *The Tudor Age // The Oxford History of Britain*. Morgan K.O. [ed.]. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 780 p. — P. 282.

³⁷ *David Armitage*. *The ideological origins of the British Empire*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 239 p. — P. 28–29.

³⁸ *Жак Ле Гофф*. *Цивілізація середньовікового Запада*. — М.: Прогресс-Академія, 1992. — 376 с. — С. 161–162; Отгон из Фрайзинга. *Хроника, или История о двух царствах // Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*. М. Наука. 1972. — 559 с. — С. 407–408; *James Bryce*. *The Holy Roman Empire*. — London: Macmillan and Co., 1928. — 575 p. — P. 219.

³⁹ *David Armitage*. *The ideological origins of the British Empire*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 239 p. — P. 28.

прагнення, своєю чергою, позначилися на англійській ідентичності. Щоправда, в XVI столітті ця ідентичність усе ще спиралася на «троянський» родовід. А також — на антиримську ідеологію. Ту, що з часом перетворить англійців на «протестантську націю». Саме так вони себе називатимуть⁴⁰.

Та за тих таки Тюдорів, надто за Єлизавети I (1533–1603, правила з 1558), постає нова генеалогічна традиція. Пізніше, саме вона стане головним компонентом «англійськості». А ще — основою історичних концептів, визнаних науковими. Йдеться про англосаксонізм⁴¹.

Англосаксонські студії від самого початку мали політичний характер. Перші трактати, присвячені англосаксам, написав Метью Паркер — архієпископ Кентерберійський у 1559–1575 роках. Призначення його робіт — довести легітимність Англіканської церкви. Найголовніше — її незалежність від Риму⁴².

У 80-х роках XVI сторіччя виникло Товариство антикварів. До нього ввійшли провідні дослідники англосаксонізму. Деякі були досить впливовими політиками. Інші — юристами й правознавцями. Історія англосаксів надихнула їх на цілком актуальну дискусію. Її тема — розподіл повноважень між інституціями влади. А точніше — між Короною й Парламентом⁴³.

Поступово, цей гурток істориків перетворився на осередок антиабсолютистської партії. Її ідеологічна програма спиралася на ідею про англосаксонські витоки Англії — королівства й його політичних інституцій. Зазначена ідея — це колективна генеалогія. Генеалогія альтернативна «троянській». Помітних обрисів вона набула за Якова I. Яків був першим шотландським Стюартом на англійському престолі. Правив у 1603–1625 роках. За його доби англійське суспільство засвідчило чітку позицію. А саме — намір протистояти необмеженій владі монарха. Обстоювано такий спротив генеалогічним посиленням. Посиленням на англосаксів і їхні «вольності». Одна з цих «вольностей» (доводили англосаксоністи) — це англійський Парламент. Він (нібито) — набагато давніший, ніж Корона. Та й королі (згідно з цією ж ідеологією) — посадовці виборні. Принаймні, такими вони були в англосаксонські часи. З цього випливало, що Англія має жити, як жили англосакси — предки англійців. Англосакси в генеалогемі антиабсолютистів — народ германської «раси». Причому, спо-

⁴⁰ *Edwin Jones. The English Nation: The Great Myth. — Sutton Publishing, 2003. — 456 p. — P. 43, 51–52; Fred Jacob Levy. Tudor historical thought. — Toronto: University of Toronto Press, 2004. — 305 p. — P. 67–68; John E. Curran. Roman invasions: The British history, Protestant Anti-Romanism, and The Historical Imagination in England, 1530–1660. — University of Delaware Press, 2002. — 325 p. — P. 17–18, 124.*

⁴¹ *Arthur B. Ferguson. Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. — London: Duke University Press, 1993. — 168 p. — P. 101; John Kenyon. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — 322 p. — P. 14–15.*

⁴² *Edwin Jones. The English Nation: The Great Myth. — Sutton Publishing, 2003. — 456 p. — P. 43, 53.*

⁴³ *Hugh A. MacDougall. Racial Myth in English History. — Hanover: University Press of New England, 1982. — 146 p. — P. 55.*

ріднений із готами. Їхній устрій — «готська конституція». Конституція, що переважає примат парламенту й виборність королів⁴⁴.

Конфлікт між парламентаристами й Стюартами призвів до громадянської війни й встановлення Республіки. За воєнного й республіканського періодів колективних генеалогій побільшало. Помірковані парламентарі трималися англосаксонізму. Радикальніші групи звернулися до інших предків. А отже — й до іншого викладу історії. Так звані дігери сформулювали ідею про «нормандське ярмо». Ярмо, яке накинули англосаксам нападники — Вільям Завойовник і його спадкоємці на троні Англії. Народ, що перед тим був вільним і нікому непідвладним, утратив свою свободу. Та англосакси в цьому концепті — не германці. Вони — «англійські ізраїліти». Аби звільнити себе, заявляли дігери, ізраїлітам слід розділити землю між усією громадою. Громада оброблятиме землю й житиме без податків і влади. Адже податки й влада — це головні прояви уярмлення. Вони й є «нормандським ярмом»⁴⁵.

Дігери не були першими, хто почав дискурс про нормандців. Їм передував Яків I — непопулярний, але вчений король. А ще — автор цілої низки текстів. Поміж них — такі, що стосувалися влади в Англії. Про неї він писав, ще коли був королем самої лише Шотландії. Вже тоді Яків готувався успадкувати англійський вінець від бездітної Єлизавети I. Його тези твердили таке. Вільям Завойовник підкорив Англію. Так він отримав повну владу над цим королівством. Ця влада переходить до всіх наступників Вільяма. Оскільки її здобуто мечем, то вона — необмежена⁴⁶.

Про владу нормандського походження заговорив і Парламент. Сталося це вже тоді, коли Яків був королем Англії. А також пізніше — за Карла I (1600–1649), сина Якова й його наступника на англійському троні. Парламентарі відкинули тезу про завоювання. Завоювання — як початок королівства та його устрою. Згідно з їхньою теорією, нормандці не підбили англосаксів, а, натомість, досягли з ними порозуміння. Саме на порозумінні (твердила ця формула) й мають ґрунтуватися відносини між королем і «нацією»⁴⁷.

До такої ідилії, як відомо, не дійшло. В 1649 році Карл I позбувся голови. Англія ж (нехай і ненадовго) стала республікою.

За Реставрації Стюартів Парламент зберіг провідну роль у політичному житті. Вона ще більше зміцніла за так званої Славетної революції (1688 р.) Тоді Вільям Оранський і Марія Стюарт стали правителями Англії. Правителями, що були змушені погодитися з позицією парламентаристів. Саме парламентаристи

⁴⁴ Там само. — Р. 53, 56; *John Kenyon*. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. — 322 p. — P. 20.

⁴⁵ The Puritan revolution: a documentary history (ed. Stuart E. Prall). — London: Taylor & Francis, 1969. — 337 p. — P. 176–179; *Michel Foucault*. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — New York: Picador, 2003. — 310 p. — P. 104.

⁴⁶ *Hugh A. MacDougall*. Racial Myth in English History. — Hanover: University Press of New England, 1982. — 146 p. — P. 54.

⁴⁷ *Michel Foucault*. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975–76. — New York: Picador, 2003. — 310 p. — P. 102–103.

скинули з престолу Якова II Стюарта. А на його місце запросили Вільяма й Марію. Парламентаризм лише посилювався після 1714 року, коли корони Великої Британії й Ірландії здобула ГанOVERська династія. Німецька, а отже й «германська». Політична нація Англії в цей час прославляла свободи й протистояння тиранії. Не дивно, що за таких обставин головним родоводом англійської спільноти став родовід саме англосаксонський. Той, що величав волелюбних германців і їхні традиції⁴⁸.

Щоправда, в XVII–XVIII століттях дискурси про походження англійської «нації» згадували й інших «предків». Типовий приклад — сатирична поема «Правонароджений англієць» (1701 рік). Її автор — Даніель Дефо. Англіїців він зобразив украй критично. Вони (в цьому викладі) — це нащадки римлян, саксонців, данців, нормандців, валійців, скоттів, піктів й ірландців. Від зазначених народів (твердив Дефо) англіїці успадкували ненайкращі риси⁴⁹.

Коло «предків» розширили й політичні перетворення 1707 року. Тоді Англія й Шотландія були об'єднані в Велику Британію. Тож, до англійської й шотландської ідентичностей додалася ще й британська. А з нею — й відповідний опис історії. Історії Британії. Генеалогічні схеми в її рамках мали окреслювати родовід усіх «британських» народів. Англіїців, шотландців і валійців. Останні були традиційно вірні британському міфіві⁵⁰.

Отже, в Англії домінував англосаксонізм. Тим часом, у Великій Британії (де Англія була лише однією з країн) функціонувало кілька родоводів.

За доби Романтизму й пізніше англійська та британська ідентичності функціонували паралельно. Причому, різниця між ними — проблемне питання. Надто для англіїців, схильних ототожнювати першу з другою⁵¹.

Романтична доба принесла ще дещо. Ерик Гобсбаум, відомий дослідник націоналізму, назвав це «масовим традицієтворенням». Процесом, зверненням у минуле. Саме такими стали національні ідеології XIX століття. Вони прищеплювали масам «традиції», основані на «спільній історії». А точніше — на міфах про неї. Про історію й про «славних предків»⁵².

Тут, схоже, було застосовано всі старіші репрезентації минулого. За Романтизму їх редаговано так, щоб вони були зрозумілими для всього загалу. Загалу, що складатиме більшість у т.зв. сучасній нації. Маси, навчені історіям про спільне походження, засвоювали вірність спільноті. А також державі, котра цю спільноту репрезентувала. Ситуацію, звичайно, ускладнював той факт, що не

⁴⁸ *Rosemary Sweet*. *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. — London: Continuum International Publishing Group, 2004. — 473 p. — P. 189–190.

⁴⁹ *Hugh A. MacDougal*. *Racial Myth in English History*. — Hanover: University Press of New England, 1982. — 146 p. — P. 75–76; *Adrian Hastings*. *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 235 p. — P. 60–61.

⁵⁰ Там само. — P. 61–62.

⁵¹ Там само. — P. 63–65; *Krishan Kumar*. *The Making of English National Identity*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 367 p. — P. 1–6, 226–232.

⁵² *Ерик Гобсбаум*. Вступ: винаходження традицій // *Винайдення традиції* / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. — К.: Ніка-Центр, 2005. — 448 с. — С. 16–20.

всі національні утвори мали власну державу. Тому, нерідко, в межах однієї державної одиниці функціонували різні колективні генеалогії. Ті, що належали «титольним націям», і ті, що описували походження залежних народів.

У Сполученому королівстві Великої Британії й Ірландії ці генеалогії були такими:

1) Англосаксонська — колективний родовід англійців. Ним вони пояснювали своє походження. Інші родоводи (принаймні, коли йшлося про Англію) англосаксонізм маргіналізував. «Троянський» і британський — як вигадку чи історію передсаксонських племен Британії. Нормандський — як такий, що стосувався династій і аристократії в Середньовіччі.

2) Генеалогії, що постали в рамках «кельтських відроджень». Уелс, Шотландія й Ірландія звернулися до власних предків — кельтів. Кельтські родоводи (як вияв «масового традицієтворення») протиставляли їхніх носіїв англійцям — нащадкам завойовників. Валійцям став у пригоді давній міф про трояно-бритів. Шотландцям — кілька родоводів, що відкидали забаганки Англії. Зокрема, її посилення на «Історію» Галфрида Монмута. За Едварда I шотландці мали чітку позицію. Вони — нащадки Скоти, єгипетської царівни-родоначальниці. Від неї ж виводили себе й ірландці. Ця генеалогія — показово відмінна від брито-троянської й англосаксонської.

3) Британська генеалогія. Це — спроба поєднати всі «британські» родоводи. Один із головних принципів — історична тяглість. Історію Британії починають брити, а продовжують римляни й англосакси. Якусь роль грають данці й завойовники з Нормандії. До цього долучаються нащадки скоттів — шотландці й ірландці. Щоправда, останні — народ небританський.

Британському родоводові (а з ним — ідентичності) посприяло відродження Артуріани. Відродження поетико-романтичне. Артуріана перетворилася на один із національних символів. Як англійських, так і загальнобританських.

Цей символ функціонував у двох вимірах. Класовому й масовому.

У класовому вимірі Артуріана виховувала джентльмена. Посилання на Артура й його лицарів — постійний сигнал. Його призначення — спонукати до «служби суспільству». Служби, яку мали нести британці з вищих верств. Передусім — у політиці чи війську⁵³.

Для мас сигнал був схожим. Це — опис «славетного минулого». Такий, що забезпечував лояльність до держави. З цієї причини держава підтримувала Артуріану.

Один із прикладів — резиденція Парламенту в Вестмінстері.

У 1834 році старий Вестмінстерський палац згорів. Одразу ж було оголошено конкурс на проект нової споруди. Вона мала стати «великим національним монументом». Згідно з умовами конкурсу, такому «монументові»

⁵³ *Mark Girouard. The Return to Camelot. Chivalry and the English Gentleman. — New Haven and London: Yale University Press, 1981. — 312 p. — P. 178–197.*

лично лише два стилі — англійська «готика» або стиль часів Єлизавети I⁵⁴. Палац став «готичним». І артуріанським.

Побудовою палацу опікувалася спеціальна комісія. Очолив її принц Альберт — чоловік королеви Вікторії. Саме йому новий Вестмінстер завдячує своїм артуріанським оздобленням. Поміж дизанерів був і шотландець Вільям Дайс. Він — автор артуріанських фресок у багатьох залах. За них Дайс здобув почесний титул — «артуріанський маляр». Подібне визнання чекало й на Альфреда Тенісона. Він став «артуріанським літератором». Офіційно проголошеним⁵⁵. Принц Альберт помер у 1859 році. Тенісон присвятив йому свої «Ідилії короля» — поетичну інтерпретацію легенди про Артура⁵⁶. Для британців (натренованих шкільною програмою) ця поема — один із головних символів британської культури. Культури й ідентичності. Для англійців — один із символів «англійства».

Отже, Артуріана й збережені в її рамках згадки про трояно-бритів — генеалогія врочиста. Вона — гімн Британії. А ще — виховний інструмент. І поетична декларація єдності. Єдності держави й мас. Королів, Парламенту, вищих верств і звичайних громадян. Усі вони — британці. Їхній вірець для наслідування — король Артур.

Та це — лише один із родоводів. Родоводів, що з'явилися в середньовічній і ранньомодерній Англії. Вони були інструментами тих чи тих сил у суспільстві. Генеалогії й міфи про походження спільноти або домінували, або ж відходили на другорядні позиції. Залежно від суспільно-політичних обставин. А точніше — від долі гравців, що були замовниками репрезентацій минулого.

Англо-британська історія знала такі виклади власних витоків:

1) «Троянський». Включно з Артуріаною. Від початку — це міфологічний комплекс королівських династій і аристократії. А ще — лицарської верстви. Трояніана (насамперед традиція Галфріда Монмута) була політичним інструментом Нормандського Дому, Дому Анжу-Плантагенетів і Дому Тюдорів. Посилання та «троянське» коріння мало легітимізувати владу цих династій в Англії. А також — у Британії. Та й в Ірландії, котру Артур, згідно з Галфридом, колись упокорив. Ця династична генеалогія стала й колективним родоводом для англійців. Родоводом давнім і престижним.

2) Англосаксонський варіант. Цей концепт — результат конфлікту. Конфлікту між Короною й політичною нацією. Між королями й Парламентом. Стюарти (як спадкоємці Тюдорів) виводили себе від троянців і нормандців. З погляду парламентаристів англійці мали бути чимось іншим. Так вони стали «англосаксами». Окрім раціонального погляду на історію, англосаксонізм давав

⁵⁴ *David Watkin*. English Architecture. — London: Thames & Hudson, 2005. — 224 p. — P. 160; *Helen Fulton*. A Companion to Arthurian Literature. — John Wiley & Sons, 2011. — 588 p. — P. 392–393.

⁵⁵ *Debra N. Mancoff*. Reluctant Redactor: William Dyce Reads the Legend // Culture and the King: The Social Implications of the Arthurian Legend: Essays in Honor of Valerie M. Lagorio (ed. by Martin B. Shichtman, James P. Carley). — SUNY Press, 1994. — 324 p. — P. 261–262.

⁵⁶ *Laura C. Lambdin*, Robert T. Lambdin. Arthurian Writers: A Biographical Encyclopedia. — ABC-CLIO, 2008. — 401 p. — P. 210.

дещо важливіше. А саме — посилення на «германські вольності». Подібні до тих, котрі обстоював Парламент. Парламентаризм підтримували середні класи. Якщо трояно-артуріанська традиція була надбанням династій і шляхетної культури, то буржуазія потребувала іншого родоvodu. Ним став родовід англосаксонський. Тож він — політичний і, одночасно, класовий символ. Оскільки модерний націоналізм репрезентують саме середні класи, то англосаксонізм — це й ключовий символ англійської ідентичності. Ідентичності сучасної. Національної й, відтак, масової.

3) Британський. У цьому випадку йдеться про сполуку генеалогій. Її мета — уможливити дискурс про «спільну британську історію». Замовник дискурсу — держава. Сполучене королівство. Його генеалогія поєднує такі родоводи: давньобритський, валійський, англосаксонський, данський, нормандський і кілька «кельтських». А ще — відроджений трояно-артуріанський. Останній — більш поетичний, ніж «історичний». Проте, як інструмент для плекання ідентичності (насамперед, британської) — він особливо ефективний.

Схоже, що поєднувати генеалогії — найкращий рецепт для сучасного суспільства. Адже воно вже не обмежуватиметься однією чи двома етнічними групами. Сьогодні Сполучене королівство Великої Британії й Північної Ірландії — це багатонаціональна й мультикультурна спільнота. Найкраща генеалогія для неї — така, що включила б історію всіх її складових. Етнічних, національних і релігійних. Це — один із заходів, що (принаймні теоретично) здатні запобігти внутрішнім конфліктам. Конфліктам, які поєднують національний і політичний виміри. Такий підхід, думаємо, актуальний і для України — спільноти не менш багатоманітної, ніж британська. Еволюція ж колективних родоводів у цьому контексті — предмет для подальшого дослідження. Історичного й міждисциплінарного. Дослідження, що сприятиме розумінню національних ідентичностей.

КОЛЛЕКТИВНЫЕ ГЕНЕАЛОГИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ДИСКУРСАХ: ПРИМЕР АНГЛИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА И НОВОЕ ВРЕМЯ

Дмитрий Ищенко (аспирант кафедры истории Национального Университета «Киево-Могилянская академия», dmytro.ishchenko@gmail.com)

Статья посвящена особому виду репрезентации прошлого. Это — представления и мифы о происхождении общностей. Такие мифы — неотъемлемый элемент основных общественных дискурсов. Именно они определяют политическую жизнь общества. А также его коллективные идентичности. В том числе, идентичности национальные. Данный тезис проиллюстрирован на примере Англии Средневековья и Нового времени.

Ключевые слова: репрезентации прошлого, коллективные идентичности, генеалогические мифы, общественно-политические силы, «троянская» генеалогия, англосаксонизм, английская и британская идентичности.

COLLECTIVE GENEALOGIES IN SOCIO-POLITICAL DISCOURSES: MEDIEVAL AND EARLY MODERN ENGLAND

Dmytro Ishchenko (Doctoral School, History Department, the National University of Kyiv-Mohyla Academy, dmytro.ishchenko@gmail.com)

The theme of this article is centred around a special way to represent the past. It takes the form of genealogical myths. Or the myths of common descent. They are regarded as an element of the main discourses in a society. The ones that define political climate and collective identities. Above all, the identities associated with nations. To argue this view, the author refers to the history of Medieval and Early Modern England.

Keywords: *the representations of the past, collective identities, genealogical myths, socio-political players, the Trojan genealogy, Anglosaxonism, English and British identities.*

УДК 930.1:940(477.41) «20»

Сергій Вовкодав, Олександр Юрченко*

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проведений аналіз праць, пов'язаних із вивченням історії дослідження археологічних пам'яток Переяславщини та розглянуто стан розробки даної проблеми у вітчизняній науці.

Ключові слова: пам'ятка, археологічний об'єкт, експедиція, Переяславщина, монографія.

Проблема історії дослідження археологічних пам'яток Переяславщини нині є однією з найменш розроблених у вітчизняній науці. Вона до сьогодні практично не розглядалася в жодному спеціалізованому дослідженні. Окрім цього, ті праці, що певним чином торкалися питань історіографії археологічного вивчення минулого Переяславщини мають, як правило, вибіркового та фрагментарного характеру. Дослідники лише побіжно розглядали дану проблему, виходячи з позицій вивчення певної вузької тематики або ж діяльності установ та персоналій. Можна впевнено говорити лише про декілька досліджень, що можуть частково претендувати на історіографічні огляди вивчення пам'яток регіону. Хоча повноцінного комплексного історіографічного аналізу даної проблематики в жодній праці не зроблено.

Серед існуючих нині досліджень можна виділити три головні групи. Першу складають узагальнюючі праці загальноісторичного змісту. В них, у контексті розгляду історіографії археологічних досліджень в Україні, згадуються окремі аспекти вивчення пам'яток регіону. Друга група представлена різного типу тематичними дослідженнями, пов'язаними з вивченням певного хронологічного періоду або ж конкретно визначеної території Переяславщини. Їх автори наводили короткий історіографічний огляд проблем, що розглядалися. Такі огляди, як правило, мають дуже узагальнений і фрагментарний характер. До цієї ж групи варто віднести також тематичні каталоги пам'яток, які розроблялись для територій, у географічні межі яких входить Переяславщина. Останню групу праць складають спеціалізовані дослідження, спрямовані на висвітлення власне історії вивчення археологічних пам'яток регіону. Дана група є найменш чисельною й представлена лише кількома працями.

* Вовкодав Сергій — молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», d_gam@mail.ru.

Юрченко Олександр — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», sanchel_u@mail.ru.

Розглянемо дослідження першої групи. Перш за все необхідно зазначити, що в непоодиноких працях з історії археологічної науки рубежу XIX–XX ст. інформація про пам'ятки Переяславщини відсутня. Лише згадуються прізвища тих осіб, які протягом зазначеного періоду проводили дослідження у межах Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини. Вже у радянський період з'являються праці, що частково мають стосунок до археологічних пам'яток Переяславщини. Слід зазначити, що в цей час українська археологічна наука розглядалася як складова частина загальної радянської, але все ж було створено низку спеціалізованих праць, присвячених власне археології УРСР. Серед них варто згадати монографію І.Г. Шовкопляса «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957 рр.)», опубліковану в 1957 р.¹ У ній автор, згідно з історико-хронологічною періодизацією навів огляд головних, на його думку, археологічних пам'яток, що вивчались протягом 1917–1957 рр. Саме хронологічна періодизація визначила структуру монографії та групування матеріалу за розділами. Серед розглянутих пам'яток згадано кілька археологічних об'єктів, розташованих на території Переяславщини. Зокрема, автор навів інформацію про стоянку епохи пізнього палеоліту в с. Добранічівка Яготинського району (1953 р.), пізньотрипільський могильник біля с. Софіївка Бориспільського району (1947–1948 рр.) могильник черняхівського часу в околицях м. Переяслава-Хмельницького (1952, 1954 рр.)². Також І.Г. Шовкопляс розглянув інформацію про розкопки об'єктів дитинця давнього Переяслава: згадані роботи, проведені у 1945, 1949, 1952, 1953, 1954 рр., у результаті яких було виявлено та досліджено архітектурні пам'ятки та оборонні споруди часів Київської Русі³.

Головну увагу автор звернув на узагальнюючі описи пам'яток та виявленого на них матеріального комплексу. Щодо історії досліджень, то наведені лише роки проведення робіт, без їх детальної характеристики. Важливою й безумовно корисною рисою даної праці є порівняння типологічно подібних синхронних комплексів, що виявлені на різних, інколи географічно віддалених територіях. Окремим додатком до основного змісту є бібліографічний покажчик, що містить праці, виконані на матеріалах досліджень археологічних пам'яток України протягом 1917–1957 рр. Всі вони згруповані за їх тематикою, відповідно до розділів монографії. В бібліографічний покажчик включена велика кількість праць, пов'язаних з вивченням археологічних пам'яток Переяславщини. Розглянута монографія І.Г. Шовкопляса є важливим явищем в історіографії вітчизняної археології. Хоча вона не є вичерпною, містить узагальнений побіжний огляд пам'яток та не враховує робіт дореволюційного часу, але все ж є першою спробою висвітлення історії археологічних досліджень на території України за певний період.

Ще однією працею, що частково стосується теми дисертаційного дослідження є монографія І.Г. Шовкопляса «Розвиток радянської археології на Україні

¹ Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): [огляд вивчення археологічних пам'яток] / І.Г. Шовкопляс. — К.: АН УРСР, 1957. — 424 с.

² Там само. — С. 50, 118–119, 267–268.

³ Там само. — С. 300–301.

1917–1966. Бібліографія»⁴. У ній наведено бібліографію радянської літератури, пов'язаної з археологічними дослідженнями, та огляд діяльності установ археологічного профілю УРСР за період 1917–1966 рр. Всі праці систематизовані в окремі розділи відповідно до кількох критеріїв. У першому розділі зібрані публікації про діяльність наукових установ, товариств, музеїв та вищих навчальних закладів, що досліджували археологічні пам'ятки України. Другий розділ охоплює статті та матеріали про дослідників. Третій — містить праці загального та оглядового характеру. Наступні дев'ять розділів об'єднують наукові праці відповідно до тематичних напрямків та до прийнятої в радянській історичній науці хронологічної періодизації. У останньому розділі автором зібрані праці, що містять бібліографічні огляди археологічної літератури.

Поряд з цим, І.Г. Шовкопляс у вступній статті подав короткий нарис з історії археологічних досліджень в Україні. Огляд він розпочав з дорадянського періоду й продовжив у контексті хронологічної періодизації. Варто зазначити, що непоодинокі дослідження пам'яток Переяславщини, які були проведені у ХІХ ст., взагалі не згадані. Археологічні дослідження протягом радянського періоду продемонстровані через характеристику діяльності установ чи організацій, що займались вивченням археологічних пам'яток. Зокрема, наукових установ у складі АН УРСР: Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК), Кабінету антропології імені Федора Вовка, Інституту історії матеріальної культури (ІМК), Інституту археології та інших установ, що тим чи іншим чином мали відношення до досліджень археологічних пам'яток або ж до опрацювання їх результатів. Характеристика діяльності кожної з установ має подібну структуру: коротка інформація про історію її створення, дані про її структуру, а також інформація про перелік досліджень, проведених співробітниками установи в галузі археології. У кожному огляді автором здійснена оцінка діяльності розглянутих закладів, визначені її позитивні та негативні аспекти.

Варто відзначити, що дослідження пам'яток Переяславщини лише побіжно згадані в контексті розгляду діяльності ІА АН УРСР. Власне це ті ж об'єкти, про які І.Г. Шовкопляс писав у розглянутій вище монографії «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957)»: пізньотрипільський Софіївський могильник (розкопки І.М. Самойловського та Ю.В. Захарука), пам'ятки черняхівського часу в м. Переяславі-Хмельницькому (розкопки Є.В. Махно та В.К. Гончарова), об'єкти в межах дитинця Переяславля Руського (Р.О. Юра)⁵.

Окремого розгляду в праці отримала діяльність неакадемічних установ: музеїв, товариств та вищих навчальних закладів. У даному контексті автором згадано про дослідження, здійснені Переяслав-Хмельницьким державним історичним музеєм. Хоча у праці не наведено перелік проведених співробітниками музею робіт, а лише узагальнено згадано про систематичний нагляд, який здійснювався з боку музею за земляними роботами у місті та про дослідження виявлених раніше залишків давньоруських жителів і ремісничих майстерень.

⁴ Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні 1917–1966. Бібліографія / І.Г. Шовкопляс. — К., 1969. — 344 с.

⁵ Там само. — С. ХХІІ.

В огляді також звернена увага на діяльність «центральных установ» СРСР, до яких автором віднесені установи АН СРСР, Кримський філіал АН УРСР, Московський та Ленінградський державні університети, Державний Ермітаж тощо. У переліку досліджень, проведених співробітниками ІА АН СРСР в Україні, згадані й дослідження у м. Переяславі-Хмельницькому, під керівництвом М.К. Каргера за участі П.О. Раппопорта⁶.

Загалом, дослідження пам'яток Переяславщини в запропонованій І.Г. Шовкоплясом праці представлено досить поверхово та узагальнено. Поряд з цим, не враховані важливі розвідки та розкопки, проведені у даному регіоні протягом окресленого періоду. Хоча в бібліографічний перелік включена велика кількість праць, пов'язаних з археологічним вивченням старожитностей Переяславщини, що дозволяє розглядати його як важливе джерело вивчення історії дослідження її минулого.

Варто також згадати фундаментальні покажчики праць з археологічних досліджень на території України: «Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980» та «Археология Украины: Библиографический покажчик 1981–1990»⁷. Перший з них підготовлений І.В. Шовкоплясом та Н.Г. Дмитренком, другий — І.Г. Шовкоплясом. Окрім праць з археології, у цих книгах згадуються монографії та публікації, пов'язані з деякими напрямками давньої та середньовічної історії, історії мистецтв та архітектури, етнографії та лінгвістики, природничих наук, під час підготовки яких використовувались результати досліджень археологічних пам'яток. Включені до названих видань роботи ретельно обрані із врахуванням їх наукової цінності. Оскільки автори намагались не лише розкрити стан вивчення археологічних пам'яток України, а й продемонструвати основні тенденції та напрямки розвитку археологічної науки, до покажчика включені також дослідження хронікально-інформаційного та науково-популярного змісту.

Авторами збережено структуру, подібну до використаної І.Г. Шовкоплясом у попередньому бібліографічному виданні — «Розвиток радянської археології на Україні 1917–1966. Бібліографія». Тематична структура відповідає схемі історико-культурної періодизації розвитку суспільства, що побутувала в радянській археології. Для зручності користування видання містять додатковий довідково-допоміжний апарат: іменний, тематичний, предметний та географічний покажчики.

Створення таких покажчиків стало помітною подією в історії розвитку археологічної науки. Незважаючи на незначні недоліки, вони є чи не єдиним вдалим прикладом систематизації існуючих у межах однієї наукової дисципліни друкованих праць⁸. Їх повний та всеохоплюючий характер дозволяє викорис-

⁶ Там само.

⁷ Шовкоплас И.Г. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980 / Сост. И.Г. Шовкоплас, Н.Г. Дмитренко. — К.: Наукова думка, 1989. — 560 с.

⁸ Бондар М.М. Рецензія на бібліографічний покажчик Шовкоплас И.Г., Дмитренко Н.Г. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980 / М.М. Бондар // УДЖ. — 1991. — № 1. — С. 154–155.

товувати ці показники як важливу джерелознавчу базу для вивчення давньої та середньовічної історії України в цілому та Переяславщини зокрема. Матеріал формує чітку картину розвитку теоретичних розробок у вітчизняній археології, а також дає досить повне уявлення про стан вивчення археологічних пам'яток в Україні. Хоча потрібно враховувати, що ці праці мають переважно схематично-статистичний та довідковий характер, що позбавляє їх об'єктивного аналізу напрацювань вітчизняної археології.

Розглядаючи історіографію вивчення археологічних пам'яток Переяславщини, необхідно згадати праці загальноісторичного характеру, що стосуються характеристики різних аспектів історії давнього населення України. Зокрема, слід вказати на тритомне видання «Археологія Української РСР». У 1-му та 2-му томах видання, в контексті характеристики пам'яток різних культур та культурно-історичних спільностей, побіжно згадуються старожитності Переяславщини.

Це видання було вперше опубліковане у 1971–1975 рр. українською мовою та перевидане у доповненому російськомовному варіанті вже у 1985–1986 рр. Остання редакція більш повно демонструє стан дослідження минулого України, оскільки підготовлена з врахуванням нових матеріалів, отриманих за 15 років⁹. Загалом дана колективна монографія узагальнює велику кількість інформації, що була нагромаджена протягом тривалого періоду археологічних досліджень на території України. У праці на належному науково-методичному рівні розглянуто розвиток матеріальної культури та історії населення у межах зазначеної території від епохи палеоліту до пізнього середньовіччя. Матеріал згрупований за тематичним принципом, відповідно до класифікації археологічних культур, що побутувала в радянській археології. Відзначимо, що в контексті характеристики пам'яток різних культур та культурно-історичних спільностей побіжно згадуються старожитності Переяславщини. Зокрема, вони розглянуті в 1 та 3 томах.

Поряд з цим, перший том видання розпочато із дуже короткого й узагальненого історіографічного огляду, який демонструє основні закономірності розвитку та етапи становлення археологічної науки в Україні, напрямки досліджень, головні досягнення у сфері вивчення культур та методологічні тенденції¹⁰. Частково згадані установи та організації, що проводили дослідження на території України. Хоча конкретний матеріал про дослідження пам'яток Переяславщини в огляді відсутній.

Також згадаємо першу частину двотомного видання 1985 р., присвяченого археології Давньої Русі IX–XIV ст. «Давня Русь. Місто, замок, село», що

⁹ Археология Украинской ССР. Первобытная археология / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — 568 с.; Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 3. — 575 с.; Археология Украинской ССР. Скифо-сарматская и античная археология / [под. ред. В.А. Анохина и др.] — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 2.

¹⁰ Археология Украинской ССР. Первобытная археология / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — С. 5–10.

належить до серії видань з 20 томів «Археологія СРСР з найдавніших часів до середньовіччя»¹¹. У першому розділі праці розглянуто історіографію вивчення давньоруських пам'яток у межах СРСР, детально проаналізовано розвиток наукових поглядів та методики досліджень, продемонстровано спрямованість на певні аспекти історії суспільств, інтенсивність досліджень протягом різних етапів, розглянуто головні методологічні проблеми та досягнення археологічної науки. Також в огляді зазначені особи та експедиції, що займалися дослідженням пам'яток давньоруського часу. Щодо теми вивчення минулого Переяславщини, даний історіографічний огляд містить лише згадки про вчених, що проводили дослідження в межах Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, без конкретизації характеру робіт та особливостей отриманих результатів¹².

Серед закордонних історіографічних праць, що розглядають розвиток археологічної науки в Україні й частково торкаються теми дисертаційного дослідження, варто згадати монографію вченого-емігранта П.П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну»¹³. Праця вперше була видана у Мюнхені в 1970 р. та перевидана у Полтаві в 1994 р. У ній автор зробив спробу систематизації інформації з історії дослідження археологічних пам'яток території України. У праці П.П. Курінний навів інформацію про дослідження історико-археологічного змісту, починаючи з XVI ст. З XIX ст. проблема вивчення археологічних пам'яток розглянута в контексті діяльності установ та товариств, а також окремих їх представників, що проводили систематичну діяльність з вивчення старожитностей України. Окрім цього, в монографії наведена коротка характеристика досліджень відомих вчених-археологів та частково перелік опублікованих ними праць, серед яких частина пов'язана з вивченням пам'яток Переяславщини. Також П.П. Курінний коротко охарактеризував усі відомі йому Археологічні з'їзди, демонструючи перелік розглянутих на них доповідей. Щодо досліджень, пов'язаних із старожитностями Переяславщини, автор неодноразово згадав осіб, що мали відношення до їх вивчення, але не описав робіт, проведених ними в регіоні (О.С. Анєнков, Д.Я. Самоквасов, В.Г. Ляскоронський, М.О. Максимович, М.Є. Бранденбург, М.О. Макаренко тощо). Хоча в переліку їхніх опублікованих праць він вказав ті, що висвітлюють дослідження минулого Переяславщини.

Названий історіографічний огляд не можна вважати повноцінним, оскільки він містить велику кількість неточностей та помилок й потребує критичного ставлення. Хоча все ж заслуговує уваги як спроба ретроспективи археологічних досліджень в Україні, в якій частково згадуються окремі дослідження пам'яток регіону.

¹¹ Археология СССР с древнейших времен до средневековья 20 т. Древняя Русь. Город, замок, село. — Москва: Наука. — 1985. — 460 с.

¹² Там само.

¹³ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну: [Препринт / Передм. О. Супруненко. — Репринт. роботи] / П. Курінний; Укр. віл. університет, Центр охорони та дослідж. пам'яток археології упр. культури Полт. облдержадміністрація. — Полтава: Криниця, 1994. — 140 с.

Другу групу праць складають дослідження, обмежені певною тематикою, зумовленою історико-культурною періодизацією або певними географічними межами. Відразу ж варто зазначити, що велика кількість існуючих нині монографій та публікацій, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з дослідженням археологічних пам'яток Переяславщини, містять короткі історіографічні огляди. Переважна більшість серед них має наскрізний, фрагментарний та побіжний характер, тому не згадана нами в даному розділі. Наша увага звернена на ту частину праць, в яких з тематичною цілісністю розглянуто історіографію певної проблематики. Вони мають важливе значення для історії розвитку археологічних досліджень на Переяславщині як носії цінної інформативної бази.

Серед них варто згадати монографію М.П. Кучери «Змиєвы валы Среднего Поднепровья»¹⁴. Головна увага в праці зосереджена на узагальненні матеріалів археологічних досліджень «змійових» валів. Автор конкретизував локалізацію та проаналізував стан збереження даного типу об'єктів, а також розглянув їх будову, призначення та проблему датування. Один із розділів монографії присвячений історіографії проблеми дослідження «змійових» валів. У його контексті М.П. Кучера розглянув питання історії вивчення подібних споруд, розташованих у межах Переяславщини, починаючи з XIX ст.: в хронологічній послідовності автор описав проведені дослідження, охарактеризував отримані результати та провів аналіз праць, пов'язаних з даною проблематикою.

Тематичний історіографічний огляд дослідження Переяславщини давньоруського часу також зробив М.М. Корінний у монографії «Переяславская земля, X — первая половина XIII в.»¹⁵. Книга вийшла друком у 1992 р. Основний зміст праці присвячений висвітленню історії Переяславського князівства протягом зазначеного в назві періоду. Автором використано умовно визначений термін — Переяславська земля, яким охоплена територія, що за час існування князівства входила до його складу. Історіографія дослідження проблеми розглядається лише в першому розділі, де й згадуються окремі аспекти вивчення пам'яток археології. Власне огляд історії археологічних досліджень М.М. Корінний розпочав із досліджень кінця XVIII — початку XIX ст. Він вказав, що незважаючи на велику кількість пам'яток у межах Дніпровського Лівобережжя та наявність численних писемних джерел, інтерес до археологічного вивчення території був слабким і не отримав систематичного характеру. Натомість мали місце лише поодинокі дослідження, результати яких досить рідко публікувалися. Також автор відзначив переважачу орієнтацію дослідників зазначеного періоду на вивчення минулого Переяславської землі за писемними джерелами. Поряд з цим, висвітлені у працях кінця XVIII — початку XIX ст. події історії регіону, на думку автора, мають фрагментарний та поверховий характер¹⁶. Початком власне археологічних досліджень Переяславщини він вважає 1840 р., коли О.С. Анєн-

¹⁴ Кучера М.П. Змиєвы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.

¹⁵ Коринный Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.

¹⁶ Там само. — С. 6.

ков здійснив розкопки частини фундаментів Михайлівського собору XI ст. М.М. Корінний зазначив, що у подальшому близько 100 років археологічне дослідження території міста не здійснювалось, окрім робіт, проведених у 1888 р. П.А. Лашкарьовим на місці будівництва Успенського собору¹⁷. Другу половину XIX ст. автор розглянув як період систематичних археологічних досліджень Дніпровського Лівобережжя, проведених низкою вчених: М.Ю. Бранденбургом, В.О. Городцовим, В.Г. Ляскоронським, М.О. Макаренком, Д.Я. Самоквасовим тощо.

М.М. Корінний зазначив, що завдяки результатам досліджень, здійснених наприкінці XIX — на початку XX ст., у науковий обіг була введена група нових джерел, серед яких окреме місце посідали археологічні. Це дозволило більш детально та повноцінно висвітлювати історію та культуру давньої Переяславської землі. Підсумовуючи праці дореволюційного періоду, автор, поряд з позитивною оцінкою вдалих спроб вирішення окремих питань історичного минулого Переяславської землі, вказує на поверхневність висвітлення змісту досліджуваних проблем та відсутність аналізу багатьох явищ давньоруської історії. Важливою подією, що позитивно вплинула на пошук досліджень Переяславщини, на думку М.М. Корінного, стало створення у 1918 р. Української Академії наук та заснування у подальшому в 1921 р. Археологічної комісії (перейменованої в 1924 р. у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)). Автор зазначив, що саме з цього часу розпочалися широкомасштабні дослідження Дніпровського Лівобережжя.

Аналізуючи період з 1917 р. по кінець 1930-х рр. М.М. Корінний побіжно згадав проведені археологічні дослідження у межах регіону й більше звернув увагу на загальноісторичні видання, що в тій чи іншій мірі містили матеріал про Переяславщину¹⁸. Характеризуючи другу половину XX ст. він лише навів перелік учених, що протягом вказаного періоду здійснювали археологічні дослідження, та вказав важливість отриманих результатів для розуміння історії Переяславської землі. При цьому відсутня характеристика проведених робіт, не розкритий їх зміст, відсутній аналіз отриманих результатів.

Дещо більше уваги у праці звернено на археологічні дослідження у м. Переяславі-Хмельницькому. Початок планомірного вивчення території міста автор ототожнив з 1945 р. — часом проведення розвідкових розкопок у межах дитинця, «змійових» валів та могильників спільною експедицією ІА АН СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом Б.О. Рібакова. Також М.М. Корінний згадав експедицію 1949–1956 рр. по дослідженню дитинця Переяслава Руського під керівництвом М.К. Каргера, комплексну експедицію ІА АН УРСР, Академії будівництва та архітектури УРСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, яку очолював Р.О. Юра. Автор навів лише побіжну характеристику проведеної експедицією роботи та узагальнену інформацію про отримані результати. Також у монографії відзначено внесок в археологічне дослідження Переяславщини ПХДІКЗ під керівництвом М.І. Сікорського.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 14.

Характеризуючи його роботу, М.М. Корінний лише згадав про відкриття працівниками закладу низки пам'яток у межах м. Переяслава-Хмельницького та його околицях, без характеристики отриманих під час досліджень результатів. Більш детальний розгляд отримали розкопки фундаментів собору св. Архістратига Михаїла у 1974 р. та подальші дослідження у 1975 р., що були проведені В.О. Харламовим. Автор відзначив важливість отриманих результатів, що дозволили значною мірою уточнити типологічні, конструктивні та художні особливості пам'ятки. Історіографічний огляд, поданий М.М. Корінним, завершений 1975 р. Дослідження, що проводились пізніше на території Переяслав-Хмельницького району, взагалі не розглянуті. Хоча, для останньої чверті ХХ ст. характерне збільшення кількості експедицій, у результаті діяльності яких виявлена велика кількість різночасових пам'яток на території м. Переяслава-Хмельницького та району, значна частина з яких датуються давньоруським часом. Зазначимо, що в даному історіографічному огляді головна увага звернена власне на праці, пов'язані з різними аспектами історичного розвитку Переяславського князівства, й інформація про археологічні дослідження території наведена лише в незначній мірі, археологічні джерела згадуються побіжно, без детального аналізу та з певною тематичною диспропорцією. Незважаючи на це, даний історіографічний огляд є першою спробою систематизувати існуючу інформацію про дослідження давньоруських пам'яток Переяславщини, що в певній мірі дозволило широкому загалу ознайомитись з історією вивчення старожитностей Переяславського князівства

Важливе місце серед праць, що частково розглядають історію археологічного вивчення пам'яток Переяславщини, займають каталоги, створені за тематичним чи географічним принципом. У цьому контексті варто згадати каталог пам'яток скіфського часу, розроблений О.Є. Фіалко¹⁹. В ньому зібрана інформація про виявлені до 1992 р. пам'ятки, розташовані на Лівобережжі р. Дніпро в межах сучасної Київської, Черкаської та Полтавської областей. Всі пам'ятки систематизовані та згруповані за географічним принципом. Автор розглянула велику кількість джерел та публікацій, на основі чого подала у вступній статті історіографічний огляд дослідження пам'яток скіфського часу зазначеної території. В ньому згадані археологічні об'єкти Переяславщини. Наведена інформація про перелік досліджень, коротко описано хід робіт, а також характер отриманих результатів. Розглянута в огляді інформація дозволяє сформувати загальне враження про історію вивчення старожитностей скіфського часу в межах окресленої території, інтенсивність та характер проведених досліджень²⁰. Окрім цього, наприкінці опису пам'яток подано інформацію про експедиції та осіб, що проводили дослідження, з посиланням на джерела та відомості про стан їх вивчення. Даний каталог є одним із більш повних оглядів пам'яток скіфського часу, де чільне місце займає висвітлення історії та стану їх вивчення й може бути використаний як важливе історіографічне джерело.

¹⁹ Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фіалко. — К., 1994. — 53 с.

²⁰ Там само — С. 2–7.

Ще одним виданням подібного типу є праця В.О. Петрашенко та В.К. Козюби «Узбережжя. Канівського водосховища (карта археологічних пам'яток)»²¹. У монографії на основі широкого кола архівних матеріалів та результатів здійсненої авторами маршрутної розвідки вздовж узбережжя Канівського водосховища наведена інформація про 281 пам'ятку археології. Важливою рисою праці є те, що багато уваги звернено на картографування та ландшафтно-топографічну характеристику місць розташування об'єктів. До каталогу увійшла значна частина різнотипних та різночасових пам'яток Переяславщини зосереджених, головним чином, вздовж борової тераси р. Дніпро. Каталог має три основні розділи. У першому розділі розглянуто ландшафтно-топографічні умови регіону, динаміку заселення та історію досліджень. Наведений короткий огляд археологічних досліджень пам'яток згаданої території починаючи з 1947 р. (І.М. Самойловський) до 1990-х рр. (експедиції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника). Варто зазначити, що даний огляд є побіжним та неповним і, очевидно, був призначений ознайомити читача із загальними тенденціями дослідження узбережжя Канівського водосховища. Наступні два розділи — це каталоги пам'яток Правобережжя та Лівобережжя. Вони сформовані за географічним принципом — пам'ятки згруповані відповідно до розташування біля певних населених пунктів та подані по мірі їх поширення вздовж русла р. Дніпро. В описі кожної пам'ятки вміщено інформацію про їх локалізаційні та топографічні характеристики, наведене датування й коротка характеристика виявлених знахідок. Окрім цього, значна увага в описі приділена історії дослідження кожної пам'ятки: зазначено перелік проведених досліджень та роки. Важливою рисою даної монографії є те, що в ній взято до уваги не лише існуючі об'єкти, а й затоплені водами Канівського водосховища.

Розглянутий каталог не є спеціальною історіографічною працею про дослідження археологічних об'єктів Переяславщини, але все ж містить велику кількість систематизованої інформації про стан вивченості пам'яток даного мікрорегіону та історію їх вивчення. Зібраний у ньому матеріал може слугувати важливим джерелом для подальших досліджень минулого Переяславщини та для вивчення історії розвитку археологічної науки в регіоні.

Серед монографій з вузькотематичними історіографічними оглядами слід згадати науково-популярне видання, присвячене історії одного із сіл Переяслав-Хмельницького району — с. Єрковці²². У ній авторами частково розглянуто історію дослідження археологічних пам'яток, що розташовані в межах та околицях згаданого населеного пункту. Огляд розпочатий 1913 р. з досліджень В.М. Щербаківського. Побіжно згадані роботи, що були проведені в регіоні В.М. Даниленком та А.Д. Столяром (1948 р.), О.І. Тереножкіним, В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським (1965 р.), Бортничівською експедицією під керівництвом В.О. Круца (1974 р.), а також археологами ПХДКЗ. Загалом, запро-

²¹ *Петрашенко В.О. Узбережжя Канівського водосховища (карта археологічних пам'яток) / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. — К., 1999. — 329 с.*

²² *Набок Л. Єрківці. Історія села Переяславського краю / Л. Набок, В. Батрак, Г. Бузян — Київ: «Футарі Принт», 2005. — 182 с.*

понована авторами інформація не містить детальної характеристики проведених досліджень та аналізу отриманих результатів.

Побіжний огляд історії археологічних досліджень пам'яток середньовічного Переяслава наведений у розділі «Археологічні свідчення ранніх етапів становлення Переяслава» колективної монографії «Нариси з історії давнього Переяслава»²³. Він має досить узагальнений характер і не претендує на повноцінний історіографічний огляд. У праці відсутня чітка періодизація археологічних досліджень, їй притаманна диспропорція їх висвітлення.

У контексті розгляду праць другої групи також варто згадати дисертаційне дослідження О.В. Колибенка «Історична топографія Переяславля Руського (X — перша половина XIII ст.)»²⁴. У ній автором здійснено спробу реконструкції історичної топографії міста на основі різнотипних джерел: писемних, картографічних та археологічних. У першому розділі дослідження О.В. Колибенко розглянув історіографію проблеми, де значну увагу звернув власне на археологічні джерела. На думку автора, саме вони є основним підґрунтям для розробки всього комплексу проблем історичної топографії Переяславля Руського. Він досить детально розглянув історію археологічних досліджень на території м. Переяслава-Хмельницького та його околиць, зосередивши головну увагу на пам'ятках давньоруського часу. Автор зазначив, що археологічне вивчення території триває вже понад 150 років, й виділив три його етапи, охарактеризувавши кожен. Він навів інформацію про дослідників, що займалися вивченням пам'яток міста, та про отримані ними результати. Поряд з цим, О.В. Колибенко визначив основні риси та тенденції, притаманні для кожного періоду²⁵. Розглянутий історіографічний огляд, запропонований О.В. Колибенком, був першою спробою систематизувати велику кількість інформації, зосередженої у працях та архівних джерелах щодо дослідження давньоруських пам'яток Переяслава. Він дав чітке уявлення про розвиток археологічних досліджень на Переяславщині, розкрив характер та інтенсивність вивчення території міста, а також продемонстрував загальний стан дослідження проблеми.

Декілька історіографічних оглядів представлені у низці публікацій, в межах яких розглядається питання вивченості окремих історичних періодів минулого Переяславщини. Серед них слід згадати історіографічну працю С.О. Біляєвої, де розглянуто проблему вивчення давньоруських поселень Південної Русі²⁶. Серед численних пам'яток Переяславщини, що датуються даним періодом, автором згадано лише одну — селище біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького

²³ Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря — К.: вид. Міленіум, 2007. — 264 с.

²⁴ Колибенко О.В. Історична топографія Переяславля Руського (X — перша половина XIII ст.); дис. канд. ... іст. наук: 07.00.04 / Колибенко Олександр Володимирович. — К., 1999. — 337 с.

²⁵ Там само.

²⁶ Біляєва С.А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси / С.А. Биляева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наукова думка, 1988. — Т. 2. — С. 196–200.

району, на якому здійснювались довготривалі стаціонарні дослідження В.Й. Довженком, А.І. Кубишевим та П.П. Толочком. С.О. Біляєва коротко охарактеризувала отримані під час розкопок матеріали, вказуючи на їх важливість для розвитку науки. Зокрема, на думку автора, вони стали підґрунтям для подальших розробок В.Й. Довженка з соціально-економічних аспектів історії давньоруського села²⁷.

Однією з публікацій, де в контексті певної тематики розглядається історіографія вивчення археологічних пам'яток Переяславщини, є стаття М.В. Роздобудька «Нові дані про зарубинецькі пам'ятки лівобережжя Середнього Подніпров'я»²⁸. У ній автор навів характеристику поселень зарубинецької культури, розташованих вздовж узбережжя Канівського водосховища. Опис кожної пам'ятки розпочинається з інформації про історію її дослідження та стану вивченості. Хоча такий огляд є вузькотематичним, має вибіркового характеру й охоплює лише частину Переяславщини, але все ж його можна розцінювати як спробу узагальнити інформацію про історію вивчення пам'яток зарубинецької культури у контексті уточнення археологічної карти Середньої Наддніпрянщини. Також слід згадати ще одну працю М.В. Роздобудька «Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського Лівобережжя першої половини I тис. н.е.»²⁹. У ній автор розглянув загальний стан вивчення проблеми розвитку та поширення населення зазначеного у назві періоду на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини та історію і стан дослідження конкретних ранньослов'янських пам'яток Переяславщини. Дана публікація є спробою заповнити існуючу прогалину в археологічній карті ранньослов'янських пам'яток Середньої Наддніпрянщини. Поряд з цим, праця дає уявлення про стан вивченості згаданих пам'яток, характер проведених на них досліджень та дозволяє визначити основні тенденції вивчення населення ранньослов'янського часу на території Переяславщини.

Останню групу праць репрезентують спеціалізовані дослідження узагальнюючого характеру, де розглянуто історію досліджень археологічних пам'яток Переяславщини протягом певного періоду. В даному контексті на увагу заслуговує праця О.В. та О.В. Колибенків «Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела)»³⁰. Авторами на основі широкого кола джерел викладено історію археологічних досліджень на Переяславщині за період з середини XIX ст. й до 2005 р. (час виходу роботи). Варто зазначити, що дана праця є першою спробою узагальнити та систематизувати накопичений про-

²⁷ Там само. — С. 198.

²⁸ *Роздобудько М.В.* Нові дані про зарубинецькі пам'ятки лівобережжя Середнього Подніпров'я / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький. — 2000. — Вип. 10. — С. 9–16.

²⁹ *Роздобудько М.В.* Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського лівобережжя першої половини I тис. н.е. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 14–23.

³⁰ *Колибенко О.В.* Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Ч. 1. — 114 с.

тягом майже 150 років матеріал щодо вивчення археологічних пам'яток Переяславщини. Авторами запропоновано оригінальну періодизацію історії археологічних досліджень регіону. Вони дали детальну характеристику кожному періоду, перелік дослідників та експедицій, що працювали у межах регіону, описали характер та хід проведених досліджень, проаналізували отримані результати. Запропонований авторами матеріал дає чітке уявлення про історію дослідження мікрорегіону, стан його вивченості, інтенсивність проведення розкопок та розвідок протягом різних періодів. Праця дозволяє ознайомитись з характером та напрямком досліджень, відображає головні тенденції кожного з визначених етапів вивчення пам'яток.

Також варто згадати публікацію згаданих авторів, де розглянуто археологічне дослідження пам'яток Переяславщини у контексті діяльності вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за 22 роки³¹. В ній описані здійснені викладачами, студентами та аспірантами закладу дослідження, охарактеризовані проведені роботи та коротко розглянуті отримані результати. В праці увага зосереджена як на розкопках, так і розвідкових роботах.

Діяльність університету була розглянута авторами в контексті трьох основних напрямків: археологічні дослідження експедиціями університету; участь представників закладу в розкопках експедицій ІА НАНУ; участь викладачів, аспірантів та студентів в експедиціях НІЕЗ «Переяслав» на Переяславщині. Підсумовуючи викладений матеріал, автори зазначають, що завдяки активній співпраці університету, ІА НАНУ та НІЕЗ «Переяслав» було виявлено та введено до наукового обігу велику кількість різночасових археологічних пам'яток. У даній праці вдалося продемонструвати внесок викладачів, аспірантів та студентів історичного факультету згаданого вищого навчального закладу в розвиток археологічних досліджень України. Загалом, публікація є вдалим прикладом огляду діяльності навчального закладу в галузі археологічної науки.

Підсумовуючи результати аналізу розглянутих праць, можна переконатись у наявності певних досягнень у розгляді історіографічних аспектів вивчення археологічних пам'яток Переяславщини. Більшість таких досліджень представлена вузькотематичними та побіжними оглядами історії розробки певної проблематики, визначеної історично-хронологічною періодизацією чи територіальними межами. Поодинокі спроби звернення до окремих аспектів історії вивчення старожитностей регіону є неповними та фрагментарними із значним ступенем тематичної диспропорції. Хоча в умовах відсутності спеціальних історіографічних оглядів вони набувають важливого значення й дозволяють сформуванню інформативну базу для подальшого ґрунтовного дослідження проблеми. Загалом необхідно констатувати, що повноцінний комплексний історіографічний огляд дослідження археологічних пам'яток Переяславщини у попередні роки не був реалізований. На фоні великої кількості наукової літератури,

³¹ Колибенко О.В. Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005 рр.) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. — Тернопіль: Астон. — 2007. — Вип. 19. — С. 89–102.

пов'язаної із вивченням минулого регіону, та враховуючи тривалий період проведення тут археологічних розкопок, така ситуація виглядає не закономірною. Це зумовлює необхідність та актуальність дослідження узагальненого та систематизованого характеру, базованого на комплексному використанні та аналізі широкого кола джерел, що дозволить продемонструвати цілісну картину історії та стану досліджень археологічних пам'яток Переяславщини.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Вовкодав Сергей (младший научный сотрудник Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», d_ram@mail.ru)

Юрченко Александр (старший научный сотрудник Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», sanchel_u@mail.ru)

В статье проведен анализ работ, связанных с изучением истории исследования археологических памятников Переяславщины и рассмотрено состояние разработки упомянутой проблемы в отечественной науке.

Ключевые слова: *памятник, археологический объект, экспедиция, Переяславщина, монография.*

THE HISTORY OF RESEARCHES OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF PEREYASLAV REGION: HISTORIOGRAPHY ASPECT

Vovkodav Sergiy (junior research worker of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», d_ram@mail.ru)

Yurchenko Olexandr (senior research worker of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», sanchel_u@mail.ru)

The analysis of works which related to the study of history of research of archaeological sites of Pereyaslav region conducted in this article. The development of this problem in ukrainian science is considered in article.

Keywords: *site, archaeological object, expedition, Pereyaslav region, monography.*

УДК: 001. 5:94 (100) «05/» «Максимович М.О.»

Наталя Шевченко*

ВАРЯГИ І ПОЧАТКИ РУСІ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ М.О. МАКСИМОВИЧА

У статті розглядаються студії М.О. Максимовича (1804–1873) над проблемами походження та ранньої історії Київської Русі. Аналізується запропонований ним спосіб розв'язання «варязького питання», простежується його історіографічна доля у наукових працях російських та українських дослідників другої половини ХІХ–ХХ ст.

Ключові слова: Михайло Максимович, Київська Русь, варяги, «варязька легенда», літописи, норманізм.

Одне із чільних місць у творчій спадщині українського вченого-енциклопедиста М.О. Максимовича (1804–1873) посідають його студії над проблемами походження та ранньої історії Київської Русі. У 30–50-х рр. ХІХ ст. у російській науці і суспільстві актуалізується питання про походження перших правителів Русі, формування державності у Східній Європі, що поклало початок довготривалій дискусії про роль варягів у цьому процесі та їхню етнічну приналежність.

Ця проблема у широкому і традиційному розумінні ґрунтується на тій чи іншій трактовці «варязької легенди» давньоруських літописів та відповіді про роль варягів у формуванні державності на Русі. Так, у «Повісті временних літ» — літописному творі початку ХІІ ст. сповіщається про те, що варяги, приходячи із-за моря стягували данину із новгородських словен, кривичів та інших племен Новгородської півночі. Об'єднавшись, вигнали вони варягів за море і утворили єдиний племінний союз. Та невдовзі розпочалися між ними усобиці і ворожнеча. Тоді, як сповіщає літописець, надумали вони шукати собі на стороні князя «иже бы володель нами и судиль по праву. И идоша за море къ варягом, к Руси. Сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзи зъвуться Свеи, друзи же Оурмане, Аньглыне друзии Гъте, тако и си. Реша Русь, Чудь и Словени и Кривичи: «вся земля наша велика и обильна, а наряда в ней нет. Да поидете княжить и володети нами». И избрашася 3 братья с роды своїми, пояше по себе всю русь,

* Наталя Шевченко — аспірантка кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2008–2012). Нині педагог Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут», sno13@ukr.net.

и приидоша; старейший, Рюрик седе в Новгороде, а другой, Синеус, на Белозее, а третий Изборсте, Трувор. И от тех варягъ прозвася Руская земля»¹.

Вперше «варязька проблема» була піднята у середині XVIII ст. академіком Петербурзької Академії наук Г.-З. Байером (1694–1738). В 1735 р. він опублікував латинською мовою свою працю «Про варягів». Опіраючись на давньоруські літописні тексти, іноземні джерела IX–XI ст. та дані лінгвістики вчений обґрунтував скандинавське походження варягів². Так само й інший петербурзький історик — Г.-Ф. Міллер у своїй дисертації «Происхождение народа и имени российского» (*Origines gentis et nominis Russorum*) обґрунтовував скандинавську природу варягів та писав про скандинавське походження самої назви «Русь», яку вважав фінським запозиченням.

Одним із найбільш непримиримих опонентів Міллера був М.В. Ломоносов. У своєму відгуку на роботу останнього писав: «Происхождение первых великих князей российских от безымянных скандинавов... российским слушателям досадны и весьма несносны быть должны». Він доводив, що «имени русь в Скандинавии и на северных берегах Варяжского моря нигде не слышано; то явствует, что русь-варяги жили на полуденных берегах помянутого же моря к востоку или западу»³.

На початку XIX ст., з появою фундаментальної праці «Нестор» пера Шльоцера, норманська теорія знову стає панівною в історіографії. Професор Гетінгенського університету Август Людовік Шльоцер, впродовж сорока років збирав матеріали для цієї книги. Пізніше він згадував: «Еще лет за 40 до сего, когда Татищев и Ломоносов по знатности своей, начали разрушать Байерово хорошо начатое здание, отменно хотелось также и мне, чтобы русская история обработана была лучше сего, и я не остался при одном желании»⁴. Шльоцер, мовлячи словами М.С. Грушевського, «канонізував норманізм в «Несторі», книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії не тільки для слов'янського, а й взагалі європейського світу»⁵. Шльоцер добре володів методичними прийомами джерелознавчого аналізу стародавніх текстів, які опанував у школі біблійної герменевтики у

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ) — Т. 1. — Стб. 19–20.

² Bayer G.S. De Varagis // Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. — Petropoli, 1735. — Т. IV. — Р. 276–279; 295–297.

³ Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского» // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии 1747–1765 гг. — М.; Л., 1952. — С. 33.

⁴ Шлецер А.-Л. Русский Времянник на древле-славянском языке. Переведенный и объясненный. Вступление в Рускую историю, до пришествия Рурика в 862 году // Шлецер А.-Л. Нестор. Руския летописи на древле-славянском языке / Перевел с немецкого Д. Языков. — СПб., 1809. — Ч. — С. 392–393.

⁵ Грушевський М.С. Історія України–Руси в 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1.: До початку XI віка. — С. 604.

Німеччині. Проте коло доступних йому давньоруських літописних джерел було обмеженим. Під руками у нього були лише Радзивіллівський (Кенігсбергський) та початкова частина «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком.

М.М. Карамзін творчо засвоїв методика Шльоцера і суттєво розширив джерельну базу дослідження «варязького питання», залучивши до його висвітлення більш давній Лаврентіївський та Троїцький літописи. На основі даних давньоруських літописів, візантійських та західноєвропейських хронік він у своїй «Истории государства Российского» висунув ряд (шість) аргументів на користь того варяги були скандинавами: «Имена трех князей варяжских — Рюрика, Синеуса, Трувора — призваньях славянами и чудью, суть не оспоримо норманские...; Русские славяне, будучи под. владением князей варяжских, назывались в Европе *Норманами*; Цари Греческие имели в первом-надесять веке особенных телохранителей, которые назывались *Варягами* и состояли большею частию из Норманов. Слово Вага, Вага, есть древнее Готфское и значит союз: толпы скандинавских витязей, отправляясь в Россию и в Грецию искать счастья, могли именовать себя Варягами в смысле союзников или товарищей. Сие нарицательное имя обратилось в собственное; Константин Багрянородный, царствовавший в десятом веке, описывая соседственные с империею земли говорит о порогах Днепровских и сообщает имена их на *славянском* и *русском* языке. Русские имена кажутся скандинавскими: по крайней мере не могут быть изъяснены иначе; Законы, данные варяжскими князьями нашему государству, весьма сходны с норманскими. Слова *тиун*, *вира* и прочие, которые находятся в *Русской Правде*, суть древние скандинавские или немецкие; Сам Нестор повествует, что варяги живут на море Балтийском к западу, и что они разных народов: Урмяне, Свие, Англяне, Готы. Первое имя в особенности означаетнопвежцев, второе шведов, а под готами Нестор разумеет жителей Шведской Готии. Англяне же причислены им к варягам для того, что оно вместе с норманнами составляли варяжскую дружину в Константинополе. И так сказание нашего собственного летописца подтверждает, что варяги были скандинавы»⁶.

Він піддав нищівній критиці погляди на це питання В.М. Татищева і М.В. Ломоносова, зауважуючи: «Первый хотел непременно сделать Русских Варягов Финляндцами, не думая о том, что сии последние называются в наших летописях Емью; что имена Варяжские, сохраненные Нестором, не Финские, а Скандинавские; что из России, как говорит Нестор, ходили к Варягам по Западной Двине; что они жили на море к Англии. Он должен был опровергнуть еще другое возражение: Летописец говорит, что Варяги пришли из-за моря; а Финны и Славяне обитали на одной стороне Балтийского. Татищев отвечает: «Финны жили за Ладожским озером, которое на их языке называется (будто бы) Русским морем: следственно Нестор мог привести Варягов Русь или Финнов из-за моря! Так не заключают историки: ему надлежало бы доказать, что и Славяне именовали Ладожское озеро морем; но древняя летопись наша говорит, что сие озеро всегда называлось озером Невом»... В *Степенной книге* сказано, что

⁶ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. — Т. 1. — М., 1989. — С. 56–57.

Рюрик вышел из Пруссии: посему Ломоносов утверждал, что «Варяги-Русь были Пруссы, то есть, Латыши, единоплеменники Славян: Новгород без всякого стыда мог требовать от них владетелей; гораздо оскорбительнее повиноваться князьям иноплеменным»⁷.

М.О. Максимович добре знав праці своїх попередників. Характеризуючи внесок Шльоцера вчений зазначав: «Шлецер, в продолжение 40 лет не покидавший русской летописи, среди гигантских работ своего ученого критицизма, оказавший важную услугу первым листам нашей летописи, привязав к ним Атлантовскую ношу учености, был самый упорный и односторонний систематик своего мнения о Руси. Как критик-систематик, Шлецер *пронесся мороком* в нашей истории, смутив на время ясность и простор ея небосклона, но просушив и скрепив ея землю, которую Карамзин покрыл *зеленым шелковым покровом* своего творения — эту светлую, цветущею весною *нового лета* истории Русской ! ...Карамзин, посвятивший 23 года и лучшее время своей жизни исключительно русской истории, окал для нея наибольшую заслугу своею богатою сокровищницею и славной русской былины и красного слова русского; однако почти мимоходом высказал свое мнение о происхождении Руси, чуждое систематического ограничения и решительности, как и все творение его (где летопись является в сопровождении критики, но без систематического, насильственного направления к известной цели, по предварительной собственной мысли писателя)»⁸. В оцінці точки зору Карамзіна на норманське походження Русі М.О. Максимович, засліплений промінням грандіозної слави «Истории государства Российского», був, як бачимо, доволі стриманим і суб'єктивним.

На основі доступних тогочасній науці історичних джерела, переважно літописних, Максимович вмотивовував, що варягами були балтійські слов'яни. Задаючись питанням звідки і коли прийшли до Києва руси та якого вони були племені, вчений намагався знайти відповідь на нього у давньоруських літописах, зокрема, у «Повісті временних літ». Розглянувши літописну звістку 862 р. про те, як новгородські словени, кривичі і чудь у пошуках собі князя, який би володарював у них «по праву», відправились «за море к Варягомъ к Руси: сице бо ся звахуть и варязи суть яко се друзии зъвуться Све, друзии же Оурмане, Аньгяне друзии Гъте, тако и си реша Русь»⁹, Максимович стверджував, що із цього повісткування Нестора не можна зробити висновок, що він уважав русів народом скандинавським: «...из этих слов его видно только то, что он Варягами называл не одних Шведов, Норвегов, Англян и Готов (народы Немецкого племени), но также и Русь; однако сов сем еще не следует из сего его одного места, чтобы Руссы были и племени Скандинавского... Руссы на севере могли именоваться Варягами, причисляться к ним, и не быв соплеменниками прочих Варягов; но по общему пребыванию их на Варяжском море, — по одинаковому с

⁷ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. — Т. 1. — С. 213–214.

⁸ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 87.

⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 19.

ними на море том образу жизни *Варяжскому*, и даже по участию своему в их подвигах на суше. Таковыми действительно и были многие из северо-западных Словен Поморских, между коими были сильне всех, особенно славились на море *Ружане*, называвшинся *Ругиями*, *Ранами* и *Руссами*»¹⁰. В такой спосіб Максимович локалізував Русь на острові Рюген, що був залюднений південно-балтійськими слов'янами.

Вмотивовуючи це положення вчений детально розібрав історико-географічну номенклатуру, описаних літописцем прибалтійських племен і народів, що дало змогу дійти наступного висновку: «Итак западные Варяги на южном помори начинаются там, где кончаются *Поморяне* (собственным именем означенные и причисленные к Ляхам) и простираются на запад до *земли Волошской* (Франции). А на этом пространстве от Одера к Эльбе, в этой terra horrois для империи, — всплошь от Поморян жили также народы словенские. Посему и видно, что к Варягам относятся у Нестора эти словенские народы. За Одером жили *Руссы*, под разными видоизменениями своего имени — *Вилки* (Маклембургцы), *Вагры* (Голштинцы); но из всех их, а может быть и для всех их, у Нестора одно только имя — *Русь*; а за Русью — *Агняне* или *Англяне*, самые западные Варяги. Но ближайшими к нам и к Поморянам Руссами были Ружане, жителя острова Ругена. Сии Руссы у словенских народов пользовались особенною известностью по торговле, морской силе и оракулу своему, на поклонение коему ходили они; да и Нестор говорит «идоша за море»; посему и ч предполагаю, что всего скорее к ним могли попасть новгородские искатели князя. — Естественно, что с просьбою к себе на княжение они обратились к Руссам, как своим соплеменникам; а не пошли к прежним, без сомнения ближайшим Варягам, коих власть и право уже нехотя раз испытали и коих они прогнали, как врагов своих»¹¹.

Важливо зазначити, що цю думку успадкувала і пізніша історіографія. Наприклад, І.Є. Забелін вказував, що прикликання на початку IX ст. на землі Північно-Західної Русі князів із «Ругії», де проживала літописна Русь і пов'язував цю назву із островом Рюген. Ця Балтійська Русь, на його думку, поклала початок Русі на Дніпрі¹².

Тезу Максимовича про слов'янство варягів підтримав Ю.І. Венелін. Розбираючи свідчення недатованої частини «Повісті временних літ» про розселення народів середньовічного світу він звернув на наступне повідомлення літопису: «Ляхове же и Пруси, Чюдъ приседаютъ къ морю Варяжскому, по тому же морю сядятъ Варязи семо ко вьстоку до предела Симова, по тому же морю сядятъ к западу до земле Агнянски и до Волошки»¹³. У наведений фрагмент літописного сказання він вкладав такий зміст: «По смыслу Несторова исчисления Ляхи и

¹⁰ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 20–21.

¹¹ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 30–31.

¹² Забелин И.Е. История русской жизни с древнейших времен. — К., 1876. — Ч. 1. — С. 135–200.

¹³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 4.

Пруссы отделяли Русский народ от Варягов; но если Ляхи и Пруссы были между Варягов и Руси, то всякий ребенок скажет, что Варяги были к западу, как Нестор говорит, по ту сторону Ляхов и Пруссов, т.е. в Померании. Нестор, дошедши до Вислы, так и машет рукою на Померанию, говоря: *по тому же морю к западу...* Итак, дело кончено потому, что легко узнать было, кого Нестор и его современная Русь называла Варягами: Нестор и его современная Русь называла Варягами Померанских Славян»¹⁴.

Так само й деякі інші тогочасні вчені заперечували норманське походження Русі. Наприклад, О.М. Бодянський, який підготував кандидатську дисертацію: «О мнениях касательно происхождения Руси»¹⁵ початки Русі виводив з Надчорноморщини.

Ці атаки на норманську теорію зустріли спротив М.П. Погодіна, який був авторитетним знавцем цієї проблематики. У представленому ним у другому томі своєї багатотомної праці «Исследования, замечания и лекции о русской истории» (1846) розлогу історіографічному огляді «варязького питання» значна увага приділяється розбору концепції М.О. Максимовича. Останній, зазначає М.П. Погодін, взяв у Ломоносова слов'янство Русі: «Обольстившись Ломоносовским мнением о Славянстве, он обратился к Нестору, и начал натягивать его слова себе в подтверждение, нисколько не вникая в их собственный смысл. Не летопись его учила, а он учил летопись»¹⁶. І справді, методика дослідження літописних текстів, їх текстологічного аналізу тоді була недосконалою.

Беззаперечним «батьком» історичної критики вважався Шльоцер. Натомість М.О. Максимович вважав, що той був для неї, «лихой вотчим, от которого родился и наш исторический скептицизм. Как самопроизвольно и небрежно обходился он с Несторовой летописью? Все, что находил он в Несторе несогласным со своим личным мнением о Руси, называл он глупими вставками, дурацкими переделками и умышленными подделками позднейших переписчиков и продолжателей; а что у них же находил согласным со своим мнением, то включал в древний текст Нестора»¹⁷.

Будучи полум'яним прихильником Шльоцера сам М.П. Погодін, між тим, не піднявся до рівня свого духовного наставника і вчителя, не опанував прийомами критики джерел та їх джерелознавчого аналізу: «Простой пересказ летописи или внешняя, совершенно механическая систематизация летописного содержания по рубрикам — дальше этого Погодин не идет. Когда ему приходится резюмировать свое изложение, он или просто повторяет частности, или суммирует

¹⁴ Венелин Ю.И. Скандинавomanия и ее поклонники, или Столетие изыскания о варягах // Московский наблюдатель, 1836. — Ч. 8, кн. 2. — С. 488–525; Ч. 9, кн. 1. — С. 296–307; Кн. 2. — С. 395–426; Венелин Ю. Скандинавomanия и ее поклонники. — М., 1842. — С. 8–10.

¹⁵ Бодянский О.М. О мнениях касательно происхождения Руси // Северный архив, 1835. — Т. 51. — № 37. — С. 61–86; № 38. — С. 117–141; № 39. — С. 173–199.

¹⁶ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — М., 1846. — Т. 2. — С. 184.

¹⁷ Максимович М. О происхождении варяго-русов // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 102.

их, называя это *математическим методом*¹⁸. Він був, мовлячи словами П. Мілюкова, якому належить наведена вища характеристика, корисним для науки чорноробочим, який зосередив всі свої сили на попередній розробці сирого матеріалу.

Полемізуючи з Максимовичем, М.П. Погодін чомусь обійшов увагою опубліковану в 1839 р. його працю «История древней русской словесности», у якій той гранично чітко і ясно виклав свої погляди на «варязьке питання». Вчений погоджувався з тим, що «Варягами у нас в древние времена первоначально и собственно назывались Скандинавско-Немецкие народы безразлично — и Готы и Свеи (Шведы), и Урмань или норманны (Норвежцы), и Англияне. С именем Варяга соединялось всегда понятие заморянина, чужого, иностранца... От сих Варягов был Рюрик с своим княжеским родом и знатнейшею частию своей дружины. Со времени его княжения в Новгороде началось у нас распространение Варягов, особенно на Севере и возникли связи со Скандинавией; ея жители до XII века приходили сами и вызываемы были в Россию для военной службы»¹⁹. Разом з тим, Максимович вмотивовував, що у давньоруських літописних джерелах до варягів відноситься та Русь, яка перебувала ще на південному березі Балтійського (Варяжського) моря. Але, наголошує Максимович, «пришедшая к нам Русь никогда у Нестора не смешивается с Варягами, хотя и они также находились в пределах нашего Отечества, и принадлежали к нему по Варяжскому роду наших князей. Несмотря на то Руссы и Варяги различаются, как два особые народа. — Первоначальное водворение и распространение Руссов произошло в Киевской земле и у Черного моря, при Оскольде и Дире и поэтому земля Киевская первая прозвалась Русью или Русскою землею, а Черное море Русским»²⁰. Разом з Аскольдом і Діром ця Русь, доводив Максимович, переселилась на береги Дніпра, а потім до неї приєдналися і воєнні загони варягів. Вони були найманцями руських князів, які допомагали їм заволодіти Полянською землею і поширити свій вплив на інші східнослов'янські племінні княжіння.

Оригінальними були пошуки Максимовича віднайти задовільне етимологічне тлумачення слову «варяг»: «Норманнов называли *варграмми* (*Wargr*) то есть *волками*, — отсюда всего вероятнее, кажется, можно производить слово *Варяг* однозначительное с *Норманном*»²¹. Втім, він не відкидав й інших варіантів його пояснення: «большая часть ученых имя Варяги производит от качества или звания. Одни производят от *Vargus* — изгнанник, бродник; другие от *Wargr* — волк; иные от готских федератов-союзников, *ферингаров*-защитников, стражей; — от *варганг* — чужоземець; от *Varech* — и потому разумеют моряков; — от

¹⁸ *Миллюков П.* Главные течения русской исторической мысли. — СПб., 1913. — С. 314.

¹⁹ *Максимович М.* История древней русской словесности // Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 3: Языкознание, история словесности. — К., 1880. — С. 369.

²⁰ *Максимович М.* История древней русской словесности // Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 3: Языкознание, история словесности. — К., 1880. — С. 370.

²¹ *Максимович М.* Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 28.

немецкого слова *War* — война; либо от финского слова *вар* — по-русски *вор* и разбойник: так идействительно у нас изьясняли имя Варяга — *корягою*. Тредьяковский производил от славянского слова *варяю* и принимал Варяга в смысле обивателя, старожила, «предтечи» европейского; другие призводили еще от лопарського слова *варьиот* — вооруженный; Бутков производит от поморско-словенского слова *варяг* — меч, по котрому Варяг значит *меченосец*, какими и были Варяги у нас и *Варанги* у греческих императоров. ...Откуда бы ни взялось имя Варягов, но их перове появление к нашим северным старожилам, их перове значение в нашей истории было *вражеское*; потому — исключительно для любителей словопроизводства — прибавлю новую догадку: не значит ли слово *Варяг* просто *враг*, *ворог*, а по северному произношению *ворог*»²². Як би там не було, на Київському півдні, доводив Максимович, назва «варяг» розчинилася у панівному тут імені Русі.

З огляду на сьогоднішній стан розвитку історичної науки доводиться констатувати, що спосіб розв'язання «варязького питання», запропонований М.О. Максимовичем не був досконалим. На слабкість його аргументації звертав увагу ще М.С. Грушевський²³. Однак, сучасники високо поцінювали внесок вченого у розробку цієї проблематики.

Заслугою М.О. Максимовича стало те, що він систематизував наявну для свого часу історіографію цього питання, розділивши його вивчення по історіографічним школам. Вчений був послідовником Ломоносовської школи. Вона, вмотивовував Максимович, «избегала заблаговременно, тех крайностей, в какие потом вдавалась каждая новая школа. Ибо Ломоносовская система, не отрицая *балтийского* происхождения Руси, ведет к нам ее с северо-запада через Новгород; но начало ее полагает на нашем юго-востоке: мысль, до которой уже достигла школа финляндской Руси, — мысль, от коей не могла отстраниться вполне школа Скандинавской Руси, которая господствует в школе Черноморской Руси, и в особенной системе исконного пребывания Руси в нашем отечестве, развиваемой Венелиным. Эта система современна (1829 г.) системе Каченовского и может быть отнесена к тому же южному разряду систем исторических; ибо и по системе Венелина также отрицается скандинавское происхождение и Руси и Варягов вообще, признаваемых также исключительно за словен прибалтийских и Русь представляется так сказать в азиатском свете от Козар, Гуннов, Аваров или Обров, принимаемых систематиком за одно с *Болгарами*, кои у него причисляются к Руссам (Сарматам), также как и *Роксоланы*. Однако весь этот разноименный народ (причисляемый новыми писателями то к Турецкому, то к Монгольскому племени) Венелин, под общим именем Руссов, причисляет к народам племени *Славянского*; и таким образом его система представляет переход к старой русской школе из южного разряда новых систем, который она примыкает собою к старой русской школе с юго-восточной ее стороны. Но в самом разряде сем она составляет собою особый отдел противоположный системе Каченовского: ибо сия последняя действует

²² Максимович М. Откуда идет Русская земля. — С. 50–51.

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 604.

отрицательно и сократительно на древнее бытие Руси и особенно Новагорода, умаляя до возможной степени пределы онаго известные исторически; напротив система Венелина стремиться расширить древнее бытие Руси за исторически-обмеренные пределы онаго и во времени, и в пространстве»²⁴.

Характеризуючи Байєро-Шльоцерівську школу, Максимович відзначає «крайнюю односторонность ее положительного учения». Разом з тим він вказує і на «на поворот положительного учения сей школы к Ломоносовской (с ее северо-западной стороны), здійснений М.М. Карамзіним: «Незабвенный историк наш хотя и принимал скандинавское происхождение Варяго-Руссов, однако чувствовал *Словенизм* их, созерцая без систематического предубеждения древние события Руси. Потому, хотя он уступил систематику-Шлецеру и признал основательным то мнение, что Варяги-Русь были родом из шведского Рослагена, однако не отверг и пребывание их на северо-западе, почитал вероятным переселение их из-за моря сначала в Пруссию, где, обитав долго между латышами, они могли уразуметь язык словенский еще до пришествия к словенам Новгородским и тем удобнее примениться к их обычаям»²⁵.

Тим самим Максимович намітив шляхи його розв'язання та пробудив інтерес широких науково-освітніх кіл до цієї проблематики.

Інтерес до порушених М.О. Максимовичем тем не згасав у російській історичній науці другої половини XIX ст. «Варязьке питання» знову актуалізувалося в епоху правління Олександра II. В умовах підготовки реформ, коли розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, тема історичних витоків Росії вийшла за межі академічних кіл і стала надбанням публічних дискусій. У березні 1860 р. у Петербурзькому університеті відбувся публічний диспут про походження Русі між М.П. Погодіним та М.І. Костомаровим. Приводом для полеміки стала стаття останнього «Начало Руси», опублікована ним у популярному журналі «Современник» 1860 р.²⁶ Вчений доводив литовське походження Русі. Полемізуючи з М.П. Погодіним він вмотивовував, що «слово Русь само по себе — будь это на берегу Немана, или где бы то ни было — для меня, как и для вас, это не доказательство. Вы нападаете на тех, которые искали отечества князей наших только в сходстве географического названия — Русь. А я отправляюсь в литовскую Русь вовсе не потому, что она на варяжском побережье Вы ставите мое мнение на одну доску с мнением о происхождении Руси с берегов Черного моря. Это несправедливо: разница между мною и теми. Которые ее там искали, та, что они поступали вопреки нашей летописи. А я ищу своей Руси, руководствуясь единственным источником, сохранившим известие о призвании князей и дающим нам повод искать этой Руси, где бы то ни было»²⁷.

²⁴ Максимович М. Откуда идет Русская земля // Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1: Отдел исторический. — К., 1876. — С. 44–45.

²⁵ Максимович М. Откуда идет Русская земля. — С. 45.

²⁶ Костомаров Н. Начало Руси // Современник, 1860. — Т. 79. — № 1. — Отд. 1. — С. 5–32.

²⁷ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник: Журнал литературный и политический, СПб., 1860. — Т. 80. — Кн. 3 (март). — С. 273–274.

М.П. Погодін слушно вказував на неправомірність гіпотетичних побудов, «основываясь на географических созвучиях. Я представлю вам еще Пургасову Русь в недрах заволжских степей, и еще сотню русей из какой угодно Европейской страны; например, Русславон в южной Франции, графство Росс в Шотландии, город росс в Англии. Росс-ауланд, Россимор с пристанью и река Росс в Ирландии, Иль-русс на острове Корсике, залив Рос в Испании, слобода Руссо в Италии и прочее. ...Географических созвучий с Русью рассыпано не только по берегам Балтийского и Немецкого морей, но и по всей Европе множество. Чтоб доказать происхождение нашей Руси откуда бы то ни было, надо представить ее связь. Связь историческую, по документам, с тем местом, где предполагается ее родина. А этой связи представить вы не можете и не представляете. Точно как не представляют ее приводящие Русь из Рослагена, Риустри, Рюгена»²⁸.

Ця дискусія широко висвітлювалась у тогочасній пресі²⁹, її відлуння охопило всю Росію. У зв'язку з цим знову пожвавився інтерес до творчої спадщини М.О. Максимовича, праці якого наснажували нове покоління дослідників «варязького питання». Положення і висновки, яких дійшов Максимович були доповнені і розвинуті І.Є. Забеліним у праці «История русской жизни с древнейших времен»³⁰, збірнику статей Д.І. Іловайського «Разыскания о начале Руси»³¹ та узагальнюючої праці директора Імператорського Ермітажу С.А. Гедеонова «Варяги і Русь»³², основу якої складала його статті-дослідження, підготовлені на початку 60-х рр. ХІХ ст.

І.Є. Забелін, як вже зазначалося, повністю підтримав концепцію Максимовича про південнобалтійське походження Русі. У візії Д. Іловайського Русь — це слов'янський народ *Роксолани* («южнорусский, а не северноевропейский»). Заперечуючи готську і скандинавську теорію походження Русі дійшов висновку: «Русь, основавшая Русское государство, была не только племя туземное, но и Славянское; а Варяги были иноземцы — Норманны... Русь была не дружина только, а целый народ; ветви которого простирались до Черного моря и Дона. Несомненное тяготение нашей первоначальной истории и имени Русь к югу, а не к северу»³³.

Самим сильним і небезпечним для норманістів противником був С.А. Гедеонов. М.П. Погодін визнавав, що дослідження Гедеонова, «служат не только

²⁸ Публичный диспут 19 марта 1860 года о начале Руси между гг. Погодиным и Костомаровым // Современник: Журнал литературный и политический, СПб., 1860. — Т. 80. — Кн. 3 (март). — С. 260, 263.

²⁹ Клейн Л.С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. — СПб., 2009. — С. 25–33.

³⁰ Забелин И.Е. История русской жизни с древнейших времен. — К., 1876. — Ч. 1. — С. 135–200.

³¹ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. — М., 1882., Изд. 2-е, исправленное и дополненное.

³² Гедеонов С.А. Варяги и Русь. — СПб., 1876.

³³ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. — М., 1882, изд. 2-е, исправленное и дополненное. — С. 80.

достойним дополнением, но и отличным украшением нашей историко-критической богатой литературы по вопросу о происхождении Варягов и Руси. Он осмотрел вопрос со всех сторон, переслушал всех свидетелей, сравнил и проверил все показания, много думал о своих заключениях. Приятно следить за его экскурсиями, подмечать его уклонения, ловить с полчиным, припираться к стене; приятно даже уступать ему, потому что он действительно ослабляет силу некоторых наших доказательств, исправляет несколько данных, указывает пропуски, представляет дельные замечания и дополнения»³⁴. С.А. Геденов крім історичної мав добру лінгвістичну підготовку, через що його критичні зауваження змусила норманістів засумніватися в деяких скандинавських етимологіях.

Погляди М.О. Максимовича на «варязьке питання» були підтримані і розвинуті у працях українських істориків другої половини XIX — початку XX ст. Так, П. Куліш, обгрунтовуючи середньодніпровське походження Русі вважав, що варяги з'явилися в Києві пізніше: «К победоносной киеводнепровской Руси присоединились для добычного промысла заморские пираты, известные под именем варягов, тоесть ратников, и состоявшие из поморських славян, смешанных под общим нарицательным именем с добычниками иноплеменными»³⁵. У підготовленому В.Б. Антоновичем університетському лекційному курсі (1879–1880) «История Руси до монголов» також заперечувалося скандинавське походження Русі: «Что касается самого имени «Русь» то его напрасно выводят из Скандинавии. Если бы название Руси происходило от Варягов, то оно могло принадлежать только тем племенам к которым проникли Варяги; а между тем еще до призвания арабы знали Русь Поморскую. Закарпатская Русь сохранила название Руси, а между тем никогда не принадлежала к государству, подчиненному киевским князьям. Спрашивается, каким образом закарпатские славяне могли называться Русью, если это не было славянское имя?»³⁶. Слідом за Максимовичем учений зауважував ту обставину, що у літописних джерелах слово «Русь» вживається у широкому значенні стосовно усієї території Староруської держави і у вузькому — території безпосередньо прилеглої до Києва. Формування Давньоруської держави, на його думку, відбувалось одночасно у двох центрах — Києві і Новгороді. Тривале їх суперництво завершилося перемогою Києва. Початки Київської державності пов'язував з іменем князя Діра, що правив у Києві наприкінці IX ст.

М.С. Грушевський, подавши розлогий історіографічний огляд норманської дискусії у першому томі своєї «Історії України-Руси» стверджував, що Київська земля була відома як Русь ще задовго до народження Рюрика: «Шведи самі себе

³⁴ *Погодин М. Г.* Геденов и его система о происхождении Варягов и Руси // Приложение к VI-му тому Записок Императорской Академии наук. — № 2. — СПб., 1864. — С. 1.

³⁵ *Кулиш П.* Судьбы Киевского великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — Справа № 28454. — Арк. 7 зв.

³⁶ *Антонович В.Б.* История Руси до монголов. Курс лекций. Литография [SL, SA] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — Справа № 1159. — С. 48–49.

не звали Руссю, а звали так їх в східній Європі Фіни і Слов'яни. Одначе прийшовши на Русь, Шведи залишають своє питоменне ім'я і вже в першій половині IX ст. приймають се чуже фінське ім'я — звать себе Руссю в посольстві 839 р., як потім в умові з Греками: «мы от рода Рускаго» (911). Се вже одно не дуже правдopodobне. Ще дивніше, що Словяни прийняли для Шведів ім'я Руси, коли було для них власне ім'я — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагалі скандинавів, ще й інше ім'я — Варяги, що уживалося в етнографічному значенні, і одначе прийнялося для тих приходнів чуже і Слов'янам і тим приходням фінське імя Руси. При тим в X ст. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на путі з варяг в Греки) не підозрювали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два століття перед тим від фінів се ім'я, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги: через те автор Повисти і вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Новгородці, що перед усім з поміж словянських племен мусіли перейняти від Фінів руську назву Скандинавів, теж уживали її тільки в приложенню до варязьких дружинників і династій осілих на Україні, а в своїх традиціях знали тільки Варягів»³⁷.

З подальшим розвитком науки поділ дослідників на норманістів та антинорманістів набував дедалі більш умовного характеру. Ці терміни, зауважував на початку 30-х рр. XX ст. відомий російський історик-емігрант Володимир Мошин, «понятные при Миллере и Тредьяковском, весьма неудобны для охарактеризования большинства теперешних исследователей. Ттак, ультра норманизм шлецеровского типа давно уже сделался одним из прошлых моментов истории вопроса, с тех пор, как вопрос о начале русского государства стал изучаться в связи с историей русской территории и с историей русской культуры. Совершенно также немислим теперь и чистый антинорманизм, безусловно отрицающий всякое участие норманнов в образовании русского государства. И чем дольше, тем все более и более стусеваются резкие границы между отдельными гипотезами и направлениями, все ярче обрисовываются связующие нити между удаленнейшими друг от друга теориями, все труднее становится подыскивать для новых исследований подходящие ярлычки с точной нормировкой класса, рода, семейства и вида»³⁸.

Однак, із запануванням від другої половини 30-х рр. XX ст. антинорманізму у радянській історіографії «варязьке питання» стало одним із важливих напрямів наступу на «антинаукову буржуазну історіографію». Намагаючись показати неспроможність норманізму, радянські історики зверталися не тільки до марксистської методології, але і до фактичного матеріалу, задіюючи і розвиваючи доказовий потенціал, накопичений вітчизняними антинорманістами XVIII — початку XX ст. Через що, погляди Максимовича підносилося як найвищий вияв історичної думки. Так, П.Г. Марков в одній із свої праць писав: «Советские

³⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 623–624.

³⁸ Мошин В.А. Варяго-русский вопрос // Slavia. — Praha, 1931. — Т. 10. — S. 110–111.

ученые, глубоко проанализировал социально-классовые и гносеологические корни норманизма, высоко оценили заслуги многих исследователей — анти-норманистов дооктябрьского периода. Критика последними норманнской теории, несмотря на идеалистическую методологию, носила прогрессивный характер». На думку дослідника, М.О. Максимович, як прогресивний учений-патріот ясно розумів шкоду норманізму для науки. Він, стверджує Марков, «не только разобрался в авантюристическом характере концепции норманистов, но и увидел относительную слабость позиции антинорманистов — недостаточность накопленных знаний и отсутствие в их критическом арсенале достаточно обобщенного материала»³⁹. При цьому, аргументи, до яких вдавався Максимович ним належним чином не проаналізовано.

Останнім часом суттєвої трансформації зазнали наукові уявлення про роль варягів в утворенні Київської держави. Після повного заперечення радянською історіографією їхньої участі у державотворчих процесах на сході Європи, нині спостерігається цілковита реабілітація ідей норманізму. Дослідження останнього часу демонструють наявність потужного прошарку варягів у Східній Європі. З другої половини IX ст. археологія фіксує виникнення в цілому ряді ключових пунктів річкової мережі півночі Східної Європи торгово-ремісничих поселень, що різко відрізняються від поселень місцевих слов'янських чи фінських племен. Найбільш відомі серед них — Рюрикове городище на Волхові, Тімерево (поблизу сучасного Ярославля) і Сарське городище (поблизу Ростова) на Верхній Волзі, Гньоздове (поблизу Смоленська) на Верхньому Дніпрі; до дещо більш раннього часу відноситься зародження поселення в Ладозі (при впадінні Волхова в Ладозьке озеро). Всі вони характеризуються етнічно змішаним населенням, в якому чітко представлений скандинавський компонент, з яскраво вираженим ухилом у міжнародну торгівлю, що проявлялося у великій кількості візантійських, західноєвропейських, східних імпорту (особливо арабського монетного срібла).

Археологічні знахідки на цих поселеннях, а також на приналежних до них великих курганних могильниках малюють неповторний культурний вигляд їхніх мешканців. З одного боку, це предмети озброєння — шоломи, мечі з каролінгської Європи і т.д. З іншого — атрибути торгівельної діяльності, перш за все — вагові гирьки і ваги для тонкого зважування дорогоцінних металів, так само як і самі ці метали у вигляді монетного срібла або золотих або срібних ювелірних прикрас. Крім того, у наявності досить дорогі імпортовані предмети побуту — кістяні гребені з металевими накладними рукоятками, скандинавські фібули (застібки для плаща), скляні вироби і інше. Ці старожитності залишені, безсумнівно, військово-торговими дружинами, головним заняттям яких була далека торгівля. З цією метою вони оселялися в зручних місцях річкової системи, що дозволяло їм добиратися до ринків Візантії і Арабського халіфату по Волзі і знаменитому «шляху з варяг у греки». Перед нами археологічні сліди тієї самої Русі IX ст., яка саме в цей час і навіть дещо раніше з'являється на сторінках

³⁹ Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимова. — К., 1986. — С. 162, 164.

письмових джерел — грецьких, латинських, арабських — то в якості військових ватаг, що припливають на кораблях і грабують узбережжя, то як добропорядних торговців. Процес проникнення військово-торговельних дружин скандинавів в Східну Європу почався ще наприкінці VIII ст., але до другої половини IX ст. прийняв вже досить розвинені організаційні форми, знаходячи відображення в матеріалах археології⁴⁰.

Коли на рубежі IX–X ст. Київ опинився в руках князя Олега, який прийшов з півночі, старожитності такого роду з'являються і в Середньому Подніпров'ї. Найбільш виразні вони на поселенні Шестовиця під Черніговом і власне в Чернігові, у великих курганних похованнях Чорна могила (висотою бл. 40 м) і Гульбищі. Тут знайдені залишки мечів, шоломи, вагові гирьки і т. д. Особливо чудові парадні питні роги із залишками багатого срібного та позолоченого окуття.

Питання про походження Русі та ім'я її носіїв залишається дискусійним, а позиції сторін не втратили чіткої виразності давніх наукових шкіл. Концепцію Максимовича, згідно якої прабатьківщина Русі локалізується на острові Рюген, залюдненого південно-балтійськими слов'янами успадкувала і пізніша історіографія. Ця Балтійська Русь, на думку багатьох істориків не тільки далекого минулого, але й почасті сьогодення⁴¹, поклала початок Русі на Дніпрі. Попри те, що сучасна наука загалом заперечує балтійсько-словянське походження варягів, заслугою Максимовича стало упорядкування й систематизація ним поглядів на це питання. Його публікації, спричинили полемічні дискусії у науковій літературі 40–60-х рр. XIX ст., що дало потужний поштовх до подальшого вивчення цієї проблематики.

ВАРЯГИ И НАЧАЛА РУСИ В НАУЧНЫХ ИЗЫСКАНИЯХ М.А. МАКСИМОВИЧА

Наталья Шевченко (аспирантка кафедри історії України і політології Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя (2008–2012)).

В данное время педагог Обособленного подразделения Национального университета биоресурсов и природопользования Украины
«Нежинский агротехнический институт», sno13@ukr.net

В статье рассматриваются научные изыскания М.А. Максимовича (1804–1873), посвященные проблемам происхождения и ранней истории Киевской Руси. Анализируется предложенный им способ решения «варяжского вопроса», прослеживается его историографическая судьба в научных трудах русских и украинских исследователей второй половины XIX–XX вв.

⁴⁰ *Duczko Wladyslaw*. Rus Wikingow. Historia obecności Skandynawów we wczesnosredniowiecznej Europie Wschodniej. — Warszawa, 2007.

⁴¹ *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу. — М., 2005. — С. 439–473.

Ключевые слова: *Михаил Максимович, Киевская Русь, варяги, «варяжская дегенда», летописи, норманизм.*

**VARYAGS AND BEGINNING OF RUS' IN SCIENTIFIC RESEARCHES
M.O. MAKSYMOVYCH**

Natalia Shevchenko (PHD student of Department of History of Ukraine and Political Sciences of Nizhyn State Mykola Gogol University (2008–2012). Nowadays she is an employee of a separate division of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine «Agro-Technical Institute of Nizhyn», sno13@ukr.net)

The article reviews studies of M.O. Maksymovych (1804–1873) on the origin and early history of Kievan Rus. It analyzes the way he offered to solve a «Varangian problem», it studies his historiographical destiny in scientific studies of Ukrainian and Russian scientists of the late nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: *Mykhailo Maksymovych, Kievan Rus, varangians, Varangian legend, annals, normanism.*

АНТИЧНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КРИМУ ОЧИМА КАРЛА КОХА НА ПРИКЛАДІ СХІДНИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ

Статтю присвячено аналізу твору німецького вченого Карла Генріха Коха, який мандрував Південною Україною на початку 40-х рр. XIX ст. Виявлено коло його наукових інтересів, серед яких — пам'ятки стародавньої історії Криму. Особу увагу приділено східним і центральним областям півострова, з яких вчений розпочав знайомство з Кримом.

Ключові слова: подорож, мандрівники, мемуари, старожитності Криму, Карл Кох.

В конце XVIII — 1-й половине XIX в. путешествия как особая форма изучения новых территорий приобретает большое значение. Крым — «драгоценнейшая жемчужина в короне Российской империи» — превращается в обозначенный промежуток времени в настоящую научную лабораторию. Ботаники, геологи, зоологи, инженеры, химики, естествоиспытатели — как российские, так и западноевропейские — приезжали и работали в Крыму, который часто становился для них второй родиной. Россия имела тесные контакты со многими крупными европейскими государствами — Англией, Австрией, Францией и Пруссией. Особое место принадлежит немецким ученым, среди них — П.-С. Паллас, И.К. фон Струве, Фр. Паррот, М. Энгельгардт, И. Коль, С. Бруннер и К.Г. Кох, которому посвящено настоящее исследование¹.

Существует ряд работ о роли травелогов (от англ. travel — путешествовать) как особого явления в путевой литературе о Крыме, но они касаются английских путешественников²; что касается комплексного исследования вояжей немецких

* Тетяна Прохорова — завідувача науково-методичним сектором науково-просвітницького відділу, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», grejprfrut@mail.ru.

¹ Мальгин А.В. Русская Ривьера: курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи: конец XVIII — начало XX в. — Симферополь, 2006. — С. 66.

² Деремедведь Е.Н. Английская литература путешествий XVIII–XX вв. о Крыме: реализация процесса коммуникации // Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 49. — С. 112–115; Она же. Крым глазами английского путешественника Р. Лайелла // Культура народов Причерноморья. — 2002. — № 43. — С. 163–169; Она же. Крымская Ривьера: авантюрные приключения англичанок в Тавриде. — Симферополь, 2008; Каушлшев Г.С. Вклад английских путешественников в историко-культурное освоение Крыма: конец XVIII — начало XIX века // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского. —

авторов — такого пока нет. Карл Генрих Эмиль Кох (1809–1879), автор нескольких научных трудов и путевых записок, в кривоведении остается малоизвестным автором. Отдельные отрывки из его записок были переведены кавказскими исследователями применительно к истории своего края³. Поэтому целью настоящего исследования является осветить биографию К.Г. Коха, восстановить картину его путешествия по Крыму, проанализировать путевые записки с акцентом на памятниках древней истории, которые ему удалось посетить.

Получив медицинское образование в Йенском университете в Тюрингии, Карл Генрих Кох, увлекшись ботаникой, совершил в восточные страны два грандиозных путешествия — в 1836 г. и 1843–1847 гг. В ходе научных экспедиций он занимался сбором материала на Кавказе, Персидском плоскогорье, Арарате, в Армении, и, наконец, в Крыму. Труд⁴, посвященный полуострову, был написан ученым после его возвращения в Берлин и вышел в Лейпциге в 1854 г. Вскоре появилось англоязычное издание в переводе Джоанны Хорнер⁵.

В предисловии к своему труду, написанном в Берлине 18 октября 1854 г., автор сам указывает на цели и предпосылки путешествия. Поскольку, пишет К. Кох, «нет ни одной столь же непостижимой и загадочной страны в Европе как Крым», путешественник ставит перед собой весьма благородную задачу: дать четкое представление о природных возможностях и условиях Крыма и составить правдивое представление о полуострове.

Итак, осенью 1844 г. К. Кох приехал в Крым, хотя путешествие началось для него полутора годами ранее: после длительного тура по восточным странам он мечтал о «земле русских». Стоя на берегу Таманского полуострова, путешественник мысленно готовился к знакомству с удивительным краем, окутанным легендами⁶.

2010. — Т. 23 (62), № 1: Спецвыпуск «История Украины». — С. 100–113; *Кашулієв Г.С.* До історії пам'яткознавчих розвідок мандрівників у Криму наприкінці XVIII — в першій половині XIX століття // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадского: серия «Исторические науки». — 2011. — Т. 24 (63), № 2: спецвыпуск «История Украины». — С. 66–74.

³ *Кох К.* Путешествие по России и в Кавказские земли в 1836, 1837 и 1838 гг. / пер. А.И. Петрова // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. — Нальчик, 1974. — С. 609–628.

⁴ *Koch K.* Die Krim und Odessa: Reise Erinnerungen aus dem Tagebuche des Professor Dr. Karl Koch. — Leipzig, 1854.

⁵ *Koch C.* The Crimea and Odessa: Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation / translated by Joanna B. Horner. — London, 1855.

⁶ Гостеприимство, с коим Коха встречали на Кавказе, стало началом опровержения тех предубеждений, с которыми он столкнулся в Петербурге. Страна разбоя, грабежей и кровавой вражды встретила путешественника приветливо, в каждом доме он слышал от безотказного хозяина: «Здесь вы господин, я и мои сыновья к вашим услугам» (*Анучин Д.Н.* О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. — 1887. — Т. 49. — Вып. 4. — С. 367–414; *Он же.* О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России. — М., 1987). Только на Кавказе, как считает Кох, хозяин может устроить настоящий пир в честь гостя из Европы (Фиренгистана) и

В первую очередь, Карл Кох обратился к истории Крыма, и особенно его интересовал «резонансный», по словам Н. Н. Колесниковой, в то время вопрос о поиске мест странствований Одиссея⁷. Долгое время считалось, что Гомер, незнакомый с берегами Черного моря, описывал близкое ему и родное Средиземноморье. Филолог-эллинист А. Боннар (1888–1959) был уверен, что великий певец древности Гомер изобразил в своей поэме западный путь греческих мореплавателей за оловом (месторождения имелись в Колхиде и Этрурии, и именно западный путь «через опасный Мессинский пролив вдоль берегов Италии к оловянным рудникам Этрурии» совпадает, по его мнению, с маршрутом путешествия Одиссея)⁸. Но ряд несоответствий в географии странствий заставили исследователей пересмотреть взгляды на локализацию этих мест. Единого мнения до сих пор нет: к примеру, итальянский ученый Ф. Винчи помещает маршрут скитаний Улисса на Балтику⁹, Т. Северин локализует знаменитую бухту Лестригонов в бухте Мезапос на о. Крит¹⁰; но большинство исследователей убеждены, что Сцилла и Харибда, место обитания Цирцеи, область киммерийцев и страна феакийцев, столь красочно описанные Гомером, находятся на Черном и Азовском морях¹¹.

Карл Кох приехал в Крым, когда революция в этом вопросе была уже совершена: вышло сочинение французского путешественника Фр. Дюбуа де Монпере, которому приписывают первенство отождествления мест скитаний Улисса с Причерноморьем (хотя до него такое предположение высказал выдающийся драматург, поэт и общественный деятель В. В. Капнист (1758—1823) в статье «Мнение, что Улисс странствовал не в Средиземном, но в Черном и Азовском морях»¹²). Немецкий путешественник соглашается с выводами французского коллеги только при условии, что «Одиссея» является результатом труда нескольких авторов, живших в разное время, а значит, знакомство с

забить несколько поросят; был и другой случай: увидев, что Карл Кох пытается сорвать несколько плодов с дерева, которое росло над обрывом, хозяин срубил его и принес гостю со словами: «Господин, теперь ты без угрозы для жизни можешь взять то, что твое сердце желает». Окрыленный столь разительной разницей между сложившимся мнением и реальным положением дел, немецкий профессор спешил попасть в Крым, чтобы и там развенчать сложившиеся мифы.

⁷ Колесникова Н.Н. Неизвестная рукопись статьи А.Л. Бертье-Делагарда: к 150-летию со дня рождения А.И. Маркевича // Историческое наследие Крыма. — 2005. — № 9. — С. 196–201.

⁸ Боннар А. Одиссей и море // Боннар А. Греческая цивилизация: в 2 т. — Ростов-на-Дону, 1994. — Т. 1. — С. 78–94.

⁹ Винчи Ф. Гомер и Балтика: исследование по Гомеровской географии. — Саранск, 2004.

¹⁰ Шавшин В.Г. Балаклава: исторические очерки. — Симферополь, 1994. — С. 9.

¹¹ См.: Асов А.И. Поиски Восточной Атлантиды: к Гиперборее вслед за Одиссеем // Асов А.И. Атлантида и Древняя Русь. — М., 2001.

¹² Капнист В.В. Избранные сочинения / под ред. Б.И. Коплана. — М., 1941. — С. 297; Он же. Мнение, что Улисс странствовал не в Средиземном, но в Черном и Азовском морях // Сын Отечества. — 1819. — Ч. 56. — № 38. — С. 215.

Причерноморьем уже могло состояться к тому времени, когда поэма оформилась литературно.

Переправившись через Керченский пролив (Боспор Киммерийский), автор прибыл в Керчь, где «несколько столетий до новой эры» процветал Пантикапей. Значение греческой колонии, по его словам, было осознано совсем недавно, а значительная часть доказательств былого величия находилась теперь в коллекции в Петербурге; К. Кох видел это собрание дважды и всякий раз был сражен ее великолепием. Действительно, ко времени его путешествия в Эрмитаже, который с момента создания в 1764 г. был своеобразной Картинной галереей, появились образцы античной скульптуры, монет, гемм, украшений, в том числе шедевры древнего искусства из кургана Куль-Оба возле Керчи. Со временем находки со всего Северного Причерноморья составили основу античной коллекции особой кладовой Императорского Эрмитажа.

В экскурсии по городу К. Коха сопровождал директор Археологического музея Бларамберг (Blaremborg)¹³; путешественники посетили Музей древностей, где видели «лучшие экземпляры находок», но самым замечательным был череп прекрасной сохранности, принадлежавший мальчику 10–12 лет с длинными лобовыми костями — это напомнило автору макроцефалов Геродота¹⁴. Наконец,

¹³ К. Кох ошибается. Иван Павлович Бларамберг, первый директор Керченского музея, умер задолго до приезда немецкого путешественника в Крым (в 1831 г.). В 1844 г. директором был А.Б. Ашик (занимал эту должность после И.П. Бларамберга в 1833–1852 гг.).

¹⁴ К. Кох, несомненно, видел череп с искусственной деформацией костей, которые всегда привлекали внимание антропологов и историков. Как результат длительного механического воздействия на растущие кости головы деформацию можно было получить следующим способом: на голову растущего ребенка накладывалась горизонтальная повязка через лоб и затылок; вторая стяжка была вертикальной и проходила перпендикулярно предыдущей. Несмотря на массу подобных находок в Европе, не было выработанной теории с историческим или этнологическим обоснованием этого явления; обычай деформировать черепа пытались приписать определенному народу — в разное время это были авары, сарацины, кельты, готы, франки, гунны, татары. Российские находки (три черепа из Керчи) стали известны миру благодаря исследованию К.Э. Бера (1860 г.), а до этого их разве что описывали путешественники (Дюбуа де Монпере в 1832 г.). Время и место их обнаружения неизвестны, но в 1826 г. они уже были в Керченском музее. Подобные находки были сделаны близ Алушты, Судака, в Херсонесе, под Гурзуфом и Симферополем.

К. Кох был не первым, кто отнес черепа к «макроцефалам», причем речь идет не о людях с особой формой головы, а о специфическом «племени». После находок черепов в устье Дона и в Поволжье и их верной датировки антрополог Д.Н. Анучин предположил, что обычай имеет азиатские корни (Заволжье) (Анучин Д.Н. О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. — 1887. — Т. 49. — Вып. 4. — С. 367–414; *Он же*. О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России. — М., 1987). Позднее В.П. Жиров установил, что керченские «макроцефалы» относятся ко II–VII вв. н.э. (Жиров Е.В. Об искусственной деформации головы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М., 1940. — Вып. 8. — С. 81–88), хотя такие особенности черепа у отдельных народов описывают

надписи: большинство из них, как утверждает автор, были опубликованы в «Corpus Inscriptionum Graecarum», составленном немецким филологом и историком Древней Греции, основателем эпиграфики А. Беком (1785–1867). Уже тогда автор отметил, что многие спекулируют продажей древностей, особенно евреи, торгующие монетами, поэтому работники музея высказывали директору возмущение, что находки расходятся по коллекциям, и ничего не остается в их владении¹⁵.

Покинув Керчь 17 сентября 1844 г., путешественники отправились далее по степи с курганами и прибыли на первую станцию Султановку (Soultanovka), где начиналось поднятие рельефа, уходящее на запад, которую автор называет границей Боспорского царства¹⁶. Арабатскую стрелку он называет продол-

уже Псевдо-Скилак Кариандский (макрокефалы у греческого полиса Трапезунт в «Перипле обитаемого моря»), Гекатей Милетский (народ на Черном море, именуемый колхами), Гиппократ (народ, живущий у озера Меотиды), Геродот (народ «макроны», описанный в книге «Евтерпа») и Страбон (народ санны, живший на южном берегу Понта Эвксинского) (Послыхалин А. Древние деформированные черепа Крыма // Подмосковный краевед: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://trojza.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>. — Дата обращения: 13.08.2012).

¹⁵ Koch C. The Crimea and Odessa... — P. 16–19.

¹⁶ В краеведческой литературе закрепилось мнение, что границей Боспорского царства (в нашем случае — западной, поскольку путешественник К. Кох двигался из Керчи в Феодосию, т.е. с востока на запад) служит вал, который имеет несколько названий: Аккосов, Узунларский, Турецкий и Киммерийский. Что касается последнего названия, то еще «отец истории» Геродот писал о киммерийских стенах, переправах, Киммерийском Боспоре в Крыму, а также об области Киммерия; такое же название имел город на черноморском побережье — Киммерик; но главное — древнейшие жители этих мест назывались киммерийцами, и именно с ним связаны названия перечисленных объектов. Интересно, что в южной части Таманского полуострова также есть Киммерийский вал, отделяющий Фанталовский полуостров от Фанагорийского (Зубарь В.М. Боспорское царство и Римская империя // Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К., 2004. — С. 171).

Узунларский вал — крупнейший (сегодня — около 40 м длиной и до 3 м высотой) из всех сооружений, известных в Восточном Крыму; помимо него в западной части Керченского полуострова известно еще два вала — у Ак-Ташского озера и Чокракский (См.: Масленников А.А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. — М., 2003). До сих пор спорным остается вопрос о времени сооружения вала, хотя исследования С.Г. Колтухова (2002 г.) принесли новейшие находки, которые позволили уточнить эту дату: по мнению ученого, вал был возведен не ранее IV — первых десятилетий III в. до н.э. (Колтухов С.Г. Труфанов А.А., Уженцев В.Б. Новые материалы к строительной истории Узунларского рва и вала // Древности Боспора. — 2003. — № 6. — С. 176–183).

Об Аккосовом вале писали в свое время Ш.Ж. Ромм (См.: Петрова Э.Б., Прохорова Т.А. Крымские путешествия: Шарль Жильбер Ромм. «Путешествие в Крым в 1786 году». — Симферополь, 2011), П.С. Паллас (См.: Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничества Русского государства в 1793–1794 годах. — М., 1999), Дюбуа де Монпере (См.: Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым: в 6 т. —

жением этого возвышения, уходящего в Азовское море, которое отгораживает Гнилое (или Мертвое) море. Следующими были станции Аргин и Порпач (Propatshkaya), а затем — Феодосия (Theodosia). Современный город был построен русскими, но, как убежден автор, за пять веков до новой эры здесь была колония милетцев с тем же названием, которая периодически меняла своих покровителей в лице Боспора и Херсона, а временами — была независимой¹⁷.

Здесь мы отвлечемся от древности и обратим внимание на то, что автор впервые попробовал крымские вина именно в Феодосии и нашел их невероятно плохими. Ему предложили на пробу напитки из сортов Йоханнисберг, Штайн-вайн, Сен-Жульен, Шампань, Мадейра, но они, как считает К. Кох, лишь подделка и не стоят тех двух шиллингов, которые за них просили¹⁸. Немного позднее он посетит рынок в Симферополе, где разочаруется в крымских фруктах, славящихся по всей России: яблоки оказались ему не такими ароматными, как в Европе, груши были еще хуже; единственное, что порадовало — сочные арбузы, но и они оказались не местными, а таганрогскими¹⁹.

Следующей остановкой был Кара-Су-Базар, название которого путешественник переводит как «рынок на черной воде», а после — Симферополь, главный город таврического правительства. К. Кох указывает и второе имя города — Акмечеть («Белая мечеть»), а греческое название города переводит как «полезный город» (useful) или «двойной город» (double city). Из истории столицы области автор упоминает только пребывание в Акмечети «мажордома»²⁰ хана — калги-султана, который был заместителем хана во время его болезни или отъезда²¹.

Париж, 1843. Т. 5–6. — Симферополь, 2009), его пересек в четырех верстах от Султановки А.С. Пушкин (Казарин В.П. Как долго Раевские и Пушкин находились в Керчи? // Крымский пушкинский научный сборник. — Симферополь, 2001. — Вып. 1 (10): Русская культура и античность. — С. 6).

Султановка (другие названия — Аккоз до до сер. XIX в. и Мариенталь до 1945 г.) — бывшее название села и почтовой станции, сейчас с. Горностаевка Ленинского района Крыма.

¹⁷ Действительно, предположительно с 355 г. до н.э. город входил в состав Боспорского царства и был вторым по значению после Пантикапея (*Петрова Э.Б.* Античная Феодосия. — Симферополь, 2000. — С. 72–79), в V в. перешел под контроль Византийской империи (поэтому автор говорит о зависимости от Херсона); время «независимости», упомянутое Кохом, должно быть, относится к генуэзскому владычеству в XIII–XV вв., когда город представлял собой главный центр управления всех генуэзских колоний в Северном Причерноморье. Но более Феодосии не суждено было стать торговым гигантом из-за Одессы, которая монополизировала торговлю на юге России. Древняя Кафа, как говорит Кох, не оставила никаких видимых следов и полностью застроена Феодосией, даже находки, хранящиеся в местном музее, относятся к керченскому региону. Более многочисленны генуэзские памятники, однако они удостоились внимания довольно поздно и разрушаются. К. Кох видел руины на холме, среди них — остатки башни с мощной стеной, уходящей в направлении Керчи.

¹⁸ *Koch C.* The Crimea and Odessa... — P. 39.

¹⁹ *Koch C.* The Crimea and Odessa... — P. 60.

²⁰ К. Кох, используя такое определение для калги-султана, несомненно, имел в виду раннесредневековое значение термина, когда мажордомами называли министров коро-

Описывая Бахчисарай, К. Кох ограничивается легендами ханского дворца и отправился в «еврейскую крепость» Чуфут-Кале. Кладбище в Иософатовой долине, так называемое место «*temento mori*», цыганская деревня и «пещерный город» лежали на его пути. Он отмечает, что на стене одной из пещер после утверждения христианства в Крыму был высечен образ Богоматери, что превратило церковь в место паломничества (Успенский монастырь). Следующим был Севастополь с древней землей Херсонеса.

Вторая четверть XIX в. ознаменовалась повышенным интересом со стороны европейских держав к Крыму, что было связано не столько с его природным или экономическим потенциалом, сколько со стратегическим значением. Однако оставались исследователи, которые отправлялись в путешествия с сугубо научными целями; к ним относится Карл Кох. Во время своего путешествия автор собирал всякого рода информацию — биологический материал, этнографические и статистические данные, описания предметов древности. Знакомство с крымским историческим наследием проходило по привычному для путешественников маршруту — из Керченского полуострова через центральные регионы на юго-запад. Боспорские памятники, древние сооружения, древняя столица Крыма — вот те объекты, которые особенно привлекли внимание немецкого исследователя. Не обошел он вниманием и юго-западный регион со знаменитым Херсонесом, однако это уже тема для другого, более обширного исследования. В целом заметки Карла Коха не претендуют на универсальность, но все же существенно пополняют копилку знаний о Крыме. Поэтому в ближайших целях исследователей — перевести весь текст сочинения немецкого автора, дабы ввести в научный оборот бесценное и обстоятельное произведение, которое, возможно, позволит уточнить некоторые вопросы крымской истории.

левского двора во Франкском государстве (основатель династии Каролингов, будущий король франков Пипин Короткий, был австразийским мажордомом). Мажордомы служили управителями королевских дворцов, высшими придворными и государственными сановниками, заведовавшими королевской дружиной, доменами и вассалами (*Конский П. Майордом // Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон: в 86 т.; под ред. К.К. Арсеньева. — СПб., 1896. — Т. 18. — С. 387*). В.Д. Смирнов подробно рассматривает истоки чина калги в Крымском ханстве, и, опираясь на его анализ, можно выявить как сходства, так и различия для этих должностей (*Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 350–352*). Несмотря на искусственно созданную параллель, следует помнить: данные чины оформились в разное время, в различной культурной среде, при отличных друг от друга исторических обстоятельствах, имели схожие, но далеко не одинаковые функции, формировались из отличных социальных сословий, одним словом — сравнение, примененное К. Кохом, не совсем корректно

²¹ *Koch C. The Crimea and Odessa... — P. 51.*

АНТИЧНЫЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ КРЫМА ГЛАЗАМИ КАРЛА КОХА НА ПРИМЕРЕ ВОСТОЧНЫХ И ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ

Татьяна Прохорова (заведующая научно-методическим сектором научно-просветительского отдела, Национальный заповедник «Херсонес Таврический», grejpfrut@mail.ru)

Статья посвящена анализу произведения немецкого ученого Карла Генриха Коха, который посетил Южную Украину в начале 40-х гг. XIX в. Определен круг его научных интересов, среди которых — памятники древней истории Крыма. Особое внимание уделено восточным и центральным областям полуострова, с которых ученый начал свое знакомство с Крымом.

Ключевые слова: путешествие, пилигримы, мемуары, древности Крыма, Карл Кох.

THE ANCIENT AND MEDIEVAL MONUMENTS OF THE CRIMEA IN THE WORK OF CHARLES KOCH (THE EASTERN AND CENTRAL REGIONS)

Tatyana Prochorova (head of the Scientific and Methodological sector of Science and Education Department, National preserve «Tauric Chersonese», grejpfrut@mail.ru)

The thesis is devoted to analysis of the work written by Charles Koch, who visited South Ukraine in the middle 40's of XIX century. It is determined that his research interests included the ancient history of the Crimea. Special attention is given to the eastern and central regions from which the scientist began his acquaintance with the Crimea.

Keywords: travel, pilgrims, memoirs, Crimea, Charles Koch.

УДК 94(477.51)«19»

Юрій Русанов*

ОСВІТНЬО-ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА КОРОБКИ

У статті висвітлюються головні етапи життя та громадської діяльності, насамперед просвітницько-доброчинної у містечку Мрин Чернігівської губернії, українського правника і освітнього діяча Павла Степановича Коробки.

Ключові слова: П.С. Коробка, доброчинність, освіта, культуртрегерство, комунітарні ідеї.

У вітчизняній історії нині нам відомо багато діячів, які є прикладом безкорисливого служіння суспільству, подвижництва та навіть самопожертви. Серед таких слід згадати й уродженця Чернігівщини Павла Степановича Коробку — правознавця, освітнього діяча, доброчинця останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Діяльність П. Коробки привертала увагу громадськості уже за його життя. Так, ще 1904 р. у Санкт-Петербурзі побачила світ книга «Общественная деятельность П.С. Коробки. 1868–1903 гг.»¹ — документальний опис його життя з унікальними фотографіями і спогадами, в якому розкривається постать П. Коробки як громадського діяча та доброчинця, і зокрема висвітлюється його роль у заснуванні Людмилинської жіночої школи сільського домоведення і садибного господарства у містечку Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Також неодноразово позитивно відгукувався про П. Коробку у своєму відомому «Щоденнику» О. Кістяківський².

Діяльність цієї неординарної постаті не вписувалася в рамки офіційної радянської ідеології, а тому її ім'я після тривалого забуття нині повертається до суспільного загалу. Протягом останніх двох десятиріч окремі публікації, присвячені П. Коробці, стали з'являтися у газетних матеріалах, інших періодичних виданнях, особливо на батьківщині цього діяча — Чернігівщині, в яких розглядаються різні аспекти його громадської і доброчинної діяльності переважно в цьому краї³. Детальне висвітлення життєвого шляху П. Коробки,

* Юрій Русанов — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Y.rusanov@rambler.ru.

¹ *Общественная деятельность П.С. Коробки. 1868–1903 гг.* — СПб., 1904. — 47 с.

² *Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885).* — Т. 1–2. — К., 1994–1995.

³ *Андрієнко М.* Павло Коробка — громадянин і меценат // *Носівські вісті.* — 2001. — 17 листопада; *Конячинко М.* Меценат і сівач добра // *Просвіта.* — 1997. — 10 травня; *Ткаченко В.* Громадська діяльність П.С. Коробки // *Література та культура Полісся.* —

становлення його суспільно-політичних поглядів, формування громадських пріоритетів, реалізації освітньо-доброчинних справ дозволить глибше визначити вагомість його суспільного внеску.

Народився Павло Степанович Коробка 6 (18 за н.ст.) травня 1846 р. у Борзнянському повіті Чернігівської губернії в родовому маєтку свого батька, заможного поміщика, полковника Степана Антоновича Коробки, котрий походив з давнього козацького роду. Через епідемічні хвороби з шести його дітей вижив тільки Павло, до якого були спрямовані всі турботи люблячої матері Людмили Платонівни. З містечком Мрин (тепер — село Носівського району Чернігівської області), де був великий маєток матері П. Коробки, пов'язані не тільки його юнацькі роки, а й, власне, вся подальша громадська діяльність. Саме Людмила Платонівна виховувала в його душі любов до людей, благородство, відповідальність та небайдужість до чужих проблем. Завдяки матері отримав і початкову освіту, яка сама підготувала сина до першого класу Ніжинської гімназії, куди той пішов 1856 р. (потім продовжив навчання в місцевому лицейі). Після отримання класичної середньої освіти 1863 р. вступив до юридичного факультету Київського університету св. Володимира. Наслідуючи славні традиції цього навчального закладу, відчуваючи душевний покликання до здійснення добра він разом з іншими студентами щомісячно вносив кошти на потреби закладів початкової освіти та інші благодійні справи⁴.

Павло досить добре навчався в університеті, зокрема після його закінчення колишньому студенту вдалося зберегти дружні стосунки з багатьма професорами — М. Ренненкампом, М. Бунге, О. Кістяківським та ін. Особливо з останнім у нього склалася найбільш приязна дружба, зокрема, відомому юристу О. Кістяківському допомагав у збиранні матеріалів зі звичаєвого права. На подальший свідомий вибір у діяльності П. Коробки великий вплив мав його дядько, генерал-лейтенант Леонід Платонович Рудановський, який був високоосвіченою і ерудованою людиною. Він не мав власної сім'ї, тому весь час приділяв велику увагу своїй сестрі Людмилі Платонівні та її сину Павлу, котрий після завершення навчання на юридичному факультеті Університету св. Володимира у 1868 р. здобув у Києві ще одну освіту — педагогічну — у вчительській гімназії під керівництвом її директора, відомого громадського діяча і педагога І. Посяди⁵.

Професійна кар'єра молодого правника розпочалась з призначенням на початку 1870-х рр. на посаду дільничного мирового судді у Борзнянському і Ніжинському повітах. Професійну кар'єру успішно продовжив з обранням у травні 1878 р. на ту ж саму посаду, але вже тепер у Санкт-Петербурзі, обов'язки

Вип. 21. — Ніжин, 2002. — С. 281–283; *Матюшенко А.* Громадська діяльність Павла Степановича Коробки // *Скарбниця української культури*: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Чернігів, 2007. — С. 136–139 та ін.

⁴ Коробка Павло Степанович // *Енциклопедія історії України*. — Т. 5. — К., 2008. — С. 167; *Матюшенко А.* Вказ. праця. — С. 136.

⁵ *Бруханда С.* Із Замринки Мрин розбудовувався // *Носівські вісті*. — 1998. — 29 квітня. — С. 2; Коробка Павло Степанович // *Енциклопедія історії України*. — Т. 5. — С. 167.

якої виконував безперервно до 1903 р. За короткий час як фахівець здобув великий авторитет, швидко просувався в послужному списку «Табеля про ранги». Незважаючи на те, що був близький до царського двору і товаришував зі знаттю, П. Коробка вирізнявся передовими соціально-політичними поглядами. Досить часто друкувався на шпальтах чернігівських та петербурзьких періодичних видань, зокрема опублікував цикл нарисів під спільною назвою «Заметки мирового судьи» («Журнал юридического общества при Санкт-Петербургском университете») та низку праць на педагогічні, загальнолітературні і місцеві господарські теми⁶. З позиції свого понад 30-річного юридичного досвіду П. Коробка для покращення діяльності земських і міських установ запропонував слухну пропозицію проводити їх ревізію силами професійних урядових контролерів⁷. Павло Степанович публічно висловлювався й щодо реорганізації місцевих судів, їхньої незалежності та незмінності терміном 25 років, необхідності залучення до їх роботи освічених і порядних людей⁸.

У Ніжині П. Коробка протягом двох років був головою училищної ради, влаштував початкові школи, вчительські курси. У Чернігові обирався членом губернської економічної ради, декілька разів робив щедрі дарунки музею Чернігівської губернської архівної комісії, зокрема, коштовний порцеляновий посуд⁹. Натомість у Санкт-Петербурзі опікувався долею знедолених і хворих дітей, окрім того, свої думки з цієї проблеми виклав окремою працею¹⁰. Службу П. Коробка завершив по відомству міністерства внутрішніх справ у чині дійсного статського радника і був зарахований до штату міністерства народної освіти. Перед жовтневим переворотом 1917 р. П. Коробка вийшов у відставку, остаточно повернувся до Мрина й назавжди оселився у своїй садибі (нині тут міститься дільнична лікарня).

Глибоке розчарування бездіяльністю переважної більшості дворянства в пореформений час щодо покращення життя селянства привернуло увагу П. Коробки до ідей комунітаризму, до пошуку неревольюційних шляхів удосконалення суспільства на засадах «братерського єднання однодумців». Як людина далекоглядна, з державницьким мисленням, Павло Степанович розумів, що землі у переважної більшості селян більше не стане. Натомість раціонально, високопродуктивно користуватись нею вони не вміли через неосвіченість і відсутність спеціальних агрономічних навичок. Саме це П. Коробка вважав головною причиною селянських злиднів. Серед іншого він активно пропагував ідею хутірських фермерських господарств, в яких убачав серйозний резерв

⁶ Див. напр.: *Коробка П.С.* Безотлагательные меры для правильного устройства сел Черниговской губернии в связи с хуторским хозяйством // *Земский сборник Черниговской губернии.* — 1909. — № 7–8. — С. 128–141 та ін.

⁷ *Коробка П.С.* Ревизия земских учреждений и городских управ // *Земский сборник Черниговской губернии.* — 1909. — № 11. — С. 61–64.

⁸ *Коробка П.С.* Как нужно устроить местный суд // *Земский сборник Черниговской губернии.* — 1909. — № 12. — С. 36–61.

⁹ [Благодарность П.С. Коробке за дар, поступивший в Музей архивной комиссии] // *Труды Черниговской губернской архивной комиссии.* — 1913. — Вып. 10. — С. 249.

¹⁰ *Общественная деятельность П.С. Коробки. 1868–1903 гг.* — С. 6.

інноваційного розвитку сільського господарства. Для влаштування зразкових хуторів цей культуртрегер навіть пропонував свої землеволодіння у Мрині¹¹.

У своїй діяльності П. Коробка багато уваги приділяв саме поліпшенню життя і господарювання селян. Його пропозиції з цих проблем ґрунтовно викладені у звіті комісії Державної ради (окремою роботою матеріали були видані 1903 р. у Санкт-Петербурзі). Намагаючись допомогти сільським трударям-землякам, Павло Степанович навіть улаштував окремих із них на роботу у столиці. Утім найбільшу увагу П. Коробка зосередив на сімейному вихованні та просвітництві серед селянства, особливо на освітніх проектах, у розробці яких брав участь на загальнодержавному рівні¹².

Починаючи із 1870-х рр. у Чернігівській губернії, як і в усій Російській імперії, з впровадженням освітніх реформ почала створюватися мережа навчальних закладів: початкових народних, міських, ремісничих і сільськогосподарських училищ, гімназій. Розуміючи важливість освіти в пореформеному суспільстві, свою меценатську діяльність у цій сфері П. Коробка розпочинає в 1868 р. із заснування у містечку Мрин, де була майже суцільна неписьменність, початкового училища для селянських дітей. З огляду на відсутність учителів він сам деякий час навчав їх грамоті. Так як шкільне приміщення виявилось малим і незручним, добродичинець звів нову велику споруду, котра, на жаль, згоріла невдовзі після її відкриття. Не зупиняючись перед благородною метою забезпечити початковою освітою селян-земляків, Павло Степанович постійно опікувався школою у Мрині, зміцнював її матеріальну базу. На місці згорілого будинку було зведене у 1900 р. ще краще від попереднього приміщення освітнього закладу. Зважаючи на число бажаючих отримати початкову освіту, він за власні кошти і на власній землі спорудив двокласне училище на 130 вихованців та будинок для трьох учителів, наділивши їх землею для ведення господарства. При освітньому закладі також була відкрита бібліотека, яка нараховувала декілька тисяч томів¹³.

Майже одночасно з облаштуванням початкового училища П. Коробка разом зі своєю матір'ю, Людмилою Платонівною, почав будівництво красивого мурованого храму, адже стара церква, що руйнувалась, мала невелике дерев'яне приміщення і не могла вмістити усіх прихожан. (храм було відкрито у вересні 1897 р.). До цього часу П. Коробка, як попечитель духовної обителі, посприяв заснуванню й церковного хору. Разом із відкриттям храму були влаштовані притулок для німецьких та прийомний pokій, що невдовзі перетворився у сільську лікарню, в котрій працювали лікар, фельдшер і акушерка. Також добродичинець організував пожежну команду, яка мала в своєму розпорядженні окреме приміщення та декілька пожежних труб і засобів для гасіння пожежі¹⁴.

¹¹ Там же. — С. 15, 34.

¹² Об избрании [П.С. Коробки] от Нежинского земства на общеземский съезд по народному образованию в Москве // Земский сборник Черниговской губернии. — 1910. — № 12. — С. 150.

¹³ Андрієнко М. Павло Коробка — громадянин і меценат // Носівські вісті. — 2001. — 17 листопада. — С. 1–2.

¹⁴ Ткаченко В.В. Указ. праця. — С. 283.

1 жовтня 1901 р. у Мрині за присутності високопоставлених офіційних осіб, у тому числі чернігівського губернатора, П. Коробкою було урочисто відкрите Леонідівське нижче ремісниче чоловіче училище, назване на честь його рідного дядька — Леоніда Платоновича Рудановського, котрий особистим прикладом вірності громадянському обов'язку і безкорисливою працею на користь суспільства мав великий вплив на спрямування життєвої позиції свого племінника. В училищі, яке було першим у губернії навчальним закладом такого типу, працювало 3 відділення — ковальське, слюсарне та столярне. Хлопці навчалися віком від 14-ти до 16-ти років, проте інколи зараховувалися й старші. Протягом трьох років вони набували фаху прикажчика, майстра з виробництва селянського реманенту та ремонту сільгосптехніки. Учні, зокрема, виготовляли знаряддя праці і речі, необхідні для сільського вжитку: плуги, борони, віялки, сокири, молотки, завіси, діжки та ін. Більшість з випускників училища виїхала із села, працювала на заводах Києва, Харкова, Санкт-Петербурга та інших міст. Станом на 1915 р. в училищі навчалося 40 учнів¹⁵. Нині в його приміщенні міститься Мринська загальноосвітня середня школа.

Утім, особливою подією в системі початкової спеціальної освіти губернії стало відкриття 1903 р. у Мрині за клопотанням та значної матеріальної і фінансової підтримки П. Коробки ще одного просвітницького закладу, який вирізнявся своєю унікальністю не тільки на Чернігівщині, — Людмилинової жіночої школи сільського домоведення і садибного господарства. Доброчинець назвав його на честь своєї матері, яка була одnodумцем у багатьох його починаннях. Проект школи, поданий до міністерства народної освіти, зацікавив не тільки уряд, а й місцеві громадські кола¹⁶. Фінансування будівництва й подальшої роботи навчального закладу здійснювалось як за рахунок держави, так і коштів, які виділялися Чернігівським губернським і Ніжинським повітовими земствами, та найбільше місцевим землевласником-філантропом П. Коробкою.

Людмилинової школа була однією з перших шкіл в Україні такого типу. Заснована вона була спеціальним урядовим указом¹⁷. Спочатку заклад тимчасово містився у власному великому будинку її попечителя — П. Коробки. Тут розташовувалися навчальна кухня, квартира-економки на дві кімнати, пральня, комора, кімната для жіночої прислуги, приміщення для худоби, сторожка. В школу було подано 40 заяв бажаючих у ній навчатися, що наглядно свідчило про потребу в такому навчальному закладі. З числа цих осіб зараховано було

¹⁵ Там само. — С. 281.

¹⁶ Проект устройства в м. Мрине Черниговской губернии Нежинского уезда Людмилинової женской школы сельского домоводства земледельческого характера // Земский сборник Черниговской губернии. — 1901. — № 12. — Прилож. — С. 1–20.

¹⁷ Положение о Людмилинової женской школе сельского домоводства и усадебного хозяйства в местечке Мрине Нежинского уезда Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. — 1903. — № 3. — С. 2–4.

12 дівчат, зокрема, дві дворянки, одна донька священика і дві — вчителів, решта дівчат були селянського та козацького походження¹⁸.

Садиба цього навчального закладу займала 20 десятин землі, подарованих йому П. Коробкою, на яких було зведено чимало будівель та різних приміщень. Крім навчального корпусу тут розмішувалися їдальня, квартири для вчителів, інтернат для 26 приїжджих вихованок, лазарет, зал для рекреацій, навчальна кухня, молочарня, пташник, свинарник, вівчарня, пасіка, двір для 16 корів, оранжерея, теплиця, парники, конюшня, баня та ін. Було посаджено близько 7 га саду. Для господарських потреб попечитель виділив також 10 десятин сінокошу та 30 десятин ріллі, які забезпечували школу сировиною і продуктами харчування. Усього Павло Степанович пожертвував коштів для потреб школи, яка за положенням належала до середнього спеціального навчального закладу, понад 50 тис. руб.¹⁹ На думку засновника, потреба в організації такого навчального закладу була покликана, насамперед, необхідністю хоч якось запобігти бідності в умовах постійного приросту населення за незмінної кількості землі. Задум створення саме жіночої школи пояснювався тим, що домашнє господарство лежить переважно на жінці, яка, за словами П. Коробки, є «духовною підвалиною суспільства», провідником його прогресу. Тому набуття сільськогосподарських знань жіноцтвом і застосування їх на практиці неодмінно сприятиме покращенню добробуту нижчих прошарків суспільства, в тому числі й селянства, підвищенню рівня господарської культури суспільства в цілому²⁰.

Рациональному підходу до господарювання на землі та у власному господарстві мала навчити жінок саме Людмилинська школа, курс навчання в якій був розрахований на 3 роки. Навчальна програма містила відомості, необхідні для освічених господарок. Крім вивчення Закону Божого, російської мови, арифметики, практичної геометрії та природознавства важлива увага приділялася закріпленню практичних умінь і навичок роботи на земельних ділянках і в саду. Колектив викладачів і вихователів складався з директора (у 1903–1911 рр. обов'язки виконувала М. Лукіна), законовчителя, двох учительок, садівника, молочниці, економки, швачки та ін. Директор і вчителі, крім гімназійної загальної освіти, повинні були мати ще спеціальні знання з різних галузей сільського господарства. Вихованок учили умінню вирощувати овочі, квіти і польові рослини, доглядати за плодовими деревами й ягідними кущами, а також засобам боротьби зі шкідниками та бур'янами, в школі давалися практичні відомості з птахівництва, свинарства, вівчарства, вирощування великої рогатої худоби, основ молочної справи, домашньої обробці молочних продуктів, бджільництва — догляду за бджолами, отриманню меду та воску. Також дівчата знайомилися з рахівництвом і діловою кореспонденцією, веденням необхідних у

¹⁸ Об учреждении Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства в местечке Мрине Нежинского уезда Черниговской губернии // Там же. — С. 1–2.

¹⁹ Матюшенко А. Вказ. праця. — С. 137.

²⁰ Коробка П.С. Значение Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства для экономического развития сельской жизни. — СПб., 1904. — 48 с.

господарстві записів, обчисленням прибутку і видатку, вартості робіт та харчів, необхідними відомостями з організації ділових зв'язків, листування. Особлива увага приділялася веденню домашнього господарства — кулінарній справі, заготівлі різних продуктів, пранню і прасуванню білизни, рукоділлю, шиттю, крою, латанню, гігієні і засобам надання першої допомоги, основам харчування людей різного віку, вентиляції й опаленню, співу духовному й світському. В школі були розроблені ритуали морального очищення на основі християнських цінностей, що вказувало на поширення комунітарних ідей серед учениць²¹.

Теоретичні заняття у Людмилиньській школі розпочиналися 1 жовтня і тривали до 1 квітня. Решта часу відводилась для практичних занять. Узимку, з 15 грудня до 15 січня, та влітку, у липні, протягом 20 днів були канікули. Викликає інтерес розпорядок дня учениць, які просиналися влітку о 5.30, а взимку — о 6.30 ранку, за годину вони мали одягтися і прибрати кімнату, а далі бралися за читання загальних молитов і Євангелія. О 8-й годині подавався ранковий чай із хлібом, котрий випікали самі ж учениці, потім починалися теоретичні або практичні заняття з перервою ополудні на обід, до якого за одним спільним столом приєднувалися до учениць їх наставниці.

Для вступу до Людмилиньської жіночої школи, що швидко набула слави за межами Чернігівщини, не існувало жодних майнових, релігійних або станових обмежень, крім обов'язкової початкової освіти. На навчання приймалися дівчата з освітою не нижче двокласного училища, які досягли 16-річного віку. До того ж попечитель навчального закладу П. Коробка для незаможних учениць призначав стипендії. 1911 р. школа була перепрофільована в трикласну семінарію, яка готувала вчителів для початкових шкіл, що свідчило про високий рівень навчально-виховного процесу в цьому закладі. У 1915 р. тут налічувалося 60 учениць (жіноча семінарія проіснувала до 1920 р., коли була реорганізована в педагогічні курси з трирічним терміном навчання)²². Нині в цьому приміщенні розташовується відоме на Чернігівщині Мринське профтехучилище № 33.

Відкриття Людмилиньської жіночої школи було одним із перших вдалих прикладів заснування саме такого типу шкіл в Україні, які мали важливе значення для подальшого еволюційного переходу до новітніх на той час методів господарювання як на Чернігівщині, так і решти регіонів України. В умовах значного перенаселення, дефіциту зайнятості та коштів, нові знання давали змогу хоч якось покращити матеріальне становище селянства та продовжити термін зберігання виробленої продукції.

Завдяки багатьом добродійним справам Павла Степановича та його однодумців на початку ХХ ст. відбулися достатньо значні позитивні зміни у житті його земляків. До всього зробленого на той час він планував заснувати кредитну спілку, відкрити пункт оренди всіма бажаними сільськогосподарської техніки, народний дім із читальнею. Завдяки цьому добродійцю розпочалися роботи з прокладення вузькоколійки до Мрина для вивезення звідти продукції, в тому

²¹ Отчет о состоянии Людмилиньской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства за 1905 гражданский год. — Нежин, 1906. — 37 с.

²² Ткаченко В. Указ. праця. — С. 282.

числі й Людмилинової школи. У задумах також були спорудження скляного заводу на р. Остер та інші плани, які так і залишилися нездійсненими спочатку через Першу світову, а потім громадянську війну. Революцію П. Коробка зустрів уже похилою, з ослабленим здоров'ям, людиною. У 1919 р. на правах позаштатного співробітника його було запрошено до складу Комісії УАН для вивчення звичаєвого права на українських теренах. Після утвердження радянської влади П. Коробка добровільно віддав усі свої землі і майно для організації комуни, лише попросив для себе кімнату та невеличку ділянку під квітник. Він так і не отримав дозволу мати хоч якусь прислугу, яка б доглядала за ним у зв'язку з хворобою. Представники радянської влади, не дивлячись на справді безліч добрих справ поміщика П. Коробки на користь простого народу, дивилися на нього як на класового ворога. Сімейний склеп на сільському кладовищі був зруйнований і пограбований, а самого Павла Степановича восени 1920 р. заарештували й відправили до Ніжина. Так як документальні свідчення про його перебування у Ніжинській та Чернігівській в'язницях не збереглися, є припущення, що П. Коробку стратили без суду та слідства²³.

Але залишилися не тільки світла пам'ять про цю благородну людину, а й її добрі справи, які і сьогодні продовжують належними чином приносити користь людям. Понад століття тому, в 1904 р., завершуючи свою доповідь на III з'їзді російських діячів технічної і професійної освіти, що відбувся у Санкт-Петербурзі, П. Коробка згадав слова відомого російського поета М. Некрасова: «Сійте розумне, добре, вічне...»²⁴. Він мав великі сподівання, що в серцях земляків проросте зерно добра, розуму, а своєму сівачу вони неодмінно скажуть слова вдячності, і потомки збережуть світлу пам'ять про його справді добрі діяння.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА КОРОБКИ

Юрий Русанов (кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой этнологии и краеведческо-туристической работы Черниговского национального педагогического университета имени Т.Г. Шевченко, Y.rusanov@rambler.ru)

В статье рассматриваются главные этапы жизни и общественной деятельности, в первую очередь просветительско-благотворительной в городке Мрин Черниговской губернии, украинского юриста и деятеля в области образования Павла Степановича Коробки.

Ключевые слова: П.С. Коробка, благотворительность, образование, культуртрегерство, коммунитарные идеи.

²³ Матюшенко А. Вказ. праця. — С. 138.

²⁴ Бруханда С. Из Замринки Мрин розбудовувався // Носівські вісті. — 1998. — 29 квітня. — С. 3.

EDUCATIONAL AND CHARITABLE ACTIVITIES OF PAVLO STEPANOVYCH KOROBKA

Juriy Rusanov (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Ethnology and Regional-tourist work of Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko, Y.rusanov@rambler.ru)

In the article author covers the main stages of the life and social activity (mostly, educational and charitable, in the Mryn town of Chernihiv province) of Ukrainian jurispudent and education Worker Pavlo Stepanovych Korobka.

Keywords: *P.S. Korobka, charity, education, cultural expansionism, communard ideas.*

94(477)«1920»

Катерина Шпакович*

ХАРКІВСЬКА ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА 1920-х рр. ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано стан вивчення української періодичної преси 1920-х років у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Ключові слова: *періодика, українська періодична преса, діаспора, історіографія, пресознавці.*

Періодична преса в усі часи відігравала в житті населення важливу роль та була реальною силою, здатною формувати суспільну думку і погляди людей, впливати на всі важливі питання політики, економіки та культури. Сьогодні формується інформаційне суспільство, швидко впроваджуються нові комп'ютерні технології, створюються електронні ресурси. Все це зумовлено необхідністю осмислення ролі і місця преси, трансформування її соціальних функцій в сучасному суспільстві. У цьому зв'язку однією з важливіших і актуальних проблем історичної науки є дослідження періодики Харкова 1920-х років тогочасної столиці УСРР, своєїрідної духовної скарбниці подій і фактів. Преса надає дослідникам змогу екстраполювати на день сьогоднішній історичний досвід засвоєння національних культурних цінностей, як джерела корисних ідей. Та у вітчизняній історіографії ще й досі немає комплексного дослідження, що розкриває загальні тенденції розвитку харківських періодичних видань, їх специфіку, роль і місце в національному відродженні. Актуальність проблеми визначається і тим, що впродовж тривалого часу в радянській історіографії переважали хибні історичні концепції, перекичувалися факти, події. Аналізуючи історіографію проблеми, очевидно, що періодична преса як джерело містить велику кількість достовірної історичної інформації. Періодика давно привертає увагу вчених, тому кількість наукових досліджень постійно зростає, втім узагальнюючого дослідження процесу розвитку харківських періодичних видань 1920-х років як явища, їх системного, їх складових, функції, технології, змісту, жанроутворюючих, факторів ролі і місця в національному відродженні ще не зроблено.

Наукова література з даної проблематики, на наш погляд, визначається чотирма групами. До першої групи відноситься дослідження пресознавців української діаспори. Зарубіжні вчені, досліджуючи пресу України, робили потужні спроби якомога об'єктивніше висвітлювати діяльність різних друкованих

* Катерина Шпакович — аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Інститут історичної освіти, kato_89@ukr.net.

органів. Так, багато зробив для історії української преси Аркадій Животко, який у 1937 р. видав курс лекцій «Нарис історії української преси»¹ в якому твердить: «З року 1923 кількість преси українською мовою збільшується. Головно збільшується кількість газет. Поширюється їх видання на місцях /села, фабрики тощо/». Після змістовного узагальнення даних про періодику він видає фундаментальну монографію «Історія української преси»², в якій акцентує увагу на всьому національному, подає історичний екскурс в історію харківської періодики. Праця безперечно насичена фактами, а ще в ній подано ґрунтовні бібліографічні відомості, правда неповні, а зібраний матеріал, як зазначає у передмові до монографії К. Костів, «не завжди узагальнений і пов'язаний із громадсько-політичною концепцією даної доби». У праці міститься розділ присвячений українській пресі 1920–1939 рр.

Визначне місце серед праць дослідників української періодики належать авторам О. Бочковському і С. Сірополку «Української журналістики на тлі доби (Історія, демократичний досвід, нові завдання)»³. Вони ж видали курс лекцій, присвячених історії преси, її функціям і ролі у суспільному житті. Ними була окреслена проблематика преси, впровадження пресової політики, діяльність «пресової агентури і бюро», комерціалізація преси, журналістська етика, склад редакційного апарату, а також визначення понять «преса», «часопис», «журнал».

На особливу увагу заслуговує наукова періодизація української преси Юрія Тернопільського у книзі «Українська преса з перспективи 150-ліття»⁴. Він виділив одинадцять періодів її існування, з яких шостий період у 1922–1930 рр. охарактеризував як «початкова боротьба української преси за своє існування, яка пізніше переходить у добу українізації та відродження». З української зарубіжної історіографії слід відзначити такі праці, присвячені українській пресі: «Нариси історії української преси 1816–1930» Л. Лукасевича⁵, «Видавництво і преса в підсоветській Україні» М. Масюкевича⁶. Вивчення проблеми й надалі продовжувалося за межами України, істориками української діаспори, зокрема В. Дорошенком, Р. Рахманним, Я. Славутичем, Б. Бойчуком, які досліджували пресу за хронологічним розвитком суспільно-політичного життя певної території, тому їхні праці на сьогодні й не втратили своєї актуальності.

Другу групу літератури з означеної проблеми складають праці української радянської історіографії. В 20-х роках розвиток газетної періодики частково ви-

¹ Животко А.П. Нарис історії української преси. Курс лекцій. — Чехословаччина, 1937.

² Животко А.П. Історія української преси. — Мюнхен, 1989–1990 — 334 с., ст. 275–312.

³ Бочковський О.-І., Сірополко С. Українська журналістика на тлі доби (Історія, демократичний досвід, нові завдання) // За ред. К. Костева, Г. Комаринського. — Мюнхен, 1993. — 204 с.

⁴ Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. — Джерсі-Сіті: Вид.-во М.П. Коця, 1974. — 176 с.

⁵ Лукасевич Л. Нарис історії української преси 1816–1930. — Варшава, 1938.

⁶ Масюкевич М. Видавництво і преса в підсоветській Україні // Вісті Українського наукового університету. — Берлін, 1937. — Ч. 1. — С. 29–33.

світлений у працях, присвячених радянському культурному будівництву^{7, 8, 9, 10, 11}. Незважаючи на те, що ці дослідження мають пропагандистський характер, разом з тим вони досить об'єктивно характеризують стан національного відродження на території України. Вагомий внесок у вивчення вітчизняної преси зробили українські радянські вчені В. Ігнатієнко, М. Сагарда, Д. Лисиченко, Ю. Меженко.

Саме в 1920-х роках у Харкові починає діяти Український комуністичний інститут журналістики (УКІЖ), аналогічний з Московським державним інститутом журналістики. В УКІЖі працювала кафедра газетознавства, що стала центром вивчення преси в Україні. Сучасні українські пресознавці вважають, що наукові видання УКІЖ в 1920-х роках мали важливе значення для становлення вітчизняної преси. Одним із найліпших вітчизняних періодичних видань в республіці був часопис Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) «Бібліологічні вісті» (1923–1930), якого редагував Ю. Меженко. На сторінках цього журналу неодноразово підіймалися проблеми історії української преси. Безпосередньо активну участь в цьому журналі брали відомі пресо знавці, серед них І. Кревецький, Д. Лисиченко, Ф. Сангалевич, М. Ясинський та інші. На сторінках часопису «Бібліологічні вісті» В. Ігнатієнко та М. Сагарда започаткували проблему про зміст понять «українська преса» і «українська періодика»^{12, 13}. В. Ігнатієнку належить періодизація національної преси України, на чому він переважно й акцентував свою увагу. Втім особливої уваги заслуговують його ґрунтовні дослідження про виникнення та історію регіональної преси наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років^{14, 15}, де частково характеризуються харківські видання. Загальний огляд української преси Катеринославщини зробив Д. Лисиченко¹⁶.

⁷ Культурне будівництво в УРСР 1917–1927: Зб. документів і матеріалів. К.: — Наукова думка, 1979. — 666 с.

⁸ *Гринько Г.Ф.* Очередные задачи советского строительства в области просвещения. — Х., 1920. — 441 с.

⁹ *Гринько Г.Ф.* Хозяйственные основы советского культурного строительства. — Х., 1921.

¹⁰ *Гірчак Е.Ф.* Завдання національно-культурного будівництва на Україні. — Х., 1927. — 127 с.

¹¹ *Гірчак Е.Ф.* У боротьбі за українську пролетарську культуру. — Х., 1931. — 56 с.

¹² *Ігнатієнко В.* Історія української преси та її вивчення // *Бібліологічні вісті.* — 1923. — № 3. — С. 21–23.

¹³ *Сагарда М.* Обсяг поняття «періодика». — К.: Література і мистецтво, 1928. — 34 с.

¹⁴ *Ігнатієнко В.* Рец. на кн.: Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917–1921. Праці Одеської ЦНБ. Розвідка проф. С. Рубінштейна. — Одеса, 1929 // *Бібліологічні вісті.* — 1930. — № 2. — С. 92–94.

¹⁵ *Ігнатієнко В.* Рец. на кн.: Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР. — Вінниця, 1927/1928 // *Бібліологічні вісті.* — 1928. — № 1. — С. 148–150.

¹⁶ *Лисиченко Д.* Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книгороторії на колишній Катеринославщині // *Бібл. вісті.* — 1930. — № 2.

У середині 20-х років ХХ ст. надзвичайний інтерес до проблеми проявив видатний галицький бібліограф преси Іван Кривецький, який вважав, що українська преса досліджується недостатньо: «Не маємо зовсім сучасного історичного огляду української преси, хоча б найбільш загального. Не маємо монографії про поодинокі українські газети й журнали, навіть про ті, що відіграли значну роль в історії української національно-культурного і суспільно-політичного життя»¹⁷ і це зауваження стосувалося не тільки Галичини, а й наддніпрянської України.

Важливою подією у відродженні преси стало заснування у Харкові в 1922 р. Книжкової палати — державної науково-бібліографічної та інформаційної установи, що вела статистику видань та каталогізацію творів друку. На особливу увагу заслуговують видання Книжкової палати УРСР: «Преса Української РСР. 1917–1966: Статистичний довідник»¹⁸, «Преса Української РСР. 1918–1973. Науково-статистичний довідник»¹⁹, «Періодичні видання УРСР. 1918–1950. Журнали»²⁰, «Преса Української РСР. 1918–1980. Статистичний довідник»²¹. Активний розвиток цих видань дає змогу дослідити періодику Харкова 1920-х років.

У цей же період з'явилася певна кількість праць з освітньої політики, в яких окрема увага приділена напрямкам і сферам культурного будівництва, і які так чи інакше торкалися процесів початку 1920-х років. Найяскравіше це відображено у роботах М. Авдієнка²², Д. Годіна²³ та М. Машкіна²⁴. Відомо, що більшовицьке керівництво прагнуло до тотального контролю над усіма сферами діяльності радянської України. Особлива роль відводилася становленню контролю над культурними процесами, ідейними виразниками самостійних поглядів в той час були А. Хвиля, М. Волобуєв, М. Хвильовий, М. Скрипник, О. Шумський. Вони вважали, що українська культура повинна звільнитися від російського впливу та орієнтуватися на захід. В радянській пресі певний час друкувалися такі видатні українські публіцисти, як Б. Антоненко, М. Грушевський, Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний, Є. Черняк, О. Шумський та інші. Але в зв'язку із згортанням українізації та нищенням національних ідей вже наприкінці 20-х років ці особи були усунуті від роботів українській пресі.

¹⁷ *Кривецький І.* Перша газета на Україні «Gazette de Leopold» з 1776 р. // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4.

¹⁸ Преса Української РСР. 1917–1966: Статистичний довідник / Відп. ред. В.М. Скачков — Харків, 1967. — 146 с.

¹⁹ Преса Української РСР. 1918–1973. Науково-статистичний довідник. — Харків, 1974. — 212 с.

²⁰ Періодичні видання УРСР. 1918–1950. Журнали: Бібліографічний довідник — Харків: Книжкова палата УРСР, 1956. — 464 с.

²¹ Преса Української РСР. 1918–1980. Статистичний довідник / Укл. Н.В. Погонєць, Г.І. Данилевська — Харків, 1981. — 218 с.

²² *Авдієнко М.* Народна освіта на Україні. — Х., 1927. — 163 с.

²³ *Годін Д.* 10 лет Октябрьской революции и просвещения. — К., 1927. — 56 с.

²⁴ *Машкін А.* Освітня політика за доби диктатури пролетаріату. — Одеса, 1926. — 52 с.

Чимало відомих істориків преси, серед яких В. Дмитрук, В. Ігнатієнко, М. Нечиталюк, А. Ніженець, П. Федченко, вважають Харків колискою української періодики, адже саме там у 1812 році вийшов перший «Харьковский еженедельник». З виходом цього тижневика розгорнулася надзвичайно цікава суперечка з приводу зародження української преси. Сутність її полягала в тому, що М. Ясинський в статті «До питання про початок української преси»²⁵, твердив, що зародження відбулося в 1812 році в Харкові, виходом 12 номерів «Харьковского еженедельника». Натомість В. Ігнатієнко, який вважав початком української преси 1816 рік, пов'язуючи його з виходом у місті Харкові «Украинского Вестника». Саме 20-ті роки ХХ ст. В. Ігнатієнко визначив періодом відродження української пресивважаючи, що до поняття «українська преса» слід додавати не лише газети і журнали, а й альманахи та збірники, які виходили періодично, або мали перетворитися в періодичні і які випускалися українською мовою на території України та за її межами. В. Ігнатієнко стверджував, що україномовна газетна преса відродилася завдяки національно-визвольним змаганням 1917–1920 рр. Найбільш вичерпним джерелом на той час в українській історіографії була його праця «Бібліографія української преси (1816–1930 рр.)»²⁶, в якій зареєстровано більшість українських періодичних видань, які виходили в Україні та за її межами, подана їх стисла характеристика.

Окремі питання української періодики почали розроблятися ще в 20-ті рр. ХХ ст., але значний поштовх до зародження періодики у Харкові зробив професор Харківського університету Д.І. Багалій, який додав розділ «Історія харківської журналістики» до монументальної розвідки з історії міста Харкова²⁷ і став першим автором окремого унікального дослідження «Заслуги Харківського університету в справі розвитку місцевої журналістики»²⁸. У 20-ті роки ж почалася робота з нагромадження джерел з історії харківської періодики²⁹ та збирання праць з історії більшовицької преси на території України³⁰. Слід відзначити праці В.П. Будникова³¹, В.С. Федорченка³², та І.Б. Шоскіна³³, незва-

²⁵ Ясинський М. До питання про початок української преси // Бібліологічні вісти. — 1923. — № 4. — С. 43.

²⁶ Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816–1916). — Х.; К.: Держвидав України, 1930. — 288 с.; Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): Іст.-бібліогр. етюд. — К., 1926. — 76 с.

²⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История харьковской журналистики // Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): Ист. моногр.: В 2 т. — Репринт. изд. — Х., 1993. — Т. 2. — С. 780–791.

²⁸ Багалей Д.И. Заслуги Харьковского университета в деле развития местной журналистики // Харьковские губернские ведомости. — 1903. — 17 янв. (№ 16). — С. 2.

²⁹ Єрофеев І.Ф. Харківські спогади В.Г. Масловича // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. — 1927. — Кн. 13, 14. — С. 70–75.

³⁰ Єрде Д. Революція на Україні. — Х., 1927. — 160 с.

³¹ Будников В.П. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. — Х.: Харьк. обл. изд-во, 1958. — 176 с.

³² Федорченко В.С. Преса більшовиків України в 1917 році // Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 рр.). — К., 1957. — С. 144–179.

жаючи на те, що вони насичені більшовицькою ідеологією та ігнорують будь-яку іншу пресу. Розглядаючи питання розвитку видавничої справи того часу, можна згадати праці М. Агуфа³⁴, Є. Грицака³⁵, А. Козаченка³⁶, Ю. Меженка³⁷, А. Русанова³⁸, та праці харківських вчених І. Ельвіна³⁹, Б. Горелка⁴⁰, А. Земляного⁴¹, П. Романіва⁴², І. Изгура⁴³, М. Олександріва та С. Юльського⁴⁴, в яких дослідники розглядали діяльність комсомольської та комуністичної преси. Сьогодення має конкретні рекомендації щодо вдосконалення взаємозв'язків аудиторії та преси, методи навчання «політично грамотних, відданих партії» науковців. Вищезгадані дослідники проаналізували основні положення класиків марксизму-ленінізму щодо формування преси. Незважаючи на те, що ці праці були актуальними в період їх написання та й кілька десятків років поспіль, втім і нині вони залишаються важливими даними про діяльність преси того часу.

Преса 1920-х років насичена критичними та аналітичними статтями, в ній багато дискусійних матеріалів. Неабиякий інтерес до зазначеної проблеми в досліджувальний період у працях Л. Биковського, П. Зленка, Д. Лисиченка, В. Ільїнського, Н. Сомової, Є. Шамуріна, І. Кривецького, В. Міяковського, М. Ясинського, С. Сірополка та інших.

На початку 30-х років ХХ ст. радянське пресознавство зазнає докорінних змін, відбулася тотальна ідеологізація преси, процес згортання українізації, а з ним і занепад об'єктивного підходу до дослідження вітчизняної історичної науки. Усі історичні події та явища оцінюються під кутом партійно-класового висвітлення процесів національного відродження. В умовах тоталітарного

³³ Шоскін І. Більшовицька газета «Донецький пролетарій» // Під прапором марксизму-ленінізму: Зб.ст., присвячених 40-річчю утворенню Комуністичної партії України. — К., 1959. — С. 163–193.

³⁴ Агуф М. Преса УСРР до XV роковин Жовтня. — Х.: Пролетар, 1932. — 165 с.

³⁵ Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922) — Львів, 1923. — 20 с.; Преса на Україні: Матеріали Всеукр. совещання редакторів. — Х., 1925. — 212 с.

³⁶ Козаченко А. Десять років книжкової продукції Радянської України.: Історико-статистичний начерк. — Х., 1929. — 42 с.

³⁷ Меженко Ю. Українська книжка часу великої революції // Життя і революція. — 1927. — № 10–11. — С. 107–121.

³⁸ Русанов А. Газетна справа на Україні. — Х., 1924. — Ч. 1. — 93 с.

³⁹ Ельвін І. Преса капіталу і преса революції (Короткий нарис про буржуазну й революційну пресу за кордоном). — Х.: Український робітник, 1933.

⁴⁰ Горелік Б. День преси в колгоспі. — Х.: Держсільгоспвидав, 1935. — 28 с.; Його ж. Як працювати з сількорами. — Х., 1937. — 40 с.

⁴¹ Земляний А. Проти буржуазних і опортуністичних теорій у газетознавстві. — Х.: Пролетар, 1931. — 92 с.

⁴² Романів П. Форми й методи роботи преси за реконструктивного періоду. — Х.: Пролетар, 1931. — 124 с.

⁴³ Изгур І. Міжнародне листування й рабкорство. Мета, техніка й практика. — Х.; О.: Молодий більшовик, 1931. — 116 с.

⁴⁴ Олександрів М., Юльський С. Як робити радіогазету. — Х.: Пролетар, 1931. — 112 с.

режиму неможливо було здійснити дослідження, яке правдиво висвітлювало б загальну картину української преси 1920-х років. Увага істориків упродовж цих років була зосереджена на дослідженні діяльності робітничої та партійної преси. В 30-ті роки виходять хрестоматії⁴⁵ та збірки «керівних» матеріалів про пресу⁴⁶. Чільне місце в періодиці займали соціалістичні процеси, що відбувалися в сільському господарстві та промисловості⁴⁷. На початку 40-х років стандартизовано статистичний довідник «Культурне будівництво УРСР»⁴⁸, виходять збірники статистики Всесоюзної книжкової палати з даними радянської преси за 1913, 1929 та 1939 роки⁴⁹.

Наприкінці 50-х років багато зробив для розвитку української періодики відомі пресознавці М. Бернштейн, В. Дмитрук, О. Дей, М. Нечиталюк, В. Рубан, Л. Суярко, Й. Цьох, М. Шестопал, а в 80-х роках вони випустили два узагальнюючих навчальних посібники з історії дожовтневої⁵⁰ та партійно-радянської преси⁵¹. В цей період історію комуністичної періодики в Західній Україні в 1919–1939 роках висвітлив Й.Т. Цьох⁵². Аналізуючи партійні видання, автор висвітлив історію радянської преси як складову партійної ідеології. В період побудови соціалізму з'являються дві праці В. Рубана^{53, 54}, де класифіковано періодику на групи, досліджено провідні газети та перелічуються прізвища працівників редакцій. З історії періодики видано бібліографічні довідники⁵⁵ та перевидано збірники документів⁵⁶. Періодика 80-х роках висвітлює проблеми

⁴⁵ *Земляний А., Смородін М.* Про пресу: Марксистсько-ленінська хрестоматія. — Харків: Пролетар, 1932. — 263 с.; Печать должна работать по-новому / Сост. А. Быстров, Г. Наботов, Н. Шур. — Л.: Прибой, 1932. — 156 с.

⁴⁶ *Фогелевич Л.* Основные директивы и законодательство о печати: Системат. сб. — М.: Юриздат, 1930. — 130 с.

⁴⁷ *Вашкевич М., Масляненко Д.* Печать на стройке новой деревни. — Л., Прибой, 1930. — 62 с.

⁴⁸ *Культурне будівництво Української РСР: Статистичний довідник.* — К.: Вид-во ЦСУ УРСР, 1940. — 203 с.

⁴⁹ *Цифры о печати СССР.* — М., 1940. — 117 с.

⁵⁰ *Історія української дожовтневої журналістики: Навч. посібник для студентів вузів із спец. «Журналістика» / О.І. Дей, І.Л. Моторнюк, М.Ф. Нечиталюк та ін.* — Л.: Вища школа, вид-во при ЛДУ, 1983. — 512 с.

⁵¹ *Історія партійно-радянської преси України: Підручник / За заг. ред. А.З. Москаленка.* — К.: Вища школа, 1989. — 359 с.

⁵² *Цьох Й.Т.* Комуністична преса Західної України. 1919–1939 рр. — Львів, 1966. — 269 с.

⁵³ *Рубан В.* Становлення української радянської преси 1921–1925 рр. — Київ, 1963.

⁵⁴ *Рубан В.* Формування ленінських традицій української радянської преси (1921–1925). — Київ, 1971.

⁵⁵ *Багрич М., Мазус Д.* Періодичні видання УРСР, 1918–1950: Журнали: Бібліограф. довідник. — Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1956. — 462 с.

⁵⁶ *Советская печать в документах.* — М.: Мысль, 1961. — 216 с.

історії партійно-радянської преси та її участь у впровадженні економічних програм, за приклад беруться масові газети^{57, 58}.

З історії більшовицької преси надзвичайно цікавий матеріал подано у ґрунтовних монографіях В. Вартанова⁵⁹, М. Дмитрієнко⁶⁰, В. Солдатенка⁶¹. Високої оцінки заслуговують праці М. Дмитрієнко, в яких досліджуються газети України, узагальнюються газетні матеріали за змістом, розглядаються питання зберігання газет, проблематика періодики, простежено історію видання преси. Для джерелознавчого аналізу преси України чималий інтерес становлять статті й книги В. Солдатенка⁶² та М. Климова⁶³, де розвиток преси пов'язується з історичними подіями, а також уточнюються дані про кількість видавництв. У 70-ті роки, вивчаючи пресу, науковці пропонують нову методику аналізу преси як історичного джерела^{64, 65}. У повоєнний період у працях В. Рубана, Б. Корольова, Д. Шлемко, Б. Остапенка, М. Раковського, А. Смолинчука, Я. Калакури висвітлювали роль і місце більшовицької періодики в ідейно-політичних і соціально-економічній діяльності більшовиків України.

До третьої групи літератури з даної проблеми належать праці дослідників, які значну увагу приділили національному відродженню України 20-х років ХХ сторіччя^{66, 67, 68}. Цю тему широко обговорювали в історичній літературі відомі історики, серед них Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Я. Грицак. Повну концепцію національного відродження можна розглянути у ґрунтовній праці Я. Грицака «Нарис історії України»⁶⁹. Цікава й

⁵⁷ Березняк А. Становление массовой рабочей газеты: (Из опыта печати Донбасса и Криворожья 1921–1925) Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.10 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. — М., 1979. — 21 с.

⁵⁸ Мукомела А. Становление типа массовой крестьянской газеты на Украине (1921–1925): Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.01.10 / Львов. гос. ун.-т им. И. Франко. — Львов, 1978. — 27 с.

⁵⁹ Вартанов Г. Жовтневих днів рядки живі. Преса більшовиків України в 1917 р. — Київ, 1966.

⁶⁰ Дмитрієнко М. Більшовицька преса України 1917–1918 років як історичне джерело. — К., «Наукова думка», 1967.

⁶¹ Солдатенко В. Большевицкая пресса Украины в 1917–1918 гг. — К., 1979.

⁶² Солдатенко В. Трибуна пролетарского интернационализма. К., «Вища школа», 1977. — 181 с.

⁶³ Климов М. Из истории зарождения советской печати на Украине. — К., 1971.

⁶⁴ Копотиенко И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917–1926 гг.) — Днепропетровск, 1978.

⁶⁵ Марков В. Контекст-анализ в комплексном исследовании функционирования прессы: (Опыт конкретно-социологического исследования). — М., 1974. — 189 с.

⁶⁶ Ващенко Г. Український ренесанс ХХ ст. — Торонто: На варті, 1953. — 80 с.

⁶⁷ Петров В. Українські культурні діячі УСРР 1920–1940 рр. — жертви більшовицького терору. — Нью-Йорк, 1959. — 58 с.

⁶⁸ Плющ Л. Дві моделі культурної революції // Краківські українознавчі зошити. — Краків, 1993. — Т. I–II. — 1992–1993. — С. 139–151.

⁶⁹ Грицак Я. Нарис історії України ХІХ–ХХ ст.: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: Навч. посіб. — К.: Генеза, 1996. — 361 с.

важлива антологія Ю. Лавриненка⁷⁰, в якій він доводить, що процеси в українській літературі того періоду були справжнім відродженням української духовної скарбниці. Досліджуючи проблему національного відродження, слід виділити історико-критичні нариси І. Лисяка-Рудницького⁷¹. Автор, підтримуючи культурне відродження в УРСР, наполягає на єдності громадян. Торкаючись вивчення національного відродження, необхідно відзначити монографію Г. Касьянова⁷². Автор визначив хронологічні рамки національного відродження та розглянув теорії нації, які сформувалися в сучасній науці. Для розуміння проблем культурного та національного відродження України важливе значення відіграють праці відомих істориків — В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Дорошенка, А. Жуковського, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного.

Четверту групу літератури складають праці дослідників сучасної історіографії України. Із здобуттям державної незалежності України зацікавленість вчених до української преси надзвичайно зростає, більшість газет та журналів з грифами «для службового використання» та «секретно» стають доступними, науковці мають змогу використовувати важливі історичні джерела, отримують доступ до значної кількості видань колишніх спецфондів, які раніше були у спецхранах. На початку 90-х років з'являються перші дисертаційні дослідження, в яких досить об'єктивно аналізуються історичні події, залучена достатня кількість архівних матеріалів. Важливим здобутком для історії української періодики 20–30-х років стали узагальнюючі праці вчених Г. Боряка, Я. Грицака, Я. Дашкевича, С. Калакури, Г. Касьянова, Т. Ковалюка, К. Кондратюка, І. Кураса, Ю. Мицика, В. Сарбея, В. Смоля, О. Реєнта, Ю. Римаренка, Ю. Шаповала, П. Федоришина, Н. Солонської та інших. Для всебічного аналізу української періодики залучено праці М. Владимірова, О. Гриценка, В. Качкана, С. Костя, А. Москаленка, О. Мукомели, М. Тимошика, В. Шкляра. Вивчення української преси початку ХХ ст., в яких об'єктом дослідження були становлення і розвиток військової преси УНР, преси Української Галицької Армії, періодики окремих регіонів України, періодики України 1917–1920 рр. як джерела дослідження української культури, українського державотворчого процесу, преси української політичної еміграції, джерелом вивчення гетьманського руху, висвітлення українського питання в українській демократичній пресі, здійснювалося зусиллями таких пресознавців, як В. Гутковський⁷³, А. Завадовський⁷⁴, О. Коновцем⁷⁶,

⁷⁰ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія, 1917–1933. — 1959. — 980 с.

⁷¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Ст. до історії та критики української сусп.-політ. думки. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 394 с.

⁷² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

⁷³ Гутковський В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. — 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / В. Гутковський, І. Крупський, П. Федоришин. — Львів: ЛА Піраміда, 2001. — 196 с.

⁷⁴ Завадовський А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Анатолій Анатолійович Завадовський. — К., 2006. — 201 с.

І. Крупський⁷⁷, М. Нечиталюк^{78, 79}, М. Романюк⁸⁰, Н. Сидоренко^{81, 82}, О. Сидоренко^{83, 84}, та інших^{85, 86, 87, 88, 89}. Так, у працях М. Нечиталюка, М. Романюка та І. Михайлина досліджується розвиток української преси як науки, в них проаналізовані здобутки та прорахунки дослідників української періодики, осмислюються методи дослідження. Варто виділити монографію О. Коновця⁹⁰, в якій автор розглянув історію розвитку наукової україномовної преси та діяльність видавництва на початку ХХ століття.

⁷⁵ *Завадовський А.* Зародження і діяльність періодичних видань РУП–УСДРП на початку ХХ ст. / Завадовський А.А. // Проблеми історії України (ХІХ — поч. ХХ ст.). — К., 2001. — Вип. II. — С. 180–201.

⁷⁶ *Коновець О.Ф.* Науково-просвітницька преса України ХІХ — перша третина ХХ ст. Історія. Теорія. Практика: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 00.07.01 / Олександр Федорович Коновець. — К., 1994. — 40 с.

⁷⁷ *Крупський І.В.* Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ ст. — І чверть ХХ ст.) / Крупський Іван Васильович. — Львів: Світ, 1995. — 182 с.

⁷⁸ *Нечиталюк М.Ф.* «Білі плями» у вивченні історії дожовтневої української журналістики / М.Ф. Нечиталюк // Українська журналістика і національне відродження. — К.: НМК ВО, 1992. — С. 33–38.

⁷⁹ *Нечиталюк М.Ф.* Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень / М.Ф. Нечиталюк // Українська періодика: Історія і сучасність. — Львів, 1993. — С. 17–21.

⁸⁰ *Романюк М.* Українське пресознавство на порозі ХХІ століття / М. Романюк. — Л., 2000. — 109 с.

⁸¹ Періодичні видання Катеринослава і Катеринославської губернії (1816–1917 рр.): Список / Укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О. Д. Школьна — Л.–К., 1995. — 154 с.

⁸² Періодичні видання Полтави і Полтавської губернії (1816–1917): Список / Укл. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О.Д. Школьна. — Львів–Київ, 1996. — С. 128.

⁸³ *Сидоренко О.* Нездійсненні видання. Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця ХІХ — початку ХХ ст. / О. Сидоренко. — К., 1995. — 100 с.

⁸⁴ *Сидоренко О.* Україномовна преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань / О. Сидоренко. — К.: АН УРСР, 1987. — 74 с.

⁸⁵ *Михайлин І.С.* Історія української журналістики / О.Г. Михайлин. — Харків, 2000. — 279 с.

⁸⁶ *Олешко Н.П.* Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Петрівна Олешко. — Х., 2006. — 183 с.

⁸⁷ *Самойлов Ф.О.* Шляхом національного відродження: українська преса у 1905–1907 рр. / Ф.О. Самойлов // Українська періодика: історія і сучасність. — Львів, 1993. — С. 123–128.

⁸⁸ «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.): Колективна наукова монографія: Ч. 3 / [ред. В.Г. Сарбей]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — Ч. 3. — 1999. — 277 с.

⁸⁹ *Яцина О.А.* Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: дисертація канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Анатолійович Яцина. — Х., 2002. — 207 с.

⁹⁰ *Коновець О.Ф.* Науково-просвітницька преса України ХІХ — перша третина ХХ ст. Історія. Теорія. Практика: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 00.07.01 / Олександр Федорович Коновець. — К., 1994. — 40 с.

Сучасний харківський вчений і дослідник історії української преси І. Михайлин вважає, що національно-визвольні події, які відбувалися в 1917–1920 роках в українській пресі продовжували висвітлюватися і надалі. Завершення етапу національного відродження він пов'язує з самогубством М. Скрипника та М. Хвильового, які сталися у 1933 році і означали початок тоталітарного режиму⁹¹.

Використовуючи періодичну пресу як історичне джерело, сучасні пресознавці пропонують нову методику аналізу періодики^{92, 93, 94}.

У 1995 році захистив кандидатську дисертацію Г. Рудий «Періодична преса — джерело вивчення національно-культурної політики української держави (1918)»⁹⁵, в якій наведено списки українських періодичних видань, з'ясовано їх склад та проблематику, проаналізовано діяльність редакторів українських часописів та книговидавництв. У подальшому дослідник зосередив свій науковий інтерес на періодиці України як об'єкті джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.), що знайшло своє логічне завершення в докторській дисертації «Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.)». В ній науковець з'ясував суть і зміст культурно-освітніх процесів, висвітлив проблеми української культури, ґрунтовно дослідив та проаналізував газетні матеріали як джерело вивчення української культури періоду української революції та громадянської війни.

Необхідно відзначити кандидатську дисертацію О. Коляструк «Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ століття)»⁹⁶, в ній автор з'ясувала роль преси у розгортанні культурно-національного піднесення та визначила систему створення та діяльність преси України у 1920-х роках. На жаль, ґрунтовних досліджень з історії харківської періодики в даний час з'являється мало, але й вони мають відтінок фрагментарного характеру. Надзвичайно цікаві доповіді опубліковано за матеріалами конференції «Українська періодика: історія і сучасність», яка була проведена у Харківському

⁹¹ Михайлин І. Історія української журналістики: від журналістики в Україні до української журналістики. — Харків: Вид-во ХДУ, 2000. — 124 с.

⁹² Рудий Г. Преса Української Держави 1918: Питання освіти, науки, культури. — К.: НАН України, Інститут історії України, 1996. — 178 с.

⁹³ Губа Ю. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917–1920). — Черкаси: Відлуння, 1998. — 159 с.

⁹⁴ Ганжуров Ю. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (Газетна публіцистика як джерело вивчення політичної системи України 1956–1964 рр.) — К.: Оріяни, 1999. — 150 с.

⁹⁵ Рудий Г. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.): дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2004.

⁹⁶ Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.) дисертація канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2003.

університеті 1997 року⁹⁷. В збірнику «Українська журналістика в іменах»⁹⁸ надруковані бібліографічні статті про українських журналістів минулого і сучасності. Видано десятки випусків «Збірників праць Науково-дослідного центру періодики», в яких опубліковані наукові розвідки з історії української преси. У колективній науковій праці «Історія міста Харкова ХХ століття»⁹⁹ є розділ присвячений пресі Харкова ХХ століття, в ньому наводиться статистика кількості видань та їх галузева спрямованість, цікаві відомості про найбільшу харківську газету «Южный край».

ХАРЬКОВСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПРЕССА 1920-х ГОДОВ КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ. ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Екатерина Шпакович (аспирант Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова, Институт исторического образования, kato_89@ukr.net)

В статье проанализировано состояние изучения украинской периодической прессы Харькова 1920-х годов в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: *периодика, украинская периодическая пресса, диаспора, историография, прессоведы.*

KHARKOV PERIODICAL PRESS 1920-s AS A FACTOR OF NATIONAL REVIVAL. HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Kateryna Shpakovych (post graduate student of the M.P. Dragomanova National pedagogical university, Institute of historical education, kato_89@ukr.net)

Having been analyzed the researching progress of Ukrainian periodical press Kharkov 1920 in domestic and foreign historiography.

Keywords: *Periodicals, Ukrainian periodical press, diaspora, historiography, pressovedy.*

⁹⁷ Українська періодика: історія і сучасність // Матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». — Х.: Харків. держ. ун-т, 1998. — 88 с.

⁹⁸ Українська журналістика в іменах / За ред. М. Романюка; Передмова В. Качкана. — Львів: НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики, 1994–1997. — Вип. 1–4.

⁹⁹ Історія міста Харкова ХХ / [О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін.] — Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. — 668 с.

УДК 94(477)«Мазепа»

Наталія Сухолім*

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ОБРАЗІВ ЦАРЯ ПЕТРА І ТА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ В РАДЯНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (1941–2009 рр.)

Стаття простежує проблему протиставлення історіографічних образів українського гетьмана І. Мазепи та російського царя Петра І, а також з'ясували проблему відмови гетьманського уряду від зверхності Московського царства і його переходу на бік Шведського королівства. Відзначається, що конкретна політична ситуація та офіційна ідеологія Петра І значно вплинули на характеристику даної події в пізнішій історіографії.

Ключові слова: українсько-російські відносини, Північна війна 1700–1721 рр., російська історіографія, гетьман І. Мазепа, цар Петро І.

В історіографії українсько-російських політичних відносин другої половини XVII–XVIII ст. й до сьогодні залишається чимало дискусійних проблем. Та чи не найбільшою з них, а відтак, найбільш спірною на сучасному етапі історіографічного процесу, залишається питання про зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи у 1708 р. Адже це, як відомо, передбачало відмову від політичної зверхності російського царя Петра І під час Північної війни 1700–1721 рр. (далі — Північна війна), що, на думку провідної сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої, стало «хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком «зради»»¹.

У 1941 р. побачила світ перша узагальнююча праця з російської історіографії М. Рубінштейна², в якій було відзначено що на початку XVIII ст.

* Наталія Сухолім — співшукач Інституту історії України НАН України, abolo1@rambler.ru.

¹ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 6. Див. також: Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011 (укр. Видання: К., 2012) та дискусію щодо цієї праці: Чухліб Т. [Рецензія] Таїрова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва, Центрполиграф, 2011. — 525 с. // Український історичний журнал. — № 5. — 2011. — С. 190–204; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — № 2. — Санкт-Петербург, 2011; Чухліб Т. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. — Вип. 2. — Кам'янець-Подільський, 2011. — С. 224–249.

² Рубинштейн Н. Русская историография. — М., 1941.

закладалися основи творення історичних праць в Росії, а також було розглянуте питання про залежність відношення до перетворень царя Петра I від ступені «прогресивності» політичних поглядів того чи іншого автора. Цікавий історіографічний огляд здійснив в 1943 р. Б. Сиромятников³, який проаналізував погляди авторів XVIII ст. та показав основні тенденції в оцінці Петра I російськими авторами-сучасниками.

Відомий історик петровської доби М. Кафенгауз у 1944 р. в «Историческом журнале» проаналізував історичні твори, які стосувалися правління Петра I⁴, яка була частиною монографії, де розкривалися міжнародні відносини періоду Північної війни⁵. Наступного року В. Мавродін опублікував книгу про Петра I, яка неодноразово видавалася протягом наступних років. Він порівнював російського царя з шведським королем Карлом XII, який «по сравнению с Петром, заурядным полководцем, хоть и не лишенным достоинств. Петр был выдающимся тактиком и стратегом. Карл был военачальником, Петр — государственным деятелем. Карл выигрывал сражения, Петр — войны. Петр не сразу завоевывал успех, но завоевывал его прочно»⁶. Одночасно український гетьман І. Мазепа оцінювався в цій книзі ще гірше супротивника Росії, в чому В. Мавродін повторював характеристику, що дав гетьману Ф. Прокопович ще на початку XVIII ст. У 1947 р. вийшов збірник статей, де розглядалася різнобічна діяльність Петра I⁷, наступного року побачило світ Н. Мурзанової про ймовірних авторів та історію публікації «Марсової книги» на початку⁸.

Найбільш плідним періодом у вивченні російською історіографією XVIII ст. проблем Північної війни, зокрема проблеми т. зв. Мазепинської зради, став післявоєнний час в історії Радянського Союзу. Очевидно, що цьому сприяло загальне патріотичне піднесення після перемоги над Гітлером та особисте захоплення періодом правління Петра I комуністичного керівника Йосифа Сталіна. Вже у дисертаційному дослідженні О. Хромової, яке побачило світ у 1951 р. йшлося про відображення в історичних працях та публіцистиці першої чверті XVIII ст. різних проблем історії Північної війни⁹. П. Берков розглянув публіцистичні твори про Північну війну як такі що склали базу для творення російської журналістики¹⁰. Ґрунтовний бібліографічний опис книг «гражданського» друку, які видавалися з 1708 до 1725 рр. здійснили в 1955 р. Т. Бикова та

³ *Сиромятникова Б.* «Регулярное» государство Петра Великого и его идеология. — М.–Л., 1943.

⁴ *Кафенгауз Б.* Вопросы историографии эпохи Петра Великого // Исторический журнал. — 1944. — № 9. — С. 32–49.

⁵ *Кафенгауз Б.* Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) — М.–Л., 1944.

⁶ *Мавродин В.* Петр I. — М., 1948.

⁷ *Петр Великий: Сборник статей / Под. ред. А.И. Андреева.* — М.–Л., 1947.

⁸ *Мурзанова М.* «Книга Марсова» — первая книга гражданской печати, изданная в Петербурге // Труды Библиотеки АН СССР. — Т. 1. — М.–Л., 1948. — С. 156–168.

⁹ *Хромова Е.* Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1951.

¹⁰ *Берков П.* История русской журналистики XVIII в. — М.–Л., 1952.

М. Гуревич, а вступну статтю до цього унікального видання зробив П. Берков¹¹. Л. Бескровний висвітлив історичні пам'ятки, що стосуються періоду Північної війни в межах джерелознавства воєнної історії Росії¹², а Я. Бетяєв прослідкував розвиток суспільно-політичної та філософської думки в першій половині XVIII ст.¹³

Історичні праці про Петра I в своєму курсі лекцій проаналізував відомий історик Л. Черепнін¹⁴. Він також здійснив характеристику доробку багатьох істориків другої половини XVIII ст., зокрема, М. Щербатова та І. Голікова¹⁵. Саме в 1950-х рр. на теренах Радянського Союзу розпочинається дослідження ролі окремих авторів XVIII ст. у творенні образу Петра I та дослідженні історії Північної війни. Так В. Грабарь у контексті вивчення історії міжнародного права розкрив значення для російської історіографії праці П. Шафірова¹⁶, Л. Петров дослідив «соціологічні» та суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича та В. Татищева¹⁷, В. Былов розкрив значення праць І. Голікова для вивчення російського фольклору¹⁸, а М. Смирнов-Сокольський звернувся до проблеми авторства «Книги Марсова»¹⁹.

На початку 1960-х рр. побачив світ збірник наукових статей, що був присвячений «віку просвітництва» в російській літературі²⁰. Це десятиліття стало визначальним для теми дослідження давньої російської історіографії з огляду на вихід книги С. Пештича «Русская историография XVIII века» в якій автор ґрунтовно дослідив питання творення історіописання за доби Петра I²¹. Використовуючи величезний архівний матеріал та опубліковані джерела автор вивчив початковий період розвитку російської історичної науки. С. Пештич також розглянув твори про цього російського царя більш та менш відомих авторів.

¹¹ Описание изданий гражданской печати. 1708 — январь 1725 г. / Сост. Т. Быкова и М. Гуревич; ред. и вступ. ст. П. Беркова. — М.—Л., 1955.

¹² *Бескровный Л.* Очерки по источниковедению военной истории России. — М., 1957.

¹³ *Бетяев Я.* Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века / Под ред. Г. Васецкого. — Саранск, 1959.

¹⁴ *Черепнин Л.* Русская историография до XIX века: Курс лекций. — М., 1957.

¹⁵ *Черепнин Л.* Отечественные историки XVIII—XX вв. — М., 1984.

¹⁶ *Грабарь В.* Первая русская книга по международному праву («Рассуждение» П.П. Шафирова) // Вестник Московского государственного университета (серия общественных наук). — 1950. — № 7. — С. 101–110.

¹⁷ *Петров Л.* Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. — Иркутск, 1958; *Петров Л.* Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. — Иркутск, 1959.

¹⁸ *Былов В.* «Деяния Петра Великого» И.И. Голикова как материал для изучения фольклора XVIII века // Русский фольклор. — М.—Л., 1959. — Т. 4. — С. 120–133.

¹⁹ *Смирнов-Сокольский Н.* «Книга Марсова» (Из истории издания сборника военных документов Петра I 1713 г.) // Огонек. — 1959. — № 50.

²⁰ Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века: Материалы конференции 20–21 окт. 1959 г. / Отв. ред. П. Берков. — М.—Л., 1961.

²¹ *Пештич С.* Русская историография XVIII века. — Л., 1961, 1965, 1971. — Ч. 1–3.

В окремій статті дослідник звернув увагу на аналіз «Гистории Свейской войны» та пошуку її творців²².

У 1958 р. побачила світ книга Є. Тарле (у 1966 р. перевидана французькою мовою) «Северная война и шведское нашествие на Россию», де автор давав оцінку Петру I як великому полководцю та всіляко принижував Карла XII, який, на його думку, був надзвичайно самолюбивим²³. Разом з тим, Є. Тарле одним з перших в радянській історіографії намагався пояснити політичні та військові причини відходу І. Мазепи від зверхності царя. На початку 1960-х рр. була опублікована книга про життя та творчість М. Ломоносова, який також давав оцінку діям українського гетьмана²⁴. У той же час А. Дуденкова здійснила дослідження історизму поеми Ломоносова про «Петра Великого»²⁵. П. Єпіфанов опрацював відому історичну працю П. Шафірова²⁶, а Е. Вінтер, О. Кузьмін, О. Просіна дослідили різні аспекти творчої діяльності Ф. Прокоповича²⁷, О. Ніколаєва вивчила питання джерельної бази творів І. Голікова²⁸, а Л. Гольденберг видав монографію, що присвячувалася біографії одного з визначних діячів XVIII ст., який написав працю про Петра I — Ф. Соймонова²⁹.

Потрібно звернути увагу й на видання І. Бадалич та В. Кузьміна, де розглядаються пам'ятки російської шкільної драми XVIII ст.³⁰ Ці драми, в переважній більшості, писалися церковними дяками — вихідцями з України. У їхніх текстах згадувалося й про політичну діяльність під час Північної війни гетьмана І. Мазепу.

²² *Пештич С.* Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972.

²³ *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958.

²⁴ *Летопись жизни и творчества М.В. Ломоносова* / Под ред. А.В. Топичева. М.–Л., 1961.

²⁵ *Дуденкова А.* Об историзме поэмы Ломоносова «Петр Великий» // Доклады и сообщения Ужгородского университета (серия филологическая). — № 8. — 1962. — С. 37–39.

²⁶ *Епифанов П.* «Рассуждение» П.П. Шафирова о войне со Швецией // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. — М., 1963. — С. 296–303.

²⁷ *Винтер Э.* Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР П.Н. Беркова. XVIII век. — Сб. 7. — М.–Л., 1966. — С. 43–46; *Кузьмин А.* Северная война в проповедях Феофана Прокоповича // От «Слова о полку Игореве до Тихого Дона». Сб. статей к 90-летию Н.К. Пиксанова. — Л., 1969. — С. 274–281; *Просина А.* Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник Московского Государственного университета (Право). — 1969. — № 6. — С. 63–71.

²⁸ *Николаева А.* Вопросы источниковедения в трудах И.И. Голикова, посвященных Петру I // Труды Московского Государственного историко-архивного института. — 1966. — Т. 24. — Вып. 2. — С. 86–113.

²⁹ *Гольденберг Л.* Федор Иванович Соймонов (1692–1780). — М., 1966.

³⁰ *Бадалич И., Кузьмина В.* Памятники русской школьной драмы XVIII века. — М., 1968.

Т. Майкова розпочала опрацювати військові «журнали» початку XVIII ст. та досліджувати історію складання «Гистории Свейской войны» у зв'язку з політикою Петра I³¹. О. Морозов дослідив метафоричність та алегоричність церковних творів Стефана Яворського у контексті російської літератури³², І. Мартинов здійснив порівняльний аналіз трьох редакцій «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой»³³. До питань розвитку російської літератури протягом XVIII ст. звертаються І. Серман, А. Дьомін та О. Морозов³⁴. Як пам'ятку літератури дослідила «Историю Росии» Федора Полікарпова Г. Моїсєєва³⁵, вона ж прослідкувала вплив давньоруської літератури на формування історичної думки в авторів XVIII ст.³⁶ Відображення суспільно-політичної проблематики та вітчизняної історії в російських журналах першої третини XVIII ст. було розглянуто в кандидатській дисертації В. Свещенко³⁷. В. Нічик опублікувала ґрунтовну біографію Феофана Прокоповича³⁸. У 1970-х рр. побачили наукові збірки, присвячені панегіричній літературі досліджуваного часу, «новим рисам» в російській літературі та загалом добі Петра I³⁹.

Початок 1980-х рр. відзначився виходом курсу лекцій з російської історіографії від давніх часів до кінця XVIII ст. А. Шапіро, яка витримала кілька

³¹ *Майкова Т.* Военные «журналы» петровского времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. — М., 1969. — С. 368–390; Она же. Петр I и «Гистория Свейской войны» // Россия в период реформ Петра I. — М., 1973.

³² *Морозов А.* Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В.В. Виноградова. — Ленинград, 1971.

³³ *Мартинов И.* Три редакции «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой» // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. — Л., 1974. — С. 139–148.

³⁴ *Серман И.* Литературно-эстетические интересы и литературная политика Петра I // XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. — Сб. 9. — Л., 1974. — С. 19; *Демин А.* Русская литература второй половины XVII — начала XVIII века: Новые художественные представления о мире, природе, человеке / А.С. Демин. — М., 1977; *Морозов А.* Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. — Сб. 9. — Л., 1974. — С. 186.

³⁵ *Моїсєєва Г.* «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. — Вып. 9. — Л., 1974. — С. 81–92.

³⁶ *Она же.* Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. — Л., 1980.

³⁷ *Свещенко В.* Общественно-политическая проблематика и вопросы отечественной истории в русских журналах третьей четверти XVIII века. Дис. ... канд.ист.наук. — Саратов, 1975.

³⁸ *Ничик В.* Феофан Прокопович. — М., 1977.

³⁹ Россия в период реформ Петра I: Сб. статей / Ред. коллегия: Н.И. Павленко и др. — М., 1973; Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII — начало XVIII вв.): Сб. статей. — М., 1976; Панегирическая литература петровского времени. — М., 1979.

видань⁴⁰. Провідний радянський історіограф в своїх лекціях виділив окремий період «Петровские реформы и русская историография», де писав: «В первой четверти XVIII в. в России предпринимались шаги к расширению источниковедческой базы исторических работ. Помимо включения в «Гисторию Свейской войны», в книгу Шафирова и в записки Куракина копий и подлинных документов заслуживают внимания и специальные указы Петра Великого об отыскании, копировании и сохранении исторических источников. В 1720 г. он предписал губернаторам и вице-губернаторам «во всех монастырях и епархиях и соборах прежде жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, такожде и исторические рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать» для присылки в Сенат. А через два года велено было прислать в Синод для снятия копий «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, и хронографы и прочие» источники, хранившиеся в епархиях и монастырях»⁴¹.

Відомий радянський дослідник Л. Пушкар'єв розглянув «ідеологічну підготовку» реформ Петра I⁴². Т. Семенова звернулася до висвітлення культурного життя та побуту в Росії у першій половині XVIII ст.⁴³ У кандидатській дисертації, присвяченій розгляду образу Петра I в російській літературі та суспільній думці С. Мезін зробив висновок, що «уже современники сделали первые попытки запечатлеть и оценить события петровского времени. К концу столетия значительно возрастает количество мнений и отзывов, обогащается, становится разнообразным их идейное содержание. Сосредоточив своё внимание на личности реформатора, авторы XVIII века были, как правило, далеки от научно-исторического анализа, находились в прямой зависимости от тех или иных политических идей»⁴⁴. Цей історик також проаналізував тему висвітлення Полтавської битви в творах Феофана Прокоповича та відзначив, що той, окрім іншого, мав особистий інтерес зображати у негативному світлі українського гетьмана І. Мазепу⁴⁵. Окрім того, саратовський історик С. Мезін підготував дослідження про історика XVIII ст. І. Голикова⁴⁶. У той же час І. Лосієвський вивчив питання про збереження рукописних творів І. Голикова⁴⁷, а В. Гребенюк

⁴⁰ Шафиро А. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. — Л., 1982; *Он же*. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. — М., 1993.

⁴¹ *Он же*. Историография. — М., 1982.

⁴² Пушкар'єв Л. Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII в.: Очерки истории. — М., 1982.

⁴³ Семенова Т. Очерки истории быта и культурной жизни России: Первая половина XVIII в. / Под ред. Н.А. Казаковой. — Л., 1982.

⁴⁴ Мезин С. Петр I в русской литературе и общественной мысли XVIII века. Автореферат. канд. ист. Наук. — Саратов, 1984.

⁴⁵ Мезин С. Полтавская баталия в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. Вып. 14. — Саратов, 1989. — С. 153–161.

⁴⁶ Мезин С. Русский историк Голиков. — Саратов, 1991.

⁴⁷ Лосієвський І. Судьба голиковского собрания // В мире книг. — 1982. — № 4. — С. 75–76.

вивчив питання характеристики Петра I попередниками, сучасниками та послідовниками Михайла Ломоносова⁴⁸.

У 1990-х рр. М. Самарін проаналізував проблеми розвитку російської історичної науки у XVIII ст., відзначаючи великий внесок в її становлення Петра I та його сподвижників, в т. ч. українців Ф. Прокоповича та С. Яворського⁴⁹. Це підтвердив і О. Буранок в статті про взаємодію української та російської культури за доби Петра I,⁵⁰ а М. Федотова в розвідці про українські проповіді Дмитра Ростовського⁵¹. Огляд збірника наукових праць «Царь и царство в русском общественном сознании»⁵² зробив сучасний український історик Д. Рибаків, де охарактеризував статті Я. Щапова, А. Горського, А. Мельник, І. Тарнопольської, Л. Пушкарьова, О. Усенка, О. Агеєвої, Е. Марасінової у контексті подачі рецепції образу російського самодержця в суспільній свідомості різних верств російського населення, в т. ч. й тих, хто творив історичні праці протягом XVIII ст.⁵³

Л. Сазонова в розвідці «Панегиристы о гетмане Иване Мазепе» зазначала, що «После того, как в октябре того же 1708 г. он перешел на сторону шведского короля Карла XII, началось сокрушение кумира, зачастую теми же авторами, которые курили ему фимиам. Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Иоанн Максимович, бывшие прославатели Мазепы, выступили теперь в роли его хулителей. Измена государю и переход Мазепы на сторону Карла воспринимались как вероотступничество... Панегирический дискурс сменился дискурсом анафематствования, использующим по существу тот же риторический потенциал, однако с противоположным знаком. Имена-концепты, содержащие положительную оценку Мазепы (Соломон, Гедеон, Иисус Навин, Алкид, Марс, Ганнибал, Юпитер и т.д.), уступили место именам-концептам отрицательным и прозвищам...»⁵⁴. Окрім цього, Л. Сазонова стверджувала, що на оцінку участі України у Північній війні та характеристику І. Мазепи істориків та літераторів XVIII ст. вплинуло проголошення церковної анафемати гетьману. Вчена відзначила, що панегиристи у своїх творах широко використовуються засіб контрасту, а саме протиставлення добродійств Росії злочинствам Мазепи та зображення горя Росії

⁴⁸ Гребенюк В. Петр I в творчестве М.В. Ломоносова, его современников, предшественников и последователей // Ломоносов и русская литература. — М., 1987.

⁴⁹ Самарин Н. Условия развития русской исторической науки в XVIII — начале XX вв. — М., 1994.

⁵⁰ Буранок О. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур (К постановке проблемы) // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. — М., 1995. — С. 17–24.

⁵¹ Федотова М. Украинские проповеди Димитрия Ростовского (1670–1700 гг.) и их рукописная традиция // Труды отдела древних рукописей в Ленинграде (ТОДРЛ). — Т. 51. — СПб., 1999. — С. 253–288.

⁵² Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / Отв. ред. А. Горский. — Вып. 2. — М., 1999.

⁵³ Рибаків Д. Цар і царство в російській імагології // Київська старовина. — № 3. — 2001. — С. 179–189.

⁵⁴ Сазонова Л. Панегиристы о гетмане Иване Мазепе // Литературная культура России: раннее Новое время. — М., 2006. — С. 483–518.

з цього приводу, або протиставлення Мазепи до «зради» і після неї. При цьому звинувачення Мазепи завжди здійснювалося на тлі прославлення Петра. А використання біблійних образів (винограду, Датана, Корея, Авірона, Юди, Каїна, Ірода) вказує на те, що в основу образної системи поезій були покладені промови С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших церковних діячів періоду анафемування, які намагалися довести необхідність церковного прокляття і шукали йому аналогів у Біблії.

На початку 2000-х рр. російські історики почали звертати прискіпливу увагу на питання міфологізації російської історії за часів Петра I⁵⁵. Про ідеалізацію Петра I «анафемування» І. Мазепи в історичних та літературних творах почала писати канадський історик російського походження О. Погосян⁵⁶. Зокрема, у дослідженні професора Альбертського університету «Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг.» відзначалося, що «оценки Мазепы в официальных источниках петровской эпохи неизменно отрицательные. Но даже оценки, заключенные в манифестах и универсалах самого Петра, оставаясь отрицательными, заметно меняются со временем»⁵⁷.

Сучасний російський історик П. Кротов вивчив джерела міфотворчості творів таких відомих петрознавців XVIII ст. як П. Крекшин та А. Нартов⁵⁸. П. Кротов розкрив роль П. Крекшина у міфологізації Петра I та його ролі в Північній війні 1700–1721 рр.⁵⁹ А ось як вчений оцінював проблему міфологізації Полтавської битви: «процесс освобождения от некоторых историографических мифов, рожденных в Век Просвещения, как видно, продолжается и ныне. Как это ни удивительно, до настоящего времени одна из самых знаменитых в мировой истории битв, Полтавская 1709 г., остается в немалой степени мифологизированной. Со времени генеральной баталии под Полтавой прошло почти три столетия, но литературная природа происхождения ряда мифов, выдающихся в современных трудах за реальность, до настоящего времени не раскрыта»⁶⁰.

⁵⁵ *Елисеева О.* Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. М., 2001; *Проскурина В.* Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II. — М., 2006.

⁵⁶ *Погосян Е.* Завоевание Балтийских земель в официальной идеологии Петра I (1703–1705 гг.): http://www.ualberta.ca/~pogosjan/public/public2004_zemli.html.

⁵⁷ *Погосян Е.* Петр I — архитектор российской истории. — СПб., 2001. — С. 237.

⁵⁸ *Кротов П.* «Рассказы Нартова о Петре Великом»: исторический источник или памятник литературы? // Меншиковские чтения–2003. — СПб., 2003. — С. 109–123; *Кротов П.* Авторство и достоверность «Рассказов Нартова о Петре Великом» // Нартов А.А. Рассказы о Петре Великом: (По авторской рукописи) / Подготовка текста рукописи и приложений, вступительная статья П.А. Кротова. — СПб., 2001. — С. 7–39; *Кротов П.* Полтавский миф: как один новгородец на века прославил своих земляков // Новая новгородская газета. — 2009. — 1 июля. — С. 1, 20; *Кротов П.* Вольтер и П.Н. Крекшин: два подхода к воссозданию событий Полтавской битвы 1709 г. // Вольтеровские чтения: Материалы международных конференций. — СПб., 2009. — Вып. 1. — С. 58–66.

⁵⁹ *Кротов П.П.* Н. Крекшин и сотворение мифов // Меншиковские чтения — 2006. — Вып. 4. — СПб., 2006. — С. 56–64.

⁶⁰ *Кротов П.* Сотворение легенды // Родина. — № 7. — 2009. — С. 64.

При цьому у російській історіографії, починаючи з XVIII ст., міфологізували не лише образ Петра I, але і його ситуативного супротивника І. Мазепи. З цього приводу у своїй кандидатській дисертації Н. Бугаєва зазначала, що «прижизненная история Петра создавалась при его непосредственном контроле и представляла собой повествовательное изложение, носящее ярко выраженный панегирический характер. ...Среди апологетов петровского царствования второй четверти — середины XVIII века, чьи труды способствовали распространению «петровского мифа» — В.Н. Татищев и М.В. Ломоносов»⁶¹.

Прижиттєва історія діяльності Петра I, в т. ч. і під час Північної війни, створювалася в першій чверті XVIII ст. безпосередньо при участі і контролі самого царя і таким чином мала яскравий патріотичний характер. Поза тим саме установки офіційної історіографії того часу сприяли формуванню в суспільній свідомості ідеалізованого образу першого імператора та своєрідного культурно-історичного міфу про Петра I як «преобразователя», «творца», «реформатора», що привів Росію «из небытия к бытию». Л. Чорна проаналізувала глорифікований образ Петра I в панегириках українця Йосифа Туробойського⁶². Про ідеї «нової» та «старої» Росії в доробку авторів XVIII ст. писав у своїй праці Ю. Стенник⁶³.

У 2003 р. у Санкт-Петербурзі вийшов унікальний збірник наукових праць, де було розміщено праці істориків XVIII ст., републікований доробок істориків XIX — початку XX ст., а також статті сучасних російських вчених⁶⁴. При цьому організатори видання намагалися подати різні точки зору на Петра I як реформатора російського суспільства. У рубриці «Рефлексия» було подано твори: Феофана Прокоповича «Слово на погребение всепресветлейшего державнейшего Петра Великого»; Михайла Ломоносова «Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому»; М. Щербатова «Рассмотрение о пороках и самовластии Петра Великого» та І. Голікова «Статьи, заключающие в себе характеристику Петра Великого и суждения о его деятельности». У рубриці «Рефлексия рефлексии» були розміщені статті К. Бестужева-Рюміна, Ор. Ф. Міллера, С. Платонова, А. Кизиветтера, Є. Шмурла та Д. Ліхачова, а в розділі «Контекст» — О. Кара-Мурзи та Л. Полякова. У додатку до збірника розміщено «Материалы к библиографии о Петре Великом, его деяниях и его времени». Ще один збірник, присвячений життю та діяльності Петра I було видано в 2007 р., де було надруковано статтю В. Живова про С. Яворського⁶⁵.

⁶¹ Бугаева Н. Петр I в русском общественном сознании конца XVII — первой четверти XVIII века: формирование нового образа государя в России. Автореферат ... канд. ист. наук — Омск, 2008.

⁶² Черная Л. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции. — М., 2009.

⁶³ Стенник Ю. Идея «древней» и «новой» России в литературе и общественно политической мысли XVIII — начала XIX века / Ю.В. Стенник. — СПб., 2004. — 277 с.

⁶⁴ Петр Великий: pro et contra. — СПб., 2003.

⁶⁵ Живов В. Неизвестное сочинение митрополита Стефана Яворского с протестом против учреждения Синода // Петр Великий: Сб. ст. — М., 2007. — С. 241–294.

Наступного, 2004 р., була нарешті видана «Гистория Свейской войны» з вступними статтями О. Преображенського та Т. Майкової⁶⁶. При цьому остання розглянула історію створення цієї праці та вказала на «український слід» (Ф. Прокоповича) в її написанні. Відомий український історик О.Толочко видав книгу в якій проаналізував джерела творення праці сучасника Петра I Василя Татищева⁶⁷. У тому ж році у Владивостоці вийшов підручник О. Сидоренко з російської історіографії давньої та нової доби⁶⁸. У розділі «Становление и развитие профессиональной исторической науки в России (XVIII в.)» автором було розглянуто такі важливі для вивчення нашої теми підрозділи «Петровские реформы, их влияние на формирование исторической науки», «Первые исторические работы начала XVIII в.», «Исторические труды В.Н. Татищева», «Историография второй четверти и середины XVIII в. (немецкие ученые, историки на русской службе). М.В. Ломоносов» та «Просветительская историография во второй половине XVIII века». У посібнику викладачів Казанського університету вивчаються такі теми як «Российская историография первой четверти XVIII в.», «Преобразования Петра I и их роль в развитии исторических знаний. Правительственные мероприятия по собиранию исторических источников, организации архивного дела», «Исторические труды Ф. Прокоповича, П. Шафирова, А. Манкиева, В. Татищева»⁶⁹.

У 2006 р. Ю. Стенник у вступній статті до збірника «Петр I в русской литературе XVIII века» зазначав: «Сам процесс осмысления фигуры Петра I в литературе представляет собой любопытный феномен мифологизации исторической личности, начавшейся уже при жизни великого монарха и продолжающейся до сих пор. Литература XVIII в. представляет собой самый ранний этап названного процесса, когда еще были живы современники дел Петра I, очевидцы событий. Писатели последующих поколений, жившие уже в новых изменившихся условиях, могли воочию оценить плоды реформ Петра I. Те свидетельства о Петре, которые несла литература XVIII в., составили по существу основную «базу данных», формировавшую представления о Петре I у людей позднейших эпох»⁷⁰. У зв'язку з таким висновком вченого можна зазначити, що на основі оцінок сучасників Північної війни формувалися й пізніші оцінки місця та ролі України у тих подіях.

⁶⁶ Преображенский А. Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т.С. Майковой. — Вып. 1. — М. 2004. — С. 10; Майкова Т. История создания «Гистории Свейской войны» // Гистория Свейской войны. — Т. I. — М., 2004.

⁶⁷ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. — М., 2005.

⁶⁸ Сидоренко О. Историография IX — нач. XX вв. отечественной истории. — Владивосток, 2004.

⁶⁹ История исторической науки. Историография / Под. ред. А.Л. Литвина. — Казань, 2009.

⁷⁰ Петр I в русской литературе XVIII века. Тексты и комментарии / Отв. ред. С.И. Николаев. — СПб., 2006. — С. 123.

У доповіді директора Російського державного архіва давніх актів М. Риженкова на засідання Наукової ради РДАДА з нагоди 300-річчя Полтавської битви 1 жовтня 2009 р. було проголошено таке: «Обращаясь к ситуации с публикацией в России источников о Полтавской битве, мы видим, что она имеет едва ли не более давнюю историю, чем труды историков об этом событии. Начало было положено самим царем-реформатором, который рассматривал это дело как политическое. ...Петр придавал большое значение идейному обоснованию проводимой им внутренней и внешней политики, видя в исторических знаниях одно из могущественных средств формирования общественного сознания в стране. ...Трудно сказать, какое направление приняла бы историческая мысль в России, если бы не разразилась Северная война. Однако ясно одно: война хотя и отвлекала от мирных дел (в том числе ученых), но не явилась непреодолимым препятствием в создании исторических трудов. Более того, можно утверждать обратное: война во многом подтолкнула Петра I к занятиям историей России, прежде всего, современной ему историей»⁷¹.

Специфіка творення історіографії Північної війни, як стверджував М. Риженков, полягали в тому, що твори XVIII — першої половини XIX ст., починаючи зі «Слова похвального о баталии Полтавской» Феофана Прокоповича, вирізняв панегіричний характер. Адже автори намагалися більше прославити геній царя-реформатора, ніж описати реальні історичні події. Саме тому, на думку російського вченого, «происходило порой произвольное отношение к источникам, что особенно ярко проявилось в трудах собирателя старинных рукописей П.Н. Крѣкшина. Крѣкшинские домыслы широко использовал в своих Дополнениях к «Деяниям Петра Великого» историк И.И. Голиков, от которого «сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов»⁷². Власне, такі «сказочные образы» стосовно оцінки українсько-російських відносин початку XVIII ст. тиражуються у багатьох науково-популярних виданнях Російської Федерації й до цього часу.

Нещодавно над темою російсько-українських відносин кінця XVII — початку XVIII ст. почала працювати професор Санкт-Петербурзького державного університету Т. Таїрова-Яковлева. У своїй книзі «Иван Мазепа и Российская империя вона також використала праці російських авторів XVIII ст. та відзначила, що «Иван Мазепа — одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом перекочевал в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетьманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными

⁷¹ Доклад директора Российского государственного архива древних актов, к.и.н. М. Рыженкова: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgada/rijenkov11009.shtml>.

⁷² Там же.

лозунгами)...»⁷³. І сьогодні, зауважувала автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав як би це краще «зрадити» Росію та царя Петра. Така позиція російських ревнителів міфологізованої старовини опиралися на ідеологеми, які творилися вже сучасниками Петра I, який створив власну історію з точки зору переможця, а переможеному Мазепі на довгі часи дісталася непривабливе політичне тавро.

Потрібно зазначити, що сьогодні, окрім Т. Таїрової-Яковлевої, багато російських дослідників працюють над різними проблемами історіографії Північної війни⁷⁴. Так С. Павлова зазначала, що «вершиной изданий XVIII века о Петре I, бесспорно, является труд И.И. Голикова “Деяния Петра Великого...”»⁷⁵. О. Грачова писала, що першими історико-публіцистичними працями надрукованими «гражданським» шрифтом стали книги, які присвячувалися Північній війні 1700–1721 рр.: «Гистория Свейской войны», праці П. Шафірова, Ф. Прокоповича, М. Щербатова та І. Голікова⁷⁶. Є. Соловйов розкрив історіографічний образ Петра I в працях істориків кінця XVIII ст.⁷⁷ Н. Старікова в своїй дисертації про формування історичних знань в Росії підсумувала: «Историческая наука стала играть в XVIII в. значительную роль в жизни российского общества. Она становится одним из «механизмов» государственной идеологии, влияет и во многом определяет развитие общественного сознания, ей придается важное значение в воспитательных целях»⁷⁸. Дослідник В. Кулікова у своїй кандидатській дисертації зробила важливий висновок про те, що «историки — государственники рассматривали Украину (Малороссию) как неотъемлемую часть Российской империи. Попытки казацкой старшины противостоять действиям российской администрации, направленным на ограничение автономии Украинского гетманства, воспринимались ими как сепаратистские, угрожавшие целостности государства. Эта позиция получила развитие в XVIII в. и оставалась ведущей в XIX–XX в., присутствует она и в современной историографии. Среди основополагающих работ этого направления историографии труды П.П. Шафи-

⁷³ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 3.

⁷⁴ Останнім часом російських істориків зацікавив не лише образ І. Мазепи, але і його попередника — гетьмана І. Самойловича: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). — М., 2012; Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. — М., 2012.

⁷⁵ Павлова С. Книги XVIII века о жизни и деяниях Петра I // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. — Вып. 13. — СПб., Самара, 2007. — С. 463–472.

⁷⁶ Грачева О. Ретроспектива историографических исследований в области отечественной культуры. — № 4. — 2009.

⁷⁷ Соловьев Е. Петр I в отечественной историографии конца XVIII — начала XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. — М., 2006.

⁷⁸ Старикова Н. Формирование исторических знаний и их распространение в российском обществе в XVIII веке: Дис. ... канд. ист. наук. — Новгород, 2006. — С. 4.

рова, Феофана Прокоповича, И.И. Голикова, построенные на отечественном материале...»⁷⁹.

Таким чином, відносини між Україною і Росією доби Північної війни є дуже важливою темою, яку досить часто висвітлювали у своїх працях російські історики XVIII — початку XXI ст. При цьому, головним чином, більшість дослідників з'ясовували питання, які стосувалися проблеми відмови гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи від зверхності Московського царства та його переходу на бік Шведського королівства. Такий розгляд був спричинений конкретною політичною ситуацією та спеціальними заходами російського царя Петра I у сфері історіописання, що значно вплинула на характеристику даної події. У багатьох працях російських істориків, які присвячуються вивченню української проблеми початку XVIII ст., зустрічається лише ідеологічна оцінка т. зв. Мазепинської зради, що стало складовою частиною формування російського національного міфу. Односторонній погляд в оцінці російської історіографії ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах, замовних тогочасною історичних дослідженнях та панегіричних творах.

Стан сучасної розробки питання вимагає створення спеціального історіографічного дослідження, в якому здійснювався б аналіз наявних публікацій про події Північної війни в Україні та означена проблематика розглядалася з суто наукових позицій. Важливим мотивом звернення до цих аспектів є необхідність вивчення того, наскільки конкретні уявлення російських історіографів про зовнішньополітичний вибір Івана Мазепи співвідносилися із прийнятою на рівні аксіоми думкою про суцільно вороже ставлення російського та українського суспільств до відмови українського правителя від сюзеренітету російського царя Петра I й набуття ним протекторату шведського короля Карла XII.

Сьогодні російськими істориками до наукового обігу залучаються документи, які раніше в дослідженнях не використовувалися. Водночас на змісті цілого ряду робіт давалися взнаки ідеологічні штампи історії імперського та радянського минулого. Історична правда в багатьох працях виявилася дозваною, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки обмежувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці конкретних історичних проблем. Разом із зростаючим інтересом наукової громадськості Росії до історії України значно активізувалася українознавчі дослідження в сусідній країні та починають з'являтися наукові та науково-популярні праці, в яких більш об'єктивно починає відображатися українська історія періоду Північної війни.

⁷⁹ Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века. Украинский поход Карла XII (1708–1709 гг. Дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 2009. — С. 9.

ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВ ЦАРЯ ПЕТРА I И ГЕТМАНА И. МАЗЕПЫ В СОВЕТСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (1941–2001 гг.)

Статья исследует, то как историки СССР и Российской Федерации в основном противопоставляли историографические образы украинского гетмана Ивана Мазепы и русского царя Петра I, а также выясняли проблему отказа гетманского правительства от превосходства Московского царства и его перехода на сторону Шведского королевства. Отмечается, что конкретная политическая ситуация и специальные мероприятия в сфере официальной идеологии Петра I оказали значительное влияние на характеристику данного события в более поздней историографии.

Ключевые слова: украинско-российские отношения, Северная война 1700–1721 гг, российская историография, Иван Мазепа, Петр I.

HISTORIOGRAPHICAL IMAGES UKRAINIAN HETMAN IVAN MAZEPA AND THE RUSSIAN TSAR PETER I IN THE SOVIET AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY (1941–2001)

Historians of the Soviet Union and the Russian Federation largely opposed historiographical images Ukrainian Hetman Ivan Mazepa and the Russian Tsar Peter I, and find out the problem by refusing's government domination of Muscovy and his decision to side with the Swedish kingdom. It is noted that the particular political situation and special events in the area of official ideology Peter I influenced the characteristics of the event in later historiography.

Keywords: Ukrainian-Russian relations, Northern War 1700–1721's, Russian historiography, Ivan Mazepa, Peter I.

УДК 94(477):01=111 «19»

Наталя Лаас*

**СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ, РАДЯНОЗНАВЧІ ТА УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ
У ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ: САМОРЕФЛЕКСІЇ ТА ОЦІНКИ ЗЗОВНІ
(друга половина ХХ століття)**

У статті зроблено огляд історії вивчення розвитку слов'янознавчих, радянськознавчих та українознавчих студій у США та Канаді. Авторка спробувала проаналізувати як найприкметніші дискусії щодо стану цих дисциплін, проваджені серед американських та канадських науковців, так і різноманітні оцінки, що їх висловлювали дослідники з-поза кола північноамериканської історіографії, передусім радянські та сучасні українські й російські історики.

Ключові слова: радянологія, слов'янознавство, українознавство, північноамериканська історіографія.

Історіографія проблем англomовного слов'янознавства, україніки та радянології загалом має тривалу традицію і складну, багаторівневу структуру. Наукові рефлексії дослідників із західного середовища щодо СРСР як предмету вивчення їхньої власної історіографії почалися ще на початку ХХ ст., тому на середину 1940-х рр. уже існував значний досвід узагальнюючих досліджень з історії слов'янознавчих та радянськознавчих студій на Заході. Зрозуміло, що дослідники продовжували аналіз слов'янознавства, радянології та українознавства і у пізніший період. Також і радянські вчені з метою викриття т. зв. антикомуністичних наклепів своїх ідеологічних ворогів пильно стежили за північноамериканськими радянськознавчими та українознавчими дослідженнями і оприлюднювали відгуки на них у пресі, наукових статтях і монографіях. Не втрачено інтерес до цього питання і на пострадянському просторі.

У цій статті ми зосередимося на трьох історіографічних традиціях вивчення англomовної радянології, слов'янознавства та українознавства — власне північноамериканській історіографії, радянській історіографії другої половини ХХ ст. і сучасній пострадянській (українській, російській, частково білоруській) історіографії проблеми. Спробуємо подати огляд найцікавіших дискусій та узагальнити висновки різних сторін.

Серед публікацій, видрукованих у США та Канаді, кількісно переважали розвідки щодо радянськознавчої проблематики загалом. Вони цінні для нас тим, що дають чітку, стислу характеристику історії слов'янознавчих і радянськознавчих досліджень, до складу яких входила україніка; динаміки вивчення політичних,

* Лаас Наталя — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України, natalia.laas@gmail.com.

економічних, соціальних і культурних проблем СРСР у англомовній історіографії, зокрема звертають на себе увагу передусім соціальні та культурні проблеми, а також національне питання, адже саме у такому контексті найчастіше порушувалися українознавчі теми. Загальні історіографічні огляди радянології дають можливість визначити кількісні та якісні параметри цих студій й виокремити роль і місце українознавства в їх структурі. Врешті, значення цих оглядів у тому, що їх автори значну увагу зосереджували на перспективах розвитку, а також хибих і упущеннях радянознавчих досліджень, що дає змогу виявити системні проблеми у розвитку радянології і відокремити їх від тих недоліків, що були характерними лише для українознавчих студій.

Перші повоєнні історіографічні огляди північноамериканської славистики були зумовлені більше політично-кон'юнктурними, аніж науковими потребами. В умовах посиленої розбудови радянології як окремої дисципліни, передусім у повоєнних Сполучених Штатах, постало питання про конкретні науково-інституційні, методологічні й тематичні надбання слов'янознавства попереднього періоду, його проблеми та потенційні напрями розвитку. Часто такі огляди склалися у відповідь на запити американського уряду, який був основним ініціатором цієї розбудови, у вигляді звітів, рапортів, наукових повідомлень. Іншим замовником стала адміністрація науково-дослідних установ та університетів, що потребувала професійної оцінки стану розвитку дисципліни для ефективного планування її розширення. Такі звіти-огляди й у подальшому набули популярності та час від часу презентувалися у науковому середовищі¹.

Через певний час із накопиченням фактичного матеріалу вже сама логіка історіографічного процесу спонукала до узагальнення і переосмислення набутих та прогалин. Особливо гостро поставала ця проблема у періоди методологічних змін у радянології, що було пов'язано з потребою обґрунтувати нові підходи як прогресивні для розвитку дисципліни та відшукати слабкі місця у працях попередників.

Наприклад, одна з найбільших та найконтроверсійніших дискусій щодо методології дослідження соціальної історії СРСР відбулася у 1986–1987 рр. на сторінках журналу «Russian Review», про що ми вже докладніше писали в іншій статті².

Особливо гострі та плідні обговорення відбуваються на сучасному етапі. 1993 року часопис «The National Interest» представив спецвипуск, присвячений найактуальнішій на той час проблемі — майбутнє радянології як дисципліни в американській науці. Низка відомих спеціалістів — Натан Глейзер, Роберт Конквест, Ірвінг Крістол, Мартін Малія, Річард Пайпс, Пітер Ратленд, Пітер

¹ *Rose W.J.* Cradle days of Slavic studies — some reflections. — Winnipeg: Published by the Ukrainian Free Academy of Sciences, 1955. — 16 p.; *Ornstein J.* Slavic and East-European studies: Their development and status in the Western hemisphere. — Washington: US Department of agriculture, Graduate school, 1957. — 65 p.; *Linden R.H.* East European studies: Toward a map of the field and its need. — Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1981. — 71 p.

² *Лаас Н.О.* Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Укр. іст. журн. — 2010. — № 4. — С. 170–191.

Редевей, Чарлз Феєрбенкс³ — намагалися з'ясувати, чому сотні професійних радянологів не змогли передбачити розпаду Радянського Союзу, що в ширшому контексті ставило питання про прорахунки в організації та методології радянознавчих досліджень. Хвилювало вчених також, які ж перспективи постають перед радянологією і чи взагалі є сенс говорити про її існування у теперішньому часі.

Майбутнє засвідчило, що помилялися ті, які пророкували повне зникнення історії СРСР з північноамериканської історіографії. Однак дисципліна значною мірою трансформувалася у методологічному плані. На часі постало питання оцінити переваги та недоліки попередніх концептуально-методологічних підходів (тоталітаризму, ревізійнізму), визначити у них ту основу, на яку можна було би спертися у подальшому та, врахувавши нові суспільно-політичні та когнітивні фактори (геополітичні зміни в регіоні Східної Європи, закінчення «холодної війни», удоступнення архівів, «культурний поворот» у соціальних і гуманітарних науках), розробити нові методологічні засади вивчення історії СРСР.

Оцінити ревізійністичний підхід до радянської історії спробували учасники дискусії, яка відбулася на сторінках журналу «Slavic Review» у 2008 р. (Шейла Фіцпатрик з основною статтею та коментарі Йохена Гелбека, Арча Геті, Роберта Денієлза та Єлени Осокіної)⁴. Про вплив дискурсу «холодної війни» на радянознавчі дослідження писали Лін Віола та Джон Гейнс⁵. Визначити значення т. зв. архівної революції для розвитку сучасних студій з СРСР намагалися Стівен Коткін, Доналд Рейлей, а також автори спеціального номеру «Cahiers du monde russe», присвяченого цій проблемі⁶.

Протягом 1990–2000-х рр. з'явилося також чимало узагальнюючих досліджень щодо північноамериканської радянології та, особливо, її розвитку в другій половині ХХ ст. Це цілком зрозуміло, адже накопичений матеріал спонукав до

³ *Glazer N. Did we go too far? // The National Interest. — 1993. — Vol. 31, Spring. — P. 135–140; Conquest R. Academe and the Soviet myth // Ibid. — P. 91–98; Kristol I. My Cold war // Ibid. — P. 141–144; Malia M. A fatal logic // Ibid. — P. 80–90; Pipes R. 1917 and the revisionists // Ibid. — P. 68–79; Ruthland P. Sovietology: Notes for a post-mortem // Ibid. — P. 109–122; Reddaway P. The role of popular discontent // Ibid. — P. 57–63; Fairbanks Ch. The nature of the beast // Ibid. — P. 46–56.*

⁴ *Fitzpatrick Sh. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. — 2008. — Vol. 67, no. 3. — P. 682–704; Hellbeck J. Comment: Of archives and frogs: Iconoclasm in historical perspective // Ibid. — P. 720–723; Getty A. Comment: Codes and confessions // Ibid. — P. 711–715; Daniels R. Comment: Revisionism avant la lettre // Ibid. — P. 705–710; Osokina E. Comment: Life and fate of Western revisionism // Ibid. — P. 716–719.*

⁵ *Viola L. The Cold War in American Soviet historiography and the end of the Soviet Union // Russian Review. — 2002. — Vol. 61, January. — P. 25–34; Haynes J. The Cold War debate continues: A traditionalist view of historical writing on domestic Communism and anti-Communism // Journal of Cold War Studies. — 2000. — Vol. 2, no. 1. — P. 76–115.*

⁶ *Kotkin S. The state — is it us? Memoirs, archives, and Kremlinologists // Russian Review. — 2002. — Vol. 61, January. — P. 35–51; Raleigh D. Doing Soviet history: The impact of archival revolution // Russian Review. — 2002. — Vol. 61, January. — P. 16–24; Cahiers du monde russe. — 1999. — An. 40, nos. 1–2.*

аналізу, який у попередній період так і не було проведено на належному рівні. А відхід у минуле класичної радянології лише сприяв об'єктивності оцінок і створював умови для вивчення цього історіографічного явища в усій його повноті та конечності.

Найфундаментальнішою під цим кутом зору справедливо вважається монографія Девіда Енгермана «Знай свого ворога: Підйом та падіння американських експертів з СРСР»⁷, у якій автор ґрунтовно, із залученням матеріалів десятків архівів та усної історії, вивчає протиріччя та конфлікти у середовищі «регіональних студій», а також ширші взаємостосунки з політичними силами, військовими та розвідувальними установами, приватними грошодавцями та громадськими організаціями. Серед інших праць з цієї проблеми виділимо наукові публікації Джовани Броджі, Ерика Гофмана та Фредерика Флерона, Кристофера Ксенакіса, Тані Кон, Альтера Літвіна й Джона Кіпа, Рональда Суні, Майкла Девіда-Фокса⁸ та ін. Чимало цікавого матеріалу, спогадів та особистих оцінок, можна знайти в нещодавній праці, що вийшла на пошану Шейли Фіцпатрик⁹. Видання також є добрим базисом для міркувань щодо феномену «школи Фіцпатрик», що його нині все частіше озвучують в історіографії.

Характерними для англomовної історіографії є й узагальнення розвитку українознавчих досліджень. Найчастіше їх авторами були самі фахівці з української проблематики, тобто ті дослідники, які найкраще знали переваги та проблеми конкретно-історичних українських праць. Хоча у таких узагальненнях дещо бракувало професійного історіографічного вишколу, тобто їх автори були дослідниками історії України, і лише вряди годи писали історіографічні рефлексії з приводу своїх занять. Проте у англomовній історіографії не знайшлося дослідника, який би спеціально присвятив себе проблемі характеристики західних українознавчих студій. У зв'язку з цим маємо таку ситуацію: є кілька фахово написаних історіографічних узагальнень щодо окремих питань українознавчих студій, які дають нам уявлення про тонкощі вивчення окремих проблем,

⁷ *Engerman D.* Know your enemy: The rise and fall of America's Soviet experts. — Oxford, New York: Oxford University Press, 2009. — 459 p.

⁸ *Broggi Bercoff G.* Pan Slavism, Slavic studies and national culture // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006–2007. — С. 827–832; *Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in Sovietology* / Eds. by E. Hoffmann, F. Fleron. — Boulder etc.: Westview Press, 1993. — 387 p.; *Xenakis Ch.* What happened to the Soviet Union?: How and why American Sovietologists were caught by surprise. — London: Frederick A. Praeger, Geerwood, 2002. — 237 p.; *Soviet studies guide* / Ed. by T. Konn. — London etc.: Bowker-Sour, 1992. — 237 p.; *Litvin A., Keep J.* Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. — London, New York: Routledge, 2005; *Suny R.G.* Reading Russia and the Soviet Union in the twentieth century: How the 'West' wrote its history of the USSR // *The Cambridge history of Russia*. — Vol. 3. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — P. 5–64; *David-Fox M.* Multiple modernities vs. neo-traditionalism: On recent debates in Russian and Soviet history // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — 2006. — Vol. 54, no. 4. — P. 535–555.

⁹ *Writing the Stalin era: Sheila Fitzpatrick and Soviet historiography* / Eds. by G. Alexopoulos, J. Hessler and K. Tomoff. — New York: Palgrave Macmillan, 2011. — 246 p.

унікальні й часто недоступні для дослідників, що знаходяться поза лабораторією англомовної україніки. Однак відчутно бракує досліджень, які би комплексно розглядали розвиток західного українознавства, від цього загальна картина про українські студії суттєво фрагментується.

Окремі цінні факти та узагальнення щодо українознавчих студій у північноамериканському середовищі маємо у публікаціях щодо діяльності українських еміграційних наукових установ — НТШ (американське та канадське відділення), УВАН у США та Канаді*, «Українського історичного товариства» та «Українського історика». Найчастіше повноцінні огляди наукової активності цих установ оприлюднювалися із нагоди їх ювілеїв чи пам'ятних дат. Наприклад, у 100-річчя НТШ вийшло чимало досліджень з історії цієї установи — В. Стецюка, В. Лева, М. Стахова, П. Коваліва¹⁰.

Час від часу за ініціативи членів організацій проводилися зібрання, конференції, семінари, головною метою яких було подати огляд стану української гуманітаристики як в УРСР, так і на еміграції. Наприклад, подібного типу конференція відбулася в УВАН у Нью-Йорку в 1962 р. Звітуючи про її проведення, О. Данко подав тези основних доповідей, які прозвучали на зібранні¹¹. Зокрема, це були виступи щодо вивчення тематики ранньої історії України (О. Домбровський), економічної історії (В. Голубничий), історії держави та права (В. Маркус), щодо розвитку історичної науки в УРСР (Я. Пеленський). Нам видається цікавим той факт, що на цій конференції чи не вперше було порушено питання про англомовну україніку історії ХХ ст. у виступі К. Варваріва «Українська проблема у працях американських дослідників найновішої історії і політичних наук»¹².

Однак зміст доповіді К. Варваріва поверховий. Автор лише запропонував доволі сумнівну класифікацію праць американських науковців за ознакою їх професійності та проукраїнськості: до першої групи належали праці написані об'єктивно і професійно, до другої — ті, що не витримують високого фахового рівня, до третьої — науково спроможні, проте відверто антиукраїнські за змістом¹³. На підтвердження авторової думки не наведено практично жодного

* Принагідно зазначимо, що відділення у США та Канаді українською мовою називаються однаково — Українська Вільна Академія Наук, а в англійському варіанті різняться: Ukrainian Free Academy of Sciences (Канада) та Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US (США).

¹⁰ *Стецюк В.* У сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1973. — Джерзі ситі, Нью Йорк: В-цтво Свобода, 1973. — С. 39–54; *Лев В.* Наукова й видавнича праця НТШ // Там само. — С. 55–62; *Стахов М.* Наукове товариство ім. Шевченка в краю і на еміграції: З приводу сторічного ювілею діяльності НТШ — 1873–1973 // Там само. — С. 63–75; *Ковалів П.* Значення НТШ в історії української науки й наукової та літературної мови // Там само. — С. 76–80.

¹¹ *Данко О.* Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін (З конференції УВАН в Нью-Йорку, 1962) // Сучасність. — 1962. — № 12. — С. 58–68.

¹² Там само. — С. 66.

¹³ Там само. — С. 66.

прикладу чи конкретного аналізу змісту праць (зараз важко сказати, чи причиною цього — незнання доповідача, чи недогляд переповідача), що перетворює доповідь на публіцистичне розмірковування на тему «чому американці ображають українців».

Щоправда, здобутки УВАН, НТШ та ін. не можемо цілком віднести до англомовної україніки, проте їх діяльність мала безпосередній вплив на становлення та розвиток останньої. По-перше, молодші спеціалісти та частина середнього покоління представників української діаспори займали наукові та викладацькі посади в провідних університетах, публікували свої наукові дослідження англійською мовою, керувалися методологічними стандартами американської науки. Однак, за відсутності професійної українознавчої спільки чи інституції при їхніх університетах (йдеться про період до створення організаційних осередків у Гарварді, Едмонтоні, Торонто) вони ставали членами усталених у середовищі української діаспори об'єднань, хоча й не визначали їх наукову політику.

З іншого боку в діяльності традиційних наукових осередків подеколи траплялися спроби інтегруватися в англомовне середовище, заявити про українознавство як фахову дисципліну. Добрим прикладом таких потуг є, наприклад, заснування при УВАН в США англомовного періодичного органу «Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA». На його сторінках було опубліковано чимало цінних досліджень з українознавства, зокрема гідно представлена англомовна україніка щодо проблем історії України пізньосталінського та хрущовського часів. Підсумки діяльності «Анналів» узагальнені у працях Ю. Луцького, одного з співзасновників цього часопису.

Проблема розвитку українознавства в англо-американському середовищі актуалізувалася у суспільних дискусіях другої половини 1960-х — середини 1970-х рр., що було пов'язано зі збором коштів серед української спільноти на заснування кафедр українознавства та Українського наукового інституту при Гарвардському університеті. Для цих цілей потрібно було зібрати значну суму, тому благодійна кампанія тривала кілька років. За цей час українська громада поляризувалася на прихильників та противників т. зв. українського Гарварду, хоча, зважаючи на вражаючий успіх кампанії, останніх було менше. Однак сама ситуація постійної агітації та конфронтації провокувала суттєве переосмислення і минулого українознавчих студій, і їх тогочасного стану, і перспектив розвитку на еміграції. Цей період, беззаперечно, був найпліднішим щодо узагальнюючих рефлексій¹⁴.

Одним з найпалкіших прихильників інтеграції українознавства в систему американської науки був професор Омелян Прицак. У своїх численних виступах

¹⁴ *Прицак О.* Український науковий інститут Гарвардського університету // Центр українських студій Гарвардського університету й українці Канади / Зредагував Василь Верига. — Торонто: Фонд катедри українознавства Гарвардського університету, Канадський комітет, 1976. — С. 8–13; *Верига В.* А де стоїмо ми в Канаді? // Там само. — С. 13–16; *Падох Я.* Правні основи Гарвардського Центру Українських Студій // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1973. — Джерзі ситі, Нью Йорк: В-цтво Свобода, 1973. — С. 171–189.

та публікаціях він докладно обґрунтував необхідність заснування українознавчих кафедр та дослідного інституту в одному з американських університетів, виходячи зі стану українознавчих студій у середовищі української діаспори.

В одній зі своїх статей О. Прицак, віддаючи належне минулим здобуткам і надбанням, існуючий стан українознавства назвав «стадією кустарної продукції»¹⁵. Дослідник відверто і гостро критикував тогочасну українську науку за низький професійний рівень, стагнацію, за свідомий ізоляціонізм і нехтування найновішими методологіями, за високий ступінь заполітизованості. Він змальовував такий собі збірний образ «деклясованого вченого», що колись був отримав магістерський ступінь чи доктора в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, але, перебравшись до Америки, давно вже не заробляв науковою діяльністю, а проте вважав себе за єдиного носія «вільної української науки»¹⁶.

Для іміджу українознавства це мало згубний вплив: «вільна українська наука ідентифікується у своїх і чужих з провінціалізмом, обмеженістю та дилетанством»¹⁷. Молодше покоління, виховане в американських школах, реально оцінювало потуги української науки, і тому вважало її методологічно непривабливою, що викликало комплекс легковаження всього українського. Єдиний вихід зі складної ситуації О. Прицак вбачав у введенні українознавства у ширше коло американської науки.

Окремі узагальнення О. Прицак подав щодо вивчення радянської України. Зокрема, він зазначав, що ті представники молодшого покоління, яких не влаштовував рівень еміграційної науки і які змогли прилаштуватися при американських чи канадських університетах, спеціалізувалися передусім на періоді української незалежності 1917–1920 рр. або на радянській Україні, але у межах загальніших слов'янознавчих студій чи русистики¹⁸.

Для нас висновки О. Прицака цінні тим, що оприявнюють основні недоліки українознавства гатунку 1940–1960-х рр. та дають загальну характеристику початкового етапу «американізації» українських студій і перетворення їх у наукову спеціалізацію північноамериканської історіографії.

У 1970–1980-х рр., коли завершився процес інституціоналізації англосовітської україніки як навчальної та наукової дисципліни, виходить друком кілька цінних досліджень, які узагальнюють досвід боротьби за створення Українського наукового інституту в Гарварді та Канадського інституту українських студій в Едмонтоні¹⁹. Також у цей період з'являються праці, що мали на меті зафіксувати динаміку розвитку українських студій у північноамериканській історіографії,

¹⁵ *Прицак О.* Організація і завдання української науки у США // Сучасність. — 1967. — № 4. — С. 108.

¹⁶ *Pritsak O.* The present state of Ukrainian studies // Canadian Slavonic Papers. — 1972. — Vol. 14, no. 2. — P. 147–148.

¹⁷ *Прицак О.* Організація і завдання української науки у США. — С. 109.

¹⁸ *Pritsak O.* The present state of Ukrainian studies. — P. 149.

¹⁹ *Lupul M.R.* The establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A personal memoir // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. 18, no. 1–2. — P. 1–31.

оцінити їх здобутки та прорахунки, охарактеризувати тематичний спектр, визначити перспективу подальшого розвитку²⁰.

Однією з найцікавіших була дискусія, організована у межах конференції з проблем сучасної України у Макмастерському університеті у 1974 р. Провідним англомовним українцям того часу — Дж. Решетару, Дж. Армстронгу, О. Прицаку, Ю. Луцькому, К. Біді — ведучі запропонували поміркувати над темою «українські студії на Заході: проблеми та перспективи»²¹.

Практично всі учасники обговорення погодилися щодо того значного прогресу в українських студіях, який відбувся за чверть століття від закінчення Другої світової війни. Українознавство, відзначали вчені, здобуло своїх adeptів у американській науковій та освітній сфері, виникли різноманітні українознавчі курси при американських і канадських університетах, засновано українознавчі наукові осередки, побачили світ нові наукові видання.

Водночас залишилася ціла низка невирішених проблем. Зокрема, Дж. Решетар серед найприкріших негараздів відзначав такі: ототожнення історії СРСР з історією Росії в американському академічному середовищі та упереджене ставлення до української проблематики як самостійного об'єкта дослідження; низький рівень вивчення української мови в англомовному науковому середовищі; відсутність постійної фінансової підтримки українським студіям; відсутність прямого наукового обміну з провідними центрами УРСР; невелику кількість українознавчих журналів, наукових монографій, бібліографічних довідників²². Дж. Армстронг підкреслював, що найбільшою вадою українознавства на Заході було нехтування дослідниками методів суспільних наук, що залишало їх на маргінесах світового інтелектуального дискурсу та ізолювало від провідних наукових методик²³. Ю. Луцький і К. Біда зупинилися на тих труднощах, з якими стикалися викладачі українознавчих дисциплін в американських і канадських університетах²⁴.

Дж. Решетар, окрім іншого, спробував визначити найперспективніші теми досліджень з огляду на стан українознавства на середину 1970-х рр. До однієї з таких тем він відносив вивчення мовної політики радянського режиму в Україні, зокрема, взаємодія лінгва-франка та національної мови, білінгвізм як офіційно

²⁰ *Krawchenko B.* Ukrainian studies courses at Canadian universities: An update (1979–1980). — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1980. — 23 p.

²¹ *Reshetar J.S.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // *Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974* / Ed. by P. Potichnyj. — Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. — P. 337–340; *Armstrong J.A.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // *Ibid.* — P. 341–343; *Pritsak O.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // *Ibid.* — P. 345–347; *Luckyj G.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // *Ibid.* — P. 349–351; *Bida C.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // *Ibid.* — P. 353–355.

²² *Reshetar J.S.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 339–340.

²³ *Armstrong J.A.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 341–343.

²⁴ *Luckyj G.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 349–351; *Bida C.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 353–355.

проголошена мета національної політики Кремля та способи й можливі наслідки її реалізації²⁵. На важливості наукового осмислення досвіду радянської України наполягав також Дж. Армстронг²⁶.

Після зустрічі у 1974 р. Джон Решетар, наприклад, продовжував цікавитися темою українських студій у північноамериканській історіографії і час від часу публікував свої узагальнення з цього приводу. Тут згадаємо лише досить відому його статтю «Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США» 1983 р.²⁷

Головний засновок автора зводиться до наступного — в американській спільноті сформувався упереджене ставлення до України та української історії. Зокрема, склалося три погляди на Україну. Прихильники першого підходу вважали її підлеглою Росії територією, ігноруючи їх лінгвістичні, культурні та історичні розбіжності. Інша група позбавляла українську історію самостійності через бездержавний статус української нації. Урешті, третя група, дещо осібна і доволі нечисленна, визнавала існування українського націоналізму та цікавилася його історією (сам Дж. Решетар, очевидно, зараховував себе до останніх). Між першими двома групами та третьою існувала стійка конфронтація, тому що вербалізація ідей українського націоналізму становила загрозу Росії та розхищувала політичну стабільність Східної Європи²⁸.

Найцікавіша частина статті, на нашу думку, та, у якій Дж. Решетар розмірковував про причини необ'єктивності західної науки щодо України. Умовно ми поділимо їх на дві групи: суспільно-політичні та когнітивні. Серед факторів суспільно-політичного становища дослідник виділяв наступні: дезінформація і замовчування у пресі та радіо української тематики за мовчазного сприяння московського керівництва; природа ранньої української еміграції до США, що складалася переважно з селян із низьким рівнем політичної і національної культури, які не справили впливу як українство на американську спільноту; врешті, кон'юнктура в довоєнних американських університетах, коли на провідних професорських посадах перебували російські емігранти. До когнітивних чинників дослідник зараховував американську тенденцію розглядати СРСР як звичайну однонаціональну державу; термінологічну плутанину з перекладом термінів «російський», «руський», «Русь»; панування в американській історіографії основних догматів російської національної історіографії²⁹.

Все це підводить автора до доволі невтішного висновку: «обмежене й недостатнє знання України, набуте американськими студентами, є наслідком уривчастого і дуже неповного трактування української історії протягом курсу, що звичайно має справу з «історією Росії». Українська історія при цьому лише поверхово заторкується тоді, коли вона може мати якийсь стосунок до

²⁵ *Reshetar J.S.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 338–339.

²⁶ *Armstrong J.A.* Ukrainian studies in the West: Problems and prospects. — P. 341.

²⁷ *Решетар Дж.* Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США // Сучасність. — 1983. — № 3. — С. 62–77.

²⁸ Там само. — С. 64.

²⁹ Там само. — С. 62–77.

російських подій»³⁰. Попри те, що автор висловлюється гостро та категорично, ми з ним мусимо погодитися: ситуація ним описана й справді була досить типовою для американського академічного середовища.

Інший сплеск зацікавлення розвитком українознавства на Заході спостерегаємо у першій половині 1990-х рр. Це було пов'язано з тогочасними суспільно-політичними та науково-методологічними змінами. Зникнення із політичної карти СРСР та виникнення на його місці низки незалежних держав спровокували кризу радянології, що завжди була тісно зав'язана на кон'юнктурних політичних оцінках радянських реалій. За відсутності СРСР більше не було потреби у радянознавстві як політологічній дисципліні, що змусило деяких науковців оголосити про її «смерть». Поміркованіші дослідники опинилися в умовах кардинальної необхідності переосмислення накопиченого досвіду, методології і визначення перспектив подальшого розвитку. Таке становище спровокувало появу численних дискусій у пресі та наукових виданнях щодо стану русистики, славистики, радянології, а також національних студій. Не оминули ці тенденції й спільноту англомовних українознавців, яких у цей період найбільш цікавили перспективи власної дисципліни.

Одним з перших на віяння часу відреагував канадський історик Орест Субтельний своєю відомою статтею «Сучасний стан української історіографії» (1993)³¹. За два роки в журналі «*Slavic Review*» відбувся цілий форум, присвячений проблемі українознавчих студій, який відкривався не менш знаменитою статтею Марка фон Гагена «Чи Україна має історію?»³². Окрім нього участь в обговоренні взяли Г. Грабович, Я. Ісасвич, А. Капелер, С. Плохій та Ю. Сльозкін³³.

Загалом, північноамериканська історіографія найцінніша для нас тими дослідженнями, котрі характеризують загальний стан радянології та українознавства, що сприяє формуванню чітких уявлень про той суспільно-політичний, науково-методологічний контекст, у якому відбувалося вивчення історії радянської України.

На окрему увагу у нашому історіографічному огляді заслуговує радянська історіографія, до якої ми зараховуємо й українські радянські дослідження. Серед тогочасних авторів можна згадати наступних: А. Айзенштадт, А. Гребенюк, Л. Громова, Ф. Гумеров, Я. Давидович, Н. Демочкін, Ю. Ігрицький, Г. Іоффе, Н. Каніщева, Ю. Малов, Б. Марушкін, А. Мерцалов, В. Молібошко, В. Орлов,

³⁰ Там само. — С. 72.

³¹ *Subtelny O.* The current state of Ukrainian historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. — 1993. — Vol. 18, nos. 1–2. — P. 34–54.

³² *Hagen von M.* Does Ukraine have a history? // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 658–673.

³³ *Grabowicz G.* Ukrainian studies: Framing the contexts // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, no. 3. — P. 674–690; *Kappeler A.* Ukrainian history from a German perspective // *Ibid.* — P. 691–701; *Isaevych Ia.* Ukrainian Studies — exceptional or merely exemplary? // *Ibid.* — P. 702–708; *Plokhly S.* The history of a «non-historical» nation: Notes on the nature and current problems of Ukrainian historiography // *Ibid.* — P. 709–716; *Slezkine Yu.* Can we have our nation state and eat it too? // *Ibid.* — P. 717–719.

Т. Орлова, І. Осіпов, В. Пшенічнов, В. Рикалов, Н. Романовський, В. Савельєв, В. Сагамонов, В. Салов, Л. Скаковський, А. Скворцова, А. Степанов, Е. Урібес, М. Фарушкін, В. Чернік, Е. Черняк, В. Шевченко, А. Шестопад, Н. Щербань, І. Юдін, І. Янушевський та ін.

Вивчення радянськими істориками англomовних радянознавчих та українознавчих студій відбувалося у специфічному суспільно-політичному контексті ідеологічного протистояння двох суперсистем — Радянського Союзу та Сполучених Штатів, що надавало цій проблемі не стільки наукового, скільки ідеологічно-політичного звучання. На нашу думку, радянськими істориками була вироблена особлива композиційно-стилістична схема писання про дослідження північноамериканських істориків. Згідно наших висновків основними її складниками були:

1) теза про ненауковість і претензійність досліджень про Радянський Союз, їх безпосередній зв'язок з антирадянською пропагандою;

2) викривальний стиль, коли щодо західних досліджень та дослідників вживалися такі постійні означення, як «фальсифікація», «викривлення» («искажение»), «міфи», «перекручення» («извращение»), а неодмінним елементом заголовку були слова «критика», «критичний аналіз», «викриття»;

3) обов'язкова присутність витягів, цитат, переказів із творів класиків марксизму-ленінізму, актуального на той час партійного з'їзду і, що важливо, історичних документів і наукових досліджень радянських істориків про СРСР. Усі вони свідчили про реальну, неспотворену картину радянського минулого, якій протиставлявся фіктивний зміст зарубіжних досліджень. Доволі часто опис радянського бачення займав за обсягом більшу частину тексту, який загалом начебто мав на меті аналіз лише західних досліджень*;

4) особлива система виносok, для якої були характерними неточні, бібліографічно неповні посилання на праці північноамериканських дослідників, а подеколи й повна їх відсутність. Унаслідок цього підсвідомо формувалося враження про непотрібність таких знань для пересічного радянського історика, адже зміст тих досліджень не відповідав істині;

5) загальний висновок про функціонально непридатний для подальшого наукового використання характер праць західних радянознавців.

Будь-яка конкретна історіографічна розвідка — чи то рецензія, чи наукова стаття, чи монографія — наслідувала цей вироблений канон. Таким чином у концептуальному плані, за деякими винятками, радянські дослідження легко передбачити, а їх висновки наперед відомі. Проте для нас цінними є не загальні оцінки радянських істориків, а фактографічний компонент їхніх праць. Адже за довгий період прискіпливого аналізу радянською історіографією було накопичено досить значний фактичний матеріал щодо західного радянознавства та українознавства — дані щодо інфраструктури цих студій (фінансування, наукові

* Подібну композиційну схему тексту можемо подеколи спостерігати і в сучасних українських історіографічних працях, присвячених аналізу західних досліджень. Очевидно, що це радянський пережиток, і ці дослідники несвідомо копіюють канон радянського історіописання.

центри, періодичні органи, динаміка і тематика захищених дисертацій), бібліографічні описи, біографічні довідки західних фахівців із СРСР, тематика їхніх досліджень і джерельна база, зміст окремих теорій і концепцій³⁴ тощо.

Наприклад, внесок у розробку проблеми соціальної стратифікації радянського суспільства у зарубіжній історіографії зробили Є.Я. Віттенберг, Я.О. Давидовіч, Ю.І. Ігрицький, Б.Н. Ноткін, З.С. Чертіна³⁵. Робітничий клас і процес індустріалізації у СРСР як предмет англо-американської історіографії вивчали В.К. Багдасаров, Ю.І. Курьянов, І.Я. Крайнева, І.В. Поткіна, П.В. Проніна³⁶; селянство — А.Л. Айзенштадт, А.А. Барсов³⁷. Аналіз праць зарубіжних істориків

³⁴ Американские советологи: Справочник / [Сост. Я.А. Блинкин, отв. ред. Ю.И. Игрицкий]. — М.: АН СССР, ИНИОН, 1990. — 170 с.; *Иоффе Г.З., Игрицкий Ю.И.* Об источниковей базе современной советологии (искажение трудов В.И. Ленина в буржуазной историографии Октября) // Источниковедение истории Великого Октября: Сб. ст. / [Ред. кол.: Г.А. Трукан (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1977. — С. 256–274; *Краснов И.М.* Изучение истории СССР в США: некоторые цифры и факты // История СССР. — 1964. — № 6. — С. 166–183 и др.

³⁵ *Виттенберг Е.Я.* Проблемы социальных перемещений в СССР в новейшей буржуазной историографии // История СССР. — 1971. — № 5. — С. 174–194; *Виттенберг Е.Я.* Проблемы развития социально-классовой структуры СССР в новейшей буржуазной историографии // История СССР. — 1974. — № 2. — С. 176–191; *Виттенберг Е.Я.* Социальная структура советского рабочего класса в освещении новейшей буржуазной историографии // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 194–210; *Давидович Я.А.* Основные проблемы социальной структуры советского общества периода развитого социализма в англо-американской историографии (критический анализ): Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.02. — М., 1980. — 26 с.; *Игрицкий Ю.И.* Проблемы социально-политического развития советского общества и буржуазные фальсификаторы // Вопросы истории КПСС. — 1976. — № 6. — С. 81–92; *Ноткин Б.И.* Советская интеллигенция в освещении современной буржуазной англо-американской историографии // История СССР. — 1972. — № 3. — С. 153–168; *Ноткин Б.И.* Новые работы по истории советского рабочего класса в англо-американской историографии // История СССР. — 1975. — № 1. — С. 213–224; *Ноткин Б.И.* Социальная структура советского общества и мифы буржуазной историографии. — М.: Знание, 1976. — 64 с.; *Чертина З.С.* Буржуазные историки о новой исторической общности — советский народ // История СССР. — 1982. — № 6. — С. 191–202.

³⁶ *Багдасаров В.К.* Критика современной буржуазной историографии истории социалистической индустриализации СССР: Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.07, 07.00.02. — М., 1978. — 29 с.; *Курьянов Ю.И., Крайнева И.Я., Пронина П.В.* Иностранная литература по истории пролетариата России // История СССР. — 1965. — № 2. — С. 180–193; *Поткина И.В.* Критический анализ освещения индустриального развития России в современной англо-американской историографии: Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.00, 07.00.09. — М., 1983. — 22 с.

³⁷ *Айзенштадт А.Л.* Социально-экономическое развитие современной советской деревни в освещении буржуазной историографии // История СССР. — 1984. — № 3. — С. 181–194; *Барсов А.А.* Против извращения истории советского крестьянства буржуазной историографией // История СССР. — 1962. — № 2. — С. 189–210.

щодо розвитку науки та наукових досліджень у СРСР здійснив Є.А. Беляєв³⁸. Особливу увагу дослідників привертало проблеми національних стосунків крізь призму радянознавчих студій, оскільки існування національних протиріч, про яке стверджували західні фахівці, негативно впливало на імідж Радянського Союзу на міжнародній арені³⁹.

Спостерігалася у радянській історіографії і фахова спеціалізація на окремих аспектах західних досліджень. Якщо для наукових розробок, що проводилися у Москві чи Ленінграді, характерним було зосередження на радянознавчих студіях загалом, то для місцевих істориків, у нашому випадку — київських, прерогативним залишалося вивчення їхньої власної української історії у західних публікаціях, що подавалося під кутом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Окрім тематичної спеціалізації в українській радянській історіографії також спостерігаємо гіпертрофовано критичне ставлення до нерадянських досліджень і систему посилянь ще нижчої якості, ніж загалом. Важливою рисою праць українських радянських істориків, що мала довготривалі наслідки, була відсутність у методологічному плані розрізнення між українською діаспорною історіографією та українознавством як складником власне північноамериканської історіографії, адже, на думку радянських істориків, це було менш важливо, порівняно з їх спільною ідейною антикомуністичною основою. Через цю методологічну помилку українська радянська історіографія давала досить спотворене, викривлене уявлення про західні українознавчі студії.

Українська радянська історіографія також багата на фактичний матеріал, проте аналіз деяких теоретичних і концептуальних основ українознавчих досліджень здійснено на значно нижчому рівні, ніж у московських працях, тому висновки менше цінні та придатні для використання у сучасній історіографії.

У межах республіки дослідження «буржуазно-націоналістичних перекурчень» історії українського народу очолював відділ зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, що було цілком природно для тогочасної ідеологічно-політичної ситуації. Доступ до матеріалів спецфондів, у яких зберігалася інформація щодо діяльності зарубіжних культурних і наукових осередків, мали лише обрані, перевірені працівники, що становили меншість, своєрідну еліту навіть на рівні інституту. Саме під грифом Інституту історії або за авторства його співробітників вийшло більшість досліджень з історії зарубіжної історіографії. Серед них відзначимо загальні огляди американської історіографії і зарубіжного українознавства (М.М. Варварцев, О.Д. Война, Р.Г. Симоненко,

³⁸ Беляев Е.А. Развитие науки и организация научных исследований в СССР в современной зарубежной историографии // История СССР. — 1974. — № 3. — С. 196–206.

³⁹ Дороговцев М.Ф. Национальные отношения в СССР в освещении американских и западногерманских советологов // Буржуазная советология и пропаганда (Теория, стереотипы, установки) / [Отв. ред. М.Ф. Дороговцев]. — М.: АН СССР, Ин-т социологических исследований, Советская социологическая ассоциация, 1987. — С. 35–67.

І.С. Хміль, А.М. Шлепаков⁴⁰) та характеристику вивчення окремих проблем — відбудови повоєнної промисловості, соціальної стратифікації, української культури — в англо-американській історіографії (С.К. Асатуров, О.В. Гарань, О.В. Картунов, В.М. Ткаченко⁴¹).

Багато цікавих матеріалів щодо проблематики досліджень зарубіжного українознавства друкувалося на сторінках провідного наукового часопису істориків у республіці «Українського історичного журналу». Радянські науковці передусім звертали увагу на критику таких тем у буржуазній історіографії, як національна політика КПРС в Україні (Н.С. Гурладі, Л.П. Нагорна⁴²), радянський спосіб життя (В.Г. Королько⁴³), становище релігії та її уніатсько-клерикальна фальсифікація (О.Л. Вовк, О.І. Уткін⁴⁴), а також різноманітні «викриття» діяльності

⁴⁰ *Варварцев М.М.* Геополітичні схеми в буржуазних фальсифікаціях історії України // Укр. іст. журн. — 1980. — № 2. — С. 81–91; *Варварцев Н.Н.* Буржуазное «украиноведение» на службе империалистической политики и пропаганды (1945–1980): Автореферат дис. ... д.и.н. 07.00.03. — К., 1981. — 50 с.; *Война О.Д.* Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 137–142; *Правда истории против фальсификаторов (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины): Сб. науч. трудов / [Отв. ред. И.С. Хмель]. — К.: Наукова думка, 1982. — 253 с.; Симоненко Р.Г.* Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України. — К.: Т-ство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1960. — 40 с.; *Шлепаков А.М.* Англо-американська буржуазна історіографія про возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі // Укр. іст. журн. — 1957. — № 2. — С. 118–122; *Шлепаков А.М.* Сучасна американська історіографія: дещо про напрями, методи, джерельну базу // Укр. іст. журн. — 1965. — № 6. — С. 148–151.

⁴¹ *Гарань О.В.* Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х у висвітленні зарубіжною історіографією // Укр. іст. журн. — 1989. — № 4. — С. 54–63; *Картунов О.В., Шульга І.В.* Проти буржуазних фальсифікацій союзу робітничого класу та селянства // Укр. іст. журн. — 1972. — № 8. — С. 129–135; *Ткаченко В.М., Асатуров С.К.* Інтернаціоналізація радянської культури і неспроможність «радянознавців» // Укр. іст. журн. — 1984. — № 3. — С. 75–84.

⁴² *Гурладі Н.С.* Про деякі тенденції буржуазної фальсифікації національної політики КПРС на Україні // Укр. іст. журн. — 1966. — № 8. — С. 81–88; *Нагорна Л.П.* Теоретичні основи Радянської федерації та її буржуазні «критики» // Укр. іст. журн. — 1972. — № 7. — С. 24–34; *Нагорна Л.П.* Досвід розв'язання національного питання в СРСР і викриття спроб буржуазної пропаганди підірвати дружбу радянських народів // Укр. іст. журн. — 1985. — № 4. — С. 117–126.

⁴³ *Королько В.Г.* Неспроможність буржуазних фальсифікацій радянського способу життя // Укр. іст. журн. — 1979. — № 5. — С. 26–34.

⁴⁴ *Вовк О.Л.* Неспроможність фальсифікацій Львівського собору уніатської церкви // Укр. іст. журн. — 1982. — № 10. — С. 117–129; *Вовк О.Л.* Уніатська клерикальна реакція — знаряддя антикомунізму // Укр. іст. журн. — 1985. — № 1. — С. 52–63; *Уткін О.І.* Республіканський симпозиум на тему «Антикомуністична суть уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії українського народу» [м. Київ, 1982 р.] // Укр. іст. журн. — 1983. — № 2. — С. 155.

«українських буржуазних націоналістів» (М.Є. Горелов, Є.Є. Камінський, С.Я. Кечмар, В.В. Ковальов, В.С. Савченко⁴⁵).

Загалом, у майбутніх дослідженнях радянської історіографії цікаво було би прослідкувати ті паралелі та подібності, які існували між нею та її американським візаві у творенні образу свого супротивника. Видається, що попри різні політичні та соціокультурні контексти, механізми іншування та образи «чужого» в історичних нараціях були би дуже схожими.

Урешті, важливого значення набуває засвоєння висновків сучасної української та російської історичної науки щодо розвитку слов'янознавчих, радянсько-знавчих та українознавчих досліджень.

Сучасна українська та російська історіографії у вивченні нещодавньої історії радянського Союзу переживають структурно-організаційну та методологічну революцію. Одним із суттєвих етапів цього процесу є кардинальне переосмислення досвіду вивчення радянських реалій зарубіжними колегами — колишніми ідеологічними противниками — північноамериканськими радянологами, русистами, українознавцями. Як ми вже відзначали, у радянській історіографії праці зарубіжних істориків і політологів розглядалися переважно лише в одному аспекті — критики буржуазної історіографії і викриття занепадницьких тенденцій західної гуманітарної науки.

З кінця 1980-х рр. під впливом процесів перебудови та гласності у радянській історіографії почалася переоцінка внеску зарубіжної історіографії у розв'язання проблем історії СРСР. З боку радянських учених усе частіше лунали голоси на захист окремих положень західної гуманітаристики, визнавалося навіть перевершення здобутків радянської історіографії зарубіжними спеціалістами у деяких царинах, напрямках, методології. Саме у цей час виник заклик до діалогової форми взаємостосунків радянської та зарубіжної історіографій⁴⁶.

В українській радянській історіографії одним з перших ідею діалогу висловив О. Гарань. У своїй статті «Про зарубіжне українознавство без упереджень» (1989) він закликав своїх колег відмовитися від критичного мислення та вишукування найдрібніших огріхів у працях зарубіжних колег, натомість радив повчитися новим методологічним підходам, освоїти теми української історії мало розроблені в радянській історіографії, розширити джерельну базу⁴⁷.

Заклики провідних радянських учених знайшли вдячну аудиторію, навіть більше того, у кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. радянська, потім російська та українська історіографії захопилися іншою крайністю: замість нещадної

⁴⁵ Горелов М.Є., Камінський Є.Є., Ковальов В.В. Поглиблення кризи емігрантських організацій українського буржуазного націоналізму // Укр. іст. журн. — 1981. — № 8. — С. 29–38; Кечмар С.Я. Питання історії України в Британській Енциклопедії // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 146–148; Савченко В.С. Українські буржуазні націоналісти на службі американського імперіалізму (По сторінках «Ukrainian Quarterly» за 1956–1957 рр.) // Укр. іст. журн. — 1957. — № 3. — С. 138–146.

⁴⁶ Согрин В.В. Диалог с зарубежной историографией // Общественные науки. — 1989. — № 2. — С. 138–150.

⁴⁷ Гарань А.В. О зарубежном украиноведении без предубеждений // Философская и социологическая мысль. — 1989. — № 10. — С. 81–84.

критики історики навернулися до апологетики й схилення перед західними теоріями і концепціями без відповідного їх переосмислення.

Однак цей своєрідний перехідний етап був не таким уже й довгим, і у кінці 1990-х — на початку 2000-х рр. ми маємо всі підстави стверджувати про початок об'єктивного й послідовного вивчення російськими, українськими, деякими білоруськими науковцями північноамериканської історіографії історії СРСР.

На сучасному етапі з цієї теми російськими вченими захищено кілька кандидатських і докторських дисертацій, наприклад, А. Некрасова, Є. Лаптевої, А. Сальнікової, В. Кузнєцова, Є. Кодіна, Є. Золіної тощо. Написано значну кількість монографій і наукових статей, зокрема, В.В. Антонова, М.М. Болховітінова, Є.В. Лаптевой, М.А. Мамонтова, Є. Петрова, О. Семенова⁴⁸.

У відзначених нами працях можна виокремити певні спільні риси та тенденції. Безумовної перевагою сучасних історіографічних досліджень радянології є залучення не лише історичних праць учених, а й ширшого кола архівних, мемуарних джерел, матеріалів різноманітних періодичних видань тощо. Нові принципи організації наукових досліджень на сучасному етапі орієнтують дослідника на постійний пошук науково-дослідницьких грантів та дотацій. Окрім наукової конкуренції це ще й сприяє частішим поїздкам за кордон із дослідницькою метою. Такі принципи наукового життя поступово стають нормою, відповідно змінюються й стандарти та вимоги до праць історіографічного типу. З появою можливостей закордонних досліджень для якісної історіографічної праці показовим є залучення зарубіжних джерельних матеріалів. Одним із найяскравіших прикладів цієї тенденції і є вивчення північноамериканської радянології, яке потребує зараз ґрунтовного знання базових американських джерел.

Наступної рисою сучасної історіографії є експліцитна заявка авторів про об'єктивність. Для праць про радянологію подібне зауваження свідчить радше про чітке розуміння авторами усіх труднощів дослідження цього предмету через велику кількість різних ідеологічних нашарувань як з боку радянської, так й американської історіографій щодо феномену радянології. Автори сучасних праць таким чином роблять спробу відокремити свої дослідження від будь-якої політичної кон'юнктури та заангажованості та оцінити досліджувані історіографічні явища помірковано.

Праці еволюціонують і тематично. Історики, освоївши проблемну історіографію, тобто дослідження радянологією певних проблем чи періодів радянської історії, переорієнтовуються на вивчення загальніших тем. У центрі уваги опиняються загальні етапи та риси розвитку радянології, її наукові течії та

⁴⁸ *Болховитинов Н.Н.* Русские ученые-эмигранты (Г.В. Вернадский, М.М. Карпович, М.Т. Флоринский) и становление русистики в США. — М.: РОССПЭН, 2005. — 142 с.; *Мамонтов М.А., Антонов В.В.* История СССР: Материалы для библиографии иностранной библиографии (1699–1991 гг.). — СПб: Российская национальная библиотека, 1997. — 392 с.; *Лаптева Е.В.* Некоторые характерные тенденции в развитии американского россиеведения 1990-х годов // Отечественная история. — 2004. — № 2. — С. 159–169; *Семенов А.* Чем был Советский Союз и что означает его распад: дискуссии западных историков // Неприкосновенный запас. — 2001/2002. — № 6. — С. 26–32.

напрями, еволюція основних пояснювальних концепцій радянського суспільства, тип ученого-радянолога, особливості організації радянології і її взаємостосунки з державою, продукт радянознавчих досліджень як результат соціального замовлення американського суспільства періоду «холодної війни» тощо.

Дослідники американської історіографії пропонують свої варіанти періодизації радянознавчих досліджень. Зокрема, А. Некрасов виокремлює наступні етапи її розвитку: перший — початок становлення слов'янознавчих досліджень загалом у США у кінці XIX — на початку XX ст.; другий — діяльність радянологів-аматорів у 1920–1930-х рр.; третій — розвиток радянології як історіографічного напрямку в 1940–1960-х рр.; четвертий — 1970–1990-ті рр., коли відбувалося формування ревізійністської школи на противагу тоталітарним теоріям, якими керувалися радянологи попереднього періоду; п'ятий — друга половина 1990-х — загальна і системна криза радянології⁴⁹.

Є. Лаптева, досліджуючи розвиток американської русистики у 1970–2000-х рр., згодна із виділенням 1970-х рр. як переломного етапу, під час якого відбулася зміна теоретичних засад радянологічних студій від тоталітаризму до ревізійнізму. Однак дослідниця по-іншому потрактовує період 1990-х рр. На її думку, у цей час радянологія як наука, що вивчає Радянський Союз, припинила своє існування. Проте причиною цього стало не виродження самої царини, а зміна (зникнення) предмету її дослідження. Дисципліна не могла залишатися незмінною, проте вона не розчинилася остаточно, а еволюціонувала у нові історіографічні напрями, передусім за рахунок зміни своєї методології. Найбільший вплив на неї у цей час справили міждисциплінарні практики і культурологічні концепції⁵⁰.

Загалом історіографічну ситуацію відносно вивчення американської повоєнної радянології у сучасній російській історичній науці можна лише вітати. Дослідники залишаються осторонь ідеологічних баталій і, застосовуючи широке коло джерел, роблять спроби об'єктивно, на сучасній методологічній основі переосмислити радянологію як унікальне історіографічне явище для західної науки, коли, мабуть, найчіткіше виразилася залежність та підпорядкованість західного історіописання політичній ситуації і громадській думці.

Дещо інші умови склалися у сучасній українській історіографії. Ми вважаємо, що дослідження американської радянології другої половини XX — початку XXI ст. усе ще не утвердило своїх позицій серед наукових інтересів українських історіографів. Праць загального типу значно менше, а ті наукові дослідження, які час від часу таки з'являються в Україні, акцентують увагу не на загальній радянологічній проблематиці у північноамериканській історіографії, а тяжіють до регіональних аспектів, зокрема до української проблематики. Звичайно ж, інтерес до історії України зрозумілий і виправданий, однак її ізольоване вивчення без звернення до загального контексту загрожує викрив-

⁴⁹ Некрасов А.А. Становление и этапы развития англо-американской советологии: Автореферат дис. ... к.и.н., Ярославль, 2001. — С. 17–24.

⁵⁰ Лаптева Е.В. Американское русиеведение 1970–2000-х гг.: характерные черты социокультурных исследований: Автореферат дис... д.и.н., Тюмень, 2005. — С. 5–6.

леним сприйняттям радянології загалом як історіографічного явища, так і неадекватним розумінням місця історії України у цьому історіографічному процесі.

Серед українських дослідників, які у тій чи іншій мірі порушували проблематику українських студій у західній історіографії, слід згадати О. Мавріна, Г. Первого, В. Петровського, Я. Потапенка, Я. Примаченко, Р. Сироту, О.В. Яся та ін.⁵¹

Значного розвитку в сучасній українській історіографії набуло вивчення проблем української діаспорної історичної науки. Наприклад, сюди відносяться дослідження А. Атаманенко та О. Яся⁵². У 1994 р. вийшов номер «Українського історика», присвячений осмисленню та підведенню підсумків діяльності «Українського історичного товариства», очолюваного Л. Винаром, за час його існування. До цього активно долучилися українські вчені, наукові розвідки яких були опубліковані в цьому ж номері. Наприклад, тематику повоєнної історії радянської України на сторінках «Українського історика» охарактеризувала, хоча й дуже побіжно, Т. Маднебура, публікації щодо ОУН–УПА коротко узагальнили О. Вовк, В. Косик, загальну оцінку внеску «Українського історика» до національної історіографії дав Я. Калакура⁵³.

⁵¹ *Маврін О.О.* Англomовна історіографія про розвиток політичної думки в Україні у середині — другій половині XIX ст.: Дисертація ... к.і.н. 07.00.03. — К., 1994. — 214 с.; *Первий Г.Л.* Англо-американська советологічна історіографія політичних процесів в Радянському Союзі (60–90-ті рр.): Дисертація ... к.і.н. 07.00.06. — Донецьк, 1997. — 194 с.; *Петровський В.В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). — Харків: Майдан, 2003. — 492 с.; *Потапенко Я.О.* Зарубіжна історіографія українського націонал-комунізму: Автореферат дис. ... к.і.н. 07.00.06. — К., 2000. — 20 с.; *Сирота Р.Б.* Сучасна британська історіографія нової і новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи (організація і методологія): Дисертація ... к.і.н., Львів, 1998; *Ясь О.В.* Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Дисертація ... к.і.н. 07.00.06. — К., 2000. — 296 с.; *Примаченко Я.Л.* Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 182 с.

⁵² *Атаманенко А.* Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. — Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 255–283; *Ясь О.В.* Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В.А. Смолія: У 2 ч. — Ч. 2: Історіографія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000; *Ясь О.В.* Між традиціями і модерном: методологічні проблеми української зарубіжної історіографії у світлі наукових дискусій (кінець 50-х — початок 60-х років XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів: У 2 ч. — Число 6 (7), Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001; *Ясь О.В.* Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 333–357.

⁵³ *Маднебура Т.* «Український історик» і повоєнна історія Радянської України на його сторінках // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 77–81; *Вовк О.* Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Там само. —

Більшість праць щодо української діаспорної історіографії можуть стати в нагоді, адже у них проаналізовано теоретичні та концептуальні основи цієї історіографії, її організаційну та інфраструктурну базу, зібрано біобібліографічні матеріали тощо. При цьому слід враховувати, що частину дослідників, яких традиційно відносять до української діаспорної історіографії, ми у своїх дослідженнях включаємо й до північноамериканської (англомовної) історичної науки. В українській історіографії накопичено достатньо фактичного матеріалу про цю групу вчених.

На нашу думку, динаміку змін в уявленнях українських істориків щодо української діаспорної науки найкраще ілюструє схема, запропонована О. Ясем:

1) «буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії» (за тоталітарних часів);

2) щойно відкритий і цікавий суб'єкт діалогу, носій альтернативних ідей (1980-ті — початок 1990-х рр.);

3) носії інтелектуального статусу «нового прочитання» української історії, що асоціювався з підцензурною та забороненою спадщиною (1990-ті рр.);

4) контрагент радянської історичної науки у біполярній системі координат холодної війни, історичний супротивник радянської історіографії, носій партійної та націоналістичної ідеології, окрім англомовної генерації (злам ХХ — ХХІ ст.).

З короткого аналізу вищезгаданих праць можемо зробити висновок, що сучасна українська історіографія радянськомовних та україномовних досліджень знаходиться лише на етапі свого становлення. Кількісно тут переважають дослідження проблемної історіографії. Судячи з динаміки написання таких праць, цей процес дещо затягнувся у часі. Відсутність одного чи кількох провідних фахівців із північноамериканської радянології у сучасній українській історіографії значно утруднює вирішення організаційних і теоретичних питань, як наслідок — відсутня школа вивчення радянології, а окремі праці з цієї тематики мають радше принагідний, ніж систематичний і концептуально виражений характер.

Насамкінець, кілька слів про сучасну білоруську історіографію питання, котра представлена передусім працями В. Меньковського та його учениці М. Шабасової⁵⁴. Дослідник у своїх монографіях на високому фаховому рівні дав загальну характеристику розвитку повоєнної радянології у США, уточнив

С. 90–95; *Косик В.* «Український історик» про ОУН і УПА // Там само. — С. 82–89; *Калакура Я.* Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи // Там само. — С. 11–14.

⁵⁴ *Меньковский В.И.* История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. — Минск: Белорусский государственный университет, 2007. — 359 с.; *Меньковский В.И., Шабасова М.А.* Современная историческая украинистика в США и Канаде // Российские и славянские исследования: науч. сб. — Вып. 4. — Минск: Белорусский государственный университет, 2009. — С. 415–419; *Меньковский В.И., Шабасова М.А.* Англо-американские исследования посткоммунистической России // Российские и славянские исследования: научн. сборник. — Вып. 6. — Минск: Белорусский государственный университет, 2011. — С. 207–212.

періодизацію радянознавчих студій, подав найновіші відомості щодо інституційної бази, визначив основні методологічні зміни на сучасному етапі. Особливо цінними є розвідки автора щодо сталінського періоду в північноамериканській історіографії.

Проведений огляд історіографічних досліджень дозволяє зробити висновок, що тема історії України в англійській історичній науці не стала предметом спеціального вивчення. Втім, у північноамериканській, радянській, сучасній українській, російській, білоруській історіографіях накопичений значний досвід наукового осмислення західного слов'язознавства, радянології, українознавства, що створює науково-концептуальні передумови для глибокої та спеціалізованої проблемно-історіографічної праці.

СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ, СОВЕТОЛОГИЯ И УКРАИНОВЕДЕНИЕ В СЕВЕРНОЙ АМЕРИКЕ: САМОРЕФЛЕКСИИ И ОЦЕНКИ ИЗВНЕ (вторая половина XX века)

Лаас Наталия (кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX века Института истории Украины Национальной академии наук Украины, natalia.laas@gmail.com)

В статье приведен обзор истории изучения развития славяноведения, советологии и украиноведения в США и Канаде. Автор сделала попытку проанализировать наиболее примечательные дискуссии о развитии этих дисциплин, которые происходили среди американских и канадских исследователей, а также разнообразные оценки, которые выражались извне от североамериканской историографии, прежде всего советскими, современными украинскими и российскими историками.

Ключевые слова: советология, славяноведение, украиноведение, североамериканская историография.

SLAVIC, SOVIET, AND UKRAINIAN STUDIES IN NORTH AMERICA: SELF-REFLECTIONS AND ASSESSMENTS FROM THE OUTSIDE (in the second half of the 20th century)

Laas Nataliia (Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, natalia.laas@gmail.com)

In the article, the history of examining the development of Slavic, Soviet, and Ukrainian studies in the US and Canada is outlined. The author tried to analyze the most significant discussions on the state of these disciplines among the US and Canadian researchers, as well as the varied assessments expressed from the outside of the two countries, in particular, by Soviet, and today's Ukrainian and Russian historians.

Keywords: Soviet studies, Slavic studies, Ukrainian studies, the North American historiography.

УДК 930.1(477) «1991/2004»

Олена Марченко*

ПРОБЛЕМА СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В 1991 РОЦІ: НАРИСИ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ 1990-х рр.

У статті розглядається загальний стан справ історіографії суспільно-політичних подій в Україні протягом 1991 року. Автор підкреслює головні теми історичних наукових надбань і пробує визначити і пояснити їх специфічні характеристики.

Ключові слова: Суверенізація, історіографія, соціальне і політичне життя, Україна.

Проголошення суверенітету, а відтак державної незалежності України належить до ключових проблем зарубіжної історіографії новітньої історії України. Більша (принаймні співставна) увага приділялась лише подіям 2004 року. Витокам незалежності та подіям 1991 року приділена чи не найбільша увага сучасних дослідників суспільно-політичного життя в Україні від розпаду Радянського Союзу і до сьогодні. Тож справедливим видається твердження, що вивчення перипетій політичного життя упродовж 1991 року, здобуття незалежності та інституалізація України як суверенної незалежної демократичної правової держави є вихідним пунктом будь-яких подальших студій суспільно-політичного життя в незалежній Україні як для істориків, так і для інших суспільствознавців.

Окремі моменти процесу розгортання суспільно-політичних трансформацій в Україні наприкінці перебудови, її шлях до незалежності крізь призму загальносоюзних подій знайшли висвітлення в узагальнюючих працях західних дослідників. Характерною рисою праць закордонних фахівців є те, що, віддаючи належне Росії та республікам Прибалтики у ході трансформаційних процесів в СРСР, вони, як правило, осібню характеризують місце і роль в них України. Так, американець Г. Харт, оцінюючи розклад сил, який склався у 1990 р. на союзній політичній арені, акцентував, що «майже всі погоджуються з тим, що сили перебудови і демократії займають міцні позиції переважно в містах — Москві, Ленінграді, Києві..., але не в країні в цілому»¹.

Італієць Д. Боффа, характеризуючи специфіку та особливості української опозиції, підкреслює, що « якщо в Білорусії націоналізм зовсім чи майже не

* Марченко Олена — аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, moduslava@ukr.net.

¹ Харт Г. Россия потрясает мир. Вторая русская революция и ее воздействие на Запад. — М., 1992. — С. 164.

виявлявся, то він, навпаки, набув широкого поширення в Україні, де глибше вкорінилися його традиції»². Очевидно, саме порівняно високий ступінь політичної активності та національної свідомості українського народу дали підставу французькому досліднику Н. Верту оцінювати позицію України у ході процесу реформування СРСР, як «найнепоступливішу» у своїх вимогах серед союзних республік, яка поступалась у цьому амплу лише Росії³.

Англійський історик Д. Хоскінг, аналізуючи перебіг політичних подій доби перебудови в СРСР, наголошував на бажанні України стати незалежною і таким чином «ізолюватися від російської економічної розрухи». Про це, по-перше, свідчила Декларація про державний суверенітет, прийнята 16 липня 1990 р., яка, за оцінкою британського дослідника, «була найбільш радикальною із усіх подібних документів, прийнятих іншими союзними республіками», по-друге, різновекторна позиція України та Росії щодо статусу та майбутнього СНД. «Україна, — наголошує Д. Хоскінг, — розглядала його створення як дещо замасковане остаточне розлучення з СРСР, в той час як Росія схилилася до думки, що це оновлений та виправлений варіант того ж СРСР»⁴.

З початку 1991 р. розпочинається перехід до наукового осмислення суспільно-політичних трансформацій в Україні. Характерною для цього періоду роботою вважається студія А. Камінського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні». Автору вдалось органічно поєднати гостру публіцистичність та науковий аналіз. Це була одна з перших праць з проблеми національно-демократичного руху в кінці 1980-х рр., а також суверенізації. Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів (радіоповідомлення інформаційних агентств світу та архів Радіо «Свобода»). Автор висвітлив проблеми гласності, офіційної культурної політики, процесу зародження неформальних організацій та становлення НРУ, піднімало питання розвитку релігії, ходу та наслідків виборчих кампаній 1989 та 1990 рр. А. Камінському вдалось не просто зафіксувати хронологію наріжних суспільно-політичних подій в Україні доби перебудови, а зробити перші узагальнення, таким чином розставивши віхи для подальших студій.⁵

Схожою проблематикою займався М. Прокоп, у праці якого показано вплив національного руху на суспільно-політичне життя в УРСР, в тому числі, наприкінці 1980-х рр.⁶ Даючи свою оцінку «Декларації про державний суверенітет України», М. Прокоп пише: «Це імпозантний і, треба сказати, дуже зобов'язуючий документ, зокрема, коли усвідомити, що сьогодні Україна знаходиться під суцільним контролем імперії як одна з її провінцій». Він наголошує

² *Бюффа Д.* От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. — М., 1996. — С. 221.

³ *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991. — М., 1992. — С. 469.

⁴ *Хоскинз Д.* История Советского Союза. — Смоленск, 2000. — С. 470, 486.

⁵ *Камінський А.* На перехідному етапі: «гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні [Текст] / А. Камінський; Передм. М. Прокопа. — Мюнхен: [б. в.], 1990. — 622 с.

⁶ *Прокоп М.* Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп. — Нью-Йорк, 1993. — 324 с.

на тому, що попри своє непересічне значення Декларація про державний суверенітет має низку слабкостей. Наприклад, один із прорахунків, осблтво наголошений автором, — стосується громадянства. УРСР називається «суверенно національною державою», вона «самостійна у вирішенні будь-яких питань державного життя», але цій же «суверенній державі» накладається обов'язок гарантувати кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. До якої держави такий громадянин буде зобов'язаний своєю лояльністю і своїми обов'язками? Чиїм законам він буде підлягати і яка тоді вартість постанови про «верховенство законів Республіки», також там, де йдеться не тільки про одного громадянина України, але про цілі громадські, економічні чи інші структури? Якщо Україна справді суверенна держава, якщо «народ України є єдиним джерелом державної влади», то чому йому накладається у Декларації зобов'язання пов'язати себе «союзним договором» з іншими республіками? М. Прокоп наголошує, що деякі положення Декларації лише звучать доволі обіцяючи, не конкретизуючись⁷.

Критичний погляд на оцінку спрямованості політичної свідомості населення України, на роль неформальних організацій у досягненні незалежності України та розвитку українського суспільства характерний для О. Субтельного⁸. Вчений відзначав важливість ролі у національно-демократичних перетвореннях місцевої партійної еліти, частина представників якої змогла адаптуватися до нових вимог часу і стала активно відстоювати ідею проголошення суверенітету України з метою збереження власної політичної влади. Дослідник описав складний процес політичної боротьби за реалізацію українських національних інтересів, скептично ставлячись до ідеї про єдність українського суспільства у питанні ліквідації СРСР.

Зарубіжні автори, які були представниками діаспори, дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагнень. Причини цього — у пам'яті про збройну боротьбу УПА, плеканні національних традицій боротьби за незалежність, орієнтації на цінності західної демократії. Більшість лідерів альтернативних політичних організацій формувалася в умовах радянської дійсності і не були ознайомлені з філософськими та ідеологічними досягненнями західної демократії, не мали відповідної практики.

Виділяється спільна робота Тараса Кузьо та Ендрю Уїлсона «Україна: від перебудови до незалежності», що побачила світ у Канаді в 1994 р.⁹ Автори, намагаючись з'ясувати суть та зміст соціально-політичних змін в Україні на початку 90-х, спочатку піддають детальному аналізу основні параметри геополітичного становища, економіки, культури, релігійної ситуації українських земель. Показово, що Т. Кузьо та Е. Уїлсон значну увагу приділяють проблемі

⁷ Прокоп М. Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. — Нью-Йорк–Париж–Відень–Торонто–Львів, 1993. — С. 406.

⁸ Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. — 1994. — № 12. — С. 65–72.

⁹ Kuzio, Taras, Wilson, Andrew. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. — Edmonton; Toronto: Canadian in of Ukrainian studies press, 1994.

регіоналізму, вважаючи її однією з центральних для України. Т. Кузьо та Е. Уїлсон ретельно досліджують процес формування неформальних політичних об'єднань та консолідації їх активної, національно-орієнтованої частини в межах нового загальноукраїнського опозиційного об'єднання — НРУ та його подальшу еволюцію. Певну увагу вони приділяють дослідженню реакції КПУ на появу організованої опозиції. Автори монографії намагаються простежити основні етапи процесу становлення вітчизняної багатопартійності на початку 1990-х рр. Значна увага у роботі відводиться дослідженню основних тенденцій динаміки розвитку політичних сил в Україні, появи феномену суверен-комуністів, російсько-українським стосункам на фінішному відрізку перебудови. Врешті, наріжною у роботі є проблема 1991 року, причому аналітичність та намагання показати історичну ретроспективу багатьох процесів та явищ відноситься до беззаперечно сильних сторін спільної монографії британця та українця. Також сильними сторонами наукового дослідження Т. Кузьо та Е. Уїлсона є спроба ретроспективно розглянути суспільно-політичні процеси в Україні напередодні, під час та в перші місяці після здобуття незалежності, проаналізувати динаміку та еволюцію розвитку неформальних організацій; дати різнобічну характеристику етапу становлення та перших кроків НРУ. Разом з тим низка важливих сюжетів (еволюція державних структур, зміни місця і ролі КПУ в суспільстві, хід та обставини серпневого заколоту 1991 р. тощо) або ж взагалі не висвітлені, або розкриті побіжно. Крім того, у роботі Т. Кузьо та Е. Уїлсона, яка спирається на доволі широку джерельну базу опублікованих документів, практично не використані архівні джерела.

Британський історик Е. Вілсон при розгляді питання державотворення 90-х років зосереджує свою увагу на провідниках національної свідомості, а саме дисидентах та НРУ. Незалежність України 1991 року характеризує як наслідок збігу обставин¹⁰. Основними проблемами, які заважають нині державотворчому процесу, а коріння мають історичне, в тому числі і у подіях 1991 року, на думку дослідника, є етнічна, релігійна та питання мови, як чинника «національної самосвідомості».

Серпневий заколот 1991 р та остаточний розпад СРСР розглядали також і російські дослідники — С. Кургинян, С. Кордонський, Н. Беляєва, А. Ковлер, Т. Ворожейкіна, О. Віте. Російська історіографія сформулювала дві глобальні точки зору на здобуття незалежності Україною. Частина дослідників нейтрально оцінюють процес суверенізації та унезалежнення України. Так, Г. Поляк¹¹, А. Соколов, В. Тяжельникова¹² розглядають проголошення незалежності України як логічний наслідок глибокої кризи, що охопила СРСР з кінця 80-х років ХХ ст. Проголошення суверенітету та поява Акту про незалежність України, її

¹⁰ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. — К., 2004. — 552 с.

¹¹ Всемирная история / [Электронный ресурс] / Всемирная история: учебник для вузов / под ред. — Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. — М., 1997. — 496 с. — Режим доступу: <http://www.gumer.info>.

¹² Соколов А.К. Курс советской истории, 1941–1999 / [Электронный ресурс] / А.К. Соколов, В.С. Тяжельникова. — М., 1999. — 415 с. Режим доступу: <http://historybook.at.ua/news/2010-12-02-556>.

відмова від подальшого перебування в Союзі РСР значною мірою були зумовлені проімперськими діями московських лідерів, котрі відверто декларували претензії Росії на всі головні посади у Союзі, намагалися замінити старий центр так званим «оновленим». Інакшої точки зору дотримуються дослідники, які негативно оцінюють сам факт проголошення незалежності України. Наявність такого погляду на українську незалежність не є дивиною. Такі погляди при-таманні А. Широкаду, С. Чібір'яєву, Д. Коптіву¹³. Більшість з них стверджують, що у 1991–1992 рр. Україна чисто випадково перетворилася з адміністративної одиниці СРСР на незалежну державу. Загалом, російську історіографію подій української історії важко характеризувати. Адже історіописання у даному випадку стало заручником політичних, геополітичних, міжнародно-політичних цілей. Проблема радянського імперського минулого є вельми болючою для російського суспільства, тож появи українофобських праць не варто дивуватись.

Польські історики, на відміну від російських колег, створили ряд ґрунтовних праць, присвячених історії України і відновленню її незалежності, в яких позитивно характеризують відновлення державної незалежності України. Наявність не меншої кількості спірних та проблемних питань в україно-польських відносинах не стала на заваді «польській адвокатській практиці на захист України», образно кажучи. Маємо відзначити, що це помітно і у історіографії такого важливого питання як суверенізація України.

Серед прихильників Української незалежності слід виділити Т. Ольшанського, А. Хойновського, М. Вавронека, Е. Вішку, Ю. Дарського та ін. Для більшості польських істориків характерним є твердження, що проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р., стало визначальною подією в житті українського народу, логічним результатом його багатовікової боротьби за свою державність, і відкрило новий етап у світовій історії, оскільки ознаменувало собою остаточний крах Радянської імперії¹⁴.

Погляди польських колег близькі до сучасної української історіографії. Більшість польських істориків важливою передумовою відновлення української державності вважають прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Значна частина польських дослідників відзначає, що незалежність України є „вимогою епохи», результатом політичних змін, які відбулися в Східній Європі. М. Вавронек стверджує,

¹³ *Коптив Д.* Восстание меньшинств: Косово. Молдавия. Украина. Грузия. Курдистан. Сербия. Черногория / Д. Коптив. — М., — 2006. — 184 с.; *Ульянов Н.* Украинский сепаратизм / Н. Ульянов. — М., 2004. — 416 с.; *Широкопад А.* Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / Александр Широкопад. — М., 2007. — 429 с.

¹⁴ *Olszanski T.A.* Historia Ukrainy XX / Tadeusz Andrzej Olszanski. — Warszawa, 1994. — 352 s.; *Chojnowski A.* Ukraina — Historia panstw swiata w XX wieku / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski. — Warszawa, 1997. — 236 s.; *Darski J.* Ukraina Historia wspolczesnosc konflikty narodowe / Jozef Darski. — Warszawa, 1993. — 134 s.; *Wiszka E.* Systemy Polityczne Ukrainy / Emilian Wiszka. — Torun, 2007. — 190 s.; *Wawrzonek M.* Polsko-ukrainskie pojednanie: potrzeba ksztaltowania nowego stereotypu wzajemnych stosunkow / Michal Wawrzonek // Polska, Niemcy, Ukraina w Europie pod red. W. Bonusiaka. — Rzeszow, 2000. — S. 181–189.

що Україна повинна бути незалежною навіть і в інтересах Росії, адже це допоможе зберегти геополітичний баланс у Європі та світі¹⁵. Важливою складовою більшої частини праць польських істориків і політологів є також зазначення небезпек для України, які виникли після проголошення нею державної незалежності. В першу чергу мається на увазі тиск Російської Федерації щодо мовних, культурних, військово-політичних проблем¹⁶.

Аналізуючи відновлення державної незалежності України, польські історики не оминають позиції Польщі в українському питанні, її підтримки України. Яскравим прикладом цього, за словами В. Серчика, є той факт, що вже через тиждень після прийняття „Акту про державну незалежність України» польський Сейм ухвалив заяву під красномовною назвою «З радістю вітаємо проголошення державної незалежності України»¹⁷.

Порівнюючи праці істориків двох сусідніх Україні держав відмітимо, що польські історики, на відміну від російських, ґрунтовніше досліджують процес суверенізації і проголошення державної незалежності України, розглядаючи його у комплексі з усім попереднім українським рухом, порівнюючи із історією виборення свободи від Москви самими поляками. Вони оцінюють цю подію не як випадкове явище, а як історично зумовлений і закономірний підсумок багатовікової боротьби українського народу за власну державу. Натомість у російській історичній науці відновлення незалежності України пов'язуються виключно із суб'єктивними причинами розпаду СРСР, трактуються як результат глибокої економічної і політичної кризи союзної держави, як явище випадкове та тимчасове.

ПРОБЛЕМА СУВЕРЕНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В 1991 ГОДУ: ОЧЕРКИ ИСТОРИОГРАФИИ НАЧАЛА 1990-х гг.

Елена Марченко (аспирантка исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, moduslava@ukr.net)

В статье рассматривается общее состояние дел историографии общественно-политических событий в Украине в течение 1991 года. Автор подчеркивает главные темы исторических научных приобретений и пробует определить и объяснить их специфические характеристики.

Ключевые слова: *Суверенизация, историография, социальная и политическая жизнь, Украина.*

¹⁵ *Wawrzonek M.* Polsko-ukrainskie pojednanie: potrzeba kształtowania nowego stereotypu wzajemnych stosunków / *Michał Wawrzonek* // *Polska, Niemcy, Ukraina w Europie pod red. W. Bonusiaka.* — Rzeszów, 2000. — S. 181–189.

¹⁶ *Chojnowski A.* Ukraina — Historia państw świata w XX wieku / *Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski.* — Warszawa, 1997. — S. 204–205.

¹⁷ *Serczyk W.* Historia Ukrainy / *Władysław Serczyk.* — Wrocław, 2001. — S. 374.

**THE PROBLEM OF SOVEREIGNIZATION OF UKRAINE IN 1991:
HISTORIOGRAPHY AT EARLY 1990s**

Olena Marchenko (PhD student of history of Taras Shevchenko Kyiv National university, moduslava@ukr.net)

The article deals with the general circumstances of historiography of social and political events in Ukraine during 1991. Author points out main topics of historical studies and tries to define and explain specific characteristics of them.

Keywords: *Sovereignization, historiography, social and political life, Ukraine.*

УДК 930(474.5)«198/...»:94(47)«13/17»

Раса Чепайтене*

ВОСПОМИНАНИЯ О ВЕЛИЧИИ: ОБРАЗ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТВЫ

В статье обсуждается широкая палитра вопросов, связанных с восприятием памяти и наследия ВКЛ в литовском обществе за период конца XIX — начала XXI вв. Особое внимание уделяется разносторонним связям исторической науки и исторической политики, начиная с проблемы преемственности государственности и дискуссий, связанных с «числом литовских республик», до полемики насчет использования образа ВКЛ в целях евроинтеграции, региональной политики или создания гражданского общества внутри страны.

Делаются выводы, что изменения восприятия образа Великого Княжества и его использование для политических целей четко указывает на трансформации авторепрезентаций литовского государства и общества.

Ключевые слова: Великое Княжество Литовское, память, наследие, этнолингвистический и гражданский национализм, империя, республика, евроинтеграция.

Введение

Взяться за такую тему одновременно и привлекательно, и рискованно. Рискованно потому, что автор данной статьи не является медиевистом и специалистом по истории Великого Княжества Литовского. Более того, она принадлежит обществу, на формирование идентичности и массового сознания которого память о ВКЛ наложила неизгладимый след, и это обстоятельство затрудняет возможность выйти за пределы своего национального исторического горизонта и объективно посмотреть на его ценностно-когнитивный ландшафт. Но эти два недостатка как раз могут превратиться в преимущества, если принять во внимание, что автор является исследователем политики памяти XX — начала XXI ст., уже долгое время интересующимся основными тенденциями и перемнами исторического сознания Литвы¹.

* *Rasa Čepaitienė* — PhD, старший научный сотрудник Института истории Литвы, профессор Вильнюсского университета, rasa.cepaitiene@if.vu.lt.

¹ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai [Профили XIX столетия]. — Vilnius, 1993; *Čepaitienė R.* Keletas pamąstymų apie istorijos politikos antropologinį matmenį [Несколько размышлений по поводу антропологического измерения политики истории] // *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos* [Современные

Очевидно, что тут приходится начинать с оговорок — анализировать память о ВКЛ собственно невозможно, если иметь в виду память *институциональную*. Да и с *культурной* памятью в данном случае не все так просто. После прекращения существования ВКЛ² его материальное наследие и память сознательно уничтожались руками многочисленных оккупационных сил. Не менее важно, что уже во время национального возрождения конца XIX в. и после приобретения независимости Литовской Республики в 1918 году эту память пришлось делить с Польшей, с которой в первой половине XX века, к сожалению, сложились отнюдь не самые благополучные отношения. В конце XX в. образ ВКЛ опять стал предметом конкуренции со стороны национальных историй соседних государств, прежде всего Беларуси. Поэтому, сталкиваясь с разрывом традиции государственного и гражданского существования и постоянно соперничая с соседями по поводу права «унаследовать» память о ВКЛ, ее «титულიная» нация в начале нового тысячелетия должна решать целый ряд интеллектуальных задач (пере)интерпретации прошлого, связанных не только с внешними, но и с внутренними условиями постоянно меняющейся политической жизни.

В таких обстоятельствах образ Великого Княжества неизбежно превращается в своеобразный маркер, указывающий на саморепрезентацию и желания литовского государства и общества на разных этапах его исторического пути. Поэтому целью данной статьи является выявление основных тенденций изменения образа ВКЛ в XX — начале XXI ст. в профессиональной историографии и исторической политике, в данном случае имея в виду использование прошлого в современных политических интересах.

Прежде чем начать такое исследование, надо коротко описать современное состояние литовской «политики памяти», в контексте которой станет более понятное ее нынешнее отношение к ВКЛ. За последнее десятилетие в этой сфере произошел ряд важных событий, в обсуждении которых более или менее активное участие, наряду с представителями других социальных и политических наук, приняли и историки. Во-первых, это вступление страны в Евросоюз в начале 2004 г. Во-вторых, празднование в 2009 году Тысячелетия упоминания Литвы в исторических документах. Обе даты, по верному замечанию исследователей³, актуализировали *миф о начале, происхождении*. Тенденцию отражает

образы формирования исторического сознания: предпосылки, возможности и ограничения]. — Vilnius, 2010. — Pp. 65–78; *Čepaitienė R. Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje* [Время и камни. Концепции культурного наследия в современной Литве]. — Vilnius, 2005.

² Следует отметить, что среди литовских историков нет консенсуса о том, когда же прекратило свое существование ВКЛ — в 1569 году (после подписания Люблинской унии, объединившей ВКЛ с Польским Королевством в новое союзное государство — Речь Посполитую) или в 1795 году, после третьего и последнего раздела Речи Посполитой.

³ *Šutinienė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose* [Значения наследия Великого Княжества Литовского в популярных интерпретациях национального нарратива]/Lietuvos istorijos studijos. — 2008. — Т. 21. — Pp. 102–120.

и празднование в 2003 г. 750-летнего юбилея коронации первого и единственного короля Миндовга (около 1200–1263), основателя литовского государства. На первый взгляд парадоксально, но этот юбилей успешно использовался для обоснования необходимости евроинтеграции. Особенно подчеркивалось, что король в свое время выбрал именно католическое, а не православное крещение, получил признание папы Римского, и, соответственно, всего западного политического сообщества. Таким образом, Миндовг стал для Литвы первым «евроинтегратором». Приведенную аргументацию можно считать ярким, но и довольно типичным примером использования исторических прецедентов, оправдывающих и тем самым легитимирующих современные политические решения⁴.

В свою очередь шумное празднование Миллениума Литвы подняло серьезную дискуссию по поводу самого смысла этого события. Ведь в немецком источнике 1009 г., в котором впервые упоминается топоним «Литва», рассказана история гибели христианского миссионера от рук язычников, показывающая наших предков не в самом лучшем свете. Несмотря на это, надо заметить, что празднования Тысячелетия по всей стране явно затмили следовавший через год 600-летний юбилей битвы под Грюнвальдом/Таненбергом/Жальгирисом. **Вариативность названия знаменитого сражения в разных историографических традициях региона тоже является ярким примером конструирования политики национальной памяти**⁵.

К празднествам Тысячелетия предназначалось и открытие воссозданного Дворца Государей в Нижнем замке столицы Литвы, который можно без сомнения считать самым важным культурным проектом с момента возобновления независимости. Как башня Гедиминаса отождествляется в историческом сознании литовцев с Вильнюсом и стала его метонимией, так и Дворец Государей многими представляется как метонимия самого ВКЛ и литовской государственности, воссоздание которой является коренной задачей нации (на реконструкции этого объекта остановимся отдельно).

Вышеупомянутые исторические юбилеи (Тысячелетие Литвы, битва под Грюнвальдом и пр.) способствовали не только оживлению исторических дискуссий среди профессиональных историков и публицистов, но и появлению

⁴ *Baranauskas T. Žalgirio mūšis lietuvių istorikų darbuose [Битва Жальгирис в трудах литовских историков]/Istorija. — 2011. — Т. 1. — Pp. 23–34; Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės tradicija ir paveldo dalybos [Традиция и раздел наследия Великого Княжества Литовского]. — Vilnius, 2008.*

⁵ *Baranauskas T. Žalgirio mūšis lietuvių istorikų darbuose [Битва Жальгирис в трудах литовских историков] // Istorija. — 2011. — Т. 1. — Pp. 23–34; Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth. Poland–Lithuania in Context, 1550–1772 / Ed. by K. Friedrich and B.M. Pendzich. — Leiden, 2009; Mačiulis D., Petrauskas R., Staliūnas D. Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje [Кто выиграл Грюнвальдское сражение? Раздел исторического наследия в Центральной и Восточной Европе]. — Vilnius, 2012; Petrauskas R., Staliūnas D. Drei Namen der Schlacht: Erinnerungsketten um Tannenberg / Grunwald / Žalgiris // Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbar im 19. Und 20. Jahrhundert / Hrsg. von M. Aust, K. Ruchniewicz und S. Troebst. — Köln, Weimar, Wien, 2009.*

разного рода необычных общественных инициатив. Среди них особого упоминания заслуживает поход «2 000 километров истории». С 8 сентября по 15 октября 2010 г. десять всадников прошли маршем от места рождения великого князя Витаутаса в Старых Тракай до Черного моря, куда предположительно доходили его войска. В национальном воображении остается действенным миф о том, что князь поил своего коня в воде Черного моря, что, по мнению здравомыслящих людей, казалось лишь эффектным вымыслом. Но поход на лошадях старинной выносливой литовской породы жемайтукас (*žemaitukas*)⁶, которую лишь старательными усилиями энтузиастов удалось спасти от исчезновения в XX веке, не деконструировал, а действительно подтвердил этот миф — жемайтукасы пили морскую воду! (на месте, где оно смешивалось с водой устья реки).

Главное, что Тысячелетие стало поводом для своеобразного «подведения итогов» и дало возможность переосмыслить историю страны и представить ее в несколько ином свете⁷. Какое же место в этой новой интерпретации прошлого занимает период так называемого «Золотого века» литовской государственности — эпоха Великого Княжества Литовского?

От «страны, где в могилах спят герои», до... рекламы водки

*Kur šiandieną Jinai?
Miega jos milžinai;
Po žemių jų ilsis krūtinė!
Kaip po audrų didžiū
Kad ant marių plačiū
Užmiega vilnis paskutinė.*

*Kur garsioji šalis,
Varius savo vilnis
Lyg Dono ir marių Juodųjų?..
Vienas garsas tiktai,
Vien apžėlę kapai
Beliko iš amžių senųjų!*⁸

Maironis

⁶ Некоторые любители истории предполагают, что именно представитель этой породы изображен на национальном гербе «Vytis» («Погоня»).

⁷ *Bumblauskas A. Lietuvos Tūkstantmetis — Millennium Lithuaniae. Arba ką Lietuva šia proga gali pasakyti pasauliui [Тысячелетие Литвы — Millennium Lithuaniae. Или что по такому поводу Литва может сказать миру] // Lietuvos istorijos studijos. — 2009. — № 23. Pp. 10–18; Laurinavičius Č. Klausimai, minint Lietuvos vardo tūkstantmetį [Вопросы, возникшие упоминая тысячелетие названия Литвы] // Metai. — 2009. — № 7 // <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/542-2009-nr-07-liepa/5369-ceslovas-laurinavicius-klausimai-minint-lietuvos-vardo-tukstantmeti.html>.*

⁸ Где сегодня Она? / Спят ее великаны; / Их грудь нашла отдых под землей! / Как после великих бурь / На широких морях / Засыпает последняя волна. / Где ж знаменитая страна, / Которая гнала свои волны / До Дона и Черных морей? / Лишь слава, / Лишь заросшие могилы / Вот что осталось от древних времен! (Майронис).

Надо признать, что не только традиционная литовская историография, но и исторические школы соседних стран еще до недавнего времени не могли похвастаться трактовками ВКЛ, способными перешагнуть узкие границы национальных традиций. Даже в тех редких случаях, когда это удавалось, в основном преобладали исследования отдельно взятых сюжетов или аспектов. Российский историк Александр Филюшкин справедливо заметил, что это скорее напоминало рассматривание «осколков разбитого зеркала»⁹. Тем не менее, важно сказать, что за несколько последних лет число текстов, пытающихся закрыть эту брешь на основе коллективных, междисциплинарных и международных исследований значительно возросло. Результаты таких исследований не только подрывают созданный в XIX–XX вв. узконациональный и этноцентричный образ ВКЛ, но и переносятся в публичные дискуссии о современном национализме и его групповых репрезентациях. Например, по инициативе того же Филюшкина был начат «Проект имперской истории», посвященный попыткам найти общие знаменатели в интерпретациях наследия ВКЛ.

В свою очередь, историки Вильнюсского университета под руководством проф. Альфредаса Бумблаускаса предприняли попытку объединить коллег соседних стран для переоценки истории этого периода, результатом чего стала серия коллективных монографий, ярко обогативших понимание истории древней Литвы и всего региона¹⁰. Несомненно, издание таких работ будет продолжено и в будущем.

Однако такая ревизия образа ВКЛ, по крайней мере в Литве, часто сталкивается с неприязнью со стороны традиционной историографии и массового сознания, которое до сих пор склонно воспринимать древнее литовское государство узко этнолингвистически. В результате средневековая государственность и культура рассматриваются лишь как результат деятельности этнических литовцев. Данный подход формировался в течение довольно длительного периода — начиная с трудов первого литовского историка Симонаса Даукантаса (1793–1864) и особенно в период «кузницы литовской идентичности», в которой «ковали» активисты национального возрождения на стыке XIX–XX вв.¹¹ В итоге

⁹ Филюшкин А. Взглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского//Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. — 2004. — № 4. — С. 561–601.

¹⁰ Lietuvos didžiosios kunigaikštystės istorinis kraštovaizdis [Исторический ландшафт Великого Княжества Литовского] / Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. — Vilnius, 2012; Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės tradicija ir paveldo dalybos [Традиция и раздел наследия Великого Княжества Литовского]. — Vilnius, 2008; Naujasis Vilniaus perskaitymas. Didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas [Новое прочтение Вильнюса. Великие исторические рассказы и многокультурное наследие города]. — Vilnius, 2009; Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai [Восток в общественной традиции Великого Княжества Литовского: татары и караимы]. — Vilnius, 2008; Vadovas po Didžiąją Lietuvos kunigaikštystę [Путеводитель по Великому Княжеству Литовскому]. — Vilnius, 2012.

¹¹ Subačius P. Lietuvių tapatybės kalvė. Tautinio išsivadavimo kultūra [Кузница литовской идентичности. Культура народного освобождения]. — Vilnius, 1999.

в межвоенной Литовской Республике такая интерпретация истории приобрела черты твердо укрепившегося и ставшего основой национального самосознания «большого исторического нарратива», сумевшего сохранить силу даже в советский период, несмотря на тогдашние идеологические препятствия, ограничения и искажения. Без особых качественных изменений «большой нарратив» успешно возродился во время кризиса и коллапса СССР¹².

В основе этого образа ВКЛ лежит романтическая «земля героев», воспетая великим национальным поэтом Майронисом (1862–1932), или «Литва князей», за довольно короткое время сумевших превратить страну в самое большое государство средневековой Европы. Кстати, современные социологические исследования исторического сознания в Литве показывают, что «княжескую эпоху» можно считать каноническим сюжетом, интерпретация которого, несмотря на радикальные трансформации социальной и политической конъюнктуры, практически не меняется¹³. Это образ сильно мифологизирован, эмоционален, насыщен символами военной славы и территориального могущества. В XIX — первой половине XX вв. он питался талантливой поэзией, картинами и скульптурами, а сегодня — и рекламными видеоклипами¹⁴.

Но из логики традиционного «великого национального нарратива» следовало не только восприятие своей нации как центрального субъекта истории страны при игнорировании или преуменьшении вклада других местных этносов, но и изоляционистский подход к прошлому Литвы, оставляющий без внимания более широкий контекст региональной и континентальной политики и культуры того времени. Вследствие такой интерпретации история Литвы оставалась своеобразно «разрезанной на куски». В учебниках, текстах исторической публицистики и даже в научных монографиях значительное внимание уделялось только «литовским» (в этнолингвистическом понимании) периодам — созданию государства в середине XIII века и экспансии литовских князей на балтославянские территории современной Белоруссии и Украину; народно-освободительное движение конца XIX — начала XX вв.; приобретение независимости в 1918–1940 и после 1991 г. Такие позитивные эпохи чередовались с периодами «чужого господства».

Некоторые историки начало деградации литовской государственности и культуры видели еще в 1387 г., когда Литва приняла католическое крещение, дескать, разрушившее ее высокую языческую цивилизацию. Также отрица-

¹² Вилимас Д. Великое Княжество Литовское: стереотипы исторической памяти Литвы // *Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. — 2004. — № 4. — С. 507–522.

¹³ Šutinienė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose [Значения наследия Великого Княжества Литовского в популярных интерпретациях национального нарратива] // *Lietuvos istorijos studijos*. — 2008. — Т. 21. — Pp. 102–120; Šutinienė I. Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija. Lietuvos socialinės panoramos kontūrai [Интерпретации национального прошлого и идеология национализма]. — Vilnius, 1998. — Pp. 50–57.

¹⁴ См. например, рекламу литовской водки: <http://www.youtube.com/watch?v=HUvX500AOJM&feature=related>.

тельно оценивалась Люблинская уния 1569 г. Тем более это касалось периода царской (1795–1915), немецкой и советской оккупации (1940–1990). Такое разорванное видение «линии государственности» побуждало искать своеобразный «литовский путь», подчеркивало «исторические обиды и жертвы», способствовало выявлению «врагов» и стимулировало подозрительное отношение к соседям, что затрудняло синхронизацию истории Литвы и Европы¹⁵.

Чуть ли не все выше перечисленные черты «великого национального нарратива» заметны уже в первом национальном синтезе истории Литвы под редакцией Адольфаса Шапоки, вышедшем в свет в 1936 г. и не раз переизданном многотысячными тиражами после 1990 г.¹⁶ Кстати, редактор коллективной «Истории Литвы» А. Шапока еще в 1932 г. написал программную статью, призывавшую коллег «найти литовцев в истории Литвы», поскольку до того ее, дескать, исследовали «чужие» — немцы, поляки, русские и пр. — имевшие склонность подчеркивать достижения лишь собственного народа¹⁷. Такой этноцентричный подход можно считать полноправным продуктом своего времени и, наверное, ни одна национальная историография не могла его избежать. Вместе с тем, из-за упомянутых выше исторических обстоятельств, литовская историография не могла развиваться свободно, в тесном контакте с историческими исследованиями других стран. В результате, этноцентричный подход крепко утвердился в головах историков как патриотический долг борьбы за души земляков и против политических козней соседей — прежде всего, конечно, поляков.

ВКЛ в контексте политики памяти XX в.

Другим важным вопросом является то, каким образом и какие именно сюжеты эпохи Великого Княжества использовались политиками и обществом? На него ответить несложно, поскольку некоторые из них уже подробно анализировались. Например, в межвоенной Литовской Республике преобладал культ великого князя Витаутаса, апогей которого приходится на 1930 г. — 500-летнюю годовщину его смерти. Этот пласт политики памяти того периода довольно хорошо изучен исследователями¹⁸. Среди них преобладает мнение, что

¹⁵ Šermukšnytė R. Ideologijos ir istoriografijos įtaka Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės istorijos aktualinimui. Lietuvos dokumentinio diskurso (1988–2007 m.) analizė [Влияние идеологии и историографии на актуализацию истории Великого Княжества Литовского. Анализ литовского документального дискурса (1988–2007)] // Lietuvos istorijos studijos. — 2009. — Т. 24. — Pp. 136–149.

¹⁶ Gieda A. Adolfo Šapokos redaguota Lietuvos istorija: populiarumo kontekstai [История Литвы под редакцией Адольфаса Шапоки: контексты популярности] // Naujasis židinys-Aidai. — 2007. — № 3. — Pp. 115–123.

¹⁷ Šapoka A. Raskim lietuvius Lietuvos istorijoje [Найдем литовцев в истории Литвы] // Naujoji Romuva. — 1932. — № 21. — Pp. 2.

¹⁸ Alyvdas N. Vytauto ir Jogailos įvaizdis Lietuvos ir Lenkijos visuomenėse [Образ Витаутаса и Ягелы в литовском и польском обществах]. — Vilnius, 2002; Mačiulis D. Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė [Смысл кампании года Витаутаса Великого (1930)] // Lituanistica. — 2001. — № 2. — Pp. 54–75; Mickūnaitė G. Vytautas

выбор князя Витаутаса для роли главной фигуры межвоенной политики памяти был отнюдь не случаен. Контекстом начала и развития культа князя стал не только юбилей его смерти, но и усилия окружения авторитарного президента Антанаса Сметоны, стремившегося легитимировать антидемократический поворот развития страны после государственного переворота 17 декабря 1926 г. Естественно, для этих целей пользовались и воспоминаниями о недавних боях за независимость¹⁹, но надо признать, что преобладало именно внимание к литовской истории до Люблинской унии.

По мнению историка и религиоведа Гинтараса Бересневичюса, во время краткого периода независимости Литва чувствовала себя в окружении врагов, как и в эпоху князей. Не доверяя отнявшим Вильнюс «злым полякам» и «коварным тевтонцам», реальная политика была ориентирована в сторону России²⁰. С другой стороны, образ самого могущественного литовского государя, творца наибольшего территориального превосходства ВКЛ (миф «Золотого века»), позволял преодолевать комплексы неполноценности очень ограниченной географически и слабой на международной арене страны в межвоенный период.

Такой образ древней Литвы сохранился в сообществе литовских историков и в массовом сознании даже в советское время, несмотря на изменения официальной интерпретации ВКЛ как со стороны марксистской идеологии, считавшей ВКЛ творением «феодалов и экспроприаторов масс трудящихся», так и со стороны российской историографии, с царских времен видевшей это государство как «исконно русские земли, Вторую Русь»²¹. Интересно, что, несмотря на пресечение любого проявления литовского «национализма» в трактовках истории, якобы «антизападная» и «антихристианская» политика ВКЛ партийными идеологами оценивалась в основном позитивно, что позволило литовским «политикам истории» использовать этот аспект в национальных целях.

Парадоксально, что во времена, когда по всей республике уничтожались «буржуазные символы», в число которых попали и межвоенные памятники Витаутасу Великому (хотя некоторым деревенским общинам удалось защитить эти памятники от разрушения), празднование победы «братских балто-

Didysis: valdovo įvaizdis [Витаутас Великий: образ государя]. — Vilnius, 2008; *Viliūnas G. Vytauto Didžiojo kultas tarpukario Lietuvoje* [Культ Витаутаса Великого в межвоенной Литве] // *Lietuvos atgimimo istorijos studijos. Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*. — 2001. — Т. 17. — Рр. 68–102; *Viliūnas G. Vytauto mitas moderniojoje Lietuvoje* [Миф Витаутаса в современной Литве] // *Kultūros barai*. — 1995. — № 6. — Рр. 63–67.

¹⁹ *Staliūnas D. Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje* [Культ погибших воинов в межвоенной Литве] // *Lietuvos atgimimo istorijos studijos. Nacionalizmas ir emocijos*. — 2001. — Т. 17. — Рр. 120–132.

²⁰ *Beresnevicius G. Ant laiko ašmenų* [На лезвии времени]. — Vilnius, 2002.

²¹ *Кром М. Великое Княжество Литовское в Российской историографии XIX–XX веков* // *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės tradicija ir tautiniai naratyvai*. — Vilnius, 2009. — С. 177–1921.

славянских народов» в Грюнвальдской битве было разрешено, как и использование литовской формы названия битвы («Жальгирис») для спортивных клубов, колхозов, улиц и так далее²². В свою очередь советская власть, борováшаяся с «религиозными предрассудками» и Католической Церковью, закрывала глаза на романтическое восхищение «старинной» в деятельности разнообразных краеведческих кружков и сообществ с неязыческими наклонностями. Поэтому отношение советской власти к памяти и наследию ВКЛ можно считать амбивалентным и неоднородным. Интересно, например, вспомнить историю восстановления Тракайского замка, которое было бы неосуществимо без прямой поддержки ЦК КП ЛССР и лично ее первого секретаря Антанаса Снечкуса (смотри далее).

Такая иногда противоречивая и неясная позиция властей в целом способствовала продолжению развития исторического литуаноцентризма в среде профессиональных историков и гуманитариев²³. Например, в советское время при исследовании Метрики ВКЛ, летописей и Статутов, возникла проблема определения языка этих источников. По-видимому, не желая отдавать этот ценный пласт древней культуры беларусам или русским, была изобретена формулировка «канцелярского славянского языка ВКЛ»²⁴. Кстати, именно в советское время собственно литуанистические исследования языка, фольклора и литературы тоже получили значительное развитие.

Традиционная парадигма трактовки истории само собой возродилась с приобретением независимости в 1990 г. и продолжает существовать в трудах некоторых профессиональных историков и публицистов. Но такой оптике поиска и защиты «вечной литовскости» за последние 20 лет было противопоставлено несколько концепций, на разных основаниях оспаривающих литуаноцентризм в историографии и политике памяти. Прежде всего, надо упомянуть группу исследователей, собравшихся вокруг журнала «Tautinio atgimimo studijos» («Студии национального возрождения»), которые обосновали идею, что межвоенная Литовская Республика не была органическим продолжением ВКЛ, а являлась творением рожденного этнолингвистическим национализмом литовского народа²⁵.

²² Petrauskas R. Žalgirio mūšis ir lietuvių istorinė tradicija [Битва под Жалгирис и литовская историческая традиция] // Naujasis židinys/Aidai. — 2010. — № 7/8. — Pp. 224–229.

²³ Švedas A. Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985) [В плену у Матрицы. Литовская историография советского времени (1944–1985)]. — Vilnius, 2009.

²⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. 2: Iki pirmųjų raštų [История литовского языка. Т. 2. До первых грамот]. — Vilnius, 1987. — Pp. 117–135.

²⁵ Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai [Профили XIX-ого столетия]. — Vilnius, 1993; Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. [Под властью царей: Литва в XIX веке]. — Vilnius, 1996; Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai [От Великого Княжества до Республики: черты этнополитического развития Литвы в XIX веке] // Kultūros barai. — 1995. — № 1. — Pp. 34–46; Miknys R. Lietuvos Didžiosios

В свою очередь авторитетный медиевист профессор Эдвардас Гудавичюс, его коллеги из Института истории Литвы (Юрате Кяупене, Зигмас Кяупа²⁶, Инге Лукшайте²⁷, Рамуне Шмигельските-Стукене²⁸ и пр.) и ученики бросили вызов литуаноцентристской историографии, противопоставляя ей, на первый взгляд, «космополитический» подход к трактовке ВКЛ. Данная концепция позволила отбросить этнолингвистический и традиционный антипольский нарратив, положив основу для совершенно новой интерпретации наследия ВКЛ, созданного на польском и русинском языках²⁹. Суть данной концепции заключается в идее «опаздывающей европеизации Литвы», которая началась с момента ее крещения. Конкретным отражением этой «европеизации» стали разноязычные виды культуры ВКЛ и синкретические формы его искусства, объединившие латинскую (западную) и византийскую (восточную) традиции. Победившая модель польскоязычной культуры, по мнению Е. Гудавичюса, превратила культуру ВКЛ во «второй вариант польской цивилизации»³⁰. Идея Гудавичюса, что это «была плата за вхождение Литвы в Европу», больше не позволяет считать полонизацию только «происками польских империалистов» в отношении восточных соседей³¹. Такая концепция, в определенной мере, идет вразрез с литовской историографией, оценивающей процессы полонизации ВКЛ и литовского общества однозначно негативно.

Тем самым в противовес узким языковым и этническим подходам была развита модель поликультурного, полиэтнического и поликонфессионального государства, позволившая не только обогатить интерпретации прошлого, но и интегрировать в орбиту литовской культуры людей, феномены и произведения,

Kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai) [Традиция государственности Великого Княжества Литовского в политической программе литовского национального возрождения (теоретический и практический аспекты)] // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai [Традиция Великого Княжества Литовского и национальные нарративы] / Sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. — Vilnius, 2009. — Pp. 117–144.

²⁶ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania before 1795. — Vilnius, 2000.

²⁷ Lukšaitė I. Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje [Реформация в Великом Княжестве Литовском и в Малой Литве]. — Vilnius, 1999.

²⁸ Lietuvos didžiosios kunigaikštystės istorinis kraštovaizdis [Исторический ландшафт Великого Княжества Литовского] / Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. — Vilnius, 2012.

²⁹ Gudavičius E. Lietuvos pritaipimo prie Europos istorinė perspektyva [Историческая перспектива сочетания Литвы с Европой] // Lietuvos mokslas. — 1995. — Т. 3. — Кн. 6. — Pp. 4–17.

³⁰ Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos [На путях европеизации Литвы: исторические исследования] / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. — Vilnius, 2002.

³¹ Bumblauskas A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo «dalybos» ir «Litva/Letuva» distinkcijos konceptas [«Деление» наследия Великого Княжества Литовского и концепт G. Potašenko. — Vilnius дистинкции «Литва/Летува»] // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo dalybos [Традиция и «раздел» наследия Великого Княжества Литовского] / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, 008. — Pp. 26–27.

которые до того с легкой руки отвергались как «чужие». С другой стороны, новая трактовка ВКЛ становилась продуктивной и в контексте исследований исторической регионалистики³², а также выступает в роли прецедента для создания толерантной и поликультурной Европы³³.

Ученики Е. Гудавичюса, прежде всего А. Бумблаускас³⁴, Григорий Потащенко³⁵, Римвидас Петраускас, Елигиус Райла и другие взялись за переосмысление не только ВКЛ, но и Речи Посполитой. Они обратили внимание на ограниченность традиционной, по сути идеологической, оценки роли «старолитвинов» (представителей польскоязычного дворянства и полонизированной части литовской интеллигенции) и «младолитвинов» (членов движения национального возрождения)³⁶. Обе группы стали определяться не как взаимоисключающие, но равноправные типы групповой литовской самоидентификации, заслуживающие дани уважения в пространстве культуры и политики страны. Таким же образом и реформаторские усилия конца XVIII века, и трагические события уничтожения государства предстают в новом свете — не эксклюзивистско-этнолингвистического, а именно инклюзивного, гражданского национализма. Это позволило принять за «литовскую» (в широком смысле этого слова) и Конституцию 3-его мая, а также другие феномены конца XVIII века³⁷.

На стыке памяти и политики: нынешние взгляды на ВКЛ

Выше уже упоминались трудности, с которыми столкнулась и по сей день сталкивается литовская государственность при попытке обосновать прямую связь с ВКЛ. Хотя в «Акте о Независимости Литвы» от 16 февраля 1918 г. провозглашалось «восстановление», а не «создание» государства, тем не менее, националистическая идеология того времени сознательно отгородилась от еще живых традиций Великого Княжества, пестуемых представителями местного польскоязычного дворянства, в среде которого особо надо выделить движение

³² *Bumblauskas A. Lietuvos Tūkstantmetis — Millenium Lithuaniae. Arba ką Lietuva šia proga gali pasakyti pasauliui [Тысячелетие Литвы — Millenium Lithuaniae. Или что по такому поводу Литва может сказать миру] // Lietuvos istorijos studijos. — 2009. — № 23. Pp. 10–18.*

³³ *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth. Poland–Lithuania in Context, 1550–1772 / Ed. by K. Friedrich and B.M. Pendzich. — Leiden, 2009.*

³⁴ *Bumblauskas A. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija [Великое Княжество Литовское и его традиция]. — Vilnius, 2010.*

³⁵ *Потащенко Г. Формирование национальной идентичности литовцев: политическая традиция Великого Княжества Литовского, имперский патриотизм и русский «Другой» // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo dalybos / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko). — Vilnius, 2008. — Pp. 377–392; Potašenko G. Multi-national Lithuania. History of Ethnic Minorities. — Kaunas, 2008.*

³⁶ *Bumblauskas A. Gegužės 3-iosios Konstitucija: Lietuvos ir Lenkijos užmarštys [Конституция 3-его Мая: литовско-польские забвения]. 1791 m. Gegužės 3 dienos konstitucijos ir trečiųjų Lietuvos ir Lenkijos valstybių įstojimo į Europos Sąjungą metinių iškilmingo minėjimo ir konferencijos medžiaga (sud. S. Pagirienė). — Vilnius, 2007. — Pp. 79–99.*

³⁷ *Raila E. 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija [Конституция 3-его Мая 1791 г.]. — Vilnius, 2001.*

крайевцев. По верному замечанию Антанаса Кулакаускаса, «в основном связь новой Литвы со старой историей государственности обосновывалась не унаследованной, хотя и каждый раз изменяемой традицией, а соответственно идеологизированной реконструкцией истории». «По типу социального и политического генезиса новое Литовское государство, в отличие от Польши или Венгрии, фактически аналогично латышскому и эстонскому»³⁸. Также была поднята дискуссия по поводу числа «республик» в истории Литвы, ставя вопрос, можно ли считать современное государство «второй» или уже «третьей» республикой?³⁹

Но, несмотря на продолжающиеся споры историков по поводу государственного строения древнего государства и его юридических и символических связей с последующими этапами истории, в массовом сознании прочно утвердился образ ВКЛ как созданной литовцами *сверхдержавы*. Он кроется в вышеупомянутом мифологизированном представлении о «Литве князей» или «земле героев», если взять слова межвоенного и нынешнего литовского государственного гимна (написан в 1898 году Винцасом Кудиркой), призывающего соотечественников «из прошлого черпать силу». Кстати, и социологические исследования указывают, что литовцам, более чем латышам или эстонцам, действительно свойственна ориентация на прошлое⁴⁰.

Возможно, не случайно, что во время дебатов по поводу вступления в ЕС увеличилось и внимание к возможности использования опыта ВКЛ в новых исторических условиях. Возник целый ряд вопросов, приобретших и исторический характер: каким образом история и культура древних балтов и ВКЛ повлияли на наш менталитет? Что ждет литовское государство и общество в ближайшем и более далеком будущем? Какие последствия для существования нации будут иметь евроинтеграция и порожденный ею до того неслыханный поток эмиграции?

Ответ на эти нелегкие вопросы попытался дать известный специалист по мифологии и религии балтов, писатель и эссеист Гинтарас Береснявичюс. За год до вступления Литвы в Евросоюз он издал небольшую книгу, которая стала настоящей интеллектуальной провокацией для политического истеблишмента и широкой публики. Внимание привлекает уже само ее название: «Построение империи. набросок литовской идеологии. Евросоюз и геополитика Литвы в первой половине XXI в.».

³⁸ *Kulakauskas A.* Liepos 6-oji turėtų įgyti savitesnį „veidą« [6-ое июля должно приобрести более самобытное выражение «лицо»]. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.balsas.lt/naujiena/545588/liepos-6-oji-turetu-igyti-savitesni-veida>.

³⁹ *Ragauskas A.* Kiek Lietuvoje būta «respublikų»? Valstybės kontinuiteto problema politinėje istorinėje simbolikoje [Сколько в Литве было «республик»? Проблема континуитета государства в политической и исторической символической] // *Parlamento studijos*. — 2006. — № 6. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr6/6_Politika_Ragauskas.htm (15.07.2011).

⁴⁰ *Šutinienė I.* Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje [Национальные исторические мифы в сознании жителей Литвы] // *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*. — Vilnius, 1997. — Pp. 66–89.

В отличие от других интеллектуалов эпохи постмодерна, часто видящих свою социальную миссию в деконструкции идеологических мифов и стереотипов, Береснявичюс ясно понимал опасность нехватки способных объединять нацию идеологических нарративов и проектов, но в то же время увидел и бессилие мифологем, унаследованных от советского и более раннего периодов.

«Я был евроскептиком, частично им и остаюсь. Эта книжка — анализ евроскептики. Мне не нравится многое из того, что делается в ЕС, не нравится ни унитаризм, ни иммигранты, ни тенденции потери государственности, ни безликая внешняя политика, ни нехватка самосознания. Но, если уж понятно, что альтернативы нет, надо постараться, чтобы эта альтернатива не потянула нас на мутное дно, а подняла бы на поверхность, бок-о-бок с дрейфующими крупными китами. Это не бред. Это единственный заслуживающий внимания путь. Путь не скучный, а это уже немало. (...) Мы должны войти в ЕС как демократичная империя, действующая в пространствах, превосходящих территорию самого ЕС. (...) Украина, Беларусь, Закавказье — регионы, из-за общего прошлого чувствующие к нам симпатию, а теперь это стратегические регионы мировой геополитики. Мы можем создать себе большое экзистенциальное приключение, которое, кроме политических дивидендов, должно дать и экономические, превратив нас в Балтийского тигра. Политического и экономического. Иначе идти в ЕС было бы таким же медленным самоубийством, как и отказ от вступления в него»⁴¹.

Из местами ироничного, местами страстного призыва решиться на такое «экзистенциальное приключение создания империи» видно, что эссеист пытался высвободить литовскую нацию от присущих маленьким народам комплексов неполноценности, стереотипов мышления и страхов. Даже национальный характер, менталитет, все его депрессии и беды он определял как последствия подавленного «племенного имперского чувства», которое должен быть высвобождено от ленивого конформизма современного потребительского общества.

Очевидно, что концепция Г. Береснявичюса прежде всего обращена в будущее. А прошлое служит ему как полезный прецедент и пример для творческого подражания. Но, несмотря на местами пылкую наивность риторики, ее трудно обвинить в шовинизме. В тексте вы не найдете неуважительных высказываний по отношению к другим нациям. Скорее всего наоборот. Для успешного развития «новой имперской миссии» Литвы Береснявичюс возлагает много надежд на симпатии и благосклонность по отношению к ней со стороны представителей элит и граждан стран Восточной Европы и Среднего Востока. Хотя, надо заметить, это доброе расположение скорее сохранилось со времен общего прошлого в составе СССР и напрямую не связано с памятью о ВКЛ.

Получается, что проповедуемый им «литовский империализм» скорее виртуален. Он предлагал стране и гражданам сыграть активную роль в

⁴¹ *Beresnevičius G. Imperijos darymas. Lietuviškosios ideologijos metmenys. Europos Sąjunga ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmojoje pusėje [Совершенство империи. Набросок литовской идеологии. Евросоюз и геополитика Литвы в первой половине XXI в.]. — Vilnius, 2003. — P. 7.*

геополитических играх современности от Балтии до среднеазиатских пустынь, став эффективным посредником ЕС для отстаивания его интересов в этом громадном регионе, специфику которого еврократы, в отличие от нас, так хорошо не знают. Ничтожность геополитического «веса» Литвы, по его мнению, как раз может стать преимуществом — потенциальные партнеры не будут бояться маленькой страны и подозревать ее в зломыслии. Видя в своих соотечественниках потомков *варваров* раннего Средневековья (Береснявичюс в это понятие вкладывает очень позитивный смысл), религиовед вдохновлял их противопоставить свою дотоле зажатую «варварскую силу» и творческий порыв выдохшейся и состарившейся Западной Европе и таким образом укрепить свою национальную идентичность в контексте глобализации и роста коллективной нестабильности.

Надо подметить, что Береснявичюс не был первым интеллектуалом, поднявшим вопрос об имперском характере ВКЛ и о возможности использования его символического капитала для современных нужд. В своих речах понятие «империи Витаутаса» употреблял еще президент А. Сметона, но в межвоенное время оно не получило распространение. Тем более этого не могло произойти в советские времена, когда утвердился образ Литвы как вечной жертвы истории. Но книга Береснявичюса 2003 г. позволила связать часто самодостаточные исследования прошлого с геополитическими проекциями будущего страны в виде очертания контуров новой, позитивной и оптимистически ориентированной идеологии.

Автор данной статьи не берется судить, насколько идеи Береснявичюса напрямую или косвенно повлияли на реальную внешнюю политику Литвы при правлении президентов Валдаса Адамкуса (1998–2003, 2004–2009 гг.) и Далии Грибаускайте (с 2009 г.). Этот вопрос требует отдельного исследования. Но очевидно, что поднятые им проблемы современной литовской идентичности и ее связи с эпохой Великого Княжества были своевременны и соответствовали нуждам общества и государства, столкнувшегося с новыми геополитическими вызовами. Тем самым Береснявичюс напрямую или косвенно поощрял интеллектуалов на продолжение дискуссий по этому поводу.

Из текстов, посвященных проблематике ВКЛ, число которых возросло после трагической гибели Береснявичюса при неясных обстоятельствах в 2006 г., надо выделить статьи и монографию авторитетного философа и социолога Зенонаса Норкуса⁴². Сам их автор признается в том, что на его временное «превращение»

⁴² *Norkus Z.* Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? [Было ли Великое Княжество Литовское федерацией?] // Lietuvos istorijos studijos. — 2008. — Т. 22. — Pp. 9–38; *Norkus Z.* Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija? [Было ли Великое Княжество Литовское империей?] // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos», [Традиция и «раздел» наследия Великого Княжества Литовского] / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. — Vilnius, 2008. — Pp. 205–261; *Norkus Z.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje [Великое Княжество Литовское в перспективе сравнительной исторической социологии империй и теории международных отношений] // Politologija. — 2007. — № 1 (45). — Pp. 3–78; *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija.

в историка-медиевиста повлияла именно историософская эссеистика Г. Берснэвичюса, памяти которого он и посвятил свою «Непровозглашенную империю». Благодаря Норкусу в литовской историографии впервые был предложен взгляд на прошлое древней Литвы со стороны более широкой аналитической перспективы, включая современные теории исторической социологии (особенно ее ответвления — сравнительной империологии) и международных отношений. В этом масштабном исследовании ставились очень важные вопросы: чем являлась ВКЛ — империей или федерацией? Древние литовцы пришли в земли Руси как завоеватели или освободители? Какая империя была ВКЛ? Когда она стала империей и когда прекратила ею быть (даты ее рождения и смерти)? Чья империя была ВКЛ? Какое ее историческое значение? и пр.

Споря с историографической традицией, считающей ВКЛ федерацией и опираясь на выделенные разными исследователями основные отличительные черты обоих этих форм строения государства, Норкус доказывает имперский характер ВКЛ⁴³. Например, хотя оно не могло похвастаться численностью жителей, развитыми системами путей и коммуникаций, универсалистской идеологией, т.е. основными «признаками» классических империй, выделенными Т. Барфильдом, но ее продолжительная и обширная территориальная экспансия в XIII–XVI вв. и желание стать гегемоном Восточной Европы, как и территориальное строение, в котором выделяется метрополия (собственно Литва, Вильнюсское и Тракайское воеводства) и ей подвластные провинции («окраины») — все эти характеристики позволяют называть ее империей. Норкус также оспаривает традиционно сложившееся в регионе негативное отношение к этому термину, чего нет, например, в британском восприятии своего прошлого.

Особенно ценно и убедительно то, что разные аспекты «литовского империализма» помещены Норкусом во впечатляющий обширный сравнительный контекст других древних и современных империй, что позволяет автору выявить специфику и типичность ВКЛ в этом отношении. Хотя современники ее так не называли и не воспринимали (за исключением великого князя Альгирдаса (1296–1377), который использовал титул императора (З. Норкус цитирует письмо Альгирдаса патриарху Константинополя от 1371 года, в котором он именуется *василеус*⁴⁴, по мнению исследователя, древнее литовское государство, созданное вследствие «авантюристического империализма», в действительности можно считать вторичной патримониальной империей, добивавшейся присоединения всех земель древней Руси. Литовцы были «империалистами-освободителями», избавлявшими славянские земли от монголо-татарского ига.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios imperijų sociologijos požiūriu [Непровозглашенная империя. Великое Княжество Литовское с позиций сравнительной социологии империй]. — Vilnius, 2009.

⁴³ *Norkus Z.* Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? [Было ли Великое Княжество Литовское федерацией?] // Lietuvos istorijos studijos. — 2008. — Т. 22. — Рр. 9–38.

⁴⁴ *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios imperijų sociologijos požiūriu [Непровозгласившаяся империя. Великое Княжество Литовское с позиций сравнительной социологии империй]. — Vilnius, 2009. — Рр. 31–32.

По типу правления литовская империя им причисляется к гегемониальным, т.е. оставляющим нетронутым традиционный строй и порядок завоеванных обществ (этим объясняется и ее известная «толерантность»), чем она похожа на британский вариант имперского управления колониями, в отличие от территориального типа империй, к которым Норкус причисляет главного конкурента и врага ВКЛ — Московию.

Хотя этой империи не хватало универсальной идеологии, все-таки перспектива Вильнюса как «второго Киева» стала «демократической» альтернативой фактически реализованному проекту Москвы как «третьего Рима». В этом и заключалась ее историческая, к сожалению, до конца не реализованная, миссия. Но, по мнению Норкуса, несмотря на то что Российской империи наконец-то удалось уничтожить ВКЛ, она не смогла реализовать основную цель своей имперской программы — навсегда объединить под своей властью жителей бывшей Киевской Руси и превратить их в один народ⁴⁵. Таким образом, ВКЛ стала не «кладбищем народов», как случилось во многих других империях, а скорее «колыбелью» трех наций — литовцев, беларусов и (отчасти) украинцев, и в этом заключается ее историческое значение.

Отвечая на политически очень важный вопрос — «чьей империей была ВКЛ?» — и полемизируя с российской и беларусской историографиями (для первой ВКЛ — «западная, другая Русь»⁴⁶, для части исследователей второй — «государство беларусов» или по крайней мере «восточных славян») Норкус тоже прибегает к многочисленным примерам, взятым из контекста других эпох и цивилизаций. Многокультурность и многоэтничность — типичная черта как исторических, так и современных империй — в случае ВКЛ была очень яркой, но для него характерно и другое типичное свойство империй — его правящую элиту составляли представители одной этнической группы, часто находящиеся в меньшинстве. Поэтому, хотя литовцы уже в государстве князя Гедиминаса стали демографическим меньшинством, они сумели сохранить господствующее положение в кругах метропольной власти до конца XV в., когда в среду элиты начали просачиваться шляхетские роды русинского происхождения. Но, не имея собственной письменной традиции и оказавшись в доминирующем окружении чужого лингвистического пространства, со временем они постепенно потеряли родную речь, что тоже является типичной судьбой имперских элит. Несмотря на это, литовской шляхте удалось не ассимилироваться полностью со славянами (что произошло, например, в случае варягов) и сохранить особое этническое самосознание до конца существования ВКЛ (знаменитое выражение *gente lituanus, natione polonus*). Не только потому, что они выбрали католическое вероисповедание, сберегшее их от русификации (но не от полонизации), но и

⁴⁵ *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios imperijų sociologijos požiūriu [Непровозгласившаяся империя. Великое Княжество Литовское с позиций сравнительной социологии империй]. — Vilnius, 2009. — P. 387.

⁴⁶ *Филюшкин А.* «Другая Русь» в русской историографии // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo dalybos / Sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. — Vilnius, 2008. — Pp. 93–113.

благодаря появившейся в начале XVI в. легенды о «римском происхождении» литовской знати, что им позволило успешно отгородиться от «сарматов»-поляков⁴⁷. Так что потеря родного языка (очень важного идентификационного параметра для литовского самосознания XX в.) для представителя аристократии XVI–XVIII вв. отнюдь не означала отказа от своей этничности, только она воспринималась иначе, чем в эпоху этнолингвистического национализма, и была скорее похожа на его гражданский вариант. Быть литовцем/литвином в ВКЛ означало принадлежность к гражданскому и политическому сообществу особого типа (конечно, эти права не распространялись на крестьян и другие непри-вилегированные сословия), так что в контексте славянизации или — позднее — полонизации литовских дворян параллельно происходил и процесс политической и культурной «литуанизации» русинских родов (интервью проф. З. Норкуса национальному ежедневнику «Летувос ритас» от 23.12.2009 г.).

Норкус ограничивается исследованием эпохи до Люблинской унии, когда ВКЛ потеряла свой фактический суверенитет и право на ведение самостоятельной внутренней и внешней политики. Для обозначения формы государственного устройства и дальнейшего развития ВКЛ в составе «республики обоих народов» он использует термины «имперской федерации» или «имперской конфедерации», но не берется развивать эту тему, удовлетворяясь замечаниями «дискуссионного характера»⁴⁸.

В данном исследовании З. Норкус предоставил аргументы в пользу империи как *формы устройства* ВКЛ, но намного меньше внимания уделил вопросу *формы его правления* (монархия или республика?). Хотя этот вопрос тоже требует анализа, превосходящего замысел и цель нашей статьи, но в контексте обзора восприятия памяти ВКЛ в литовском обществе нельзя обойти стороной идеи известного литературоведа и публичного интеллектуала Дарюса Куолиса. Будучи директором «Института гражданского общества» и часто публично выступая с анализом современных проблем, он нередко опирается на традиции гражданского самосознания элиты ВКЛ, ее мысли и общественную позицию, представляя модели прошлого в качестве примера для подражания⁴⁹.

Но каково действительное влияние вышеупомянутых и не упомянутых образов и интерпретаций ВКЛ, представляемых широкой публике современными политиками и интеллектуалами? Социолог Ирена Шутинене уже много лет специализируется в области анализа исторического сознания литовского общества. В одном из ее исследований ставился вопрос о том, каким образом наследие ВКЛ находит контакт с массовым сознанием и какое значение

⁴⁷ Petrauskas R. Socialiniai ir istoriografiniai lietuvių kilmės iš romėnų teorijos aspektai [Социальные и историографические аспекты теории римского происхождения литовцев] // Senoji Lietuvių literatūra [Древняя литовская литература]. — 2004. — Kn. 17. — Pp. 270–284.

⁴⁸ Norkus Z. Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios imperijų sociologijos požiūriu [Непровозгласившаяся империя. Великое Княжество Литовское с позиций сравнительной социологии империй]. — Vilnius, 2009. — P. 383.

⁴⁹ Kuolys D. Lietuvos respublika: idėjos ištakos [Литовская республика: возникновение идеи] // Senoji Lietuvos literatūra. — 2005. — Kn. 19. — Pp. 157–196.

символические репрезентации данного периода имеют для идентичности литовцев и поляков Литвы⁵⁰. Проведенные ею опросы показали, что на сегодняшний день история ВКЛ не является одним из самых важных периодов. Для литовской идентичности важнее современность и недавнее прошлое. Проведенные ранее исследования установили, что главное место в сознании населения Литвы занимает приобретение независимости. Несмотря на это, ВКЛ, и особенно эпоха до смерти великого князя Витаутаса, остается довольно значимой. Однако более поздние периоды существования государства, особенно в составе Речи Посполитой, являются несущественными. Таким образом, можно прийти к выводу, что видение ВКЛ не выходит за рамки традиционных мифов литовского национализма («страна от моря до моря», «великие князья», «героические бои с крестоносцами» и т.д.). Но они, особенно в сознании более молодого поколения, связываются и с современными ценностями — государственностью (отмечается значение *Конституции* 1791 года, достижений культуры и пр.), европейской интеграцией и ориентированной на Запад внешней политикой, а также мультикультурализмом и толерантностью.

Очевидно, что для современного литовского национализма мобилизационные цели становятся менее важными. И в этом заключается отличие от периода начала независимости, когда актуализировались мифы о «золотом веке» или «героическом величии страны»⁵¹. Сегодня на их место приходит поиск решений проблем новой интерпретации коллективной идентичности, неизбежно вынужденной приспосабливаться к современным социальным и политическим условиям евроинтеграции и глобализации. Таким образом, богатое и многогранное наследие ВКЛ становится хранилищем, из которого можно черпать многочисленные и разнообразные ценности для использования их в постоянно меняющихся социальных и политических обстоятельствах.

Case study. Проект воссоздания Дворца Государей в Нижнем замке Вильнюса

В начале 2000-х начатое воссоздание Дворца Государей в Нижнем замке столицы Литвы Вильнюса можно без сомнения считать самым важным культурным проектом по выявлению памяти и ВКЛ за весь период теперишнего независимого литовского государства. Он в обществе вызвал и до сих пор вызывает самые противоположные мнения и суждения. Но перед тем как начать обзор при воссоздании Дворца возникающих проблем, несколько слов о том, почему вообще приходится воссоздавать это здание.

⁵⁰ Šutinienė I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose [Значения наследия Великого Княжества Литовского в популярных интерпретациях национального нарратива] // Lietuvos istorijos studijos. — 2008. — Т. 21. — Pp. 102–120.

⁵¹ Šutinienė I. Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija. Lietuvos socialinės panoramos kontūrai [Интерпретации национального прошлого и идеология национализма]. — Vilnius, 1998. — Pp. 50–57; Tung A.M. Preserving The World's Great Cities. The Destruction and Renewal of the Historic Metropolis. — New York, 2001.

До 1987 г., когда были начаты комплексные археологические раскопки территории в самом центре Вильнюса, рядом с Кафедральным собором, где когда-то находился Дворец Государей, составляющий неотъемлемую часть ансамбля Вильнюсского Верхнего и Нижнего замков, по письменным источникам было известно, что возведение здания из четырех корпусов было начато в 1520 г. по приказу польского короля и великого князя литовского Сигизмунда Старого и предназначалось для резиденции великого князя. При правлении его сына и последнего представителя литовской династии Ягеллонов Сигизмунда Августа Дворец пережил период процветания и являлся центром высокой культуры Ренессанса. В стиле барокко Дворец перестраивался в начале XVII в., во времена правления шведской династии Ваза. Существуют предположения, что тогда были реконструированы лишь интерьеры Дворца. В середине того же века, во время войны с Московией, Дворец подвергся опустошению, и государи после этого в него больше не возвращались.

Как известно, после третьего и последнего передела Речи Посполитой Российская империя оккупировала эти территории, переименовав их в «Северо-Западный край». Руины Дворца в самом центре Вильнюса простояли до 1801 г., когда по приказу царского правительства его надземная часть была разобрана на кирпичи и продана, а само место сравнено с землей. В то время на небольшом участке бывшего Дворца еврейский купец Авраам Шлезберг построил двухэтажный жилой дом в стиле историзма, тем самым сохранив и интегрировав в него некоторые фрагменты стен и часть подвалов Дворца. В середине XIX в. на подножье горы Гедиминаса была воздвигнута военная цитадель, которая в конце того же века тоже была устранена, а территория Дворца обсажена деревьями и превратилась в городской парк.

В 1987 г. начатые археологические раскопки позволили открыть все сохранившиеся фундаменты Дворца Государей, выяснилось, что культурный слой территории очень богат находками и указывает на более раннее ее заселение, еще до XVI в. Самые ранние образцы кирпича датируются XIII в., то есть, эпохой создания самого литовского государства королем Миндаугасом. Но были найдены и останки еще более ранних деревянных построек. Так что теперь можно с уверенностью сказать, что ренессансный Дворец являлся лишь очередной реконструкцией здания великокняжеской резиденции.

Как башня Гедиминаса Верхнего замка в историческом сознании литовцев отождествляется с самим городом Вильнюсом и стала его метонимией, так и Дворец Государей некоторым представляется как метонимия самой литовской государственности, воссоздание которой является коренной задачей нации. Об этом мечтали, начиная уже со времен разрушения Дворца. Из-за сильной символической нагрузки аутентичные останки Дворца никогда не были лишь местом нейтрального научного интереса. Этот объект можно с уверенностью считать «местом памяти» Великого Княжества Литовского *par excellence*. Таким образом, его исследование и сохранение всегда было скорее политической, идеологической, нежели только наследиеведческой проблемой.

Представители созданных в 1950 г. литовских архитектурно-реставрационных мастерских скоро между собой начали дискутировать о практической возможности придания комплексу Верхнего и Нижнего замков Вильнюса более

объемного вида, в том числе и при помощи возврата потерянных его частей. Размышляя об этом, архитекторы-реставраторы опирались на успешный ход реконструкции Тракайского замка (она была начата еще в 1939 г. польскими реставраторами). Но эти мечты и планы в ходе начавшейся хрущевской кампании «борьбы с архитектурными излишествами» были грубо остановлены обвинениями литовских реставраторов в «расхищении государственных средств, поклонении перед феодалами», в общем — в национализме, что в советскую эпоху считалось одним из наиболее страшных смертных грехов. Вследствие развернувшегося в конце 1960 г. «Тракайского скандала» (искрой для его разжигания стала статья московских журналистов Н. Коновалова и Ю. Пономаренко⁵²) почти на целое десятилетие были «заморожены» финансовые потоки, предназначенные для реставрационных нужд республики⁵³.

Таким образом, из-за идеологической подоплеки исследовательские и охранные работы на территории комплекса Вильнюсских замков в советское время велись медленно. В то время, не считая работ по консолидации и консервации руин Верхнего замка, был воссоздан лишь Арсенал, реконструкция которого тоже подверглась сильному идеологическому прессингу. Поэтому чаяния и суждения насчет будущего территории Нижнего замка могли приобрести более осязаемую форму лишь при возрождении независимости Литвы во время распада СССР.

Вопросы, возникшие при решении проблемы того, что делать с открытыми останками Дворца Государей, можно разделить на три блока: 1) проблему качественного исследования и охраны аутентичной подземной части Дворца и ее культурного слоя, 2) проблему возможности реконструкции или воссоздания Дворца и 3) вопрос о будущем его назначении.

Коротко остановимся на каждой из них. Как уже упоминалось, археологические исследования территории позволили открыть подземные остатки Дворца, так что актуальным стал вопрос о том, как в условиях литовского климата остановить неизбежный процесс разрушения аутентичных реликтов фундамента. Специалисты предложили три возможных варианта решения этой проблемы:

1) самый простой и часто используемый в археологии — исследовав и зафиксировав, все засыпать песком. Но в данном случае можно похоронить и саму идею экспонирования аутента. Тем более что этот метод полностью не решает и проблемы сохранности археолого-архитектурных реликтов;

2) исследованное пространство покрыть специальным сооружением, которое бы соответствовало требованиям урбанистики данной территории и служило для охраны и осмотра останков;

3) на этом месте построить современное здание;

⁵² Коновалов Н., Пономаренко П. Время ли восстанавливать замки? // Известия. — 1960. — № 300. — С. 4.

⁵³ Čepaitienė R. Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje [Время и камни. Концепции культурного наследия в современной Литве]. — Vilnius, 2005. — P. 197–201.

4) воссоздать Дворец в его исторической форме.

Надо отметить, что первый вариант специалистами почти и не обсуждался, так что на рассмотрение остались трое последних. Но предложение покрыть археологические раскопки стеклянной или какой — нибудь другой современной конструкцией (раздел «старого» и «нового», как этого требует Международная хартия по консервированию и реставрации памятников и их комплексов (ИКОМОС, Венеция, 1964 г.) тоже вызвало сомнения экспертов, потому что это бы ярко контрастировало с окружающей старой архитектурой и заняло бы довольно большую площадь в самом центре столицы. С другой стороны, предполагалось, что, в случае воссоздания Дворца, само новое здание станет оберегать оставшиеся фундаменты и даст доступ к их осмотру. Кстати, в 1994 г. проводился конкурс по решению этой проблемы, в котором доминировали предложения по реконструкции Дворца в виде современного здания. Несмотря на это, в 2000 г., приняв политическое решение, победила идея «воссоздания облика Дворца». В этом выборе надо отметить сильную личную инициативу первого Президента независимой Литвы Альгирдаса Бразаускаса, потому что можно почти с уверенностью сказать, что без прямого вмешательства политической воли, одни лишь специалисты, наверное, по сей день спорили бы о возможных вариантах развязывания этого «гордиева узла» литовской охраны наследия.

Решению воссоздания способствовало несколько важных документов — в 2000 г. в свет вышел *Закон о воссоздании и предназначении Дворца государей Великого княжества Литовского*, после которого в 2001 г. Последовала утвержденная Правительством Литовской Республики *Концепция воссоздания и предназначения Дворца государей Великого княжества Литовского*. А еще через год были официально начаты восстановительные работы.

Решая вопрос о методике воссоздания Дворца, архитекторы-реставраторы выбрали термин «воссоздание образа Дворца Государей» как более нейтральный, точный и соответствующий желанию части общества видеть «памятник потерянному памятнику». Интересно, что будущее здание в политической риторике воспринимается и как памятник Литве, в 2009 г. немеревающейся праздновать свой Миллениум⁵⁴, по-этому здание должно было быть закончено до начала этих празднеств.

Несмотря на усердные старания исследователей, сделавших макет и виртуальную реконструкцию ренессансного Дворца, скептики проекта до сих пор делают акцент на том, что его воссозданию препятствует нехватка достаточного количества подлинных данных о былом облике (особенно о внутреннем дворе и интерьерах), уже не говоря о сложности самого объекта. Ведь речь идет о здании, претерпевшем по крайней мере три реконструкции в трех разных архитектурных стилях. Таким образом, возникает вопрос, который из бывших обликов Дворца воссоздавать?

⁵⁴ Кстати, в 2009 году Вильнюс, вместе с австрийским городом Линцем, поделит честь на год стать Европейской столицей культуры.

В контексте данной полемики надо обратить внимание на то, что вопросы о возможности возврата утраченных архитектурных ценностей путем их воссоздания в Западной и Центральной Европе в основном решались до середины XX в. (самым известным случаем является послевоенная польская реконструкция разрушенных городов Варшавы, Гданьска, Эблинга и пр., подробнее см.⁵⁵), а страны бывшего СССР, из-за сложных исторических обстоятельств, с ними напрямую столкнулись в конце XX в.⁵⁶ Отражением ситуации посткоммунистических стран, для которых очень острым стал вопрос о создании и консолидации национальной идентичности, в поле охраны культурного наследия явилась региональная Рижская хартия ИКОМОС'а «*Об аутентичности и исторической реконструкции культурного наследия*». Хартия была принята 24 октября 2000 г. представителями Эстонии, Латвии, Литвы, Беларуси и Украины во время международной конференции, инициатором которой стал ICCROM и Национальная комиссия UNESCO Латвии. Этот документ в *исключительных случаях* позволил научную реконструкцию утраченных объектов старины, имеющих огромное символическое значение для идентичности конкретного государства и общества. Но при этом хартия строго оговаривает и несколько условий: 1) должен быть собран полный объем всех возможных исследований и исторической документации (включая иконографические, архивные и натурные доказательства); 2) реконструкция не должна фальсифицировать контекст всего города или ландшафта; 3) не будет повреждена существующая историческая среда и, *особенно*, 4) необходимость реконструкции должна быть подтверждена широкими и открытыми консультациями с обществом.

Но мнения об объеме подлинных данных о Дворце в среде специалистов как раз резко разошлись. Одни были и остаются уверены, что об этом объекте известно почти все необходимое для его точного воссоздания. Другие же подсчитали, что уровень достоверной информации достигает лишь 23 процента от числа всей необходимой⁵⁷.

Хотя самые обширные, археологические (и отчасти архитектурные) исследования до сих пор остаются не до конца систематизированными. Исторические данные, в свою очередь, несмотря на усердное старание специалистов Института истории Литвы, перелопативших почти все архивы Европы, где хоть что-то может быть найдено о Дворце и дворцовой жизни, остаются очень скудны. Лишь недавно в свет вышел сборник статей и письменных источников, представляющий теперешнее состояние исторических исследований Дворца, подго-

⁵⁵ Rymaszewski B. Polska ochrona zabytków. Refleksja z lat 1918–2002. — Warszawa, 2002; Tung A.M. Preserving The World's Great Cities. The Destruction and Renewal of the Historic Metropolis. — New York, 2001.

⁵⁶ Тут можно выделить случай с Украиной, реставраторы которой воссоздали гипотетический вид Золотых ворот в Киеве и т.д.

⁵⁷ Lietuvos didžiosios kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla: vieno požiūrio likimas [Дело о воссоздании Дворца Государей Великого Княжества Литовского: судьба одного взгляда] // Lietuvos istorijos studijos, specialusis priedas. — № 4. — 2006. — P. 102.

товленный коллективом из 13 историков и искусствоведов⁵⁸. Искусствоведческие исследования, которые проводились хаотично и фрагментарно, также немногочисленны. Более того, актуальным остается вопрос о профессиональной интерпретации и синтезе уже полученной информации, которая требует мультидисциплинарного подхода не только в теоретическом, но и в практическом плане.

Несмотря на это, сторонники пуристически понимаемой охраны культурного наследия делали акцент на ценности *исторической правды* — аутентичное здание разрушено и его воссоздание невозможно. Они аргументировали тем, что новое здание, построенное на археологических останках, будет муляжем, новоделом, инородным в контексте исторически сложившегося урбанистического пространства данной местности (намек на несоблюдение второго и третьего условий *Рижской хартии*). Им в ответ патриотически настроенные сторонники идеи воссоздания акцентировали ценность *исторической справедливости*. Воссоздание Дворца для них означало, что «окупанты нас не победили». На эту шкалу ценностей вообще-то и опиралась развернувшаяся полемика. Сторонники воссоздания рассчитывали и на так называемую «стоматологическую» теорию «вставки выбитого зуба». То есть, воссоздание Дворца для них означало реконструкцию потерянного элемента полотна более широкой урбанистической структуры — всего комплекса Верхнего и Нижнего замков. В свою очередь противники идеи воссоздания обратили внимание на то, что для постройки нового здания в каждом году потребуется столько же финансовых средств, сколько за год получает вся система охраны культурных ценностей Литвы, которая и так уже много лет находится на голодной диете, в то время как множество аутентичных объектов старины остаются без реальной помощи. В обществе ходили и слухи, что эта «стройка века» является только предлогом для крупномасштабного отмывания государственных средств, что со временем отчасти и подтвердилось...

Наверное, из за нескончаемых споров вокруг судьбы Дворца и нехватки хоть какого-то консенсуса в среде специалистов, по социологическим исследованиям общественного мнения, этот проект не получил обширного и ярко выраженного одобрения со стороны общества, что тоже не соответствует главному условию *Рижской хартии*.

Дискуссии по поводу самой научной методики воссоздания в среде специалистов тоже приобрели ярко выраженный оппозиционный характер. В данном случае можно выделить два основных предложения. Первое из них, так называемая «ботаническая» метафора «выращивания от корней» предлагала строить новое здание прямо на старом фундаменте, перед тем его должным образом укрепив. Вторая идея, которая впоследствии и была воплощена на практике, предлагала не опирать новые стены на сохранившийся аутент фундамента, а его накрыть новой конструкцией при помощи своеобразной системы

⁵⁸ Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. — XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos [Вильнюсский Нижний замок в XIV — начале XIX вв. Поиски источников в 2002–2004 году] / Red. R. Ragauskienė. — Vilnius, 2006.

опор, которая как бы «оседлает» археологические остатки. Также предполагалось, что доступ к подземной части Дворца будет открыт лишь специалистам, а посетители смогут ее рассматривать через стеклянные отверстия в полу. (Уже можно отметить, что начав реализовать именно эту концепцию, в ходе внедрения системы опор, была потеряна некоторая часть культурного слоя, тем самым сильная вибрация, как предполагают специалисты, негативно повлияла на состояние стен находящегося по соседству Римско-католического Кафедрального собора).

Остается сказать несколько слов о замысле предназначения воссозданного Дворца. Интересно, что этот вопрос, в ходе горячей дискуссии о самой возможности воссоздания объекта, затрагивался намного реже. Очевидно, что политический интерес требовал визуально выразительного престижного здания. Хотя со временем пришлось отказаться от первичной идеи переноса в Дворец Президентуры или Парламента — Сейма, последующие концепции предназначения Дворца все-таки отмечали возможность придать ему и репрезентационную функцию. В 2001 г. принятая литовским правительством *Концепция о воссоздании и предназначении Дворца Государей Великого княжества Литовского* только мимоходом коснулась данного вопроса, упомянув лишь о будущей полифункциональности здания, понимаемого как *интегральный центр исторической культуры*.

Для решения этой задачи были созданы две впоследствии конкурирующие концепции — подготовленная руководством Музея прикладного искусства (МПИ), которому Правительством и было поручено заняться созданием убранства Дворца, и созданная группой специалистов Исторического факультета Вильнюсского университета (ВУ), в создании которой приходилось принимать участие и автору этого текста.

Коротко говоря, подготовленная МПИ *Концепция*, несмотря на всю свою демократическую риторику, склонялась к идее разместить во Дворце традиционный элитарный музей искусств. По этому поводу представители МПИ на западных аукционах уже начали скупать антикварную мебель и произведения искусства эпохи Ренессанса. Альтернативная концепция представителей ВУ при выборе функции (или функций) Дворца прежде всего обратила внимание на необходимость создания теоретической подосновы данного вопроса. Главной ее идеей стала мысль, что «невозможно отделить концепцию воссоздания от концепции предназначения, потому что экстерьеры, интерьеры, объекты и другие информационные средства составляют один *медиа-узел*». Расширяя и уточняя правительственную *Концепцию*, группа историков ВУ сделала акцент на том, что в этом документе предусматривалась многофункциональность Дворца, определяемого как центр *исторической культуры* в самом широком смысле слова. Таким образом, реконструкция облика здания стала восприниматься не как его недостаток, а, наоборот, как возможность показать посетителю реконструируемость самого исторического процесса при помощи современных методов и принципов исследования и дидактики наследия. Поэтому предлагалось экспонаты выбирать и помещать по принципу *степени сохранности аутента*, то есть, в сохранившихся помещениях экспонировать только аутентичные вещи той же эпохи (строгий музейных режим), там, где уровень

существующей информации о виде интерьеров довольно высок — ставить посетителю для пользования доступные муляжи и копии, а там, где подлинных данных не хватает — оборудовать помещения и убранство интерьеров в современном виде. Правда, при более глубоком исследовании этого вопроса выяснилось, что на практике применять эту схему довольно сложно.

Также был сделан акцент на мультиперспективности интерпретации истории многоэтничного государства — Великого Княжества Литовского — предусматривая, что это здание и его экспозиция должны стать интересным не только литовцам, но и посетителям из других, особенно соседних стран. С другой стороны, данная *Концепция* делала яркий акцент на демократичности использования объекта и его общедоступности, поэтому предлагала прибегнуть к внедрению принципов «живой истории» и современным приемам музейного образования, что позволило бы поднять уровень атрактивности экспозиции и таким образом компенсировать существенные финансовые затраты на данный объект.

К сожалению, в косвенной борьбе концепций *музея-хранилища ценностей* и *музея-спектакля*, победила первая, хотя надо признать, что со временем ее создатели пошли на некоторые компромиссы, перенеяв несколько предложений второй.

Из-за экономического кризиса 2008 г. не удалось закончить воссоздание Дворца до празднований Тысячелетия Литвы. Работы внутри здания продолжаются по сей день, хотя часть помещений уже доступны для посетителей, в них проводятся конференции, спектакли, концерты камерной музыки и пр. Но только время покажет, станет ли воссозданное здание Дворца Государей своеобразным полигоном укрепления исторической культуры, предлагающей более расширенный взгляд на многокультурное наследие Великого Княжества Литовского.

Выводы

Как можно видеть из теста, «идея ВКЛ» в сегодняшнем литовском обществе оживает в разных формах и выполняет разные функции. В основном это связано с поисками места и роли страны в современной геополитической ситуации: вступление в ЕС, «политика соседства», «Восточное партнёрство», вызовы глобализации и евроинтеграции. Главную конкуренцию Литве составляет Беларусь, где существующие модели интерпретации ВКЛ пытаются особенно выделить «беларусский фактор», часто в ущерб «литовскому», и, таким образом, укрепляя основу для современной/будущей белорусской национальной идентичности. В России некоторые историки начинают в истории Княжества видеть демократическую альтернативу Русскому государству. В Польше «республика обоих народов» уже воспринимается как прототип ЕС. Такие разные интерпретации и репрезентации ВКЛ способствуют как сближению соседних народов, так и закреплению стереотипов прошлых лет или даже к появлению новых.

В современной литовской памяти о ВКЛ можно выделить пять основных ракурсов интерпретации, на пересечении которых формируется та либо другая модель самоопределения, которые часто взаимно дополняют друг друга и имеют

различную степень актуальности, но, как известно, в политике памяти все может меняться очень быстро. Это отношение к: *государственности* («империя или республика?», «Литовская Республика — воссоздание или создание государства?»), *религии* («язычество или христианство?»), *этничности* («литовцы или литвины?»), *наследию* («свое или чужое?», «национальное или многокультурное?») и *идентичности* («кто мы такие?» — балты, литовцы, европейцы, восточноевропейцы, постсоветская нация?) и прочее.

Эксклюзивистская модель межвоенного периода («найдем литовцев в истории Литвы...»), твердо укрепившееся в виде «великого национального нарратива», по сей день затрудняет более открытое и творческое восприятие многокультурного прошлого древнего литовского государства. Но постепенно ей все более заметный вызов бросает продвигаемая интеллектуалами современная, интеграционная модель видения ВКЛ как «прототипа ЕС», подчеркивающая его полиэтничный, поликонфессиональный, толерантный характер и гражданские ценности республики.

СПОГАДИ ПРО ВЕЛИЧ: ОБРАЗ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ ЛИТВИ

Rasa Cepaitienė (PhD, старший науковий співробітник Інституту історії Литви, професор Вільнюського університету, rasa.cepaitiene@if.vu.lt)

У статті обговорюється широка палітра питань, пов'язаних зі сприйняттям пам'яті і спадщини ВКЛ у литовському суспільстві за період кінця XIX — початку XXI ст. Особливу увагу приділено різнобічним зв'язкам історичної науки та історичної політики, починаючи з проблем спадкоємності державності і дискусій, пов'язаних із «кількістю литовських республік», до полеміки щодо використання образу ВКЛ з метою євроінтеграції, регіональної політики чи створення громадянського суспільства всередині країни.

Зроблено висновки, що зміни сприйняття образу Великого Князівства і його використання для політичних цілей чітко вказує на трансформації авторепрезентацій литовської держави і влади.

Ключові слова: *Велике Князівство Литовське, пам'ять, спадщина, етнолінгвістичний і громадянський націоналізм, імперія, республіка, євроінтеграція.*

MEMORIES OF THE GRANDEUR: THE IMAGE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE HISTORICAL MEMORY OF CONTEMPORARY LITHUANIA

Rasa Cepaitienė (PhD, Senior research associate, Institute of History, Academy of Sciences of Lithuania, Professor of Vilnius University, rasa.cepaitiene@if.vu.lt)

The article deals with the wide spectrum of questions connected with the perception of memory and heritage of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) in the Lithuanian society in the late XIX — early XXI centuries. Special interest is given to

multifarious relations of history and historical politics, from inheritance of statehood to discussions connected with the «number of Lithuanian Republics» and polemics on the use of the GDL image for various contemporary purposes: europeanization, regional politics or civil society building within the country.

The author of the article goes to the conclusion that changes in the perception of the image of GDL clearly represent the transformations in self-representations of the Lithuanian state and society.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, memory, heritage, ethnolinguistic and civil nationalism, empire, Republic, euro integration.*

IV. ДО ДЖЕРЕЛ

**НАПАД НА ГОСПОДАРСЬКОГО МИТНИКА
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ІВАНА ЯЦКОВИЧА БОРЗОБАГАТОГО
(на основі матеріалів луцької гродської книги за 1561 р.)¹**

У статті розглядається маловідомий напад на господарського митника Івана Яцковича Борзобагатого під час його службової подорожі з грошима від оренди волинських митних зборів для звіту перед великим князем до Вільна. До наукового обігу вводяться три документи з луцької гродської книги за 1561 р., що висвітлюють обставини нападу.

Ключові слова: господарський митник, оренда митних зборів, напад, луцька гродська книга за 1561 р., Волинь.

Представники роду Борзобогатих — Іван Яцкович Борзобогатий разом із своїм бартлом Олехном Яцковичем, а пізніше й племінником Іваном Олехновичем протягом сімнадцяти років виступали справцями господарських мит на Волині, а їх родичі займали адміністративні посади в уряді Волинської землі.

Борзобогаті-Красенські мали шляхетське походження та володіли гербом «Єліта» (Jelita)². Іван Яцкович Борзобогатий — справця волинських мит (з 1544 р.)³, луцький війт (з 1548 р.)⁴, ключник, городничих і мостовничий (з 1558 р.). У кінці 1562 р. став помічником свого батька, владики володимирського Яцка Борзобагатого-Красенського, і був названим владикою володимирським і берестейським до 1563 р. В той же час дійшло до конфлікту з королем з приводу звільнення Івана Яцковича Борзобагатого від завідування волинськими митами і ключа луцького. Можливо, це зміщення з урядів

* Жеребцова Лариса — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, zmeika@ua.fm.

¹ За цінні поради та допомогу в публікації матеріалів висловлюю подяку Владиславу Безпалько — науковому співробітнику відділу історичних пам'яток Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

² Ворончук І. Родоводи Волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. — К.: «Вища школа», 2009. — С. 191–192.

³ Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 389. Литовская метрика. — Оп. 1. — Ед. хр. 31. — Л. 136 об.–139; Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина» / [упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко]. — К., 1998. — № 55. — С. 73–75.

⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 235. — Л. 55–57 об.

нагадувало конфіскацію, подібно до того, як це трапилось із Петром Богдановичем Загоровським у 1546 р. Дійшло і до розділення урядів, які до того часу обіймав Борзобагатий. Городництво і ключництво отримав зять Івана Борзобогатого — Олександр Жоравницький, мостовництво луцьке дісталось племіннику — Івану Олехновичу Борзобогатому. У 1566 р. Івана Яцковича Борзобогатого усунули від владицтва на користь королівської кандидатури Феодосія. Після 1566 р. виступає без урядів⁵.

Митна й адміністративна діяльність родини Борзобогатих-Красенських та обставини конфлікту із королем, що призвели до їх відлучення від оренди майже не висвітлені в історіографії. М. Довнар-Запольський, аналізуючи поступовий зріст митних доходів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) протягом XVI ст., розглянув орендні договори, укладені з Борзобогатими й зазначив, що через несвоєчасне внесення коштів від мит до скарбу вони були відлучені від оренди, а волинські мита орендували Михайлу Єловичу Малинському та Василю Загоровському⁶.

Деякі відомості про родинні та шлюбні зв'язки Борзобогатих-Красенських, зокрема генеалогічна схема роду, містяться у дослідженнях І.О. Ворончук⁷. Окремі відомості про шлюбні зв'язки Борзобогатих відображені в генеалогічних таблицях української шляхти, складених Н.М. Яковенко⁸.

У документі нової оренди Малинському та Загоровському вказано, що попередні митники Борзобогаті вчасно не вносили гроші до скарбу, проте не зазначено за який час відбулась затримка й чому. Знайдені нами три документи з Луцької гродської книги за 1561 р. фіксують доволі нетиповий випадок — напад на господарського митника Івана Яцковича Борзобогатого під час його подорожі з грошима від оренди волинських мит для звіту перед великим князем. У результаті нападу митник втратив усю суму. Введені до наукового обігу документи з гродської книги частково пояснюють причини майбутнього звільнення Борзобогатих з посади у 1563 р. Мета даної статті полягає у тому, щоб окреслити митну діяльність Борзобогатих на Волині, висвітлити обставини та причини нападу на Івана Яцковича Борзобогатого під час його службової подорожі.

Початок митної діяльності Олехна та Івана Яцковичів Борзобогатих припадає на період господарювання королеви Бони на Волині та здійснення митної реформи на території ВКЛ у XVI ст. Митний аспект діяльності королеви Бони на Волині маловивчений. Деякі відомості про віддачу Боною мит на відкуп, у тому числі й євреям, містяться у статті А. Блануци, який детально розглянув

⁵ Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski. — Biblioteka Kórnicka. Kórnik, 2007. — S. 77–78.

⁶ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. 1. — С. XXVII–XXX.

⁷ Ворончук І. Родоводи Волинської шляхти...; Вона ж. Населення Волині XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 711 с.

⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. — К., 2008. — С. 156, 254, 351.

господарську діяльність королеви Бони на Волині⁹. Інший український дослідник В. Поліщук висловив міркування, що митна реформа королеви Бони спричинила ревізію українських замків у 1545 р. й подальшу перевірку прав на землю волинських землевласників, зокрема правомірність встановлення нових мит у приватних маєтках у 1547 р.¹⁰

За реформою 1536 р. королева Бона отримала в управління всі митні округи у ВКЛ, крім Волинського, що перейшов під її управління у 1538 р.¹¹ «Водле воли и науки» королеви на центральні митні комори були призначені нові справці у складі трьох осіб — один, переважно, дворянин, два інших — бурмістри (які отримували за працю 20 грошів на тиждень), інколи — міщани, які здебільшого працювали у прикорморках (отримували 10 грошів на тиждень). На головні комори від імені великого князя були надіслані листи із вказівкою прізвищ нових адміністраторів. У результаті було створено 8 митних округів — *віленський, ковенський, городенський, берестейський, бельський, мінський, полоцький і новгородський*¹².

В результаті митної реформи були визначені кордони вже усталених практикою митних округів, посадова та соціальна приналежність митних адміністраторів і їх платня. Ідея централізації та уніфікації збору мит не була новою. До королеви Бони підвищити ефективність та прибутковість митних зборів спробував підскарбій земський пан Аврам Єзофович, який замінив систему відкупів системою завідування через довірених осіб¹³, а у 1520-х р. його брату — митнику Міхелю Єзофовичу разом із товаришами орендували митні збори у всіх

⁹ *Блануца А.* Господарська політика королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами книги записів № 32 Литовської Метрики). // Україна в Центральній-Східній Європі / НАН України. Інститут історії України. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України, 2011. — С. 195.

¹⁰ *Поліщук В.* Ревізія волинських мит и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai.* — 2 / Sudarė Artūras Dubonis. — Vilnius: LII leidykla, 2010. — P. 129–160.

¹¹ *Lietuvos Metrika* (далі — LM). *Knyga Nr 15 (1528–1538) [Книга Записей 15]* / A. Dubonis — Vilnius, 2002. — № 175.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. КМФ-36. — Оп. 1. — Од. зб. 21. — Арк. 45 зв.–47. Про особливості проведення митної реформи королевою Боною у 1536 р. на землях ВКЛ див.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... — Т. 1. — С. 542; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). *Czasy i ludzie odrodzenia.* Tom III. — Poznań, 1958. — S. 141–143; *Жеребцова Л.* Митна реформа королеви Бони у Великому князівстві Литовському // Шоста міжн. наук. школа-семинар «Історія торгівлі, податків та мита», Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. — К., 2012. — С. 16–17; *Вона ж.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України.* Інститут історії України. — К.: Інститут історії України. — 2013. — Т. II. — С. 209–227.

¹³ *Бершадский С.А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ, подскарбій земскій, Члень Рады Великого княжества Литовскаго. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века. — К., 1888. — 157 с.

митних округах ВКЛ (крім Ковенського)¹⁴. Попередній досвід у справі управління митними зборами «підказав» королеві напрям руху — створення ефективної системи завідування митними зборами через довірених осіб у межах чітко ustalених митних округів. При королеві Боні основні зміни торкнулись поділення великого Підляського округу на три райони (*берестейський, бельський, городенський*). Одним із основних завдань митної реформи королеви Бони було відлучення євреїв від оренд, яке тривало, з певними виключеннями, до кінця 1550-х рр.

За часів господарювання королеви Бони на Волині головним справцею митних зборів був луцький біскуп Юрій Фальчевський¹⁵, який виконував свої обов'язки до 1543 р. А з 1544 р. в якості господарських митників на Волині починають фігурувати красноставські купці Олехно та Іван Борзобогаті. Надані братам Борзобогатим оренди підтверджують існування та життєвість узаконених королевою Боною митних округів. У період з 1544 до 1546 р. їм орендували луцьку та володимирську комори на три роки за 5 400 кіп грошів, з подовженням терміну на наступні три роки (1548–1550 рр.) за ту ж суму. Митники мали встановити своїх слуг «для сторожи мит» у приватних містах — Кремінці, Дубно, Ковелі, Горухові, Дубровиці, Корці, Заславлі, Браславлі, Вінниці, Жабчомі та Перемилі та в інших містах, де раніше були митниці¹⁶.

У 1547 р. Олехну та Івану Борзобогатим орендували *підляські* мита на три роки з 1548 до 1550 р. за 8 700 кіп грошів і 300 золотих угорських. Район *підляських* мит охоплював: воскові та соляні комори у Бересті, Дорогочині, Воїні, Бельську, комори в Каменці та Лосічах, воскові та соляні комори в Гродно¹⁷.

У 1553 р. Олехну та Івану Борзобогатим орендували мита *волинського та підляського* округів, а також *мінське та новгородське* мита на три роки з 1554 до 1557 рр. Документ є цікавим з точки зору географічного визначення чотирьох митних округів і сум, що мали з них надходити «*готовыми грошами*». А саме:

1) район *волинських* мит, до якого входили: комори у Луцьку і Володимирі; воскове, соляне та старе мито, які стягував на себе вже покійний князь Костянтин Іванович Острозький. За три роки митники мали сплатити — 6 000 кіп грошів, з щорічними виплатами — 2 000 кіп грошів.

¹⁴ Міхель Єзофович багато зробив для практичної організації митної системи та контролю над митними зборами на землях ВКЛ. У 1523 р. Міхелю та його товаришам орендували збір мит у двох великих округах князівства — Підляському (з коморами у Бересті, Бельську, Гродно, Дорогичині, Каменці, Лосічах, Мельнику) та Волинському (з коморами у Луцьку та Володимирі), у 1525 — мито в Мінську. Див.: LM. Knyga Nr 224 (1522–1530) [Книга Судных дел 4] / S. Lazutka, I. Valikonyte etc. — Vilnius, 1997. — № 81, 223. Після смерті Міхеля Єзофовича у 1529 р. мита у Новгороді, Мінську, Полоцьку, Вітебську та Орші орендували групі євреїв на чолі з Агроном Нахімовичем. Див: РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 214 об.–216, 223–225, 225–227.

¹⁵ *Полищук В.* Ревизия волинских мит... — Р. 147.

¹⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 31. — Л. 136 об.–139; Торгівля на Україні... — № 55. — С. 73–75.

¹⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 31. — Л. 133 об.–136.

2) район *підляських* мит: воскові та соляні комори у Бересті, Бельську, Гродно, Дорогочині, Воїні, Каменці, Лосічах. Всього за три роки — 9 000 кіп грошів і 900 золотих угорських, щорічно — 3 000 кіп грошів і 100 золотих угорських.

3) мито у *Мінську* за 4 500 кіп грошів, щорічно — 1 500 кіп грошів.

4) мито у *Новгороді* за 1 200 кіп грошів, щорічно — 400 кіп грошів.

Загальна сума оренди митних зборів становила — 20 700 кіп грошів і 900 золотих угорських з щорічними виплатами — 6 900 кіп грошів і 300 золотих угорських, піврічними — 3 450 кіп грошів і 150 золотих угорських відповідно¹⁸.

У 1556 р. оренду Борзобагатим продовжили ще на трирічний термін — з 1557 до 1560 р. Річна сума оренди з *волинських* мит зменшилась на 200 кіп грошів до 1 800 кіп грошів, а загальна — до 5 400 кіп грошів. Зменшення орендної плати було зумовлено тим, що луцькі міщани мали митні пільги. При здійсненні лічби великий князь повертав митникам ту суму, на яку було перевезено товару луцькими міщанами. У середньому вона становила 200 кіп грошів. За новими умовами митникам не будуть повертати цю суму, її одразу вираховують із загальної суми оренди¹⁹. Річну суму збору з *підляських* мит збільшили на 100 кіп грошів, хоча в документі зазначено, що суму зборів залишили незмінною від часів попередньої оренди. Таким чином, щорічні виплати з *підляських* мит тепер становили 3 100 кіп грошів і 300 золотих угорських. Сума з *мінського* і *новгородського* мита змін не зазнала. Отже, щороку митники мали сплачувати — 6 800 кіп грошів і 300 золотих угорських, а загальна сума оренди склала — 20 400 кіп грошів і 900 золотих угорських²⁰.

У своїй діяльності митники Борзобагаті не завжди поводитись у межах закону. Під час ревізії українських замків у 1545 р. з'ясувалось, що митники Борзобагаті незаконно стягнули з приїжджих степанських та рівненських міщан мито у Кременці²¹, конфіскували товари у Володимирі з купців, що їхали з люблінського ярмарку²², стягували мита з купців, що оплатили їх на орендованій княгині Анастасії Гольшанській митниці у Заславлі²³, вимагали повторної оплати мита з берестейських купців, що сплатили мито за волів також на заславській митниці²⁴, затримали московського купця незважаючи на наявність у

¹⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 139 об.–144. *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... — С. XXVII–XXVIII.

¹⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 253. *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... — С. XXVIII.

²⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 253–258. *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... — С. XXVIII.

²¹ Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 162.

²² Там же. — С. 207.

²³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 168 зв.–169. Дві копії цього запису польською мовою зберігаються в: Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). — Zespół 635. Archiwum Sanguszczków. — ASang teka III/18, teka III/19.

²⁴ Торгівля на Україні... — № 71. — С. 98.

нього безмитного листа²⁵, а також інші скарги щодо незаконного стягнення мит, конфіскації товарів та затримки купців.

Звинувачені у 1546 р. у незаконному стягненні мита в Острозі, брати Борзобогаті долучились до вирішення тривалого конфлікту між князем Іллею Острозьким і його дружиною Беатою Костелецькою проти Анастасії Заславської та її сина князя Кузьми Заславського з приводу спільного стягнення мита в Острозі²⁶. У 1546 р. княгиня Беата Костелицька (вдова Іллі Костянтиновича Острозького), апелюючи до часів, коли піддані князя Костянтина Івановича Острозького були звільнені від оплати волинських мит і мали сплачувати лише скопне в Острозі, поскаржилась на митників Борзобогатих, які затримували її підданих. Великий князь прийняв рішення на користь княгині Беати²⁷. А вже у червні того ж року великий князь скасував своє рішення, оскільки митники провели власне розслідування і на основі свідчень попереднього справці волинських мит — луцького біскупа Юрія Фальчевського довели, що князь Ілля Острозький та його дружина Беата взагалі не мали права стягати мито в Острозі²⁸. Перше рішення князя, частково, можна пояснити неухважністю до представлених княгиною Беатою документів та особливостями користування (власне, некористування) книгами Литовської Метрики (далі — ЛМ) при вирішенні суперечливих ситуацій²⁹. Ще в 1531 р. волинські мита *«и с тымъ мытомъ нашимъ»* (господарським — Л. Ж.), *«которое небожъчыкъ князь Костянтинъ его милость Ивановичъ Острозскии по именьямъ своимъ на себе бирал старое воськовое и соляное, и мыто старое»* орендували євреям Радімолу Мошесвичу й Хем'ї Міхелевичу³⁰, у 1538 р. — королеві Боні на Волині³¹, а в 1547 р. — Борзобогатим³². У 1562 р. син князя Кузьми Заславського — Януш поскаржився на Івана Яцковича Борзобогатого з приводу того, що митник не дозволяє йому стягувати у Луцьку даниловщизну (митний збір, який здавна збирали Заславські на себе у Луцьку). Великий князь наказує митнику не чинити кривд князю Янушу³³. Мова про половину острозького мита у документі взагалі

²⁵ Торгівля на Україні... — № 64. — С. 91–92.

²⁶ Про деталі конфлікту див.: *Жеребцова Л.Ю.* Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // Збірник наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита». — Дніпропетровськ, 2010. — № 2(2). — С. 73–81.

²⁷ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга запісаў 30 (1480–1546) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. — Мінск, 2008. — № 81.

²⁸ Там же. — № 120.

²⁹ Про культуру використання книг ЛМ на теренах ВКЛ див.: *Груша А.* «Просите и дано будет вам (Мф. 7:7)». Еще раз к вопросу о «заочных» листах канцелярии Великого княжества Литовского // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 8 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В.А. Смолій. — К., 2008. — С. 258–270.

³⁰ ЛМ. Кнуга № 15. — № 174.

³¹ ЛМ. Кнуга № 15. — № 175.

³² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 31. — Л. 136 об.–139.

³³ AGAD. — Zespol 635. — ASang teka IX/59 (копія польською мовою), teka IX/61 (оригінал руською мовою).

не велась. Отже, давня суперечка з приводу острозького мита вичерпала себе — обидві князівські родини втратили право стягувати на себе мито в Острозі.

Після закінчення оренди 1 січня 1560 р., Борзобогатим орендували лише волинські мита ще на трирічний термін до 1563 р. У книгах ЛІМ нам не вдалося знайти документ оренди, який би це підтверджував. На відсутність такого документу вказав і М. Довнар-Запольський³⁴. Проте інші документи свідчать, що до 1563 р. Іван Яцкович Борзобогатий та його племінник Іван Олехнович виступали справцями волинських мит. Так, у березні 1560 р. великий князь направив листа *«ключнику городъничому и мостовничому замъку н(а)шого Луцкого и справцы мытъ н(а)шихъ коморы вольнское Ивану Яцковичу и братаничу его Ивану Олехновичу Борздобогатымъ»* з нагадуванням надіслати 200 волів до Києва, 100 волів — до Канева й 200 волів — до Вільна³⁵ і найняти за гроші з волинських митних зборів 200 робітників із сокирами для Київського замку³⁶; у квітні 1560 р. митникам Борзобогатим наказали виділити для посольства комісарів до волоського воєводи з волинських митних зборів 150 кіп грошів³⁷; у серпні 1560 р. митники мали віддати з луцького мита 1 000 кіп грошей для київського воєводи на піврічний термін для купівлі 200 коней³⁸; у серпні 1561 р. митники за митні гроші купили 198 волів і відправили їх до Вільна³⁹. Наведені данні підтверджують подовження оренди волинських мит Борзобогатим ще на трирічний термін.

У серпні 1563 р. Борзобогатих остаточно відлучили від оренди, оскільки вони *«сумы пенезей на роки у в оранде назначоные, до скарбу нашого (господарського — Л.Ж.) платити омешкивали»*. Волинські мита орендували дворянам Михайлу Єловичу Малинському та Василю Петровичу Загоровському на три роки з щорічною оплатою у 1 300 кіп грошів⁴⁰, тобто на 500 кіп грошів менше у порівнянні з щорічними виплатами Борзобогатих. М. Довнар-Запольський, вочевидь, керуючись орендою волинських мит Малинському та Загоровському, вважав, що Борзобогаті мали сплачувати до скарбу не 1 800 кіп грошів, як і за попередньою орендою, а 1 300 кіп грошів. Навіть цю суму митнику не вносили своєчасно⁴¹. Правомірність чи хибність цього твердження доведемо подальшими розрахунками.

Коментар до документів. Добірка документів з луцької гродської книги за 1561 р. стосується нападу на господарського митника і луцького ключника Івана Яцковича Борзобогатого, який у вересні 1561 р. виїхав до Вільна зі звітами та грошима з оренди митних зборів і луцького ключа. Ці документи є унікальним

³⁴ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... — С. XXIX.

³⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 45. — Л. 131–131 об.

³⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 45. — Л. 131 об.–132.

³⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 37. — Л. 431 об.

³⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 37. — Л. 479 об.

³⁹ LM. Knyga Nr. 564 (1553–1567) [Книга Публичных дел 7] / A. Baliulis. — Vilnius, 1996. — № 6.

⁴⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 44 (1559–1566). Книга запісаў 44 / А.І. Груша. — Менск: Артс-Фэкс, 2001. — № 77.

⁴¹ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... — С. XXIX.

джерелом до історії практичної організації митної служби на землях ВКЛ, що детально описують обставини подорожі митника, його супроводжуючих, тривалість і запланований маршрут, умови перевезення грошей і документів, перелік вкрадених речей і грошей і завданих поранень. Цінність документів у тому, що в актових книгах ЛМ такі напади на митників майже не зафіксовані, що, водночас, не свідчить про їх відсутність у митній практиці взагалі.

Актові гродські книги відрізняються від книг ЛМ своїм призначенням та характером записів, що й пояснює детальність запису. На відміну від книг ЛМ, які велись у великокнязівській канцелярії, гродські книги були продуктом канцелярського діловодства відповідних судово-адміністративних установ, що обслуговували публічно-правову сферу повсякденного життя.

Складовим елементом актової книги був запис. Через запис усі різновиди документів і публічних заяв набирали своєї законної (правоздатної) сили при внесенні їх до актових книг. Запис оформлював заяву сторони, засвідчував юридичний акт, освідчував правопорушення, виконання вироку тощо. У джерелознавчому відношенні запропоновані документи відносяться до групи досудових записів правопорушень та процедури судових позовів⁴² — 1) скарга від імені постраждалого господарського митника Івана Яцковича Борзобагатого записана зі слів його племінника Івана Олехновича Борзобагатого; 2) скарга постраждалого Івана Яцковича Борзобагатого з детальним переліком вкрадених речей та оглядом заподіяних ушкоджень вижами; 3) свідоцтво Яна Лукашевича — шурина Івана Яцковича Борзобагатого про неспроможність здійснення ним професійних повноважень. Фіксація виживства була не випадковим чи принагідним явищем у процесі складання протоколів. Запис виживства до книг обов'язково ініціювався з боку зацікавленої сторони, відтак свідчення вижив перетворювались на судовий доказ правопорушення⁴³.

Для розуміння ситуації треба з'ясувати: 1) за який термін оренди звітував митник; 2) приналежність вкрадених грошей; 3) причину нападу.

Перший документ — це скарга господарського митника і мостовничого Івана Олехновича Борзобагатого, записана до гродської книги від імені його дядька луцького ключника й господарського митника Івана Яцковича Борзобагатого про скоєний на нього 2 вересня 1561 р. збройний напад. У цьому документі відображений основний хід подій. Митник виїхав із дружиною Настасією, сином Василем, онукою Федорою та трьома служебниками до Вільна зі звітами та грошима від оренди митних зборів.

Оскільки вони виїхали під час проведення ярмарку в Луцьку, то вирішили переночувати у власному маєтку Заборолі. Зранку, син пана Івана Яцковича

⁴² *Поліщук В.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 19. Кн. 1. — С. 75–76.

⁴³ *Поліщук В.* Офіційні свідки — вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум: Альманах соціальної історії. — Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В.А. Смолій. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 14.

Василь мав їхати до Києва з частиною грошей для київського воєводи та забезпечення 200 робітників, що працювали у Києві⁴⁴. Ймовірно, пан Василь збирався відвезти до Києва 400 кіп грошів для утримання київського воєводи (200 — за 1560 р., 200 — за 1561 р.), а також деяку суму для оплати робітників. У грудні 1560 р. київський воєвода, князь Костянтин Костянтинович Острозький скаржився на справець волинських мит Івана Яцковича Борзобогатого та Івана Олехновича Борзобогатого за невиплату 200 кіп грошів з луцького мита, що мали щорічно надходити на користь київських воєвод⁴⁵.

Найбільший за обсягом **другий** документ складений зі слів господарського митника Івана Яцковича Борзобогатого детально описує жахливі подробиці нападу, перелік вкрадених речей, а також прохання надіслати вижив для огляду завданих поранень. Загальні обставини справи такі: у вівторок 2 вересня 1561 р. пан Іван Яцкович Борзобогатий вирушив із родиною до Вільна на двох возах, запряжених четвіркою і двійкою коней. На одному возі на скринях, де знаходились *«рейстры, квиты, з грошима, золотыми талерми и клейноты»*⁴⁶ їхав пан митник з дружиною. Недалеко від маєтку Забороль на них напали озброєні зем'яни белзького повіту Ласці. Через деякий час поранених дружину і онуку повезли у невідомому напрямі, а митника із сином до Іванчиць — маєтку князя Януша Порицького⁴⁷.

Поранений митник бачив нападників і самого князя Януша Порицького *«у твар»*⁴⁸. Залишивши віз зі скринями на подвір'ї, князь Порицький наказав заложити інший віз Івана Яцковича двійкою коней і, посадивши на нього митника із сином, виїхав з ними з маєтку. Через деякий час, за припущенням митника за 7 миль від Луцька, його викинули з возу, а Василя забрали з собою.

На наступний день, у середу, на прохання митника до його маєтку Забороля прибули вижив для огляду завданих родині та його служебникам численних поранень.

У документах не вказана приналежність вкрадених грошей. Щоб це з'ясувати потрібно врахувати загальну кількість грошей, яку віз у скринях митник, потім встановити їх приналежність, термін, за який збирався звітувати митник і щорічну суму оренди. У свою чергу, отримані данні дозволять підтвердити гіпотезу щодо звільнення митника від оренди волинських мит, у тому числі, й через неспроможність внесення грошів за оренду до скарбу по причині їх втрати у результаті нападу.

З огляду на численні скарги на митника за несвоєчасні виплати з волинських мит, Іван Яцкович Борзобогатий, вочевидь, затримувався із обов'язковими щопіврічними звітами підскарб'ю земському, як того вимагали умови оренди та

⁴⁴ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 181.

⁴⁵ Книга № 37 (1552–1561) [Книга Записей 37] / D. Baronas — Vilnius, 2011. — № 498.

⁴⁶ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 182 зв.

⁴⁷ Януш Олександрович Порицький Збараський (помер 1570 р.) — належав до гілки князів Гедиміновичей (Ольгердовичів). Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. — С. 338.

⁴⁸ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 182 зв.

обов'язок⁴⁹. Припускаємо, що митник збирався звітувати за півтора року нової оренди, тобто за період з січня 1560 р. до червня 1561 р.

Згідно складеного Іваном Яцковичем Борзобогатим реєстру вкраденого, в одній скрині містились документи — лічби, квитанції, реєстри, в іншій — гроші (надходження з волинських мит та ключів) та особисті речі. У скрині з грошима було: 284 копи грошів, 2 600 золотих угорських і 1 060 талерів. Приблизний розрахунок і приведення грошів до однієї величини (якщо рахувати, що талер у 1561 р. становив — 33 польських грошів⁵⁰, а золотий угорський — 51 польський гріш⁵¹) показали, що всього у пана митника було 2 518,4 кіп литовських грошів⁵². Вочевидь, ця сума мала складатись із: доходів з волинських мит і луцького ключа, грошей на користь київського воєводи та забезпечення робітників Київського замку. Можливо, частина цих грошей належала особисто митнику.

За відсутності документу оренди за 1560–1563 рр. у книгах ЛМ ми не знаємо, яку суму щорічно мав сплачувати митник з волинських мит та луцького ключа: 1 800 кіп грошів (як було визначено у попередніх орендах) чи 1 300 кіп грошів (як було визначено в оренді Малинському та Загоровському за 1563–1566 рр.). У разі звітування за півтора року оренди з щорічною виплатою у 1 800 кіп грошів, у червні 1561 р. митник мав віддати з волинських мит — 2 700 кіп грошів готівкою. Такої суми, згідно з попередніми розрахунками, в митника не було. Якщо річна сума оренди становила 1 300 кіп грошів, то за півтора року митник мав віддати — 1 950 кіп грошів. Враховуючи інші обов'язкові виплати — 400 кіп грошів київському воєводі та 100 кіп грошів (приблизно) для оплати робітників київського замку, разом виходить сума у 2 400 кіп литовських грошів. Майже стільки, скільки було у скрині. Решта коштів — 118 кіп грошів могли належати особисто митнику. Таким чином,

⁴⁹ AGAD. — Zespół 1. Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155–1939. — Sygn. 8647.

⁵⁰ М. Котляр визначає курс талера у 1551 р. — 32 польських гроша, а в 1568 р. — 33. Щодо українських земель, то варто використовувати лише данні 60-х рр. XVI ст. і далі, тому що раніше талери ще не встигли поширитись у цьому регіоні: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу та лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — С. 80. Будемо вважати, що у 1561 р. талер також рахували у 33 польські гроші.

⁵¹ *Szelągowski A.* Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. — Lwów, 1902. — S. 35.

⁵² Розрахунок вкрадених грошей вівся так: 1) переведемо золоті угорські та талери на польські гроші за приблизним курсом на 1561 р. і визначимо їх загальну суму: 2 600 золотих угорських x 51 польський гріш = 132 600 польських грошів; 1 060 талерів x 33 польських грошів = 34 980 польських грошів; 132 600 + 34 980 = 167 580 польських грошів; 2) переведемо польські гроші у литовські за курсом 1 литовський гріш = 1,25 польських грошів, отже: 167 580 : 1,25 = 134 064 литовських грошів; 3) переведемо отриману суму в литовських грошах на копи, рахуючи, що 1 копа, як лічильна одиниця дорівнювала 60 грошам (Торгівля на Україні... С. 357): 134 064 : 60 = 2 234,4 копи литовських грошів; 4) враховуючи, що у митника ще було 284 копи грошей, то загальна сума складала: 284 + 2 234,4 = 2 518,4 кіп литовських грошів.

митник звітував за півтора року оренди, щорічна сума якої складала 1 300 кіп литовських грошів.

Також митник склав реєстр вкрадених речей і коштовностей із вказівками їхньої вартості. Серед них були тканини різного гатунку, золоті прикраси, срібні ложки, шапки та шуби з різного хутра. На те, що це особисті речі, а не часткова оплата митних зборів, вказує необхідність виплати оренди лише готівкою. Наявність серед вкрадених речей теплого одягу, коштовностей і тканин свідчить про наміри митника залишитись у Вільно на деякий час, можливо до зими.

Третій документ складений від імені шурина Івана Яцковича — Яна Лукашовича, який пояснює, що через тяжкий фізичний стан і втрату всіх грошів митник не зможе з'явитися до Вільна. На початку документу писар припустився помилки, вказавши, що митник виїхав з Луцька «*x волторок прошлыи сентебра второгнадцат* (виділено мною. — Л.Ж.) *дня, поехал есми был сам зо всею справою до г(о)с(по)д(а)ра его м(и)л(ости)*»⁵³, оскільки мав звітувати перед господарем 14 вересня. Порядковий числівник «*вторыйнадцат*»⁵⁴ — означає 12. Допущену у тексті документа неточність вважаємо технічною помилкою писаря, який заносив свідчення до книги, оскільки сам документ датований п'ятницею 5 вересня. До того ж, дістатись до Вільна за два дні було не можливо.

У результаті нападу Іван Яцкович Борзобагатий втратив усі зібрані з волинських мит і луцького ключа гроші й не зміг повернути їх до скарбу. У тексті документів безпосередня причину нападу не вказана, проте тривала митна діяльність Борзобогатих на Волині дає можливість її припустити. Навряд чи метою нападу було тільки пограбування, здебільшого зведення особистих рахунків з метою дискредитації Борзобогатих як митників. У гродських книгах та документах ЛМ не спостерігається безпосередніх контактів Івана Яцковича Борзобогатого та Януша Порицького, проте, ймовірно, що Борзобогаті встановлювали прикоморки державних митниць у маєтках князя Порицького чи затримували його слуг. До того ж, втрата усіх грошей відбулась у скрутний для держави час, коли тривала Лівонська війна й скарб постійно потребував коштів. Відлучення Борзобогатих від оренди було питанням часу. Через потребу коштів для ведення війни, мита після майже 25-річної перерви, знову почали віддавати на відкуп євреям.

Отже, проаналізовані обставини митної діяльності Борзобогатих на Волині та документи гродських книг свідчать, що напад на господарського митника Івана Яцковича Борзобогатого був спричинений його професійною діяльністю. Документи підготовлені до друку відповідно до вимог дипломатично-критичного методу, розробленого В. Німчуком, із деякими змінами⁵⁵.

⁵³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 184.

⁵⁴ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1978. — Т. 1. — С. 204.

⁵⁵ Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції. — Частина 1. Проект. — Київ, 1995. — С. 24–30.

Публікація документів

1.

Оригінал: ЦДІАК України. — Ф. 25. Луцький гродський суд. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 179 зв.–180.

Мікрофільм: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Частина 2. — Арк. 179 зв.–180.

Попередні публікації: Луцька замкова книга за 1560–1561 рр. / Підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — № 273. — С. 394–395*.

1561, вересня 2. Луцьк. Скарга луцького митника і мостовничого пана Івана Олехновича Борзобагатого про напад на його дядьку ключника, господарського митника Івана Яцковича Борзобагатого-Красенського зем'ян Бельського повіту під час його подорожі до Вільна зі звітами, квітаціями та грошима від оренди митних зборів.

[179 v] Лет бож нарож 1561 м(е)с(е)ца сентебр(а) 2 дня

Казано записати. Пришодчи до мене писара Петра Богдановича Загоровског(о) | маршалка г(о)сп(о)д(а)рског(о) справцы староства луцког(о) а Бориса Ивановича Сову подстаростег(о) луцког(о) его м(и)л(ость) пан Иван Борзобагато|вич Красенский.]

Жаловал и оповедал тым обычаем иж дей стрый его, пан Иван Борзобагато|вич Красенский⁵⁶ ключник луцкий, целникъ господарский, маючи росказане господарское | до Вилни з личною из грошми ехати, будучи зо всим готов. яко с квітами, | из грошми его королевское м(и)л(о)сти мытными, выбравшися зо всим | з места з дому своего, а хотечи сына своег(о) Василя з грошми его | кролевское м(и)л(о)сти до Киева до кн(я)зя воєводи и для отправы | работников при замку Киевском што робят, слати. Злецывшы статечне | местце врадов своих, яко под час ярмарочный ехал на ноч | до имения своего Заборовля с приятелы своими паном Станиславом Залескимъ, с паномъ Ста|ниславом Лазницким, слу|жебниками его м(и)л(ости) пана воєводи троцког(о), а с паном Лоринцомъ Квриницким || [180] служебником его м(и)л(о)сти пана Радомского, з малжонкою своею, з сыном паном Василе|мъ, из внукою своею, дочкою небожчика пана Януша Гулевича. И скоро дей гре|блю Сѣмеленицкую переехали, то пак земане корунные повѣту Белзьского | Лашове, пробачивши боязни Божее, покою посполитог(о), срокгости права | и пристойности своее, выступивши з гаю Заборолского в колку десят копех збройно з ручницами и ошпы самог(о) пана ключника, малжонку его, | сына пана Василя

* Підготовані нами документи вже опубліковані у Луцькій гродській книзі, що вийшла у 2013 р. Вважаємо прийнятним зробити повторну публікацію документів, оскільки наша стаття була написана до видання книги і знаходилась у редколегії збірника.

⁵⁶ Схема родинних зв'язків Борзобогатих наводиться у коментарях до документів.

и внуку его панну Федору Гулевичанну збили, змор|довали, и, ганебне зранивши, з двема возы их з собою и то што при них | было, листов, квитов въ справахъ его королевское м(и)л(о)сти и п(е)н(е)зей, тала|рев, золотых чирвоных и клейнотов, и иных немало речей побрали. И по визии | хехавши пов мили, самую п(а)ни ключниковую зъ внукою побитых | и помордованых з возу выкинули, которыи ѡкрутне збиты змор|дованы и не вѣдомо естли будут живы.

И просил абы то было | записано. А так мы тую жалобу и ѡповедане его м(и)л(ости) до книг замко|выхъ записати казалъ.

2.

Оригінал: ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 182–183 зв.

Мікрофільм: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Частина 2. — Арк. 182–183 зв.

Попередні публікації: Луцька замкова книга за 1560–1561 рр. / Підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — № 277. — С. 397–399.

1561, вересня 5. Луцьк. Скарга луцького ключника, господарського митника Волинської землі Івана Борзобогатого-Красенського на землян Белзького повіту Лаців, які напали на нього та його родину під час подорожі до Вільна з переліком вкрадених речей та оглядом завданих поранень.

[182] Того ж месеца сентебра 5 дня х пятницу

Казано записати. Пришодчи перед мене Петра Богдановича Загоровског(о), | маршалка г(о)сп(о)д(а)рског(о), справцы староства Луцког(о), а Бориса Ивано|вича Сову, подстаростего луцког(о) его м(и)л(о)ст(ь) пан Иван Борзобогатыи Красен|ский ключникъ луцкий, целникъ г(о)с(по)д(а)рский земли Вольньское.

Жаловаль | и ѡповедал ѡбтяжливѣ тымъ обычаемъ иж дей х волторок прошьлый | м(е)с(е)ца сентебра второго дня, маючи ся росказане г(о)с(по)д(а)рское нашог(о) | м(и)л(о)стивого пана з личбами, и грошми его кор|олевское м(и)л(о)сти до скарбу ехати. И будучи дей зо всим, яко з рейстры, з личбою, с квиты, и с пенязми готов., злецывши статечне, яко под час ярмарку местца вра|дов своих ехмомъ вжо х дорогу зо всим до Вилни хотечи переночовати || [182 v] х дворцу своемъ Заборолском, и сына своего Василя ѡтправити з грошми до | Києва, до князя его м(и)л(о)сти воеводы києвского и для ѡтправы роботниковъ, | которых дей з росказаня г(о)с(по)д(а)рског(о) там ѡтправил есми был двесте.

То пак дей, | пересехавши мне греблю Сѡмеленицкую, под гаемъ моимъ заборолскимъ, | земляне Коруну Полское повѣту Белзьского Адамъ и братанич его Стани|слав Стремелецкие, Амброжий и Бартошь Видьковские, а Ян зо Гребеного | Лащове, с помочниками своими, наполнившись мысли, а препомневши пристоинности | свое, выпадши з гаю в колку десят конех зброино, з оцепы | и ручницами мене самог(о), жону мою Настасю, сына моего Василя и вну|ку теж мою панну Федору, и служебников немало, ѡкрутне поранили, помордо|вали, и з двема возы с конми, и зо всим, што при нас было, гроший,

золотых | чирвонных талеров клеинотов, реистров, квитов и листов, яко его королевское | м(и)л(о)сти, так и иных, потребных немало, то все побрали и мене з жоною, з сы|ном, з внукою были повезли. И выехавши дей за село Боголюбое, жону мою | з внукою помененою, съ шубок, в которых были, злупивши з возов | выкинули, а мене з сыном звезавши, до Иванчич имени князя Януша По|рицког(о) повезли. Там мене и сына перед двором с почтом поставивши, | сами Лащи с кн(я)земь Порицким Янушом, которог(о) дей есми х твар видел, | х двор поехали.

И он деи воз мои покрытыи, на котором две скринки были | и сам есми з жоною тамъ на том возе седел, зъ рейстры, квиты, з грошми, | золотыми, талерми и клейноты х двор повезли, и там дей добрую пол | години бывши, и воз тот зо всимъ при князѣ оставивши з двора | выехали. А выведши и заложивши два кони кн(я)зя Януша Пориц|кого до воза моего котчого, на которомъ мене из сыном моимъ | з собою повезли, и хехавши от Луцка мил сем за село кн(я)з(я) старосты | житомирского Хймицх, мене самого з возу выкинули погорломъ | грозечи, абых от них проч пошел. А сына моего Василя з собою повезли || [183].

И взяли дей на тот час з возомъ моимъ покрытымъ скринку одну зъ рейстры, | листы короля его м(и)л(о)сти и квиты, личбъ моих короля его мл литовских, | волынских, киевских и ключовых и иных влостивых листов, мне и брата|ничом моим належачих, которых реистръ меновите написан маю. | К тому дей х другои скринце взяли: монеты двесте осмьдесятъ | и чотыры копы грошей, золотых чирвонных, две тисечи и шестсотъ, | таляров тисеча и шестдесят, ланцужков паненских два важили осмь|десят золотых хгорскихъ, ланцуг пана Александра Жоравницког(о) зятя | моего, важил сто и осмьдесят золотых, паней малжонки его сорокъ | коп грошей, ложок два тузины сребреных, важили гривен дванадцат, | адамашку брунятного, кармазину локот тридцат и семь, адамашку | шарого локот осмьнадцат, шапку мою собою купленую за двадцат | чотыри копы грошей, шубку черную жоны моее кунню з бобромъ | фанимондышом крытую коштовала двадцат копь грошей, шубку | внуки моее чамлетовую попелицами подшитую с кнафлями| позлотистыми сребреными, коштовала десет коп грошей, ша|пки две аксамитных, коштовали пят коп грошей, шубку кунню з бо|бром наголом новокупленую за осмьнадцат копь грошей, возкарету | лунским сукном крытую, коштовала десят коп грошей, возники | чотыры сивозелезых з шором, коштовали сорок и чотыри | копы грошей, воз котчий з двема возники глинястыми из шором, кошто|вали осмьнадцат копь грошей.

То все з собою взяли лиж еще | в середу. Скоро ся пан ключник в дом свои до Заборовля навернул, будучи | сам зокрутного зраненя хор, не могучи до замку быти. За прозбою братанича | его м(и)л(ости), пана Ивана, давали есмо з ураду замку | Луцкого вижами от мене Петра Загоровского Михаила Русалког(о) || [183 v], а от мене, Бориса Ивановича Совы подстаростег(о) луцког(о), Ивана Лидухов|ского на огледане ран и морду, которые ся пану ключнику, малжонце его, | внучце и служебником его стал, были даваны.

Просил пан ключник абы | тые вижи ставши што видели, перед нами, врадом его кролевское | м(и)л(о)сти до книг замковых вызнали. Которые ставши обадва | однословне поведили, иж в тую середу прошлую, будучи в Заборовли |

огледали ран и видели: х самого пана ключника на плечи правом | рану рубаную, а mezi плеч колотых ран две, к тому синих | битых на теле ест немало, в головѣ ран две пробитых кривавых, на | руке правои в локти рана колотая, в левое руки палец збит, самую | теж п(а)нную ключниковую збито х правом боку две ребре выбиты, | на персехъ рана рубаная, на руке левои рана так же рубаная, | на плечах ран синих збитых немало и хста теж до криви збиты, | х панеи Александровое дочки панны Хведоры на твари правое | стороны рана синяя битая.

К тому служебников пана | ключниковых х Федора Андреевича ран две рубаных, х Мартина СѸлитского х голове на правои стороне рана рубаная, х Григоря | Загорьского рана на локтю правое руки рубаная.

И просил | пан ключникъ абы то было записано. А так мы тую жалобу и оповедане его м(и)л(о)сти и вижовъ сознане до книг замковыхъ | записати казали.

3.

Оригінал: ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 183 зв.—184.

Мікрофільм: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Частина 2. — Арк. 183 зв.—184.

Попередні публікації: Луцька замкова книга за 1560–1561 рр. / Підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. — Луцьк, 2013. — № 278. — С. 399–400.

1561, вересня 5. Луцьк. Свідоцтво шурина луцького ключника, господарського митника Івана Яцьковича Борзобагатого Яна Лукашевича про його фізичну неспроможність через хворобу їхати з лічбою до Вільна.

[183 v] Тогож м(е)с(е)ца сентебра 5 дня

Казано записати. Присылал до мене Петра Богдановича Загоровского маршалка г(о)с(по)д(а)рского, аж до мене Бориса Ивановича Совы || [184] подстаростего луцкого, ключник луцкии пан Иван Борзобагатый Красен|ский шурина своего пана Яна Лукашевича.

СѸповедаючи иж дей за | мандатом г(о)с(по)д(а)рскимъ мне и братаничу моему, пану Ивану перед г(о)с(по)д(а)ремъ ег(о) | м(и)л(о)стю ѿ немалые речи, личбѣ мытных и п(е)нзей короля его милости рок | припасти мает на ден Светог(о) Крыжа м(е)с(е)ца сентебра четвертого|надцат дня. Ку которой дей справе х волторок прошлыи сентебра второгнадцат дня, поехал есми был сам зо всею справою до г(о)с(по)д(а)ря его м(и)л(ости). | То пак дей в тот час земляне Коруны Полское повету Белзьског(о) Адам, | Амброжий, Бартош, Ян зъ Гребеного и Станислав Лашове, захавши | мне доброволную дорогу, мене розбили и ѿкрутне зранили, а рейстра, | и квиты, и листы на выдате п(е)н(е)зей короля его м(и)л(ости) и готовые гр(о)ши | з двема скрынками забрали. А так дей, я теперешнег(о) часу на тот | рок ку той справе не будучи ѿт Лашов способного здоровья до г(о)с(по)д(а)ря | короля его м(и)л(ости) сам ехати не могу.

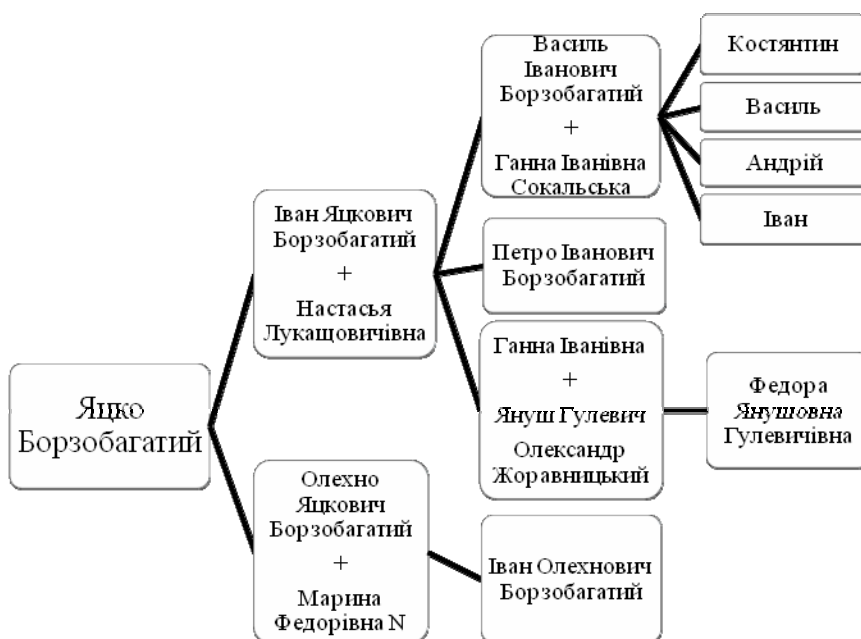
А братанича своего не маю с чимъ послати, кдыж там вся справа ест забрана. Для чо|го ж на о|глядане форобы своее просил нас о вижов в|радовых. |

Ино я Петръ Загоровский давалом вижом служебника моего | свиту, а я подстаростей давал есми вижом служебника | моего Васка Гришковича, которые на Красном х дворе бывъ|ши и о|ттоля приехавъши, ставши перед нами обадъва | однословъне сознали, иж видели ключника луцкого пана И|вана Яцковича Борзобагатого форобую трудно о|бтяжо|ного.

И просил пан Янь абы то было записано. А такъ | мы тую жалобу о|поведане и тых вижовъ сознане в книги | замъковые записати казали.

Коментарі до документів

1. Схема родинних зв'язків Борзобагатих-Красенських герба «Сліта».

Иван (Иона) Яцкович Борзобагатий (помер у 1585 р.) — господарський митник (1544–1563), ключник, городничий, мостовничий і луцький вїйт (1558–1566), луцький єпископ (1565–1584) та жидичинський архімандрит⁵⁷.

Василь Іванович Борзобагатий — королівський секретар⁵⁸.

Иван Васильович Борзобагатий — луцький гродський писар⁵⁹.

⁵⁷ Ворончук І. Родоводи Волинської шляхти... — С. 191; Вона ж. Населення Волині XVI — першій половині XVII ст. — С. 496; Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. — S. 77–78, 81.

⁵⁸ Ворончук І. Родоводи Волинської шляхти... — С. 191.

⁵⁹ Там же. — С. 191.

Федора Гулевичівна — дочка Ганни Іванівни Борзобагатої від першого чоловіка Януша Гулевича⁶⁰.

Олександр Маркович Жоравницький — другий чоловік Ганни Іванівни Борзобагатої, городничий (1550), ключник (1561), староста луцький (1576)⁶¹.

Ян Лукашевич — брат дружини Івана Яцковича Борзобагатого Настасьї Лукашевичівни⁶².

Олехно Яцкович Борзобогатий (помер у 1562 р.) — господарський митник (1544–1557), луцький ключник, городничий і мостовничий⁶³.

Іван Олехнович Борзобогатий — луцький мостовничий, господарський митник⁶⁴ разом із дядьком Яваном Яцковичем Борзобогатим.

2. Визначення ліній спорідненості між родичами.

Стрий — дядько по батькові. Але стриєм називався і двоюрідний брат батька. Тому досить часто цей термін уточнювався словами «рожоний», «прирожоний», «родний». Стрий відноситься до другої бічної лінії спорідненості і має чотири відгалуження: два з боку батька і два з боку матері. З батьківського боку виступає чоловіча лінія, до якої належать брат батька та його потомки, і жіноча, до якої належать сестра батька і її нащадки⁶⁵.

Братанич — рідний син брата (племінник). Розділяють племінник по братові і племінник по сестрі (сестринець). Це перша бічна лінія спорідненості: по чоловічій лінії — брати та їх потомки, по жіночій — сестри та їх нащадки. Охоплює поняття: рідний брат, рідна сестра, рідний син брата (сестри), рідна дочка брата (сестри)⁶⁶.

Шурин — брат дружини. Значно частіше термін шурин заступає термін швагер⁶⁷.

3. Географічні назви, що зустрічаються у тексті документів

Забороль — (зараз — село Волинської обл.) — маєток Борзобогатих. Знаходиться приблизно в 7,6 км від Луцька.

Іванчиці — (зараз — село Волинської обл.) — маєток князя Януша Порицького. Знаходиться на відстані 27 км від Луцька. Між Заборовлем та Іванчицями приблизно 15 км⁶⁸.

4. Деякі назви одиниць виміру, тканин, деталей одягу, кольорів.

Адамашка — шовкова тканина з Дамаску⁶⁹.

⁶⁰ Там же. — С. 191; ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 180.

⁶¹ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. — S. 78.

⁶² ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 184.

⁶³ *Ворончук І.* Родоводи Волинської шляхти... — С. 191; *Вона ж.* Населення Волині XVI — першій половині XVII ст. — С. 496; Urzędnicy wołyńscy XIV — XVIII wieku. — S. 70, 77, 81.

⁶⁴ *Ворончук І.* Родоводи Волинської шляхти... — С. 191–192; *Вона ж.* Населення Волині XVI — першій половині XVII ст. — С. 496; Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. — S. 81.

⁶⁵ *Ворончук І.* Родоводи Волинської шляхти... — С. 64–65.

⁶⁶ Там же. — С. 60–61.

⁶⁷ Там же. — С. 71.

⁶⁸ Орієнтовна відстань між географічними об'єктами визначена за даними Google maps. <http://maps.google.com.ua/>

Тузін — лічильна одиниця, дюжина⁷⁰.
Кармазін — тонка тканина яскраво-червоного кольору⁷¹.
Чамлет, чамлят, чамлит — м'яке легке ворсисте сукно.
Фалендиш, фалюндиш — ґатунок тонкого анґлійського або голландського сукна⁷².
Попелиця — шкірка зимової північної білки⁷³.
Кнафель — різновид гудзиків⁷⁴.
Брунатний — темно-коричневий, коричневий, бурий⁷⁵.

НАПАДЕНИЕ НА ГОСУДАРСТВЕННОГО ТАМОЖЕННИКА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ИВАНА ЯЦКОВИЧА БОРЗОБАГАТОГО (на основе материалов луцкой гродской книги за 1561 г.)

Жеребцова Лариса (кандидат исторических наук, доцент Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара, zmeika@ua.fm)

В статье рассматривается малоизвестное нападение на государственного таможенника Ивана Яцковича Борзобагатаго во время его служебной поездки с отчетами и деньгами с аренды волынских таможенных сборов для отчета перед великим князем в Вильно. В научный оборот вводятся три документа с луцкой гродской книги за 1561 г., фиксирующие обстоятельства нападения.

Ключевые слова: государственный таможенник, аренда таможенных сборов, нападение, луцкая гродская книга за 1561 г., Волынь.

ATTACK ON THE STATE CUSTOMS OFFICER OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IVAN YATSKOVICH BORZOBAGATYI (on the basis of materials of the Lutsk castle court book for 1561)

Zherebtsova Larysa (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Dnipropetrovs'k National University named after Oles' Honchar, zmeika@ua.fm)

The article deals with the unknown attack on the state customs official Ivan Borzobagatyj which occurred in time of his official trip with accounts and money from

⁶⁹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1982. — Выпуск 1. А — биенье. — С. 69–70.

⁷⁰ Торґвіля на Україні... — С. 367.

⁷¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1996. — Выпуск 14. Игде — кату́ющий. — С. 287.

⁷² Торґвіля на Україні... — С. 367.

⁷³ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 2006. — Выпуск 26. Позней — поробтати. — С. 354.

⁷⁴ Торґвіля на Україні... — С. 361.

⁷⁵ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Т.1. — А–Н. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 125; Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1983. — Выпуск 2. Биць — варивный. — С. 224.

customs leasing. Customs official had to report in front of the grand duke in Wil'no. Three documents from the Lutsk' castle book over 1561 are brought to the scientific turnover.

Keywords: *state customs official, customs leasing, attack, Lutsk' castle book over 1561, Wolyn'.*

УДК 94(477)«15»

Владислав Безпалько*

НОВІ ДАНІ ПРО МОНЕТНІ НОМІНАЛИ, ЇХ НАЗВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ НА ВОЛИНІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.

У статті вперше вводяться в науковий обіг дані про назви низки монетних номіналів, які були у вжитку в населення Волині, розкриваються особливості грошового обігу регіону в останній третині XVI ст., розглядаються випадки використання фальшивих грошей.

Ключові слова: грошовий обіг, монетний номінал, «принц», «пятак», «осмак», «подвапенезжий», «філіпок», талер, гродські книги, Волинь.

Актові книги XVI ст. — важливе джерело для вивчення ранньомодерної історії України, зокрема для вивчення грошового обігу та нумізматики¹. Гродські та земські книги часто містять фактично щоденні записи, що дає можливість спостерігати зміни в тих чи інших соціально-економічних явищах. Тому активізація досліджень письмових джерел з метою постановки та вирішення проблем в нумізматиці наразі є дієвим і результативним механізмом наукової роботи. Зокрема, в роки незалежності України такі представники львівської нумізматичної школи як Роман Шуст і Володимир Шлапінський успішно досліджують грошовий ринок м. Львова та Руського воєводства на матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові².

* Владислав Безпалько — науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії МОН України, graham2005@mail.ru.

¹ Петрович В.В. Актові книги XVI–XVIII ст. як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — № 11. — 2008. — С. 18–19.

² Наведено лише деякі з публікацій цих авторів: Шуст Р. Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 32. — Львів, 1997. — С. 23–42; Шуст Р., Шлапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Випуск 37. — Част. 1. — Львів, 2002. — С. 95–102; Шлапінський В. Литовские монеты на львовском денежном рынке в 16 — первой половине 17 века (по материалам письменных источников) // Numizmatika. — № 4–5. — Vilnius, 2006. — 13–19.

У нашому дослідженні грошового обігу Волині використано документальний матеріал володимирських і луцьких гродських книг останньої третини XVI ст.

Під час фронтального опрацювання записів луцьких гродських книг нами було виявлено свідчення про монети талерного типу — «принци», які вочевидь використовувалася для готівкових розрахунків та накопичення коштів. Так, при побитті і пограбуванні свинюського єврея Якуба Давидовича 8 липня 1584 р. паном Іваном Ощовським було відібрано, серед іншого, «...у череси пятьдесят чирвоных золотых, а таляровъ прынцов старых тридцать, а монеты коп двадцать грошей литовских...»³.

21 липня 1593 р. пан Остафій Перекальський скаржився, що у нього разом з речами відібрали гроші: «...золотых чирвоных двесте, таляровъ старых прындцовъ сто, монеты пятьдесятъ копъ грошей литовских...»⁴.

Один з документів містив більш детальну інформацію, яка дозволила визначити курс «принца». 12 листопада 1582 р. п. Олександр Семашко віддавав п. Катерині Прусиновській значну суму боргу. Було складено реєстр передачі готівки, що містилась у двох мішках («ворках»), і в одному з них, окрім інших номіналів, зазначено «...принцов сто и дванадъцать, чынит золотых польских сто сорокъ одинъ и гршей двадъцать шесть»⁵. Беручи до уваги, що польський золотий як рахункова одиниця складає 30 польських грошів, отримуємо результат: $(141 \cdot 30 + 26) / 112 = 38$. Отже, курс «принца» визначався у 38 польських грошів.

У 38 грошів у Кракові та Варшаві оцінювався «taler filipkowy», або «філірек»⁶. Так на польських землях називали філіпсдальдери — срібну монету талерного типу вагою 34,27 г. (чиста вага 28,547 г., проба 833-а), чеканену в Нідерландах при Філіпі II (Рис. 1⁷). Тож, на нашу думку, з цією монетою слід пов'язати і назву «принц», а епітет «старий», як і в імперських талерах, вочевидь свідчить про високу якість монети.

У Великому князівстві Литовському наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XVI ст. спостерігається вживання назви «філіпки» саме у світлі негативного сприйняття населенням неаполітанських монет Філіпа II з литовськими контрмарками 1564 р., які мали завищений примусовий курс⁸. У цьому ми вбачаємо можливе пояснення виникненню місцевої назви «принци» — вона могла

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 516.

⁴ Там само. — Спр. 44. — Арк. 41.

⁵ Там само. — Спр. 26. — Арк. 1165.

⁶ Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. — Тернопіль–Львів, 1998. — С. 358.

⁷ Зображення взято з електронної архівної бази даних аукційних каталогів <http://www.mcsearch.info/record.html?id=312082> (Münzen & Medaillen GmbH (DE). Auction 32 (26.05.2010). Lot 808).

⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52 / Parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius. — Vilnius, 2004. — P. 129 (№ 173, 174); Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее — АВК). — Т. XXXIX. Акты Могилёвской магистрата XVI века. — Вильна, 1915. — С. 53.

понятійно відокремлювати якісну монету нідерландських емісій від скомпрометованих контрмаркованих «філіпків».

Рис. 1. Філіпсдальдер 1563 р., пров. Оверейсел.

У вже згаданому реєстрі віддання боргу п. Олександром Семашком в одному ворку з червоними золотими, «принцами» та іншими монетами талерного типу перераховуються «петаковъ чотыри и грошь пошосный»⁹. Оскільки сума обраховується у польських злотих і грошах, то «пошосний» — монета номіналом саме в шість грошів за польською стопою, наймовірніше польської, пруської, гданської чи ельблонгської емісій часів Сигізмунда I Старого¹⁰.

Особливих пояснень вимагає назва «петак», адже номіналу у п'ять грошів у Польщі XVI ст. не карбувалося.

1579 р. у судовій справі між полоцькими міщанами згадується «петак» в якості литовського півгроша, тобто монети вартістю п'ять литовських денаріїв¹¹. Та у випадку, що розглядається, таке пояснення викликає сумніви — дрібна монета, зокрема і литовського карбування, містилася у другому ворку¹².

Польсько-латинський словник 1787 р. видання пояснює значення слова «prietak» як «grosz poriętny» і подає латинський переклад — *quinarius nummus*.¹³

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1165 зв.

¹⁰ За правління Сигізмунда II Августа шестигрошовики за польською стопою не карбувалися, а за Стефана Баторія 1581 р. в невеликій кількості карбував Віленський монетний двір.

¹¹ АВК. — Т. XXXIX. — С. 463; *Рябцевич В.Н.* Нумизматика Беларуси. — Минск, 1995. — С. 166.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1165 зв.

¹³ *Słownik polsko-lacinski ze skarbu księdza Knapiusza.* — Т. II. — Kalisz, 1787. — S. 288.

Те ж саме значення подає і словник польської мови XVI ст.: «piętak» — монета вартістю в п'ять грошів¹⁴.

Станіслав Сарніцький у збірці законодавчих актів Корони подає текст постанови коронаційної конституції 1588 р. з приводу обігу в державі дрібної іноземної монети, де йдеться і про прийом «ropietnych groszów», які в заголовку означені як «piętaki»¹⁵. Ці монети разом з угорськими «шелягами»¹⁶ визнавались доброю монетою і допускались до обігу. Так як у цьому документі про литовську монету є окрема згадка¹⁷, ми відкидаємо можливість застосування назви «петак» до монети в чотири литовських гроші 1565–69 рр. карбування («чворак») ¹⁸, яка за курсовим співвідношенням прирівнювалась до п'яти польських грошів.

Конституція 1588 р. згадує «петак» серед монет європейських емісій, зокрема князівств Священної Римської імперії. В імперських монетних уставах 1550-х рр., серед інших, встановлюється чеканка монети номіналом в 10 крейцерів (Рис. 2¹⁹), яка якнайкраще підходить під визначення «петак». Високопробні 10 крейцерів (згідно уставу 1559 р. загальна вага 4,102 г., чиста — 3,817 г.)²⁰ за вмістом чистого срібла на 0,397 г. (більше як на 11%) переважали вміст дорогоцінного металу у 5 польських грошах (3,42 г.) згідно ординації 1580 р.²¹, тобто справді могли прийматися як «добра» монета. Для порівняння, так само допущені до обігу угорські «шеляги» (в 1574–82 рр. — 0,24 г., в 1582–1607 рр. — 0,23 г. чистого срібла)²² мали на 12% більше дорогоцінного металу, ніж коронні шеляги (0,204 г.)²³.

Ми не володіємо інформацією про знахідки на українських землях монет в 10 крейцерів, однак описи скарбів з польських земель фіксують комплекс монет,

¹⁴ Słownik polszczyzny XVI wieku. — Т. XXIV (Pi–Pniowy). — Warszawa, 1996. — S. 184.

¹⁵ *Sarnicki S.* Statvta y Metrika Przywileiow Koronnych Ięzykiem polskim spisane y porządkiem prawie przyrodzonym a barzo snadnym nowo zebrane. Kraków, 1594. — S. 410.

¹⁶ Шелягами називали денарії Угорського королівства, які прирівнювалися до польських шелягів. Див.: *Шуст Р.* Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. — С. 32.

¹⁷ *Volumina legum.* — Т. II. — SPb., 1859. — S. 259; *Sarnicki S.* Statvta y Metrika Przywileiow Koronnych. — S. 410.

¹⁸ *Kopicki E.* Katalog podstawowych typow monet i banknotow Polski oraz ziem historyczne z Polską związanых. — Том II (1506–1532). — Warszawa, 1976. — S. 45.

¹⁹ Зображення взято з електронної архівної бази даних аукційних каталогів <http://www.mcsearch.info/record.html?id=342818> (Gerhard Hirsch Nachfolger. Auction 269 (23.09.2010). Lot 3227).

²⁰ *Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В.* Словарь нумизмата: Пер. с нем. М.Г. Арсеньевой / Отв. редактор В.М. Потин. (2-е изд., перераб. и доп.). — Москва, 1993. — С. 402.

²¹ *Żabiński Z.* Kryzys monetarny w czasach Zygmunta III // *Wiadomości Numizmatyczne.* — Rok XX. — Zesz. 1(75). — Warszawa, 1976. — S. 5.

²² *Huszár L.* Münzkatalog Ungarn: von 1000 bis heute. — München, 1979. — P. 14.

²³ *Żabiński Z.* Kryzys monetarny w czasach Zygmunta III. — S. 5.

тезаврованих наприкінці XVI ст., в якому знаходились 10 крейцерів 1560 р. м. Аугсбург²⁴.

Рис. 2. 10 крейцерів 1560 р., м. Аугсбург.

Записи гродських книг дають інформацію і про обіг на Волині монет номіналом у три литовських гроші («потройні литовські»), яким населення приділяло особливу увагу, часто виділяючи з загальної монетної маси. Так, зі скарги від 10 березня 1597 р. про напад на двір у с. Колпитові дізнаємося, що 8 кіп литовських «потройними» тримала у ліжку «в головах» пані Кучинська, і під час небезпеки дала їх кухарці сховати за пазуху²⁵. В іншому випадку пан Дмитро Долматович Ісайковський за листом-записом 11 листопада 1594 р. мав отримати від пана Лукаша Третяка борг: «двесте копъ грошей и двадцать копъ грошей личбы литовское певною монетою, потройными литовскими старыми, названными дудками, заплатити и до рукъ моих мне отдати»²⁶. Така сума мала містити значну кількість монет — 4400 штук. Заслуговує уваги саме факт перенесення народно-побутової назви потрійного польського гроша («dudek» — удод, від жартівливої назви зображеного на монеті 1528 р. орла²⁷, німецькою «Duttchen»²⁸) на литовську монету такого ж номіналу, але кращої якості. Зауважимо, що найбільш розповсюджені типи «потрійних литовських» із зображенням монограми Сигізмунда II Августа та литовської погоні іконографічно

²⁴ *Meçlewska M., Mikolajczyk A.* Skarby monet z lat 1500–1649 na obszarze PRL. Inwentarz. — Warszawa, 1983. — S. 59.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 109 зв.–110.

²⁶ Там само. — Спр. 45. — Арк. 1314.

²⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku.* — T. VI (Dra–Ezby). — Wrocław–Warszawa–Kraków–Cdańsk, 1976. — S. 164.

²⁸ v. *Schrötter F.* Wörterbuch der Münzkunde. — Berlin–Leipzig, 1930. — S. 166.

відрізняються від польських²⁹ та похідних від них пруських, сілезьких і інших емісій. Тобто, маємо факт вживання назви «дудки» вже як узагальнюючої для номіналу в три гроші, поза умовностями курсових розбіжностей.

Луцькі гродські книги кінця XVI ст. свідчать і про вживання різними верствами волинського населення назви «осмак» по відношенню до польського гроша, вартість якого у литовській монеті становила вісім денаріїв (звідси і походження назви). До цього в науковому обігу були свідчення про таку назву у XVI ст. лише з білоруських джерел³⁰. Так як виявлені нові дані — це переважно свідчення про пограбування, які записувалися безпосередньо зі слів постраждалих, важливо, що назва «осмак», паралельно з назвами «гріш польський», «гріш лядський», справді побутувала у повсякденній мові волинян.

Наведемо приклади. Так, пан Доброгост Опахновський, землянин Луцького повіту, дає перелік та оцінку своїх речей, пограбованих 10 травня 1593 р., серед іншого «... за нагайку три осмаки»³¹. Жовнірами у голятинських підданих 14 травня 1595 р. були зібрані продукти харчування, зокрема у Мартина «взято кура одного, хлібь один, яец три, пива за полтора осмака»³².

Войтех Плонський скаржився, що в орендованій ним войсецькій митниці 6 квітня 1596 р. було разом з іншою власністю забрано «курчат марцовых сорокъ, каждое по осмаку»³³.

29 червня 1597 р. під час нападу на двір князя Станіслава Воронєцького у Щурині був пограбований його качинський підданий Вакула: «сермягу з него зняли за сорок грошей литовских купленую, мошонку у которой было деветь грошей, нужь за полтора гроша, пояс за осмак куплений»³⁴. У Грицка Хомитича, жоравинського підданого пана Андрія Кошки, 3 квітня 1598 р. з будинку було пограбовано «полотна кужелного локоть шестдесят по грошу литовскому, полотна згребного локот сорокъ по осмаку»³⁵. У тому ж селі у Мартина Хомитича при переліку пограбованого вказано «полотна згребного локоть шестдесят по грошу полскому»³⁶.

В домовленості 1598 р. між паном Семеном Круневичом, гнідавським державцею, та долинськими міщанами (про встановлення пільг при зупинці у с. Гнідава) та сама юридично зафіксована сума грошей в одному місці вказується у

²⁹ *Kopicki E.* Katalog podstawowych typow monet i banknotow Polski — Tom II. — S. 12, 45.

³⁰ АВК. — Т. XVII. Акты Гродненского земского суда. — Вильна, 1889. — С. 334; АВК. — Т. V. Акты Брестского и Городненского гродских судов, с присовокуплением привилегий на землевладения в Брестской и Кобринской экономиях. — Вильна, 1871. — С. 7; *Рябцевич В.* О чем рассказывают монеты (2-е изд.). — Минск, 1977. — С. 110–111; *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — Київ, 1981. — С. 71–72.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 600 зв.

³² Там само. — Спр. 48. — Арк. 263.

³³ Там само. — Спр. 49. — Арк. 242 зв.

³⁴ Там само. — Спр. 50. — Арк. 498 зв.; Спр. 52. — Арк. 460.

³⁵ Там само. — Спр. 51. — Арк. 135 зв.

³⁶ Там само.

польських грошах, в іншому — в «осмаках»: «... хто ж колвекъ з Долины з солю до места Луцкого приездчал, повинень был каждый з нас давати им за то от каждое телиги, то ест от воза почворного волового по двесте соли и по три гроши полских, а от полувозка, што двама вола везуть, по сту соли и по полтора гроша полских... просбе нашей досыт, тые пнзи звыклые по три осмаки для зубожения ншого нам отпустити рачиль...»³⁷.

Як бачимо, в усіх випадках вживання назви «осмак» йдеться про невеликі суми в 1–3 польських гроша. Назва «осмак» у XVI ст. ще тісно пов'язана з означенням монети в один польський гріш. У XVII ст. «осмаки» в деяких регіонах вже стають загальним поняттям, замінивши назву «гроші польські»³⁸.

Рідкісним для актових джерел Волині XVI ст. є вживання назви монетного номіналу «шеляг» (третина польського гроша). Так, возний, оглядаючи 15 червня 1593 р., долзьких підданих князя Юрія Пузини, постраждалих від побиття та пограбування, засвідчив: «... у Вакулы пограблено шапку за петь грошей, мошонку с пятма грошми литовскими, нож за грошей три, пояс за полтора гроша, вожки за шелег...»³⁹. Ймовірно, традиційне застосування населенням литовської монетно-лічильної системи, в якій не було «шелягів», повільне витіснення її польською, присутність на грошовому ринку значної кількості старої литовської монети робили незручним вживання цієї назви.

На особливу увагу заслуговує згадка «**подвапенежных**» — литовських монет номіналом в два денарія⁴⁰, адже зазвичай цей номінал «губиться» в назві «пенезі, пенезі білі» при загальних підрахунках сум грошей. Сам факт згадки конкретного номіналу був викликаний обставинами розгляду справи про фальшування цих монет. 8 березня 1574 р. володимирський підстароста засвідчив: «Передо мною, Михайлом Привередовским, на тот час будучим подстаростим володимирским, показалися пнзи дробные подвапнжные фалшовой в цигана на ймя Васка, которых пнзей сорок гршей литовских. Тот циган за питанем моим поведил, иж тые пнзи мает от Миска Кропивы за клячу, которую ему продал, нижли не в него самого, але в подданого кнгни Локацкое Михайловецкого Толочка в дому его в сенях при том Кропиве и при инших цыганах взял, бо, дей, Кропива тому Толочку сукно свое утерфиновое зеленое в тых пнзех заставил и мне их дати казал»⁴¹. Викликаний до гродського уряду, Толочко заявив, що про фальшиві гроші нічого не знає і що він давав якісну монету: «я тых пнзей подвапенежных на заставу сукна Кропивина тому циганови не давал але, дей, я ему дал полугрошки добрые»⁴².

³⁷ Там само. — Арк. 212.

³⁸ *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — С. 72, 138–142.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 825 зв.

⁴⁰ Карбувалися за Сигізмунда II Августа в 1566, 67, 69, 70 рр. Див.: *Kopicki E.* Katalog podstawowych typow monet i banknotow Polski — Том II. — S. 40.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 45 зв. Висловлюємо вдячність Миколі Висотіну, який звернув нашу увагу на цей документ.

⁴² Там само. — Спр. 8. — Арк. 46.

Так як на литовський гріш йшло 10 денаріїв або 5 подвійних денаріїв, то загалом сума в сорок грошів становитиме двісті «подвапенезних». Ми не виключаємо, що не всі двісті монет були фальшивими. Згідно законодавства, вся сума грошей могла бути визнана фальшивою і підлягати конфіскації, якщо з'ясується факт наявності в ній певної кількості справді фальшивої монети⁴³.

В обігу перебувала не тільки дрібна фальшива монета, крупні номінали також ставали об'єктом для підробок. Наприклад, пани Василь та Бенедикт Гулевичі 3 серпня 1592 р. в Луцьку намагалися розплатитися за напої з дружиною костельного слуги фальшивим талером, який зрештою примусили взяти силою: «дали ее таляр фалшовый, помененой Матысовой Ткачовой, и прумусивши ее словы срокгими, такъ битем и поличкованемъ, абы им мед с пивници давала, што она за усилованемъ оных учинит мусила»⁴⁴.

До обману та зловживань, пов'язаних з уже згадуваними «філіпками», на Волині вдавалися й офіційні особи. «Філіпки» — назва талерів неаполітанського карбування, отримані Сигізмундом II Августом від іспанського короля Філіпа II в рахунок виплати коштів, які позичила останньому королева Бона. Ці монети були контрмарковані королівською монограмою та датою «1564», і монаршиим універсалом 15 травня 1564 р. пущені в обіг по завищеному курсу⁴⁵. Та вже згідно рішень Віленського сейму 21 грудня 1565 р. ці монети мали бути виведені з обігу протягом 30 тижнів шляхом викупування їх у населення: «Которые филипъки въ томъ часе браны быти мають: болший филипокъ по сороку и по осми грошей литовскихъ, то есть по копе полской, а менший филипокъ по двадцати и чотыри гроши литовскихъ, по полкопы лядскихъ... абы от каждого, хто до мынцы або до скарбу принесеть, приймованы и плачоны были»⁴⁶. Тобто, строк прийому «філіпків» визначався до середини липня 1566 р. Визначений термін справді був сприятливим для отримання зиску з цих монет.

Наприклад, 11 травня 1566 р. Станіслав Сецеховський, десятник жовнірської роти пана Андрія Лаша, скаржився, що луцькі митники при видачі його службнику 200 кіп литовських грошів за службу військового загону вдалися до обману: «...семи коп грошей литовських без дванадцати грошей ему не доплатили, и вместо, дей, филипковъ чотыри полуталярки, личачи пнзи, вложили...»⁴⁷. Наймовірніше, малися на увазі «менші філіпки» — контрамарковані півталерів монети Філіпа II неаполітанської чеканки, які перебували в обігу за примусовим курсом у 24 литовські гроші. Замість них в загальну масу готівки можна було підкласти схожі за розміром і вагою півталери інших емісій, курс яких був близько 12,4 литовських грошів. Таким чином, на підміні чотирьох монет євреї-митники могли «заробити» 46,5 литовських грошів.

⁴³ Sarnicki S. Statvta y Metrika Przywileiow Koronnych. — S. 406–407.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 263 зв.

⁴⁵ Рябцевич В.Н. Нумизматика Беларуси. — С. 162.

⁴⁶ Русская историческая библиотека. — Т. XXX. — Юрьев, 1914. — Стб. 356.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15 зв.

Хоча згадана ухвала Віленського сейму і прокламувала вільне повернення «філіпків» до господарського скарбу, однак в реальності для населення обмін кредитної монети нерідко був пов'язаний з труднощами.

Показовою є записана 27 квітня 1566 р. у володимирській замковій книзі справа між бирчима поголовного плату у Володимирському повіті панами Лаврином Іваницьким і Іваном Калусовським з однієї сторони та служебниками князя Романа Сангушка, панами Михайлом Кустицьким і Сергієм Черкасом, з іншої. Служебники скаржилися, що у них уже двічі відмовляються прийняти поголовний плат з підданих князя Романа. Королівські бирчі дали пояснення своїм діям, зауваживши, що серед принесених поголовних грошей були «філіпки», які служебники намагалися порахувати по їх повній кредитній вартості у 30 польських грошів. Бирчі заявили, що «філіпки» вже не приймаються по такому курсу для сплати поголовного, зіславшись на сеймову ухвалу: «...они не водле розказаня и листу гдрского отдают, реестра списаня людей намъ дати не хотят, и к тому межи тою сумою пнзей сто и пятнадцать филипковъ дают, личачи сполна каждого филипка по золотому полскому, а филипки по тому не йдут, якъ и на уфале соймовой его королевское млсти описано ест. Для того ся от нихъ того плату поголовного приимовати обаваем, абыхмо на томъ не шкодовали. Але кгда намъ реестръ списаня людей дадут и тые филипки отменяют талярми, або золотыми черлеными, або теж монетою, мы и тепер заразомъ от нихъ тотъ плат поголовный приимемъ...»⁴⁸

Служебники князя Романа відповідно заявили, що «...панове бирчие на листе его королевское млсти и на уставе того описано не мают, жебы филипковъ не мели брат...»⁴⁹ І дійсно, ні устава, ні господарчі листи про збирання поголовного⁵⁰ нічого не кажуть про обмеження прийому «філіпків» до середини літа 1566 р. Ймовірно, бирчі намагалися забезпечити себе від можливих майбутніх труднощів при здаванні такої монети до скарбу, у випадку якщо б процес збирання поголовного затягнувся і вони прибули до столиці пізніше означеного строку.

Отже, у Волинському воєводстві в останній третині XVI ст. на основі документальних свідчень спостерігаємо справжнє розмаїття монетних номіналів у грошовому обігу. Для кожного номіналу у словниковому запасі населення знаходилася назва, яка відповідним чином відображала грошовий еквівалент чи інші особливості. Волинь не стояла осторонь глобальних процесів у грошовому обігу континенту, про що свідчить проникнення на ринок регіону специфічних європейських номіналів.

⁴⁸ Там само. — Арк. 9 зв.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. — Т. XXX. — Стб. 826–830.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О МОНЕТНЫХ НОМИНАЛАХ, ИХ НАЗВАНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ОБРАЩЕНИЯ НА ВОЛЫНИ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XVI в.

Владислав Безпалько (научный сотрудник Национального научно-исследовательского института украиноведства и всемирной истории МОН Украины, graham2005@mail.ru)

В статье впервые вводятся в научный оборот данные о названиях ряда монетных номиналов, которые бытовали у населения Волыни, раскрываются особенности денежного обращения региона в последней трети XVI в., рассматриваются случаи использования фальшивых денег.

Ключевые слова: денежное обращение, монетный номинал, «принц», «пятак», «осмак», «подвапенежний», «филипок», талер, городские книги, Волынь.

NEW DATA ON THE COIN DENOMINATIONS, THEIR NAMES AND SPECIFICS OF CIRCULATION IN VOLYN IN THE LAST THIRD OF THE XVI CENTURY

Vladyslav Bezpalko (Research Associate of National Research Institute of Ukrainian and world history, graham2005@mail.ru)

This article brings into scientific discourse information about the names of a number of coin denominations, which have been in use among the Volyn population, describes the peculiarities of monetary circulation in the region in the last third of the XVI century, and considers cases of using of counterfeit money.

Keywords: monetary circulation, coin denomination, «prince», «pyatak», «osmak», «podvapenezhniy», «philipok», thaler, Borough books, Volyn.

УДК 929.52 В.І. ТУМАНСЬКИЙ

Олександр Тригуб*

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ПРО ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА ІВАНОВИЧА ТУМАНСЬКОГО

Виявлені в Державному архіві Сумської області документи, що уперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлюють останню волю поміщика Чернігівської губернії, предводителя дворянства Глухівського повіту (1851–1866) В.І. Туманського.

Ключові слова: В. І. Туманський, Глухівський повіт, заповіт, родина, документи.

Останнім часом в історичній науці спостерігається помітне зростання інтересу до вивчення елітарних верств українського суспільства. Однією з важливих умов успішного розгортання студій у цьому напрямі, безперечно, є наявність різнопланової джерельної бази. Значний інтерес у цьому контексті становлять, зокрема, заповіти. Слід погодитися з думкою В.В. Кривошеї про їх високу репрезентативність для генеалогічних досліджень, адже в них «простежується вся система родинних зв'язків ..., а мотив створення подібних документів є основою їх достовірності»¹.

У структурі джерельної бази, задіяної для вивчення історії nobilitованого російським урядом на зламі XVIII–XIX ст. роду Туманських, заповіти є доволі великою рідкістю. У невеликому за обсягом фонді Глухівського нотаріуса І.М. Маринича, що зберігається в Державному архіві Сумської області виявлено кілька подібних документів, що висвітлюють останню волю предводителя дворянства Глухівського повіту (1851–1866) В.І. Туманського². Він походив з родини відставного генерал-лейтенанта Івана Васильовича Туманського (бл. 1763–бл. 1812). Гарна освіта, здобута в імператорському Царськосільському

* *Олександр Тригуб* — аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

¹ *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) / Кривошея В.В. // Гілея. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 265.

² Детальніше про нього див.: *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 / В.Л. Модзалевський; [ред. кол.: С.В. Шурляков (відп. секретар) та ін.; упорядкув.: В.В. Томазов]. — К.: [б. в.], 1998. — С. 69; *Тригуб О.О.* До біографії Володимира Туманського / О.О. Тригуб // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. — К.; Глухів, 2011. — Вип. 4 — С. 253–256.

ліцеї та особисті здібності сприяли його успішній кар'єрі. Свою нетривалу військову службу В.І. Туманський завершив у 1835 р. у чині штаб-ротмістра. Після виходу у відставку він присвятив себе господарській діяльності. Розділивши з братами Василем і Михайлом батьківський спадок, В.І. Туманський розпочав приводити до ладу отримані таким чином статки у с. Чорториги Глухівського повіту³ і поступово перетворився в одного з найзаможніших поміщиків повіту.

Складені ним 20 листопада 1880 р. і 29 серпня 1886 р. заповіти дозволяють з'ясувати деякі маловідомі деталі його особистого життя. За даними, які наводив Ю.С. Шемшученко, В.І. Туманський був двічі одружений: спочатку на чеській акторці, від якої мав доньку Маріанну, а потім на дочці відомого декабриста Марії Олександрівні фон-Бріген, від шлюбу з якою мав ще трьох дітей — Ольгу (1847 р.), Михайла (1849 р.) і Софію (1850 р.)⁴. Втім, як видно з документів, від австрійської підданої Франциски Зайлер, В.І. Туманський мав, вочевидь, двох *позашлюбних* (на що вказує той факт, що у заповіті він назвав їх своїми «вихованками»⁵) доньок — Маріанну та Надію. Саме їм, згідно із заповітами від 29 липня 1875 р. і 20 листопада 1880 р., мав відійти дім у Глухові на Веригині, а також по 3 тис. рублів кожній. Достеменно невідомо з яких причин, але 29 серпня 1886 р. В.І. Туманський анулював свої попередні розпорядження та склав новий заповіт, за яким усі свої статки заповідав сину Михайлу. Що ж стосується будинку в Глухові, який за попередніми заповітами мав відійти донькам Ф. Зайлер, то вони, за словами В.І. Туманського, на тоді вже отримали достатню грошову компенсацію.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з нормами сучасної російської орфографії зі збереженням усіх фонетичних, лексичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі чинних правил публікації документів ХІХ ст. Нерозібрані внаслідок пошкодження тексту слова та словосполучення позначено трьома крапками у квадратних дужках [...]. Скорочені слова доповнено, очевидні орфографічні помилки виправлено без застережень.

Заповіт В.І. Туманського

20 листопада 1880 р.

Тысяча восемьсот восемьдесятый год ноября двадцатого дня, по приглашению отправился я, Иван Максимович Маринич, глуховский нотариус, имеющий контору по Шостенской улице в доме Зорина, приехал в дом Туманского, состоящий в городе Глухове на Веригине, где, живущий в том доме, известный мне лично и к совершению актов законную правоспособность имеющий, штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский в присутствии лично мне известных

³ Державний архів Сумської області (далі Держархів Сумської області), ф. 630, оп. 1, спр. 13, арк. 212.

⁴ Шемшученко Ю.С. Наш друг Туманский (К 200-летию со дня рождения) / Ю.С. Шемшученко. — К.: Издательский дом «Юридична книга», 2000. — С. 16.

⁵ Держархів Сумської області, ф. 693, оп. 1, спр. 230, арк. 1–2.

свидетелей: коллежского регистратора Федора Дмитриевича Красовского, коллежского асессора Николая Ивановича Снежкова и титулярного советника Владимира Андреевича Малиношевского, живущих: первый в с. Степановке Глуховского уезда, Снежков — на Веригине в собственном доме, а Малиношевский — на Усовке в доме Уманца, объявил мне, что он, Владимир Туманский, желает совершить дополнительное духовное завещание, следующего содержания: штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский, находясь совершенно в здравом уме и твердой памяти на случай смерти си моим дополнительным духовным завещанием определяю: 1) приобретенный мною в г. Зоммерса в в городе Глухове на Веригине, по купчей крепости совершенной у глуховского нотариуса Звинятского, утвержденной старшим нотариусом Нежинского окружного суда по реестру выписям 1879 года под № 136-м, со всею при нем землею подробно означенной в помянутой купчей, с вновь построенным на той земле домом и всеми постройками, а также разного рода движимость, которой мною составлена подробная опись и вручена душеприемнику моему Александру Герасимовичу Трофименку, завещаю после моей смерти в собственность воспитанницам моим австрийско-подданным малолетним Марианне и Надежде Владимировнам Зайлер и матери их Франциске Францисковне Зайлер по равной части, с тем, что буди я умру раньше, чем достигнет Надежда Зайлер совершеннолетия, то завещанный мною дом с постройками и землею не может быть продан до ее совершеннолетия. На случай же смерти которой из моих воспитанниц Зайлер до своего совершеннолетия и притом безпотомною, то завещанная ей по моему завещанию часть должна поступить в собственность той, которая останется в живых. 2) По духовному завещанию, совершенному мною у глуховского нотариуса Долгорукова 29 июля 1875 года номер тридцать шестой, по реестру девятьсот семьдесят первый, я завещал (пункт второй) воспитанницам моим Марианне и Надежде по три тысячи рублей каждой, но так как деньги эти — шесть тысяч рублей мною отданы матери их Франциске Зайлер, в чем имеется совершенноручная ее расписка на сказанном завещании, то поэтому 2-й пункт того завещания должен оставаться без исполнения, как уже исполненный мною лично. 3) Завещаю дочери моей, жене коллежского советника Ольге Владимировне Судиенко 10 тысяч рублей, которые должны быть выданы ей через 6 недель после моей смерти в 5% билетах. 4) Малолетним внукам моим Владимиру и Константину Волковым завещаю по пять тысяч каждому, деньги эти должны быть выданы им по достижении ими совершеннолетия, а до этого времени выдавать на воспитания их каждому по 400 рублей в год. В случае же смерти которого-либо из них, то завещанные ему 5 тысяч рублей и на воспитание по 400 рублей должны быть выданы другому, оставшемуся в живых. 5) После смерти моей выдать камердинерам моим мещанину города Ливень Павлу Давидову Иванову 500 рублей и крестьянину собственнику местечка Воронежа, Глуховского уезда Павлу Трофимову Землянскому — 300 рублей; истребовать с приказчика Василия Сименистова уплаты тех денег, которые выданы ему залогообразно на покупку земли. 6) Прошу сына моего Михаила Владимировича Туманского — единственного по мне наследника, выдавать пожизненно дочери моей, а его сестре Софии Владимировне Волковой на ее содержание ежегодно такую сумму, какую он

признает возможною. 7) Душеприказчиком моим назначаю надворного советника Александра Герасимовича Трофименко, которого прошу по смерти моей произвести выдачу завещанных капиталов из намеченных денег и билетов, которые останутся после моей смерти, а, на случай недостачи таких, то и движимости и 8) Прошу душеприказчика моего Александра Герасимовича Трофименко похоронить меня без всякой торжественности и возможно скромнее. Желанное мною место для погребения известно как г. Трофименко, так и сыну моему, поэтому я уверен, что они исполнят это мое желание. Завещание это силу действия должно воспринять после моей смерти. Цену завещанному по совести определяю: дому — шесть тысяч рублей, а всему двадцать шесть тысяч восемьсот рублей серебром.

Зачеркнуто на 2-й странице в 7-й строке от низу в слове Семенистова «е», а также в последней строке «и» не читать.

Штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский /подпись/

Держархів Сумської області, ф. 693, оп. 1, спр. 230, арк. 1–2. Оригінал.

Заповіт В.І. Туманського

29 серпня 1886 р.

Тысяча восемьсот восемьдесят шестого года августа двадцать девятого дня, по приглашению отправился я, Иван Максимович Маринич, глуховский нотариус, имеющий контору в городском участке в доме Глинской Пустыни, в дом Туманского, состоящий в городе Глухове на Веригине, где, живущий в том доме, известный мне лично и к совершению актов законную правоспособность имеющий, штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский в присутствии лично мне известных свидетелей: ~~коллежского регистратора~~ надворного советника Владимира Андреевича Малиношевского, надворного советника Александра Герасимовича Трофименка и коллежского асессора Николая Ивановича Силенкова, живущих в городе Глухове: первый на Усовке в доме Уманца, второй — на Киево-Московской улице и третий — на Веригине в своих домах, объявил мне, что он, Владимир Иванович Туманский, в замену духовных завещаний, совершенных у бывшего глуховского нотариуса Долгорукова 29 июля 1875 года номер тридцать шестой, по реестру девятьсот семьдесят первый и у меня — нотариуса Маринича 20 ноября 1880 года номера двадцать третьего, по реестру тысяча сто девяносто второй, которые он уничтожает, желает совершить нотариальное завещание следующего содержания: штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский, находясь совершенно в здравом уме и твердой памяти на случай смерти, я, признаюсь за благо изложить волю мою сим духовным завещанием определяю: 1) собственные мои благоприобретенные недвижимые имущества: а) доставшиеся мне от коллежского секретаря Михаила и отставного гвардии капитана Николая Иосифовых Вербицких по купчей крепости, совершенной в Черниговской палате гражданского суда 29 мая 1851 года, состоящие Глуховского уезда в селе Черторигах и дачах оною, заключающегося в разного рода земле, сколько таковой в день моей смерти будет находиться в моем владении, со всеми постройками, заводами и всею движимостью; б) доставшаяся мне от надворного советника Гаврила Прохоровича Забелы по купчей крепости совершенной в

Черниговской палате гражданского суда 24 июня 1846 года, состоящая Глуховского уезда в селе Землянке и дачах оною, заключающееся в таком же разного рода земли, сколько таковой будет находиться в день моей смерти ~~в разного рода земли~~ в моем владении со всеми в нем постройками и движимостью; в) дом с землею, состоящий в городе Глухове на Веригине, приобретенный мною от г. Зоммерса по купчей крепости совершенной у глуховского нотариуса Звинятского, утвержденной старшим нотариусом Нежинского окружного суда по реестру выписям 1879 года под № 136-м, с вновь устроенными мною на той земле домами и постройками, которые, по прописанному выше № 23-му уничтоженному моему завещанию, были определены воспитанницам моим австрийско-подданным Марианне и Надежде Владимировнам Зайлер и матери их Франциске Зайлер, завещаю все без исключения чего-либо в собственность сыну моему дворянину Михаилу Владимировичу Туманскому, на которого возлагаю при этом следующие обязанности: выдать дочерям моим, а его сестрам: вдове коллежского советника Ольге Владимировне Судиенко 10 тысяч рублей пятипроцентными банковыми билетами в течении 6 недель от дня моей смерти и Софии Владимировне Волковой также 10 тысяч рублей, в течении года со дня моей смерти, камердинеру моему ливенскому мещанину Павлу Давидову Иванову — 500 рублей и крестьянину собственнику местечка Воронежа, Глуховского уезда Павлу Трофимову Землянскому — 300 рублей; истребовать с приказчика Василия Сименистова уплаты тех денег, которые выданы ему залогообразно на покупку земли и уплатить все долги мои, которые останутся поле моей смерти, мною неуплаченными. 2) Завещаю похоронить меня возможно скромнее без всякой торжественности и на месте, известном сыну моему Михаилу Владимировичу Туманскому и 3) прописанные завещания, совершенные мною у глуховских нотариусов Долгорукова 29 июля 1875 года номер тридцать шестой, по реестру девятьсот семьдесят первый и у Маринича 20 ноября 1880 года номер двадцать третий, по реестру тысяча сто девяносто второй, я навсегда уничтожаю и таковые никакой силы и действия иметь не должны, так как назначенные по тем завещаниям воспитанницам моим австрийско-подданным Марианне и Надежде Владимировнам Зайлер и матери их Франциске Зайлер, мною лично выполнено, а в замен завещанного им дома, который по сему завещанию назначается сыну моему Михаилу Владимировичу Туманскому, они мною вполне уже награждены деньгами. Завещание это силу действия должно воспринять после моей смерти. Цену завещанному мною имению представляю сыну моему Михаилу Владимировичу Туманскому определить после моей смерти.

Зачеркнутые на 1-й странице в 9 и 10-й строчках «коллежского реги» и на 2-й странице в 5 и 6-й строчках «в разного рода земли» не читать, а прописанному на той же странице над 4 строкою «в разного рода земли» верить.

Штаб-ротмистр Владимир Иванович Туманский /подпись/

Держархів Сумської області, ф. 693, оп. 1, спр. 2070, арк. 1–3. Оригінал.

НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ЛИЧНОЙ ЖИЗНИ ВЛАДИМИРА ИВАНОВИЧА ТУМАНСКОГО

Тригуб Александр (аспирант кафедры истории и археологии Украины Института истории, этнологии и правоведения им. А. Н. Лазаревского Черниговского национального педагогического университета имени Т.Г. Шевченка, младший научный сотрудник Национального архитектурно-исторического заповедника «Чернигов древний»)

Выявленные в Государственном архиве Сумской области документы, которые впервые вводятся в научный оборот, освещают последнюю волю помещика Черниговской губернии, предводителя дворянства Глуховского уезда (1851—1866) В.И. Туманского.

Ключевые слова: *В. И. Туманский, Глуховский уезд, завещание, семья, документы.*

UNKNOWN DOCUMENTS ABOUT PERSONAL LIFE OF VLADIMIR IVANOVICH TUMANSKY

Tryhub Oleksandr (postgraduate in the Department of History and Archaeology of Ukraine of Oleksandr Lazarevsky Institute of History, Ethnology and Jurisprudence of Chernihiv National Pedagogical University named after T. H. Shevchenko, Junior Research Fellow of ‘Ancient Chernihiv’ National Architectural and Historical Reserve)

Documents discovered in the State Archive of Sums’ka Oblast which introduced to the scientific revolution for the first time, covering the last will of Chernihiv province landowner and Hlukhiv county marshal of the nobility (1851–1866) V.I. Tumanskiy.

Keywords: *V.I. Tumanskiy, Hlukhiv county, testament, family, documents.*

УДК 94(477) «1918»

Віталій Скальський*

ПОДІЇ У СИНЯВІ 9 БЕРЕЗНЯ 1918 Р.

Публікуються документи, який містить інформацію про конфлікт на Синявському цукровому заводі 9 березня 1918 р. та загибель там 32 вільних козаків.

Ключові слова: Синява, цукровий завод, вільні козаки, селянський рух, повстання.

У випуску 6 «Проблем вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» було опубліковано статтю «Дворянин, попович та селянський син»¹. У тій статті згадано постать Юрія Дубницького, учня 8 класу Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. Він, одночасно з колегами по гімназії, розстріляними більшовиками під Крутами, рішенням педагогічної ради від 22 березня 1918 р. був виключений зі списків учнів гімназії². У переліку поряд з його прізвищем стоїть примітка — загинув під Синявою. Виникало питання: що такого сталося під Синявою на початку 1918 р.? Чому там загинув гімназист?

Події у Синяві у березні 1918 р. знайшли певне відображення в історичній літературі. Власне є два відносно цілісні тексти (вірніше, уривки з текстів) стосовно обговорюваної тут події. В «Історії міст і сіл Української РСР» говориться таке: «Під час німецької окупації у березні 1918 року в Синяві почалося збройне повстання, до якого першого ж дня приєдналося близько 10 тис. селян навколишніх сіл. Організаторами його були О. Коваль³ і

* Віталій Скальський — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, skalskyw@ukr.net.

¹ Скальський В. Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 6. — С. 389–408.

² Там само. — С. 400.

³ У лютому 1919 р. мешканець с. Синява Коваль організував напад на заможних мешканців Рокитного та їх пограбування. При цьому було убито трьох євреїв, що дало підстави говорити про єврейський погром. У серпні 1919 р. він же був причетний до вимагання контрибуції з єврейської громади та погрому, унаслідок чого убито 26 євреїв. Див. дет.: Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: сборник документов / Отв. ред. Л.Б. Милякова. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 288–289.

Й.Г. Дзюбенко. На допомогу повстанцям прийшов партизанський загін з Таращі, який очолював В.С. Баляс. Повстанці з Синяви вирушили на Рокитне, але за допомогою німецьких броньовиків і артилерії Центральна рада розгромила повстання»⁴. Історико-краєзнавчі нариси «Міста і села України. Київщина» містять таку інформацію: «Після звістки про перемогу Жовтневої революції І.Д. Павліченко організував у селі виступи робітників і селян на її підтримку. У роки громадянської війни на цукровому заводі хазяйнували довірені люди Браницького — К. Кохановський та Р. Клецький — представники Центральної Ради та кайзерівської Німеччини. Проти них і виступили синявці під керівництвом О. Коваля та І. Дзюбенка. У збройному повстанні взяли участь жителі Синяви та навколишніх сіл. У селі діяв комітет бідняків, до якого увійшли Володимир Малик, Макар Наконечний, Сергій Дерій та моряк-балтієць Григорій Бондаренко. У 1918 р. створено сільревком. Його головою був Я.С. Супрун, секретарем — Я.Т. Верескун⁵, членом комітету — Ю.Г. Заїка»⁶. Решта згадок мають швидше випадковий та спорадичний характер, хоча доволі активно використовуються як ілюстрації до «всенародної боротьби проти австро-німецьких окупантів», «боротьби за встановлення радянської влади» тощо.

Обидві згадані цитати просякнуті марксистською методологією. Події висвітлюються як пробільшовицьке повстання робітників цукрового заводу та сільських бідняків проти «окупантів» (тобто німецької армії) та Української Центральної Ради. При цьому явно прослідковується, що симпатії авторів на боці «повстанців».

У 1970-х рр. учні Синявської школи з ініціативи учителя Олександра Васильовича Павленка зібрили свідчення мешканців села про перебіг подій в 1918 р., адже на часі була 65-та річниця, безпосередні свідки невмолимо покидали цей світ. Результатом цієї роботи стало відкриття пам'ятника на честь п'ятьох робітників, страчених «німецько-кайзерівськими окупантами», а О.В. Павленко був нагороджений Орденом Дружби народів. На даний час зібрані свідчення є недоступними. Обеліск зберігся донині.

Радянська історіографія надавала гіпертрофованого значення подіям під Синявою у березні 1918 р., вважає їх яскравим проявом класової боротьби та свого часу використовувала у своїй меморіальній політиці. Це цілком вписується у концепцію «Великої жовтневої соціалістичної революції на Україні». Вади такого підходу очевидні, навіть якщо не зважати на фактичну відмову сучасної історіографії від згаданої концепції.

Достеменно не відомо, чи йдеться про одну й ту ж особу, однак видається цілком ймовірним, що організатор повстання проти нової адміністрації на Синявському цукровому заводі (а швидше звичайного пограбування майна та продукції) невдовзі вдається до нових проявів «громадської активності» — пограбувань заможних та погрому євреїв.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф.М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. — С. 562–563.

⁵ Верескун Яків Тодосійович — учитель місцевої школи.

⁶ Міста і села України. Київщина: історико-краєзнавчі нариси. — Київ: Український видавничий консорціум, 2011. — Т. 2. — С. 226.

З точки зору історії повсякдення, мікроісторії чи націєцентричної концепції історії України ситуація навколо Синявського цукрового заводу навесні 1918 р. наразі не стала предметом досліджень, попри свій значний евристичний потенціал.

2011 р. частина публікованого документу практично дослівно була процитована у статті О. Михайлюка «Селянське повстанство і соціальний «бандитизм»⁷. Однак відсутність належної критики та коментарів призвело до того, що спростоване радянське «повстання робітників та селян-бідняків проти окупаційного німецького режиму та буржуазно-націоналістичної Центральної ради» перетворилося на вияв «селянського повстанського руху та соціального бандитизму в Україні» (модної, привабливої і поки-що нерозкритикованої парадигми).

З усіх загиблих 9 березня 1918 р. у Синяві вільних козаків встановлено життєпис лише одного — Юрія Дубницького. У літературі це ім'я пов'язують із боєм під Крутами 29 січня 1918 р., де Ю. Дубницький начебто брав участь, або навіть загинув.

Біографія Ю. Дубницького встановлена С. Білоконем⁸. Як видно із неї Ю. Дубницький народився 30 січня 1901 р. у м. Кролевець⁹ Кролевецького повіту Чернігівської губернії у родині спадкового дворянина. Навчався у Шостій київській гімназії. У 1917 р. його батько — Степан Мартинович — призначений Кролевецьким повітовим комісаром. У вересні 1917 р. перевівся до 8 класу Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства.

Публіковані документи дають можливість встановити обставини смерті Юрія. На початку 1918 р. він записався до куреня Вільного козацтва, у складі якого відряджений до Синяви. Там він загинув у сутичці із місцевими селянами, що грабували цукровий завод.

Певний дисонанс у таку версію загибелі Ю. Дубницького вносить документ № 2. Це стаття з тієї ж газети «Нова рада», але опублікована через місяць після першої — 12 квітня. У ній стверджується, що «по цей день від нього [Ю. Дубницького — В.С.] або про нього не одержано жадної звістки». Хоча така звістка була опублікована ще 13 березня. До того ж директор Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства І.М. Стешенко, якому газета просить надати «якісь відомости» про Ю. Дубницького, не міг не знати про рішення педради того ж навчального закладу, яким він керує. Нагадаємо, 22 березня 1918 р. педрада Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства виключила Ю. Дубницького з числа учнів у зв'язку з його загибеллю. Пояснення цьому може бути таким: замітка про розшук Ю. Дубницького була подана до редакції відразу після подій у

⁷ Михайлюк О.В. Селянське повстанство і «соціальний бандитизм» (1917 — початок 1920-х рр.) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — Вип. 44 (№ 2). — С. 89–101.

⁸ Білокін С. Крутяни // Крути. Січень 1918 року. Документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упор.: Я. Гаврилюк. — К.: ВЦ «Просвіта», 2008. — С. 721.

⁹ Нині — м. Кролевець Кролевецького району Сумської області.

Синяві, скажімо у 10-х числах березня. Але, з якихось причин її публікація затрималася аж до квітня, коли доля Ю. Дубницького уже була відома.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

№ 1

«Соціалізація на землі»

До нашої редакції¹⁰ надійшла така сумна звістка. 9-го березня (н. ст.) в с. Синява¹¹ на Київщині¹² місцеві селяни увійшли в контакт з 2-ма сусідніми селами й надумали грабувати місцеву цукроварню. Було їх коло 1500 чоловік, між ними баби та діти. Дізнавшись про це, туди було послано отряд Гореміки-Крупчинського¹³, але його розбито цілком, тоді поїхало туди 45 вільних козаків озброєні і з двома кулеметами, але з них всього 12 повернулося додому, решта 32 чоловіки було вбито. Нарешті поїхало туди 200 чоловік німців та й вони нічого не вдіяли. Аж коли туди послали великий отряд з гарматами й коли села почали горіти — вдалося їх вгамувати. Між іншим цікаво зауважити, що селяне були з ніг до голови озброєні, мали кулемети, а баби добивали вилами та брачками¹⁴ поранили вільних козаків.

Вільні козаки прохають нас умістити список убитих під час цієї селянської війни: 1. Поручик Володимир Миколаєв[ич] Сергієв. 2. Підпор[учик] Євген Олекс[ійович] Григор'єв. 3. Козак Юрко Дубницький. 4. Романець. 5. Жеребк[?]. 6. Мороз. 7. Бойко. 8. Білока. 9. Андрій Онищенко. 10. Гоголь. 11. Карціон. 12. Сухорукий. 13. Капраш. 14. Пилипчук. 15. Подтелек [?]. 16. Бубнов. 17. Петро Лозовенко. 18. Борис Лосицький. 19. Сирота. 20. Петро Петров. 21. Полянниченко. 22. Доляницький. 23. Коваль. 24. Ткаченко. 25. Матвій Чуб. 26. Степан Мельник. 27. Кироленко. 28. Карпій. 29. Олиниченко. 30. Япук [?].

¹⁰ Тобто, до редакції газети «Нова рада».

¹¹ Синява — нині село Рокитнянського району Київської області, 1918 р. входила до складу Васильківського повіту Київської губернії.

¹² Мається на увазі Київська губернія.

¹³ Ймовірно йдеться про Васильківський кіш Вільного козацтва, який на початку лютого 1918 р. організував секретар Українського генерального військового комітету, член Української Центральної Ради Іван Гореміка-Крупчинський. До революційних подій 1917 р. І. Гореміка-Крупчинський був військовим чиновником. На Першому всеукраїнському військовому з'їзді у травні 1917 р. його обрано до складу Українського генерального військового комітету, де виконував обов'язки секретаря. Також був членом Української Центральної Ради. Влітку 1917 р. звинувачений прокурором Київського військово-окружного суду С.О. Батогом у роботі на таємну поліцію до революції. На початку весни 1918 р. першим увійшов у звільнений від більшовиків Київ та обіймав посаду тимчасового коменданта міста. За Директорії виконував обов'язки Таращанського повітового комісара. У 1920-х рр. проживав у Володимирі-Волинському, де створив Приватне бюро написання скарг і заяв, видавав газету «Досвітня зоря» та очолював Партію українського народного єднання.

¹⁴ Брачки — різновид сільськогосподарського знаряддя праці.

31. Євдокимов. 32. Безбородок. Вільні козаки ласкаво прохають всі газети цей список передрукувати.

Нова рада. — 1918. — 13 березня.

№ 2

Юра Дубницький

В дні большевицького повстання в м. Синяву був командирований з частиною вільних козаків учень 8-го класу II-ї київської української гімназії Юра Дубницький. З того часу і по цей день від нього або про нього не одержано жадної звістки.

Тому пильно прохають усіх громадян, котрі мають про нього якісь відомости, прислати їх по адресі: Вел. Підвальна¹⁵ 36/16 Баталіну¹⁶ або на адресу директора II-ої української гімназії.

Нова рада. — 1918. — 12 квітня.

СОБЫТИЯ В СИНЯВЕ 9 МАРТА 1918 г.

Скальський Виталий (кандидат исторических наук, научный сотрудник
Института истории Украины НАН Украины)

Публикуются документы с информацией о конфликте на Синявском сахарном заводе 9 марта 1918 г. и гибели там 32 вольных козаков.

Ключевые слова: *Синява, сахарный завод, вольные козаки, крестьянское движение, восстание.*

SYNIAVA EVENTS 9 MARCH 1918

Skalsky Vitaliy (Candidate of Historical Sciences, Institute of history of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine)

Published document containing information about conflict in the Syniava □ sugar factory, 9 March 1918 and murder 32 Free Cossacks.

Keywords: *Syniava, sugar factory, Free Cossacks, peasant movement, revolt.*

¹⁵ Нині — вул. Ярославів Вал.

¹⁶ Особа не встановлена. Серед однокласників Ю. Дубницького у Другій київській українській гімназії імені Кирило-Мефодівського товариства значився Михайло Баталін.

V. ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Пономарьов*

ОГЛЯД КНИГИ ВЛАДА МІСКЕВКИ «РІК 1812: ДВА СТОЛІТТЯ ВІД ПОЧАТКУ АННЕКСІЇ БЕССАРАБІЇ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ»¹

Рік, що минув є пам'ятним через кілька ювілейних дат, які мають, щоправда, зовсім різне значення, різні наслідки. В Росії відзначали 200-річчя початку Великої Вітчизняної війни як і годиться для цієї дати з патріотично-пафосним змістом урочистостей такого рівня. В Румунії і Республіці Молдові відбулися заходи², присвячені 200-річчю підписання Бухарестського мирного договору, який поклав початок «бессарабській проблемі» — складному соціально-політичному явищу, яке стало не тільки предметом досліджень і міркувань багатьох істориків, а й позначилося на долі місцевого населення. Тому для румун і молдаван святкування травневих подій 1812 р. після 31 серпня 1989 р.³, а особливо після 1991 р. виглядає геть недоречним.

Для свідомих носіїв румунської мови, які мешкають по обидва береги Пруту це радше роковини жалоби, аніж довгоочікуваний ювілей. У них перед очима стоїть приклад об'єднання Німеччини, яка у ХХ ст. була розчленована лише протягом життя 1,5 покоління. Натомість вже приблизно восьме покоління румун і молдаван живе як дві окремі частини, які хоча і мали різні назви, однак жилися одним коренем, маючи фактично одну мову і спільну, на певних етапах, історію.

Тому румунськомовна історіографія напередодні травня 2012 р. вибухнула новими виданнями, які зайвий раз вказали на актуальність цієї тематики для вчених і для громадськості Румунії і Республіки Молдова. Оцінки цього вікопомного трактату виявилися невітшними з точки зору оцінки прогресивності усіх сфер життя романського населення Пруто-Дністровського межиріччя, яке з 1812 р. прийнято називати Бессарабією.

З'явилося чимало нових праць дослідників, які бажали висловити свій погляд на проблему, проте нашу увагу привернула одна — невелика за обсягом,

* Олександр Пономарьов — кандидат історичних наук, провідний архівіст ЦДІАК України.

¹ *Mischevca Vlad. Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rusiei.* — Chișinău, 2012, 142 p. (румунською мовою).

² Переважно наукові конференції.

³ Цього дня було прийнято закон про перехід молдавської мови на латинську графіку, який усунув розбіжності між молдавською і румунськими мовами. Для тих хто все ж таки наполягає на існуванні молдавської мови, або не бажає загострювати мовне питання можна запропонувати політкоректний варіант: румунська (молдавська) мова.

але ґрунтовна — розвідка, яка є квінтесенцією доробку багатьох років попередньої копiткої праці⁴. Йтиметься про книгу Влада Міскевки з промовистою назвою «Рiк 1812-й».

Вiдразу зазначимо, що бiблiографiя праці нараховує 200 позицій рiзними мовами. Кожний роздiл має доречний епiграф, в тому числi таких титанiв духу як М. Когелнiчану та М. Емiнеску⁵. Не обiйшов увагою автор i пiсенно-поетичну творчiсть яка зафiксувала подiї 1812 р., назвавши Прут «клятою рiкою», через те що її води роздiлили один народ. Низка таблиць i дiаграм поданих наприкинцi книги, свiдчить про системний пiдхiд вченого до зазначеної проблеми.

Спираючись на численну бiблiографiю та ранiше вже опрацьований автором архiвний матерiал у роботi пiд рiзними кутами зору висвiтлюється iсторичне значення 1812 р. для корiнного населення Бессарабiї. Так зокрема, вчений розглядаючи подiї росiйсько-турецької вiйни 1806–1812 рр., порiвнює наслiдки Бухарестського трактату з наслiдками пакту Молотова-Рiббентропа, якi також були невтiшними для населення Бессарабiї.

Автор, аналізуючи значення росiйсько-турецьких вiйн, якi були протягом XVIII ст. (1710–1713, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.), зазначає їх регулярнiсть i зважаючи на те що вони напряду торкалися долi Румунських Князiвств розглядає їх як такi, що вказували на послiдовне i невинне прагнення Росiї вирiшити Схiдне питання на свою користь, встановивши свiй контроль над Карпато-Дунайським регіоном. Цi вiйни змусили Князiвства стати плацдармом у вiйськових зiткненнях мiж трьома iмперiями. Наступна вiйна 1806–1812 рр. була бiльш тривалою нiж всi попереднi вiйни з Портою, так що встигло змiнитися три султани: Селiм III (1789–1807 рр.), Мустафа IV (1807–1808 рр.), Махмуд II (1808–1839 рр.); причому вперше здiйснювалося ведення воєнних дiй на двох театрах. Наслiдки якi мали Князiвства потому автор зводить до наступних виявiв.

⁴ Бiблiографiя Влада Міскевки з iсторiї Молдови й зокрема присвячена укладенню Бухарестського трактату наступна: Pacea de la București. (Din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812. — Chișinău: Știința, 1992, 1993, 200 p. (coautor Ion Jarcuțchi.); Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea. — Chișinău: CIVITAS, 1999, 143p.; Principele Constantin Ypsilanti, 1760–1816. — Chișinău: CIVITAS, 1999, 175 p.; Ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760–1816). — Θεσσαλονίκη: Αδελφών Κυριακίδη, 2008, 347 p. (Domnul Constantin Ypsilanti. — Salonik, 2008, în limba greacă).

⁵ Стосовно Мiхая Емiнеску варто зауважити, що його публiцистика є невичерпним джерелом для iсторикiв румунського народу. Практичне на кожен суспiльно-полiтичну подiю XIX ст. Лучаферул мав свою думку, серiя полемiчних статей була присвячена поетом подiям 1806–1812, 1853–1856, 1877–1878 рр. Цiкаво, що використання в його творчостi елементiв українського фольклору дало деяким дослiдникам «пiдстави» долучити поета до українцiв, якi вважають, що оскiльки «...справжнiм прiзвищем Мiхайла було не румунське Емiнеску, а українське Емiнович, його творчiсть значною мiрою базується на мiсцевому українському фольклорi, що пiдтверджує його українське походження» // Семенюк С. Українськi iсторико-етнiчнi землi (Польща, Угорщина, Румунiя, Словаччина, Чехiя, Австрiя, Саксонiя). — Львiв: Апрiорi, 2011. — С. 534.

Одним з наслідків російсько-турецького протистояння (1711 р.) може бути названо поспіх того що ми називаємо «воцаріння греків-фанаріотів» в Румунських Князівствах (1711/1716–1821 рр.)

Російсько-австрійсько-турецькі війни стали причиною численних людських страждань і втрат.

Матеріальні і територіальні втрати були насправді вражаючими. Імперія Габсбургів окупувала Трансильванію (1687–1918 рр.), Банат (1718–1918 рр.), Олтенію (1718–1739 рр.) і Буковину (1775–1918 рр.). Османська Порта перетворила в 1715 р. Хотинський цинут в райю. Росія анексувала Бессарабію (1812–1918 рр.).

Забезпечення провізії сил учасників і надмірні платежі стягнені з Князівств були колосальними і не могли бути оцінені.

Фатальним наслідком всіх війн були: епідемії чуми, висипного тифу та епізоотії.

Війни позбавили румунське суспільство розвитку буржуазних відносин: безпеки виробництва і обміну.

Занепад суспільного життя, нові норми і звичаї (в тому числі і зіпсовані), які були принесені військами окупантів-«визволителів» завдали збитків місцевим родинам⁶.

Як бачимо автор подає не тільки конкретні вияви наслідків війни, а й розглядає її у контексті руйнування цілісності трьох Румунських Князівств трьома імперіями, чії анексіоністські дії мали місце протягом кількох століть.

Окремо автор зупиняється на ролі фанаріотів у проголошенні війни 1806–1812 рр., підкреслюючи, що креатури Росії — князі-фанаріоти О. Морузї й К. Іпсіланті, не користувалася рівнозначною довірою з боку офіційного Петербургу. В російській столиці були більш схильні довіряти К. Іпсіланті, що й обумовило те що, в свою чергу О. Морузї не став ключовою фігурою при вирішенні Росією Східного питання у Румунських Князівствах.

До дискусійних питань сучасної історіографії відноситься і датування початку війни 1806–1812 рр. Так, вже 16 (28) жовтня 1806 р. Олександр I наказав генералу І. Міхельсону відправити війська аби зайняти Молдову, і в листі від 23 жовтня (13 листопада) 1806 р. до російського посла в Стамбулі А. Італінського імператор підтверджує зазначений наказ, а вже 10 (22) листопада 1806 р. без оголошення війни російські війська перетнули Дністер й увійшли до Молдавського князівства. У зв'язку з цим перед автором постає просте, лише на перший погляд, запитання: яку дату вважати початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр.? В. Міскевка схильний визначити останню дату як дату фактичного початку війни, коли російські війська порушили своїм вторгненням, з точки зору міжнародного права, територіальну цілісність і політико-правову окремішність Румунських Князівств.

Автор чітко поділяє перебіг подій війни 1806–1812 рр. на чотири періоди разом з фінальним етапом.

⁶ *Mischevca Vlad. Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei... — Chişinău, 2012, p. 24–25.*

I період — правління Константина Іпсіланті під час панування російської адміністрації: від переходу Дністра, 10–11 (22–23) листопада 1806 р. російською армією під орудою І. І. Міхельсона і до укладення перемир'я в Слободзії (12 серпня 1807 р.). В цей час російська армія, що нараховувала до 33 тис. осіб особового складу, зайняла без спротиву фортеці Хотин, Бендери, Аккерман, Кілію, тобто всю територію поміж Дністром і Дунаєм, за виключенням деяких потужних фортець на Дунаї (Ізмаїл, Бреїла, Джурджіу тощо). 16(28) листопада князь Долгорукий зайняв Яси. К. Іпсіланті прийшовши 15(27) грудня 1806 р. разом з царськими військами до Бухаресту направив циркуляр ісправникам, повідомивши їм, що прибув як «Господар обох Країн — Молдови і Валахії». Господар Молдови О. Морузї залишившись вірним Порті відійшов за Дунай, таким чином влада К. Іпсіланті розповсюдилась на обидва Князівства, однак цей фанаріотський князь не користувався підтримкою місцевих бояр і зайшов у конфлікт з російським генералом І.А. Мілорадовичем⁷. Найбільшою перемогою російського флоту під орудою адмірала Д. М. Синявіна була морська битва з турками поблизу півострову Афон (19.06.1807 р.).

II період — Слободзійське перемир'я (серпень 1807 р. — весна 1809 р.). У цей період, виходячи з умов передбачених Тильзійським договором (1807 р.), за посередництва французької дипломатії було укладено 12(24) серпня 1807 р. перемир'я в Слободзії відповідно до якого армії воюючих сторін мали бути виведені з Князівств. Олександр I вирішивши встановити кордон імперії по Дунаю, не відвів війська (російська армія становила на той час 80 тис. вояків), а 17 листопада 1808 р. К. Іпсіланті було остаточно позбавлено престолу, який залишив Князівства ще у серпні 1808 р. Російсько-османські переговори в Яссах (березень–квітень 1809 р.) не зафіксували ніякого прогресу, оскільки Санкт-Петербург вимагав проведення кордону по Дунаю і гирлу Святого Георгія.

III період — вирішальних баталій: від поновлення військових дій (включаючи і Кавказ) навесні 1809 р. і допоки М. І. Кутузову (маючи в своєму розпорядженні 4 дивізії з особовим складом у кількості 46 тис. осіб) вдалося змінити співвідношення сил на користь Росії отримавши перемогу під Рущуком (22.06/4.07.1811 р.) силами, що значно поступались чисельністю турецьким військам. У подальшому оточивши турок в їхньому таборі під Слободзією на лівому березі Дунаю (23 листопада 1811 р. — 12 тис. турок, що лишилися в живих — капітулювали).

IV період — другого перемир'я і дипломатичних угод: від початку мирних переговорів в Джурджіу (19(31) жовтня — 21 листопада (3 грудня) 1811 р.) і до підписання 16(28) травня 1812 р. миру в Бухаресті. Протягом цього періоду територіальні претензії Росії, яка вимагала в якості кордону Дунай нашітовувалася на спротив османської дипломатії. На початку жовтня 1811 р. великий візир Ахмед-паша був готовий поступитися Хотиним і пропонував встановити новий кордон по р. Бик і р. Кундук (Когильник). Вреїті-реїт було

⁷ З неясних причин у генерала Михайла Андрійовича Милорадовича в цій праці відсутні ініціали. Це ж стосується і князя Долгорукого.

прийнято компромісне рішення, яке великий візир заявив М.І. Кутузову: «Даю Вам Прут і нічого більше! Прут або війна!».

Окремий епізод війни становить фінальний етап: після 16(28) травня 1812 р. — до остаточного виводу російських військ з Князівств на початку жовтня 1812 р., коли на чолі Дунайської армії знаходився адмірал П.В. Чічагов, який намагався досягти «союзу» з Портою, плануючи нові військові («Адріатична диверсія») і дипломатичні заходи проти наполеонівської Франції⁸.

Важливим моментом у будь-якій війні є наслідки до яких вона призвела. Так автор дослідження розглядає наслідки у двох окремих главах.

Безпосередні наслідки війни звелися до того, що територія Молдови зменшилася майже удвічі (48%), у Бессарабії було тоді 17 міст і містечок та близько 700 сіл, з населенням від 92946 до 492630 осіб (автор подає крім цих — найменшої й найбільшої цифр, дані які були вираховані ним — 300–340 тис. осіб), яке ще не ставши підданими російського царя вже зазнало розорення.

Після війни, протягом 1812–1818 рр. в Бессарабській області відбулося 1025 виявів протесту, які відбулися внаслідок (або мали наслідком): 372 (36,3%) — зловживань поміщиків, ісправників, орендарів, концесіонерів тощо; 318 (31%) — надмірних повинностей, податків й податей; 133 (13%) — зловживань російських військових; 93 (9,1%) — переселення й втечу селян за Дністер; 62 (6%) — втечу селян у Запрутську Молдову; 31 (3%) — зловживань місцевої адміністрації і російських чиновників; 13 (1,3%) — обмежень у внутрішній і зовнішній торгівлі. І лише 3 (0,3%) протестів селян припало на випадки пов'язані з гайдуцьким рухом й іншими розбійними нападами. Більшість з протестів відбулося у перші роки після анексії (червень 1812–1816 рр.) — 998 випадків (97,4%)⁹.

Довгострокові наслідки війни знайшли свій вияв в тому, що населення Бессарабії, яке мало пільги по звільненню від обов'язкової військової служби 1874 р. було їх позбавлено. У 1831 р. з встановленням санітарно-митних пунктів на Пруті й Дністрі припинились жваві економічні зв'язки з іншими румунськими землями. В галузі соціальної політики проводилися заходи з переселення до Бессарабії «колоністів», здебільшого болгар і гагаузів. Натомість роль бессарабців була другорядною, на них чинився тиск за допомогою спритних ділків, які брали землі селян в оренду за безцінь¹⁰. Нобілітет Бессарабії був змушений відмовитися від своїх рангів і титулів. Бояри, духовенство, купецтво й інші привілейовані прошарки прискореними темпами інкорпоровалися у дворянський

⁸ *Mischevca Vlad.* Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei... — Chişinău, 2012, p. 34–36.

⁹ *Mischevca Vlad.* Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei... — Chişinău, 2012, p. 70–71.

¹⁰ Докладніше про це: *Пономарёв А.М.* «Еврейский фактор» в социально-экономической жизни Бессарабии в освещении румынской либеральной прессы 1880–1881 гг. // «Mass-media: între document și interpretare». Congresul Internațional de Istoria a Presei, ediția a V-a. — Chişinău, 2012, p. 121–127.

стан Російської Імперії, аби не втратити те що мали¹¹. Політика русифікації привела до того наприкінці XIX ст. приблизно 94% молдаван були неписьменні. Поступово вживалися заходи з обмеження сфер дії румунської (молдавської) мови.

Сучасні дослідники виділяють п'ять етапів мовної політики царизму у Бессарабії. У 1812–1828 рр. у всі сфери життя починає просочуватися російська мова. В перші роки після анексії спостерігалось лояльне ставлення до румунської мови з боку царської адміністрації, оскільки у Бессарабії на 1817 р. нараховувалося лише 1700 російських родин. Було відкрито духовну семінарію (1813 р.) та єпархіальну типографію (1814 р.), яка видавала книги румунською (молдавською) мовою. «Статутом утворення Бессарабської області» 1818 р. передбачається більш-менш врівноважена двомовність.

Наступний етап 1828–1843 рр. відзначається заборонаю румунської мови шляхом витіснення її з судочинства, оскільки кількість росіян серед суддівського чиновництва постійно збільшувалася, обираючи потім для діловодства не тільки російську мову, а й самі закони. Російська мова в цей час постає як офіційна мова краю, а румунська поки що існує як предмет для викладання, — на ній виходить релігійна література, проводять відправи в церкві. З 1842 р. припиняється діловодство румунською мовою в державних установах.

Етап 1843–1871 рр. позначився подальшим наступом на румунську мову. Як предмет викладання її було остаточно заборонено в Кишинівській гімназії (1866 р.), духовній семінарії (1867 р.), повітових школах (1871 р.).

Події етапу 1871–1905 рр. свідчили про невпинну і тотальну русифікацію усіх сфер життя, залишивши румунську лише для домашнього вжитку. Так, 1871 р. архієпископ Кишинівський П. Лебедев наказав вилучити книги надруковані румунською, а 1882 р. відповідно до рішення Священного Синоду єпархіальна типографія була закрита. З метою позбавитися священників-молдаван архіпастирем були влаштовані іспити з російської, а за весь час свого керування єпархією П. Лебедев закрав 340 церков.

У 1905–1917 рр., під час п'ятого етапу, відбувалися процеси що характеризували рішучість місцевого населення у відстоюванні права на освіту рідною мовою. Бессарабське земство у 1905–1906 рр. вимагало введення румунської мови як обов'язкової дисципліни для викладання, а у 1905–1917 рр. на ній було видано низку газет¹².

На останок зазначимо, що події румунської і молдавської історії стосуються і сучасної України.

Політологічний Р. С.

Історія нічого не варта якщо не навчає своїх дослідників пильності і умінню аналізувати події минулого, які можуть проявитися в майбутньому. Адже навіть

¹¹ Справи щодо підтвердження свого шляхетного походження місцевим нобілітетом можна вивчати у Національному архіві Республіки Молдова. Див., наприклад: НАРМ — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 237; Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 392, 403.

¹² *Colesnic-Codreanca L. Limba română în Basarabia (1812–1918).* — Chişinău, 2003, p. 17–20.

наукова література має в собі явний або прихований категоричний імператив. Наслідки 1812 р. у геополітичному сенсі є трагічними для румунської Бессарабії, але ніхто не бере до уваги, що для населення українського Буджаку будь-яка зміна геополітичної конфігурації в цьому регіоні може бути не менш трагічною. Лінія Каушани-Кагул є межею між лісовою частиною Бессарабії (Кодри) і буджацькими степами. Це була так звана лінія Халіл-паші встановлена ще 1666 р., і яка слугувала кордоном Молдавського князівства, розмежовуючи романське осіле населення і ногайських кочовиків, які були васалами кримських ханів.

Буджак ані за тяглістю володіння, ані за наявністю корінного східнороманського населення не належав молдавським господарям. Виключення становило володіння Молдовою до 1484 р. фортецями Аккерманом і Кілією, і до 1538 р. відповідно Бендерами й Ізмаїлом, які були форпостами й одночасно анклавом романського поселення в цьому регіоні. За століття турецького панування ситуація докорінно змінилася й кількість нетюрського населення зменшилась. Зазначимо, що Буджацький степ навіть без наявності ногайців був важким в освоєнні, залишаючись і нині зоною ризикованого землеробства.

Остаточний перехід ногайців під російське зверхництво у 1806 р. дозволив після переселення кочовиків у Приазов'є, розпочати колонізацію Буджаку болгарськими і гагаузькими переселенцями. Брало участь у цьому процесі як слов'янське, так і східнороманське населення. Щоправда у містах Буджаку протягом 1812–1918 рр. більшість становив слов'янський елемент. Таким чином, коли відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа Бессарабія у серпні 1940 р. опинилася під юрисдикцією СРСР, цілком логічним було те, що південна частина Буджаку була віддана до складу України. При цьому однак було порушено цілісність болгарсько-гагаузького «водворення», яке тяжіючи до Болграду як центру колоністів опинилось у двох різних державах. Більшість сіл з молдавським населенням, яке на той час вже частково замешкало південь Бессарабії, увійшло до складу Молдавської РСР.

Україна і Республіка Молдова на пострадянському обширі опинилися майже в однакових умовах. З тією різницею, що Україна не має друзів і прихильників, які були б зацікавлені у її територіальній цілісності і подальшому розвитку як суверенної держави. Натомість Республіка Молдова має свого симпатика — Румунію, яка може допомогти їй інтегруватися до Євросоюзу. Якою буде при цьому політика цих держав щодо України? Будемо сподіватися, що виваженою. Так, Фінляндія втративши у зимовій війні з Росією 40 тис. км², які на цілком законних підставах належали фінам, відмовилася від територіальних претензій маючи за підставу Хельсинську угоду про непорушність кордонів у Європі від 1974 р.

Україна не зазіхала на Бессарабію, чия південна частина дісталася їй внаслідок геополітичних трансформацій запланованих у Кремлі, тому і не може відповідати ані в правовому, ані в моральному аспектах щодо поділу цієї території.

Олег Разиграєв*

**MIERZWA JANUSZ. STAROSTOWIE POLSKI MIĘDZYWOJENNEJ.
PORTRET ZBIOROWY. — KRAKÓW: HISTORIA IAGELLONIKA,
2012. — 647 S.**

Польський історик Януш Межва відомий читачам завдяки численним дослідженням з минувшини міжвоєнної Польщі, зокрема він є автором політичної біографії та редакції спогадів відомого політичного діяча, пов'язаного із табором «пілсудчиків», полковника А. Коца¹, а також науковим редактором щоденника міністра скарбниці Другої Речі Посполитої в роки світової економічної кризи В. Завадського² та багатьох інших публікацій.

Рецензоване дослідження Я. Межви присвячене представникам державної адміністрації локального рівня міжвоєнної Польщі — старостам — особами, які вважалися локальною елітою, а їх посада — престижною, привілейованою, добре оплачуваною та стабільною. Важливим є те, що автор концентрується не лише на професійній діяльності старост, а простежує різні аспекти їхнього життєвого шляху: від чинників, які впливали на прийняття на службу та середовища, з якого походили майбутні старости до переходу на пенсію.

Книга побудована за проблемно-хронологічним принципом й складається з переліку умовних скорочень, вступу, десяти розділів, висновків, резюме англійською та німецькою мовами, списку уміщених таблиць, рисунків та фотографій, бібліографії та іменного покажчика. Як зазначає сам автор, дослідження є спробою синтезу історії адміністрації та суспільної історії: «З одного боку тому, що характеризується суспільна група, яка була частиною міжвоєнної інтелігенції, чиновницького світу та локальних еліт, з іншого боку намагаємося відповісти та питання, як ці управління функціонували, яким було їх відношення до суспільства чи інших установ» (с. 18).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1918–1939 рр., тобто період існування Другої Речі Посполитої. Приємно вражає джерельна база рецензованої книги. Автор використав документи, що зберігаються у близько 20 архівних та бібліотечних установах, зокрема Архіві нових актів та Центральному військо-

* *Олег Разиграєв* — к. і. н., доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (*PhD in the Humanities*), доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

¹ *Koc A. Wspomnienia. Wstęp i oprac. J. Mierzwa.* — Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2005. — 298 s.; *Mierzwa J. Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczna.* — Kraków: Historia Iagellonica, 2006. — 256 s.

² *W.M. Zawadzki. Dziennik. Wstęp i oprac. J. Mierzwa.* — Kraków: Historia Iagellonica, 2010. — 288 s.

вому архіві у м. Варшава; державних архівах у Бялистоці, Бидгощі, Катовицях, Кельцях, Кракові, Любліні, Лодзі та Познані; архівах Педагогічного та Ягеллонського університетів у Кракові; архівах Інституту Юзефа Пілсудського та Інституту Польщі й музею імені В. Сікорського у Лондоні; архівах Інституту національної пам'яті Польщі (філії у Бидгощі, Катовицях, Кракові та Лодзі) та Осередку «Карта» у Варшаві; Польській бібліотеці у Лондоні та інших закладах. До роботи залучено пласт друкованих джерел. Насамперед, це урядові та воєводські об'їзники, статистичні відомості, парламентські документи, різноманітні звіти державних установ та ін. Автор використав понад 30 найменувань міжвоєнної преси, спогади сучасників, листування, матеріали та відомості почерпнуті від нащадків старост тощо.

Перший розділ «Початки» присвячений аналізу термінології, якою послуговується автор, а також характеристиці чинників, що впливали на кадрову політику в географічному контексті у перші роки існування відродженої Польської держави. Я. Межва цілком слушно зазначає, що землі, які увійшли до складу Другої Речі Посполитої, різнилися адміністративним поділом, структурою повітової державної влади та чисельністю мешканців повітів. Саме тому, автор логічно окремо характеризує початки старостських урядів на теренах Польського Королівства, Галичини, Цешинської Сілезії, Серединної Литви і т. д. Суттєвою перешкодою під час розбудови повітової державної адміністрації була нестача кадрів та матеріальної бази (с. 41). Цікавим є твердження дослідника про важливість структури чиновницького апарату в Галичині, адже згодом вона була прийнята на загальнодержавному рівні як своєрідний зразок. Більше того, галицькі державні службовці становили основний кадровий масив під час становлення апарату польської загальної адміністрації в загальнодержавному масштабі й залишалися ним до початку 30-х років ХХ століття (с. 56, 61).

Згадує автор й особливості формування старостської адміністрації на теренах Східної Галичини в контексті польсько-української війни (с. 59). Так, після зайняття означеної території силами ЗУНР, польські службовці відмовились працювати в українській адміністрації, були інтерновані й перебували під наглядом правоохоронних органів у спеціально визначеній місцевості, яку заборонялося залишати (зокрема: Тернопіль, Борщів, Рогатин). Після переходу Східної Галичини під контроль Польщі відбулася ревізія чиновників, у результаті якої активні діячі державного апарату ЗУНР підлягали інтернуванню зі сторони війська опонента (с. 59–60).

Серед важливих проблем формування старостського уряду на теренах підлеглих тимчасовому адміністративному утворенню — Цивільному управлінню східних земель (ЦУСЗ) (до складу якого до речі входила й Західна Волинь — *О.Р.*) — автор виділяє компетенційні непорозуміння по лінії адміністрація-військо. За підрахунками Я. Межви, майже половина чиновників, які працювали в системі ЦУСЗ, після завершення воєнних дій та стабілізації ситуації служили в загальній адміністрації східних воєводств Другої Речі Посполитої (с. 79).

У другому розділі «Середовища» автор характеризує походження майбутніх старост, зазначаючи, що в період становлення загальної адміністрації у 1918–1921 рр., влада не маючи значного кадрового резерву змушена була довірити зазначені обов'язки особам, які не були фаховими чиновниками (с. 93). Варто

зазначити, що за освітньою кваліфікацією більшість міжвоєнних старост становили юристи; близько 60% були випускниками галицьких вищих навчальних закладів (с. 95, 98). Травневий переворот 1926 р. зумовив явище «мілітаризації адміністрації», коли помітне місце в старостському уряді посіли колишні військові (с. 128). Аналізуючи середовища походження старост, Я. Межва виокремлює наступні групи: «зетовці» (члени конспіраційної молодіжної академічної польської організації «ЗЕТ», яка діяла на теренах усіх трьох розділених частин Польщі — *О.Р.*), «пеовяци» (члени таємної «Польської військової організації», створеної за ініціативи Ю. Пілсудського в 1914 р. — *О.Р.*), діячі соціалістичного руху, земляни (особи, які займалися сільським господарством — *О.Р.*), біженці (особи, які залишили Польське Королівство до 1914 р.), особи, задіяні у місцевому самоврядуванні, поліцейські, особи задіяні у апараті юстиції (судді, прокурори тощо), військові, представники «Польських легіонів», службовці розвідки та контррозвідки та ін.

Третій розділ «Географія управління» розкриває вплив територіально-адміністративного чинника на функціонування старостського уряду. На думку Я. Межви, наслідки багаторічного поділу Польщі мали «правовий» та «ментальний» характер. Хоча, як зазначає автор, «ментальна» уніфікація відбувалася швидше аніж «правова» (с. 159). Центральна влада з метою пришвидшення внутрішньо-інтеграційних процесів практикувала у кадровій політиці службові переведення старост поза межі місця походження. Такі дії нерідко призводили на внутрішніх непорозуміннях. Важливим був також конфлікт по лінії «Схід-Захід». Державна служба на теренах східних воєводств Другої Речі Посполитої не вирізнялася «привабливістю». Варто лише загадати незадовільні матеріальні умови, відсутність належної інфраструктури, домінацію непольського населення та ін. Варто погодитись із автором, що державна влада не створила офіційної системи заохочень для службовців на Сході (с. 168).

У четвертому розділі «Призначення та переведення» Я. Межва звертається до питання механізму та видів службового переведення, їх фінансового аспекту, а також реакції старост на зміну місця служби. Призначення старости у міжвоєнній Польщі було прерогативою виключно Міністра внутрішніх справ (с. 191). Автор зазначає, що з огляду на поліетнічність держави, на прийняття рішення про призначення старости впливало його знання мови, якою послуговувалась домінуюча національна меншина (незважаючи на те, що польська мова була єдиною державною) (с. 195). Аналізуючи матеріальний чинник, як мотивацію до службового переведення, Я. Межва вказує на помилкову політику польської держави, яка не належним чином дбала про кадровий корпус східних воєводств (в т. ч. Волинського, Поліського та Новогрудського), не здійснювала дій скерованих на заохочення до служби на окреслених теренах. Це сприяло тому, що тут працювали здебільшого місцеві (не бажані в інших регіонах Другої Речі Посполитої) чиновники (с. 197).

Звертаючись до кадрової політики частого службового переведення варто зазначити, що вона не знайшла прихильності як у середовищі старост, так і серед місцевого населення. Перші нарікали на те, що мають «підтримувати дві домівки», а другі скаржились на незнання новопризначеними старостами місцевої специфіки (с. 201). На службові переведення впливали також конфлікти з

локальною елітою, насамперед керівною ланкою територіального самоврядування. Як приклад, автор наводить два конфлікти поч. 30-х рр. XX ст. в Східній Галичині — у Снятині та Долині (с. 203). Зміну місця служби старости могло зумовити й погіршення громадської безпеки на підвладних теренах. Так, відомого старосту Дрогобицького повіту С. Порембальського, якого керівник МВС Ф. Славою Складковський свого часу називав найкращим старостою Львівського воєводства, було переведено із місця служби одразу після вбивства в Трускавці оунівцями знаного політика Т. Голувки (с. 204–205).

П'ятий і найбільший розділ, «Завдання старостського управління», розкриває основні функції безпосереднього керівника повіту та підлеглих йому службовців. Як зазначає автор, безпосередні контакти між Міністерством внутрішніх справ та старостою відбувалися здебільшого через воєводу. Однак, зафіксовано окремі види контактів, які виключали воєводську ланку. Наприклад, вищезгадуваний керівник Міністерства внутрішніх справ Ф. Славою Складковський здійснював самостійні інспекції старостських управлінь на службовому автомобілі, що було для багатьох керівників адміністративної влади першої інстанції справжньою несподіванкою (с. 220).

Щоденне життя старости та перспективи його кар'єри значною мірою залежали від взаємин із керівником державної адміністрації II інстанції — воєводою. Я. Межва вказує, що деякі воєводи в силу свого особистого авторитету та місця у провладному таборі мали більшу «свободу дій» та «спеціальні функції». До таких можна віднести Сілезького воєводу М. Гражинського (1926–1939 рр.), Волинського воєводу Г. Юзевського (1928–1929 рр., 1930–1938 рр.) та Польського воєводу В. Костка-Бернадського (1932–1939 рр.) (с. 232).

Для пересічних громадян важливе місце відігравав розклад та ефективність роботи старостського управління. Джерела свідчать, що відвідувачі часто-густо були незадоволені недотриманням старостами та працівниками відповідного управління службового графіку роботи. Покращення службової дисципліни пов'язано із вже згадуваним керівником МВС Ф. Славою Складковським (с. 253).

Посада старости мала особливу вагу з огляду й на те, що останній був представником уряду, виконував роль його «ока, вуха та руки» (с. 260). Абсолютну більшість міжвоєнних старост становили поляки. Урядова політика фактично виключала можливість обіймання вищевказаної посади представниками національних меншин. Навіть на Волині, в контексті політики польсько-українського порозуміння часів Г. Юзевського, українці отримували керівні функції лише у сфері місцевого самоврядування, а не державної адміністрації (с. 265).

Усі справи які перебували у компетенції старостського управління можна поділити на три групи: «президіальні» (тобто ті, які вирішував особисто староста), загально-адміністративні (охоплювали питання державних та адміністративних кордонів, промисловості, здоров'я, релігії, культури, мистецтва і т. д.) та громадської безпеки (нагляд за діяльністю різного роду товариств, пресою, громадськими заходами тощо) (с. 270–271). Внутрішня структура старостства відображала основні його завдання й складалась таких відділів («рефератів): юридично-адміністративного, кримінально-адміністративного, військового,

постачання, громадської опіки, будівництва, охорони здоров'я, сільського господарства, промисловості, охорони лісів та інших (с. 287–324).

У шостому розділі «Оцінювання старост та перспективи розвитку їх професійної кар'єри» Я. Межва розкриває питання кадрової політики МВС, правові особливості діяльності старост, піднімає проблему кваліфікації державних службовців в Другій Речі Посполитій, нагляду за їхньою діяльністю, перспективи та механізми підвищення по «службовій драбині», звертає увагу як на службові нагороди та відзнаки, так і на дисциплінарну відповідальність.

В контексті кадрової політики МВС важлива роль відводилась воєводи, в службовій залежності від якого перебував староста. Після перевороту Ю. Пілсудського відбувається поступова «мілітаризація» державної адміністрації, тобто її «укомплектування» кадровими військовими. Незважаючи на означену кадрову політику в Польщі тривав процес формування корпусу професійних державних службовців, який був перерваний початком Другої світової війни. В другій половині 30-х рр. ХХ ст. створюються умови для залучення польської молоді до роботи у державній адміністрації (с. 359–360). Разом з тим, у міжвоєнній Польщі, як вже зазначалося, представників національних меншин не призначали на посади у державній адміністрації.

Досліджуваних службовців загальної адміністрації відповідно до трудових угод, які з ними уклалися, можна поділити на три групи: «безтермінові», «тимчасові» та «за контрактом». Професійну придатність працівників старостських управлінь оцінювали спеціально створені комісії, а перевірку діяльності виконували інспекції міністерського та воєводського рівнів (с. 360–370).

Піднімаючи питання кар'єрного зростання держслужбовців, автор зазначає, що його можна означити як підвищенням заробітної платні (тобто переходу до вищої категорії у оплати праці), так і зміною займаної посади. Я. Межва диференціює посади на «політичні» та «неполітичні». До перших надержала робота у воєводському управлінні та центральному управлінні МВС. Так, у воєводському управлінні посаді старости відповідали лише посади віце-воєводи та начальника відділу. Та й у центральному управлінні МВС не кожен посаду можна для колишнього старости було вважати службовим підвищенням (с. 374–386). Щодо «політичних посад», то до них автор відносить посаду воєводи та парламентаря.

За особливі професійні досягнення старости отримували різного роду відзнаки. Це могла бути як письмова подяка Міністра внутрішніх справ, так і окремі державні нагороди (наприклад — «Золотий (Срібний) хрест за заслуги», «Орден відродження Польщі» та інші (с. 393–395). Разом з тим, службові зловживання та прорахунки карались дисциплінарною відповідальністю різного діапазону: від зауваження до звільнення зі служби (с. 396). До регіонів міжвоєнної Польщі із найгіршою дисципліною старост Я. Межва відносить Помор'я та Волинь (с. 409).

Сьомий розділ рецензованої монографії йменується «Старостське управління і староста щодо громадської безпеки». Можна погодитись із автором, що підтримання громадської безпеки було одним із основних завдань керівника повіту та спеціального відділу староства. Наслідком прорахунків у зазначеній сфері могло стати завершення кар'єри державного службовця. Старостські

управління виконували важливу функцію щодо збору різного роду інформації, якою згодом послуговувалися відділи безпеки (згодом: суспільно-політичні відділи) воєводських управлінь та центральне управління МВС. Насамперед старости здійснювали нагляд за діяльністю легальних та нелегальних політичних та громадських організацій, пресою, громадськими заходами, що мали місце на території повіту тощо (с. 414). Крім того з ініціативи старости окремі особи, які на його думку порушувати громадську безпеку та створювали політичні проблеми могли (без рішення суду!) скеровуватись до створеного у 1934 р. на теренах Поліського воєводства табору «Берега Картузька» (с. 425).

У службовій залежності від старости перебував й керівник поліції повіту (повітовий комендант державної поліції — *О.Р.*). Більше того, після ліквідації у 1926 р. Політичної поліції, «інформаційні» функції були передані старосту (с. 427). Так, вищезазначений відділ («реферат») безпеки старостського управління громадів відомості щодо суспільно-політичного життя, звертаючи особливу увагу на національні меншини. Під наглядом перебував легальний та нелегальний політичний рух, молодіжні, парамілітарні, ветеранські, культурно-освітні організації тощо. Серед методів збору різних даних можна виокремити діяльність тасмних агентів поліції — «конфідентів» та «інформаторів» (с. 439). Зафіксовані випадки, коли староство мало власну мережу конфідентів (наприклад, в Піотрковському повіті Лодзького воєводства) (с. 440).

Як зазначає автор, основною метою конфіденційної розвідки було попередження антидержавних актів у формі віче, страйків, маніфестацій, проявів диверсії та тероризму (с. 446). Практичну функцію у превенції зазначених виступів виконували підрозділи державної поліції. У випадку неможливості належним чином підтримати правопорядок силами поліції, староста вдавався до підтримки військових. До найбільш резонансних актів в цьому контексті, насамперед, варто зарахувати більшовицький напад під Ловчею 1924 р., повстання у Камінь-Каширському та Лісько 1932 р. Військові загони були використані також під час сумнозвісної пацифікації Східної Галичини 1930 р. (с. 449–450). Я. Межва фіксує випадки коли старости виявили безпорадність щодо підтримки громадської безпеки (с. 451–455), разом з тим, звертає увагу на роль керівників державної адміністрації I-го рівня у залагодженні конфліктів між працедавцями та робітниками (с. 455–457), розкриває особливості співпраці старости з представниками прокуратури та спецслужбами (с. 458–466).

У восьмому розділі «Староста і політика» автор вдається до аналізу впливу політичних поглядів керівників державної адміністрації регіонального рівня на виконання службових обов'язків, характеризує старосту як організатора виборчої кампанії та чинника впливу на результати волевиявлення громадян, звертається до взаємин старост із парламентарями та досліджує їх місце у закордонній політиці.

В Другій Речі Посполитій державна адміністрація, без сумніву, була політичною, адже підпорядковувалася уряду (с. 467). Відповідно її керівництво різних рівнів мало певні політичні вподобання, які відображались на практичній діяльності. Своєрідним «рубіконом» в політичній історії міжвоєнної Польщі був вищезгадуваний переворот Ю. Пілсудського 1926 р. Однак, як зазначає Я. Межва, ця подія не спричинила швидких та масштабних кадрових змін у кадрові

політиці МВС (с. 473). Спочатку увага зверталася переважно та тих воєвод та старост, які були відверто неприхильні новій владі. В той же час посади зберегли молоді чиновники із високими професійними здібностями.

Безперечно, травневі події 1926 р. й утвердження режиму «пілсудчиків» ще більше «інтегрували» старост у політику та не залишили їм шансів на певну «нейтральність». Санаційні старости, нерідко вдаючись до репресій, проводили діяльність спрямовану на послаблення впливу опозиції в середовищі громадських, професійних та господарських організацій (с. 475). Крім того, керівники державної адміністрації I рівня долучались до створення локальних осередків політичних утворень «пілсудчиків» — «Безпартійного блоку співпраці з урядом» та «Табору національного єднання» (с. 478–484).

Одним із законодавчо визначених завдань старост була організація та забезпечення проведення виборів до парламенту та органів місцевого самоврядування на терені повіту. Окрім налагодження роботи виборчих комісій та матеріального забезпечення їхньої діяльності староста нагромаджував інформацію про перебіг виборчої кампанії, які згодом скеровував до воєводського відділу безпеки (с. 486). Будучи неаполітичним, староста становив важливий чинник впливу на результати волевиявлення громадян, як до 1926 р. так і у «санаційний» період. Маючи «формальні» та «неформальні» засоби впливу «післятравневі» старости часто вдавалися до різного роду зловживань, спрямованих на мінімізацію успіхів опозиційних кандидатів (с. 490–504).

Звертаючись до взаємин старост із парламентарями Я. Межва розповідає про запити та скарги щодо діяльності керівників державної адміністрації локального рівня, які могли вносити депутати; вказує на присутність старост під час виступів парламентарів на теренах повіту, нагляд за опозиційними послами та сенаторами тощо (с. 505–510). Участь старост у зовнішній політиці була мінімальною. Так, вони мали право на здійснення обмеженого листування із консульствами іноземних держав, брали участь у обміні досвідом із закордонними колегами і т. д. (с. 511–512).

Передостанній, дев'ятий розділ «Староста поза службою» розкриває приватне життя локального керівника державної адміністрації, його матеріальне становище, можливості додаткового заробітку, особливості проведення відпустки, перебування на лікарняному ліжку та смерть.

За підрахунками Я. Межви згідно статевої приналежності усі старости та віце-старости були чоловіками, з них 95% сповідували римо-католицизм, 92% мали власні родини (с. 515–516). З огляду на публічність та авторитет займаної посади важливою є оцінка місцевими мешканцями поведінки старости поза службою. На думку автора, серед основних «звинувачень» в цьому контексті варто виокремити пияцтво та розпусту (с. 517). Одним з «найбільших порушників» моральності був Воцлавський староста, який окрім зловживання алкоголем, непристойно повадився із жінками в громадських місцях та двічі вступив у статеві стосунки з повією в приміщенні староства і т. д. (с. 519). В контексті приватного життя Я. Межва порушує питання «родинних зв'язків» старост, як із політичними та військовими елітами, так і у власному середовищі (с. 520–521).

Рецензована монографія дозволяє стверджувати, що старости міжвоєнної Польщі були далеко не бідними людьми. Матеріальна винагорода, яку вони

отримували складалася з різноманітних доплат й враховувала сімейний стан, освіту, стаж роботи тощо. Окрім того староста користувався рядом пільг, зокрема службовим житлом, транспортом разом із шофером, знижками на залізничні перевезення, безкоштовне відвідування лікаря та ін. Цікавим, є факт, що Рівненський повітовий староста в 1935 р. в умовах економічної кризи придбав для службових поїздок найсучасніший на той час чотирьохмісний лімузин (з радіо!) марки «Крайслер». Звичайно таке зловживання службовим становищем не залишилася поза увагою спеціальної інспекції (с. 527).

В межах правової площини старости та їх підлеглі могли входити різних комунальних спілок, добровільних та громадських організації, займатися творчою та науковою роботою тощо (с. 536–553). Невід'ємну частину приватного життя міжвоєнного старости становила відпустка. Серед найбільш полярних місць відпочинку можна виокремити Трускавець, Криницю, Гдиню та Закопане. Як зазначає автор, окремі старости могли собі дозволити відпустку за кордоном — в Чехословаччині, Італії або Німеччині (с. 553–556). У разі хвороби працівникам старостського управління надавалася лікарняна відпустка. Родина старости могла розрахувати на матеріальну допомогу від держави у зв'язку із смертю останнього. Упродовж досліджуваного періоду під час виконання службових обов'язків померло 29 старост (с. 556–558).

Останній, десятий розділ «Колишній староста». За межами управління та на пенсії» логічно завершує рецензовану книгу. Причини залишення посади у старост були різні. Хтось ішов на такий крок добровільно з метою переходу на іншу, більш фінансово привабливу посаду. Для деяких старост причиною відходу від служби стали політичні зміни після 1926 р., стан здоров'я, досягнення пенсійного віку або дисциплінарні порушення (с. 561–562). Монографія Я. Межви дозволяє зробити висновок, що життя поза межами колишнього управління для більшості старост було менш фінансово привабливим, адже розмір пенсії становив в середньому близько 40% від отримуваної заробітної плати. Автор слушно зазначає, що такі обставини змушували колишніх старост шукати додатковий заробіток. Так, останні знаходили роботу в державних структурах, зокрема в органах юстиції, аграрному секторі, соціальній службі, промисловості, торгівлі та фінансах (с. 574).

Висновки, сформульовані автором є виваженими, логічними та науково обгрунтованими. До побажань, які можна було б висловити Я. Межві за умов продовження вивчення означеної теми — насамперед, варто використати пласт джерел, що зберігаються у архівних збірках України, Литви та Білорусі й можуть відкрити нові, невідомі сторінки функціонування староств на теренах східних, південно- та північно-східних воєводств Другої Речі Посполитої.

Загалом монографія Я. Межви «Старости міжвоєнної Польщі» є цілісним, ґрунтовним та оригінальним науковим дослідженням присвяченим історії адміністрації та суспільства Другої Речі Посполитої. Переконаний, що рецензована книга неодмінно буде належно поцінована вітчизняним читачем.

*Андрій Блануца**

НОВИЙ АЛЬМАНАХ З УРБАНІСТИКИ

[Рец.:] *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах* / р.: В.В. Грибовський. — Дніпропетровськ: Герда, 2012. — Вип. 1. — 276 с.: іл., карти; 2013. — Вип. 2. — 332 с.: іл., карти; 2013. — Вип. 3. — 244 с.: іл., карти.

Історико-культурологічний альманах «Фронтири» вперше в українській гуманітаристиці пропонує розгляд міського середовища через призму фронтиту — строкатого череззмужжя етнокультурних та етносоціальних укладів міської ідентичності різних епох. Головний редактор видання Владислав Грибовський спільно з членами редакційної колегії виробили концепт альманаху, головне смислове навантаження якого вбачається у передачі й осягненні «духу міста» методами гуманітарних наук (історії, соціології, етнографії, мистецтвознавства, фольклору тощо), а також велика увага приділяється художнім засобам його відображення. Останнє вигідно проявляється у першому випуску альманаху, через відтворення специфіки міського регіону шляхом реконструкції поштових листівок.

Оригінальний підхід до компонування змісту альманаху відображено у рубриках видання. Спершу читача вводить у міську тематичну розмаїтість (бо тут вміщено дослідження фахівців різних галузей гуманітарних наук) рубрика «Грунт». В ній К.А. Липа розглядає малі міста-фортеці Поділля раннього Нового часу через призму розвитку фортифікацій у порівнянні із східноєвропейськими аналогами. В.Я. Мауль аналізує соціально-утопічну легенду про «місто Ігната» у бунтарських уявленнях російського простолюду XVIII–XIX ст. Л.І. Івоніна звернулася до визначення статусу жінки Смоленська у часи перебування під владою Речі Посполитої. До вирішення питань функціонування міського середовища та побутової культури населення військового поселення-міста Катеринодара звернувся В.В. Бондарь. Редактор «Фронтір» В.В. Грибовський представляє читачу соціально-культурні кліше поведінки у чоловічому просторі кримськотатарських міст кінця XVIII — першої половини XIX ст., звертаючись до традиції татар проводити дозвілля у бузнях (за українським аналогом — шинок), частуючи каву та горілку.

Самарські історик П.С. Кабитов та З.М. Кобозев у своєму нарисі представляють специфіку поволзької внутрішньої «окраїни» на прикладі міста Самари другої половини XIX — початку XX ст., відзначаючи місто своєрідним «культурним гніздом» регіону. Завершує дану рубрику дослідження О.А. Пригаріна про сучасні форми торговельних практик у полі етнічному місті на

* *Андрій Блануца* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, an_blan@mail.ru.

прикладі одеського ринку «7-й кілометр». Автор приходить висновку, що «7-й кілометр» став «не лише важливою ланкою внутрішньої і зовнішньої інфраструктури торгівлі країни, але й продовжив семіотичну традицію — «Одеса — торговельне місто».

Цікаві маловідомі або й зовсім незнані нам міські сюжети представлені у рубриці «Світло джерел», яку відкриває історико-картографічне дослідження українсько-російського колективу авторів — О.В. Малова (Москва) та В.О. й А.В. Векленків (Дніпропетровськ) про Богородицьку фортецю поселення дніпровського Надпоріжжя — Самарь. Автори вперше вводять до наукового обігу картографічні матеріали 1710–1730 рр. указаної фортеці, які зберігаються у Російському державному архів давніх актів (Ф. 248. Сенат. Оп. 160). Повернення до наукового обігу праці визначного, утім, на жаль, штучно замовчуваного довгі десятиріччя тоталітарною системою, різнобічного вченого Віктора Петрова «З фольклору правопорушників» взявся херсонський дослідник В.М. Андрєєв. Передруковуючи видану ще 1926 р. працю В. Петрова, В.М. Андрєєв вводить читача в етнографічну сторону діяльності вченого.

Наступні два матеріали представляють наочну складову міста, формуючи таким чином рубрику «Погляд». Так, М. Мілов пропонує авторські фотосвітлини із циклу «Старый город» (Дніпропетровськ 1984–1987 рр., ілюстративний ряд якого підкреслено поезією А. Ратнера «Стены домов» (1964 р.).

Не менш оригінальною за змістом та формою рубрикою «Фронтір» є «Обрії слова». Перший матеріал поєднав дослідження В.М. Корпусової про київське оточення відомого живописця й поета Максиміліана Волошина (О.П. та М.О. Новицькі, М.І. Вязьмітіна, Д.М. Щербаківський та ін.) з віршем самого М. Волошина «Альбомы нынче стали редки...» та фотопідбіркою з приватного архіву Н.В. Вязьмітіної. Другий матеріал представлений повістю Михайла Тимошенка «Чечеловка», назва якої походить від однойменної назви одного із приміських поселень Дніпропетровська. Події повісті розгортаються у буремні 30–40-ві роки ХХ ст., які доповнені циклом фото із сімейного альбому дніпропетровського кінооператора Олександра Ковальчука.

Завершує тематичне наповнення видання рубрика «Майдан». Вона формується за рахунок рецензій на видання урбаністичної тематики (рецензія В.В. Грибовського та В.С. Старостіна на книгу В.І. Лазебник «Неизвестная Екатеринославщина. Научно-методическое издание. — Днепропетровск, 2012»), оглядів («Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорізьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012»), дискусійних матеріалів (В.М. Константінова «Про можливість зміни дати заснування міста Запоріжжя»).

У другому випуску «Фронтири міста» як і в першому випуску альманаху, відтворення специфіки міського регіону відбувається у тому числі і шляхом реконструкції поштових листівок у рубриках «Погляд» та «Обрії слова».

Рубрику «Ґрунт» склали праці українських та російських вчених, а їх хронологічна строкатість лише підтверджує концепцію фронтиру видання. Є.В. Вдовченков висвітлює ранню історію одного із найбільш далекого північно-східного форпосту античної цивілізації Танаїсу, як міста на ірано-боспорському пограниччі. А.В. Блануца висвітлює роль українських прикор-

донних міст та замків у ранній Новий час та, зокрема, специфіку системи управління ними. Соціальний аспект міського населення став темою дослідження А.В. Фомінова. Автор досліджує співіснування черкасів та московських людей у прикордонному місті Валуйки у першій половині XVII ст. Із хронології цього ж століття не вийшло дослідження Л.І. Івоніна, котрий розглянув проблему боротьби за Дюнкерк. У ньому історик торкається також і питання участі козаків-найманців у складі французьких військ під час облоги міста. П.А. Аваков свою увагу сконцентрував на вивченні ранньої історії міста Таганрог, його ролі у розвитку воєнно-морського потенціалу Російської імперії. Рання історія міста Дніпропетровська (Катеринослава) стала об'єктом дослідження М.Є. Кавуна. Історик, зокрема, розглядає ранню історію міста через простір культурного пограниччя на основі мемуарних творів першої чверті XIX ст. Тему урбанізації міст Катеринославщини як концепт модернізації читачам пропонує І.О. Кочергін. Автор акцентує свою дослідницьку увагу на ролі дворян у процесі управління містами губернії. Тему дозвілля російських прикордонних міст у другій половині XIX — на початку XX ст. у своїй статті підняла С.Ю. Малишева. Вельми провідною темою дозвілля міщан стала «переміна місць» — сезонні виходи за межі міста: на дачу, замський будинок тощо. І.Н. Кодіна методами соціології намагається осягнути проблему існування малих міст сучасної Росії.

Цікаві маловідомі або й зовсім незнані нам міські сюжети репрезентовані у рубриці «Світло джерел». Її відкриває джерелознавче дослідження В.В. Грибовського про долю турецьких полонених у російському Азові на початку XVII ст. Автор подає три цікаві документи про слідчі справи над турецьким полоненими: 1) щодо викриття турецького полоненого Аслана Маметева в незаконному отриманні тютюну; 2) чолобитна турецьких полонених до російського царя Петра I з проханням стягнути гроші з фундатора Іоанна Предтечева монастиря Андрея Іванова, який відмовився платити за в'язкий у них провіант; 3) протокол допиту фундатора Іоанна Предтечева монастиря Андрея Іванова з його запереченням купівлі провіанту в турецьких полонених. Б.А. Стратейчук дає аналіз твору Павла Коппа (за прізвиськом — бійцівський півень) про повсякденне життя у Нікополі на початку XX ст. Далі поміщено фрагмент із твору П. Коппа «Записки бойцовского петуха».

Наступний матеріал представляє наочну складову міста, формуючи таким чином рубрику «Погляд». Зокрема, у ній російський історик З.М. Кобозєва пропонує читачам дізнатися про міщанську моду провінціальної Самари кінця XIX ст., ілюструючи дослідження цікавими й унікальними фотосвітлинами.

Не менш оригінальною за змістом та формою рубрикою «Фронтір» є «Обрії слова». Так, тут представлена розповідь Д. Чьорного «Тридцять третій» (російською мовою), супроводжений фотоматеріалом А. Шпака із циклу «Город на другой стороне от Солнца». У другому матеріалі рубрики продовження повісті «Чечеловка» М. Тимошенка, яка доповнена матеріалами періодики і фотоматеріалами періоду, що описується із фронтів альбомів німецьких солдат та офіцерів із приватної колекції Григорія Цапова.

Завершує тематичне наповнення видання рубрика «Майдан», сформована за рахунок рецензій на видання урбаністичної тематики (рецензія В.С. Старостіна

на книгу Троценко А.В. Легенды города Святой Екатерины. — Тернополь: Крок, 2012. — 324 с.; рецензія І.А. Кочергіна на дві книги К.В. Купченка про міське самоуправління Смоленщини XVIII — початку XX ст.), оглядів (С.М. Білівченко «Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції. Матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям / упорядник В.М. Константінова. — К., 2012. — 416 с.), інформації (В.М. Константінова, І.І. Лиман «Науково-дослідний інститут історичної урбаністики»).

Другий випуск «Фронтір» робить ще один важливий крок у поширення та актуалізацію системних досліджень урбаністики на міждисциплінарному рівні.

У третьому випуску «Фронтири міста» вже традиційним для альманаху такого напрямку стало особливе стилістичне та дизайнерське оформлення матеріалів, що підпорядковані чіткій концептуальній лінії — погляд на міське середовище через концепт фронтиру методами гуманітарних наук.

Як і попередні два випуски, структурування «Фронтір» здійснено за рубриками: «Грунт» (подано спроби наукового пояснення та певні результати досліджень різних проявів міської соціалізації); «Світло джерел», що містить археографічне опрацювання історичних документів чи коментоване перевидання наукових та художніх творів; «Погляд» фіксує засобами художніх фотосвітлих неоднорідність і динаміку міста; «Обрії слова» демонструють сучасні літературно-художні тексти про місто; «Майдан» — місце для рецензій, дискусій, оглядів, обговорення та інформації про нові видання та наукові заходи урбаністичної тематики.

Рубрику «Грунт» відкриває стаття Л.В. Щербакова про геометричні аспекти фронтиру в умовах міського простору міста Астрахані. Наочності дослідженню надають додатки у формі фотографій, на яких зображено частини вулиць із забудовами Астрахані. І.В. Черноіваненко торкнулася такого аспекту урбанізаційного процесу Півдня України, як заснування та розвиток приватного міста Скадовськ, життя якому дав відомий у регіоні землевласник, дворянин польського походження С.Б. Скадовський. Специфіка міста полягала у його статусі як порту, що переплітало інтереси власника та держави. Певне уявлення про забудову міста дає подана до тексту карта-план Скадовська за 1904 р. В.С. Старостін об'єктом свого дослідження обрав місто Новомосковськ (Смарчик), яке у XVIII ст. негласно вважалося столицею східного Запоріжжя. Автор, залучаючи раніше невідомі джерела, детально розглядає історію заснування та розвитку Новомосковська та його округи. Цінним додатком є кольорова «Карта землі, принадлежащей городу новомосковску, снятой в 1848 году», із Російського державного історичного архіву.

Просопографічний сюжет із міського життя Самари наскрізною лінією проходить у дослідженні З.М. Кобозевої. Власне значення та роль знаменного для Самари купця Є.Н. Аннаєва Автор вписує у міський простір, акцентуючи увагу на соціальні зв'язки та відносини самарців. Наступною йде стаття Я.В. Пилипчука, у якій піднято проблему міст кипчацького степу, їх типологічного означення та можливі місця їхньої локалізації. Так, автор відзначає, що міста східноєвропейських кипчаків були зафіксовані здебільшого на території Донщини, у яких мешкало переважно осіле залежне населення, тоді як самі

кипчаки вдавалися до постійного кочування. В.М. Вікторін свою увагу звернув до питання етноконфесійних спільнот у російських прикордонних містах Північного Кавказу, Поволжжя та Приуралля у продовж XVIII–XX ст. Автор робить висновок про гармонійне внутрішньоетнічне міжконфесійне співіснування різних спільнот у зазначеному регіоні.

У рубриці «Світло джерел» В.К. Чумаченко характеризує внесок автора гумористичних розповідей про козацьке життя М.М. Канівецького у літературний процес Кубані кінця XIX — початку XX ст., після чого подається один із таких творів (Н.Н. Канівецький «Контрабандный чай» // Кубанский областные ведомости. — 1898. — № 44, 45). Тут же вміщено першу реконструйовану листівку на означену тему.

Оригінальний матеріал за замістом та лаконічністю репрезентовано у рубриці «Погляд». Це — розгорнуте фото фотохудожника П. Маменка Дніпропетровська 2010-х років, супроводжене текстовою заміткою «Начертание города Екатеринославля», передрукованої із «Русский архив», 1865. — Изд. 2-е. — М., 1866. — Стб. 721–744. Тут же реконструкція чергової листівки.

Традиційно у рубриці «Обрії слова» представлено наступну, заключну, частину повісті М. Тимошенка «Чечеловка», доповнену матеріалами періодичного друку, документами та фотоматеріалами із фронткових альбомів німецьких солдат і офіцерів, а також реконструйованою листівкою-листом воєнного часу.

У цьому випуску «Фронтир» рубрику «Майдан» укомплектовано рецензіями на три книги, одним оглядом та заміткою. Зокрема, І.О. Кочергін прорецензував книгу І. Сердюка «Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: монографія. — Полтава: АСМІ, 2011. — 304 с.», а Ян Сурман — дві монографії німецьких істориків про історію Бродів та прикордонні міста між Австрією та Росією. З.М. Кобозева висвітлила тематику Другої міжнародної наукової конференції «Стены и мосты — II», а В.М. Вікторін подав замітки з X конгресу етнологів та антропологів Росії, що проходив у Москві 2–5 липня 2013 р.

Видається, що черговий випуск «Фронтيري міста» дозволить дослідникам та усім зацікавленим міською історією почерпнути нові оригінальні ідеї, матеріали та інтерпретації про міста-фронтيري упродовж широкої хронології та розмаїтій тематики.

Борис Черкас*

[Огляд] Сень Д.В. Казачество Дона и Севере-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII — начало XVIII в.). — Ростов-на-Дону, «Издательство Южного федерального университета» 2009. — 278 с.

У 2009 році в Російській Федерації побачила світ монографія Дмитра Сень «Казачество Дона и Севере-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII — начало XVIII в.)». — Ростов-на-Дону, «Издательство Южного федерального университета» 2009. — 278 с.

На початку роботи зазначено, що вона присвячена «...різноманітним питанням відносин козацьких спільнот Дона і Північно-Західного Кавказу (Кубані) з Кримським ханством і Османською імперією. Проблема досліджена в контексті відносин Росії і мусульманських країн Причерномор'я.

Структурно книга складається з трьох глав і семи підглав. У першій главі показано тенденції і практики відносин донського козацтва з мусульманськими державами Причерномор'я у другій половині XVII ст. (С. 20–99). Підглавами є: «Донське козацтво у відносинах з Кримським ханством і Османською імперією: загальна характеристика, тенденції розвитку в XVII ст.» (С. 20–57); «Міжнародне становище Кримського ханства, Османської імперії, Російської держави і донського козацтва (1670–1680-ті рр.)» (С. 58–99).

Глава друга присвячена життєвим стратегіям донського козацтва в останній чверті XVII ст. в умовах «релігійної війни» і початкового етапу освоєння Кавказу (С. 100–168). Глава складається з двох частин: «Донське козацтво після церковного розколу: «релігійна війна» і рух донських старообрядців» (С. 100–138); «Поразка сторообрядського руху на Дону і початковий етап освоєння донськими козаками Кавказу (1680–1690-ті рр.) соціальна адаптація, відносини в середині груп» (С. 138–168).

Третя глава досліджує становлення, розвиток та нові соціальні практики козацтва Північно-Західного Кавказу (Кримського ханства) наприкінці XVII ст. — початку XVIII ст. (С. 169–260). В главі міститься три під глави: «Козаки кримського ханства: початковий етап складування військової організації та освоєння простору (1690-і рр. — початок XVIII ст.)» (С. 169–203); «Рух К.А. Булавина на Дону і його роль в історії козацтва Кримського ханства» (С. 203–234); «Початковий етап соціальної адоптації донських козаків на території Кубані: роль кримсько-османського державного фактору» (С. 234–260).

* *Борис Черкас* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, bogys_ch@mail.ru.

Світлана Блащук

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «АДВОКАТУРА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

25 січня 2013 р. у Києві відбувся круглий стіл «Адвокатура України: історія і сучасність». Його організаторами виступили ряд громадських об'єднань юристів (Національна асоціація адвокатів України, Всеукраїнське громадське об'єднання «Асоціація адвокатів України»), Національна академія правових наук України та Національна академія наук України (Інститут історії України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Міжнародна асоціація істориків права.

Організатори ставили собі за мету створити передумови для наукової дискусії серед фахівців щодо аналізу історії української адвокатури, яка на сьогоднішній день перебуває у затінку наукових інтересів українських істориків та правників. Натомість маємо приклади успішного та продуктивного вивчення історії адвокатури двома сусідніми державами — Росією та Польщею, де опубліковано чималий пласт відповідних історичних документів, здійснюються фундаментальні дослідження з даної тематики.

Даний круглий стіл є частиною великого науково-дослідницького та провітницького проекту, який включає у себе проведення Всеукраїнського конкурсу письмових робіт серед студентів IV–V курсів, аспірантів й здобувачів історичних та юридичних факультетів ВНЗ України й відповідних інститутів Національної академії наук України усіх спеціальностей та Академії правових наук; виставки архівних і музейних матеріалів. На найближче майбутнє планується проведення всеукраїнської науково-практичної-конференції з історії української адвокатури із випуском збірника наукових праць учасників конференції. Завершить проект видання колективної монографії з історії адвокатури України.

Тон дискусії задали ініціатор проекту, заступник Голови Національної асоціації адвокатів України, Ради адвокатів України, віце-президент ВГО «Асоціації адвокатів України», керуючий партнер ЮФ «Гвоздів та Оберкович» *Валентин Гвоздів*.

Про інституційний та біографічний виміри історії української адвокатури виступив член-кореспондент Національної академії правових наук України, голова Міжнародної асоціації права, доктор юридичних наук *Олександр Ярмиш*.

Керівник проекту «Історія адвокатури України», доцент кафедри суспільних і політичних дисциплін Київського університету управління та підприємництва, кандидат історичних наук *Ірина Василик*, зазначила, що проведений конкурс свідчить про неабиякий інтерес до питань історії адвокатури з боку студентства та наукової молоді.

Надзвичайно цікавою за фактичним матеріалом та методологією дослідження була доповідь аспірантки кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І. Франка *Олени Ганусин*. Її робота на тему «Український адвокат у Галичині на зламі XIX–XX ст.: між ідеєю «служіння народу» та приватною сферою» отримала диплом I ступеня і першу премію.

Також призерами конкурсу стали: *Ольга Лазурко* студентка історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка (тема дослідження: «Союз українських адвокатів (1923–1940 рр.)»); *Олена Садовська* студентка факультету підготовки кадрів для Міністерства юстиції Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків («Історія адвокатури Харківщини»); *Салук Володимир* студент історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка («Галицькі адвокати-народовці кінця XIX — початку XX ст. як громадсько-політичні діячі (на прикладі В. Лучаковського і Є. Олесницького)»).

Про архівні збірки як джерела з історії адвокатського життя в Україні виступили співробітники ЦДАВО (Олена Єфремова) та ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного (Тетяна Ємельянова). Вони засвідчили, що у вітчизняних архівосховищах є чимало матеріалів щодо діяльності адвокатів у різні історичні періоди, але вони досі не уведено до наукового обігу.

Трансформацію соціальної та політичної ролі адвокатського прошарку у епоху модерних перетворень та суспільних катаклізмів.

Учасники круглого столу запропонували доповіді, які охоплювали різноманітні часо-просторові аспекти історії адвокатури в Україні. Акцент робився на

Проект «Історія адвокатури України» є цікавим і достатньо масштабним. Він фактично є на стику кількох наукових напрямків — історії України, історії держави і права, політології. Проведений конкурс свідчить про неабиякий інтерес до питань історії адвокатури з боку студентства та наукової молоді. Низка конкурсних робіт містить нові або ж маловідомі документи і матеріали, що стосуються проблем організації та функціонування адвокатури, біографій видатних адвокатів.

Відмітимо також високий організаційний рівень проведення круглого столу. В цьому головна заслуга меценатів конкурсу і проекту — юридичної фірми «Гвоздів і Оберкович», що юристи допомагають реалізовувати такий потрібний і масштабний проект, результати якого будуть використані у науковій та педагогічній діяльності.

«У 15-ому випуску «Українського історичного збірника» (2012 р.) на С. 247 у заголовку до статті О. Шевченко «Культурно-освітня діяльність митрополита о. Тита Войнаровського» допущена помилка: замість слів «митрополита о. Тита Войнаровського» слід читати «о. мітрата Тита Войнаровського».

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2013**

(Випуск 16)

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 19.11.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 37,38. Обл. вид. арк. 30,64.
Тираж 300. Зам. 39. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4